

G. COMPAÛRÉ

Βιβλιοθήκη
Γεωργίου Δ. Κανδηλάτου - Καλλιώς
διδασκάλου - δημοσιογράφου
ἐξ ἀφαιρέσεως τοῦ Πύλου -

Ἰβηρίας 24.7.1949

Η

Κανδηλάτου
(καί)

ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ

ΜΕΡΟΣ ΘΕΩΡΗΤΙΚΟΝ **Γ. Θ. ΚΑΝΔΗΛΑΤΤΗ**
ΚΑΝΙΣ

ΚΑΤ' ΕΛΕΥΘΕΡΑΝ ΑΠΟΔΟΣΙΝ ΕΚ ΤΟΥ ΓΑΛΛΙΚΟΥ

ΥΠΟ

Π. Ν. ΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΠΕΥΚΩΝ

“ΟΙ ΡΙΖΕΣ”

ΠΕΥΚΑ ΕΞΗΠΟΛΗΣ

Τ.Κ. 68100 Τηλ. 61-405

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ “ΕΡΜΟΥ,”

ΛΕΠΕΝΙΩΤΟΥ 26 - ΤΗΛ. 23-231

ΑΘΗΝΑΙ 1939

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελίς
Πρόλογος μεταφραστοῦ	ια΄
Πρόλογος τοῦ συγγραφέως	3

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α΄

Ἡ ἀγωγή γενικῶς

Ἡ ἀγωγή εἶναι ἴδιον τοῦ ἀνθρώπου	7
Εἶναι ἐπιστήμη ἢ ἀγωγή;	8
Παιδαγωγικὴ καὶ ἀγωγή	9
Ἡ ἀγωγή καὶ αἱ ἐπιστημονικαὶ ἀρχαὶ τῆς	10
Σχέσεις τῆς παιδαγωγικῆς καὶ τῆς ψυχολογίας	11
Ὑπάρχει ψυχολογία τοῦ παιδός;	12
Σχέσεις τῆς παιδαγωγικῆς πρὸς τὰς ἄλλας ἐπιστήμας	13
Διάφοροι ὀρισμοὶ τῆς ἀγωγῆς	13
Διαιρέσεις τῆς ἀγωγῆς	17
Ἄλλη διαιρέσεις τῆς ἀγωγῆς	18
Ἐλευθέρᾳ ἀγωγή	18
Ἡ ἀρχὴ τῆς φύσεως	20
Τί πρέπει νὰ ἐννοῶμεν διὰ τῆς λέξεως «φύσις»;	21
Περιορισμοὶ εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς φύσεως	21
Ἡ ἀγωγή ἔργον ἐλευθερίας	23
Ἡ ἀγωγή ἔργον αὐθεντίας	24
Δύναμις καὶ ὄρια τῆς ἀγωγῆς	26
Ἡ ἀγωγή καὶ τὸ σχολεῖον	27
Συμπέρασμα	28

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β΄

Ἡ φυσικὴ ἀγωγή

Πνεῦμα ὑγιὲς εἰς σῶμα ὑγιὲς	30
---------------------------------------	----

Ἡ φυσικὴ ἀγωγή καὶ ἡ ὑγεία τοῦ σώματος	30
Ἡ φυσικὴ ἀγωγή καὶ ἡ ὑγεία τοῦ πνεύματος	31
Ἡ φυσικὴ ἀγωγή ὡς προπαρασκευὴ εἰς τὴν ἐπαγγελματι- κὴν ἀγωγήν	33
Ἄρχαι τῆς φυσικῆς ἀγωγῆς	34
Φυσιολογία τοῦ παιδιοῦ	35
Σπουδαιότης τῶν φυσιολογικῶν γνώσεων	35
Ἀρνητικὴ ἀγωγή καὶ θετικὴ ἀγωγή τοῦ σώματος	37
Σχολικὴ ὑγιεινὴ	38
Ἄρχὴ τῆς φυσικῆς σκληραγωγίας	39
Ἡ καθαριότης	40
Τροφή καὶ ἐνδυμασία	41
Ἄλλα παραγγέλματα τῆς ὑγιεινῆς	43
Ἡ γυμναστικὴ	43
Ἄλλα ἀποτελέσματα τῆς γυμναστικῆς	45
Ἡ στρατιωτικὴ γυμναστικὴ	46
Ἡ γυμναστικὴ τῶν νεανίδων	47
Προγράμματα ἐπίσημα	48
Τὸ παιγνίδι καὶ ἡ γυμναστικὴ	49
Αἱ ἀσκήσεις τοῦ σώματος ἐν Ἀγγλίᾳ	51
Συμπέρασμα	52

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'

Ἡ πνευματικὴ ἀγωγή. Γενικαὶ ἀρχαί

Ἐπάρχει πνευματικὴ ἀγωγή;	54
Σχέσεις τῆς πνευματικῆς ἀγωγῆς πρὸς τὴν φυσικὴν καὶ ἠθι- κὴν τοιαύτην	55
Ὅρισμός τῆς πνευματικῆς ἀγωγῆς	55
Ἡ διδασκαλία καὶ ἡ ἀγωγή τοῦ πνεύματος	56
Μέθοδοι μορφώσεως καὶ μέθοδοι διδασκαλίας	58
Τάσις τῆς ἐξελιξέως τῶν ἱκανοτήτων	60
Ἡ διανόησις παρὰ τῷ παιδίῳ	61
Ἀγωγή προοδευτικὴ	62
Ἰσορροπία καὶ ἀρμονία τῶν ἱκανοτήτων	63

Αί ίκανότῃτες πρέπει νά παρέχουν άμοιβαίαν συνδρομήν . . .	64
Γενικοί χαρακτηήρες τῆς διανοητικῆς εξέλιξεως	65
Τὸ πνεῦμα εἶναι ἐστία τὴν ὁποίαν πρέπει νά θερμάνωμεν καί ὄχι δοχεῖον τὸ ὁποῖον πρέπει νά πληρώσωμεν . . .	66
Σεβασμὸς τῆς ἐλευθερίας καί τῆς πρωτοβουλίας τοῦ παιδιοῦ	67
Πρέπει νά μάθωμεν νά μὴ βιαζώμεθα	67
Ἐργασία ἐλκυστικὴ	68
Ἡ ἀνάγκη τῆς προσπαθείας	69
Ἐσωτερικὴ ἀνάπτυξις τοῦ πνεύματος	70
Τρόποι τοὺς ὁποῖους πρέπει νά μεταχειριζώμεθα	70
Ἄνομοιότητες διανοητικαί	71
Ἡ πνευματικὴ ἀγωγή ὀφείλει νά ἔχη ἓνα πρακτικὸν σκοπὸν	72

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ΄

Ἡ ἀγωγή τῶν αἰσθήσεων

Ἐναρξίς τῆς νοήσεως	74
Ἐντυπώσεις καί ἀντιλήψεις	75
Σπουδαιότης τῶν κατ' αἰσθησιν γνώσεων	76
Γενικὴ καλλιέργεια τῶν αἰσθήσεων	77
Ἡ γνώμη τοῦ Ρουσσώ	79
Μέθοδοι τοῦ Πεσταλότσι καί τοῦ Φραιβελ	79
Εἰδικὴ ἀγωγή ἐκάστης αἰσθήσεως	80
Ἡ ὄσφρησις καί ἡ γεῦσις	81
Ἡ ἀγωγή τῆς ἀκοῆς	82
Ἐγωγή τῆς ἀφῆς	84
Δύναμις τῆς δράσεως παρὰ τῷ παιδίῳ	84
Φυσικὴ ἀνάπτυξις τῆς αἰσθήσεως τῆς δράσεως	85
Σπουδαιότης τῶν ἀντιλήψεων τῆς δράσεως	87
Ἐγωγή τῆς δράσεως	88
Διδασκαλία περὶ τῆς δράσεως	89
Περισκεμμένη ἄσκησις τῶν αἰσθήσεων	90
Ἐργα καὶ παιδαγωγικά	90
Ἡ ἀντίληψις καί ἡ παρατήρησις	91
Ἡ παρατήρησις παρὰ τῷ παιδίῳ	92

Τὰ παράδοξα τοῦ Σπένσερ	93
Κίνδυνοι ἐκ τῆς ὑπερβολικῆς ἀγωγῆς τῶν αἰσθήσεων .	94
Συμπεράσματα καλῆς ἀγωγῆς τῶν αἰσθήσεων	95

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε΄

Καλλιέργεια τῆς προσοχῆς

Ἐσωτάτη αἰσθησις ἢ συνειδήσις	96
Διάφοροι βαθμοὶ τῆς συνειδήσεως	96
Ἄγωγή τῆς συνειδήσεως	97
Ἡ προσοχή καὶ ἡ ἀγωγή	98
Ὅρισμός τῆς προσοχῆς	98
Γενικὴ σπουδαιότης τῆς προσοχῆς	99
Ἡ προσοχή παρὰ τῷ παιδίῳ	100
Καταστάσεις ἐνδιάμεσοι	101
Ἐναρξεις τῆς προσοχῆς	103
Προσοχή ἀναγκαστικὴ	104
Ἄλλοι χαρακτῆρες τῆς προσοχῆς τοῦ παιδιοῦ	105
Βραχεῖα ἢ διάρκεια τῆς προσοχῆς	106
Ἀσκησις τῆς προσοχῆς διὰ τῶν αἰσθήσεων	106
Ἐξωτερικὰ σημεῖα τῆς προσοχῆς	107
Ἀνάγκη κινήσεως	108
Διευρητικὰ τῆς προσοχῆς	109
Ἡ περιέργεια	110
Ἀποτελέσματα τοῦ νεωτερισμοῦ ἐπὶ τῆς προσοχῆς	111
Ἀποτελέσματα τῆς ποικιλίας	111
Ὀλίγα πράγματα κάθε φοράν	112
Ἐξωτερικαὶ συνθήκαι τῆς προσοχῆς	113
Περιπτώσεις καθ' ἃς ἡ προσοχή εἶνε ἀπειθῆς	114
Ἠθικαὶ συνέπειαι τῆς ἐλαττωματικῆς προσοχῆς	115

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΣΤ΄

Καλλιέργεια τῆς μνήμης

Σπουδαιότης τῆς μνήμης	116
Ἡ μνήμη τοῦ παιδιοῦ	117

Γνώμη τοῦ Ρουσσώ καὶ τῆς κ. Καμπάν	118
Χαρακτῆρες τῆς παιδικῆς μνήμης	119
Καλλιέργεια τῆς μνήμης	121
Εἶνε ἢ εἰδικὴ καλλιέργεια ἀναγκαία ;	121
Εἶνε δυνατὴ ἢ καλλιέργεια τῆς μνήμης ;	122
Ἐπιχειρήματα τῆς μνήμης	123
Διάφοροι: ἰδιότητες τῆς μνήμης	124
Ἐτοιμότης εἰς τὰς ἀναμνήσεις	127
Μνήμη καὶ κρίσις	128
Μνήμη καὶ ἀπομνημόνευσις	129
Γνώμη τοῦ Σπένσερ	129
Ἐπιχειρήματα ὑπὲρ καὶ κατὰ	130
Ποῦ ἢ κατὰ λέξιν ἀπομνημόνευσις εἶνε ἀναγκαία	132
Αἱ ἀσκήσεις τῆς ἀπομνημονεύσεως	133
Κατάχρησις ἀπομνημονεύσεως	134
Ἐκλογὴ ἀσκήσεων	134
Περίληψις τῶν ἔρων τῆς ἀναπτύξεως τῆς μνήμης	135
Μέθοδοι μνημοτεχνικαί	136
Συνδυασμὸς ἰδεῶν	137
Διάφοροι μορφαί τῆς μνήμης	138

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ'

Καλλιέργεια τῆς φαντασίας

Ρόλος τῆς φαντασίας	139
Εὐεργεσίαι τῆς φαντασίας	139
Κίνδυνοι ἐκ τῆς φαντασίας	140
Ἡ δύναμις τῆς φαντασίας παρὰ τῷ παιδίῳ	141
Αἱ διάφοροι μορφαί τῆς	141
Φαντασία ἐποπτικὴ	142
Μόρφωσις τῆς ἐποπτικῆς φαντασίας	143
Αἱ κυρίως εἰκόνες	145
Ἡ δημιουργικὴ φαντασία	146
Ἐπιχειρήματα παρὰ τῷ παιδίῳ ;	146
Αἱ διάφοροι ἐκδηλώσεις τῆς	147

Μυθολογική τάσις	147
Ποιητική τάσις	148
Τὰ παραμύθια	149
Αἱ διηγήσεις	149
Ἡ ἀνάγκη τῆς ποιήσεως	151
Τὰ μυθιστορήματα	153
Προσωπικαὶ δημιουργίαι τῆς παιδικῆς φαντασίας	153
Ἡ φαντασία εἰς τὰ παιγνίδια	154
Αἱ ἀσκήσεις τῆς φιλολογικῆς συνθέσεως	155
Ἡ ἰχνογραφία καὶ αἱ τέχναι	156
Πειθαρχία τῆς φαντασίας	156
Ἰδιαιτέροι τινες κίνδυνοι τοῦς ὁποίους πρέπει ν' ἀποφεύ- γωμεν	159
Ἡ ὄνειροπόλησις	160
Σπουδαιότης τῆς φαντασίας	161

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Η'

Αἱ ἰκανότητες τῆς σκέψεως, κρίσις, ἀφαίρεσις, συλλογισμὸς

Κρίσις καὶ συλλογισμὸς	162
Ὅρισμὸς τῆς κρίσεως	162
Διάφοροι ἔννοιαι τῆς λέξεως «κρίσις»	163
Σπουδαιότης τῆς κρίσεως	164
Καλλιέργειαι τῆς κρίσεως	165
Ἡ κρίσις παρὰ τῷ παιδίῳ	165
Κρίσεις ἐσκεμμένα	167
Πρώτη ἀγωγή	168
Καλλιέργεια τῆς κρίσεως ἐν τῷ σχολείῳ	168
Γενικὴ μέθοδος	168
Ἰδιαιτέραι μέθοδοι	169
Ἐλευθερία τῆς κρίσεως	170
Περὶσκεψίς τῆς κρίσεως	170
Ἀκρίβεια τῆς κρίσεως	171
Κρίσις καὶ ἀφαίρεσις	172
	173

	Σελίς
Ἀφαιρέσεις καὶ γενίκευσις	174
Σχηματισμὸς τῶν ἀφηρημένων καὶ γενικῶν ἰδεῶν	174
Αἱ γενικαὶ ἰδέαι πρὸ τοῦ τὸ παιδί ὁμιλήσῃ	175
Τάσις τοῦ παιδιοῦ πρὸς γενίκευσιν	176
Κατάχρησις τῆς ἀφαιρέσεως ἐν τῇ διδασκαλίᾳ	178
Σπουδαιότης τῶν ἀφηρημένων καὶ γενικῶν ἰδεῶν	178
Δυσχέρειαι τῆς ἀφαιρέσεως	179
Ἡ συλλογισμὸς	182
Σπουδαιότης τοῦ συλλογισμοῦ	183
Ἡ συλλογισμὸς τοῦ παιδιοῦ	183
Ἡ ἄγωγι τοῦ συλλογισμοῦ	184
Εἰδικὴ κλίσις δι' ἐπαγωγὴν	185
Τηρητέον μέτρον	186
Εἰδικαὶ ἀσκήσεις τοῦ συλλογισμοῦ	187
Συλλογισμὸς ἐπαγωγικὸς	190

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ'

Καλλιέργεια τῆς αἰσθηματικότητος

Ἡ ἠθικὴ ἄγωγι	192
Περίπλοκος φύσις τῆς αἰσθηματικότητος	193
Διαιρέσεις τῶν κλίσεων	194
Ὅτι ἡ ἄγωγι τῆς καρδίας παραμελεῖται συχνὰ	195
Ἡ ἀνάγκη αὐτῆς τῆς ἀγωγῆς	195
Ἰδιαίτεραι δυσκολίαι τῆς ἀγωγῆς τῶν συναισθημάτων	196
Ἡ ἀνάπτυξις τῆς συμπαθείας παρὰ τῷ παιδίῳ	197
Γενικοὶ χαρακτῆρες τῆς παιδικῆς αἰσθηματικότητος	198
Κατάχρησις τῆς αἰσθηματικότητος ἐν τῇ ἄγωγι	199
Ἀπατηλαὶ ὄψεις τῆς παιδικῆς αἰσθηματικότητος	200
Γενικοὶ κανόνες τῆς ἀγωγῆς τῆς αἰσθηματικότητος	201
Σχέσεις τοῦ συναισθήματος καὶ τῆς ἰδέας	201
Μετάδοσις τοῦ συναισθήματος	203
Σχέσεις τοῦ συναισθήματος καὶ τῆς πράξεως	205
Παραγωγή τῶν συναισθημάτων ἀπ' ἀλλήλων	206
Τὸ συναισθημα τῆς εὐχαριστήσεως καὶ τῆς λύπης	207

Διέγερσις τῶν προσωπικῶν συναισθημάτων	209
Πάθη	210

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ι'

'Η ἠθικὴ ἀγωγή

'Η κυρίως ἠθικὴ ἀγωγή	212
Αἱ ἠθικαὶ ἱκανότητες	212
'Η ἠθικὴ ἀγωγή καὶ ἡ διδασκαλία τῆς ἠθικῆς	213
Σπουδαιότης τῆς ἠθικῆς ἀγωγῆς	215
Ὑπεροχὴ τοῦ ἠθικοῦ μεγαλείου	215
Τὸ παιδί εἶναι καλὸν ἢ κακόν;	216
Ἐναντίαι γνῶμαι	217
Τὸ παιδί δὲν εἶναι οὔτε καλὸν οὔτε κακόν	218
Τὰ δῆθεν κακὰ ἔνστικτα τῆς παιδικῆς ἡλικίας	219
Τὰ κακὰ ἔνστικτα τοῦ παιδιοῦ	221
Καταστολὴ τῶν ἀκολάστων τάσεων	222
'Η συνείδησις ἢ πρακτικὴ λογικὴ	223
'Η ἠθικὴ ἔννοια παρὰ τῷ παιδίῳ	224
Ἀνάπτυξις τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως	226
Πρῶται ἐκδηλώσεις τῆς ἠθικότητος	227
Ἀγωγή τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως	228
Δυσκολίαι αὐτῆς τῆς ἀγωγῆς	230
Δύναμις τοῦ ἐνστικτοῦ τῆς μιμήσεως παρὰ τῷ παιδίῳ	231
Τὰ ἱστορικὰ παραδείγματα	233
Τὰ ζωντανὰ παραδείγματα	234
Τὰ παραδείγματα καὶ τὰ παραγγέλματα	235
'Η ἀγάπη τοῦ καλοῦ	237

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΑ'

'Η βούλησις, ἡ ἐλευθερία καὶ αἱ ἔξεις

'Η γνῶσις καὶ ἡ βούλησις τοῦ καλοῦ	239
Ὅρισμός τῆς βουλήσεως	240
'Η βούλησις παρὰ τῷ παιδίῳ	240

	Σελίς
Διαφορά βουλήσεως και επιθυμίας	241
Διαφορά τῆς βουλήσεως και τῆς ιδέας	242
Σχέσεις τῆς βουλήσεως με τὴν αἰσθηματικότητα	243
Σχέσεις τῆς βουλήσεως πρὸς τὴν νοημοσύνην	244
Ἡ βούλησις και ἡ ἐλευθερία	245
Καλλιέργεια τῆς βουλήσεως	245
Πρακτικὴ ἀντίληψις τῆς ἐλευθερίας	247
Ἐγὼγὴ τῆς ἐλευθερίας	248
Οὐδεμία πρᾶξις εἶναι ἀδιάφορος	249
Ἡ βούλησις και αἱ συνήθειαι	249
Ἀνάγκη τῶν συνηθειῶν	250
Πῶς σχηματίζονται αἱ συνήθειαι	252
Πῶς διορθώνομεν τὰς κακὰς συνηθείας	253
Ἡ βούλησις και ἡ δημοσία ἢ ἰδιωτικὴ ἀγὼγὴ	244
Προσωπικὴ ἀγὼγὴ	256
Δυσκολία τῆς ἀγὼγῆς τῆς βουλήσεως	257
Ἡ καλὴ θέλησις	258
Σπουδαιότης τῆς βουλήσεως ἐν τῇ ζωῇ	259

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΒ'

Τὰ ἀνώτερα συναισθήματα, ἡ αἰσθητικὴ ἀγὼγὴ, ἢ θρησκευτικὴ ἀγὼγὴ

Τὰ ἀνώτερα συναισθήματα	261
Ἡ ἀγάπη τοῦ ἀληθοῦς	261
Ἡ φιλαλήθεια	262
Ἡ ἀναζητήσις τῆς ἀληθείας	263
Ἡ ἀγάπη τοῦ ὄραίου	264
Αἰσθητικὴ ἀγὼγὴ	265
Ἡ αἰσθητικὴ ἀγὼγὴ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις	266
Αἱ τέχναι και ἡ ἠθικὴ	267
Αἱ τέχναι πηγὴ εὐχαριστήσεων	268
Μαρτυρία τοῦ Stuart Mill.	269
Αἱ τέχναι εἰς τὸ δημοτικὸν σχολεῖον	270
Καλλιέργεια τῆς ἀγάπης πρὸς τὸ ὄραϊον	271

ι'

Ἐμμεσοὶ τρόποι	272
Εἰδικαὶ ἀσκήσεις.	272
Μόρφωσις τῆς καλαισθησίας	273
Ἡ ἠθοπλαστικὴ τέχνη	273
Ἐπερβολαὶ τὰς ὁποίας πρέπει ν' ἀποφεύγωμεν	275
Τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα	276
Ἡ θρησκευτικὴ ἀγωγή εἰς τὸ δημοτικὸν σχολεῖον	277
Ἡ ἠθικὴ καὶ ἡ θρησκεία	278

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΟΥ

Παρακολουθήσας ὡς Γενικός Ἐπιθεωρητὴς ἐπὶ Ἰδεΐαν περιπίπτου καὶ ἐκ τοῦ σύνεγγυς τὸ ἔργον τῶν ἐκπαιδευτικῶν λειτουργῶν ἤχθην εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι οὗτοι ἀληθῶς καὶ ἀναμφισβητήτως ἀποτελοῦν τὸ ἀσάλευτον βᾶθρον, ἐπὶ τοῦ ὁποίου θεμελιούνται τὰ ἀγαθὰ τοῦ πολιτισμοῦ.

Ἡ αὐταπάρνησις αὐτῶν καὶ ἰδίᾳ τῶν ἐργατῶν τοῦ λαϊκοῦ σχολείου εἰς τὸ χαλεπὸν ἔργον των καὶ ὁ ἠρωϊσμός των νὰ μένουν ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν εἰς ἀπομεμακρυσμένα χωρία μακρὰν παντὸς στοιχειώδους μέσου εὐζωΐας καὶ ἀνωτέρων πνευματικῶν κέντρων προουκάλεσαν πάντοτε ἐν ἐμοὶ βαθυτάτην συγκίνησιν διεγείρουσάν με εἰς ἀδιάπτωτον διαφέρον οὐ μόνον περὶ ταχείας ἐπιλύσεως τῶν ὑπηρεσιακῶν αἰτημάτων αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ πρὸς ἔκδοσιν παιδαγωγικῶν βοηθημάτων, ἱκανῶν νὰ πληρώσωσι τὰς οὐσιώδεις τοῦλάχιστον ἐπαγγελματικὰς ἐλλείψεις των, ἀπόρροια δὲ τῆς συναισθηματικῆς κατὰ ταύτης καταστάσεως εἶναι ἡ μετάφρασις τοῦ παρόντος ἔργου μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι θὰ βοηθήσω ἔστω καὶ ἐπ' ὀλίγον τοὺς ἠρώας καὶ μάρτυρας τούτους τοῦ καθήκοντος.

Ὁ Comragé, διάσημος παιδαγωγός, εἶναι διεθνοῦς κύρους, τὸ δὲ ἔργον του «*ἡ Παιδαγωγικὴ*» εἶναι κλασσικὸν εἰς τὸ εἶδός του, διαιρούμενον εἰς δύο μέρη, τὸ θεωρητικὸν καὶ τὸ πρακτικόν.

Τὸ ἀνὰ χεῖρας θεωρητικὸν πραγματεύεται τὰ θεμελιώδη προβλήματα τῆς ψυχολογίας, τὰ ὁποῖα, ὅπωςδήποτε καὶ ἂν συνεζητήθησαν, παραμένουσι πάντοτε νέα καὶ κυριώδους σημασίας· τὰ πραγματεύεται δὲ μὲ μοναδικὴν σαφήνειαν καὶ ἀσυνήθη βαθύτητα. Ἀφοῦ ὁ συγγραφεὺς παραθέσει δι' ἕκαστον ψυχολογικὸν ζήτημα καὶ ξένας γνώμας ἀνδρῶν διαπρεπῶντων ἐπὶ σοφίᾳ καὶ ἐρευνῇ, ἐν τέλει θέτει τὴν σφραγίδα τῆς προσωπικῆς του γνώμης.

Αἱ παραγωγικαὶ καὶ ἀναπαραγωγικαὶ δυνάμεις τῆς ψυχῆς

ἐρευνῶνται, ἀναλύονται, κρίνονται καὶ συσχετίζονται καὶ ἐρμηνεύονται μὲ καταπλήσσοσαν ἀκρίβειαν, ὁ δὲ ἀναγνώστης ἱκανοποιεῖ ἀπολύτως τὴν πρὸς μάθησιν δίψαν του καὶ φωτίζεται, ὥστε νὰ ἀσκῆ τὸ ἔργον τοῦ παιδαγωγοῦ μετὰ λόγου καὶ ἐνσυνειδήτως· διότι εἶναι γνωστὸν ὅτι ἡ μεθοδολογία εἶναι ἐφηρμοσμένη ψυχολογία. Ἐὰν ἐπομένως ὁ διδάσκαλος κατενόησε τὰ διάφορα ψυχολογικὰ προβλήματα, φαντασίας, κρίσεως, βουλήσεως, συναισθήματος, πρωτοβουλίας, διαφέροντος, αὐτενεργείας κλπ. **καινοτομεῖ εἰς τὴν ἐφαρμογὴν τῶν ψυχολογικῶν πορισμάτων καὶ δημιουργεῖ ἀτομικὴν μεθοδολογίαν**, αὕτη δὲ ἀποβαίνει οὕτως ἀκλόνητος καὶ κατ' ἐξοχὴν ἀποτελεσματικὴ. Τοιοῦτοτρόπως δὲ δημιουργεῖται καὶ ἡ Ἑλληνικὴ Παιδαγωγικὴ, ἣτις τὴν τριλογίαν τῶν ψυχικῶν ἱκανοτήτων, νοήσεως, συναισθήματος καὶ βουλήσεως θὰ ἐξετάζη ὑπὸ Ἑλληνικὸν οὐρανὸν καὶ ἐν σχέσει μὲ τὰ Ἑλληνικὰ προβλήματα.

Εἰς τὰ τελευταῖα κεφάλαιά του ὁ συγγραφεὺς ἴπτεται φιλοσοφικῶν ζητημάτων, λίαν δὲ εὐστόχως, διότι παιδαγωγὸς σημαίνει ἀνθρωπὸν ἀρετίας ἐπιστημονικῆς καὶ ἐπαγγελματικῆς καταρτίσεως μὲ φιλοσοφικὸν ὄπλισμόν, ὅστις παραλλήλως πρὸς τὴν ψυχολογίαν ἀποτελεῖ τὴν κλεῖδα τῆς εἰσόδου εἰς τὴν παιδικὴν ψυχὴν, ἀλλὰ συγχρόνως καὶ τὸν γνησιώτερον πυρῆνα μιᾶς ἠθικῆς καὶ πνευματικῆς ἐξυγιάνσεως τῆς κοινωνίας, ἀρκεῖ ὁ χειριστὴς ταύτης νὰ εἶναι δραστήριος καὶ εὐθύς χαρακτήρ.

Καὶ ὁ Ἕλλην ἐκπαιδευτικὸς καὶ δύναμιν ἔχει καὶ τὰ μέσση ὅπως ἀποβῆ ὁ κυριώτατος τῶν παραγόντων εὐρυτάτης μορφώσεως οὐ μόνον τῶν παιδῶν ἀλλὰ καὶ τῶν λαϊκῶν στρωμάτων τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας.

Εὐχομαι ὅπως τὸ παρὸν ἔργον συντελέσῃ εἰς τὴν κατανόησιν τῆς ψυχῆς καὶ διανοίας τοῦ παιδιοῦ, τοῦ ὁποίου ὅλοι, ἀπὸ διαφόρου ἕκαστος σκοπιᾶς, ἐκλήθημεν παρατηρηταὶ ἅμα καὶ θεραπευταί.

Ἐκ τῆς ὑποδοχῆς τῆς ὁποίας θὰ τύχη ὁ παρὼν τόμος θὰ ἐξαρτηθῆ καὶ ἡ ἔκδοσις τοῦ ἐπομένου, περιλαμβάνοντος τὸ πρακτικὸν μέρος.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΣ

Δὲν ἰσχυριζόμεθα ὅτι προσφέρομεν εἰς τὸ κοινὸν μίαν πλήρη πραγματείαν τῆς ἀγωγῆς. Ὁ σκοπὸς μας εἶναι περισσότερον ἄπλοῦς καὶ περισσότερον μετριόφρων. Ἀπλῶς θέλομεν, συλλέγοντες τὰ μαθήματά μας τὰ διδαχθέντα εἰς τὰ ἀνώτερα σχολεῖα τῆς πατρίδος μας, νὰ συντάξωμεν ἓν ἄπλοῦν ἐγχειρίδιον τῆς παιδαγωγικῆς.

Μέσα εἰς τὸ εὐρὸν αὐτὸ θέμα τῶν ἀρχῶν καὶ τῆς ἐφαρμογῆς τῆς ἀγωγῆς δὲν θὰ συγκερατήσωμεν παρὰ γνώσεις ἀπαραιτήτους, τὰς ὁποίας οὐδεὶς παιδαγωγὸς θὰ ἠδύνατο νὰ παρίδῃ, ἐφ' ὅσον ἀνατρέφει καὶ διδάσκει παιδιὰ.

Αἱ ἐργασίαι τῶν προκατόχων μας ὠφέλησαν εὐρέως τὸ παρὸν ἔργον. Ὁ καλύτερος τρόπος νὰ τοὺς ἐπαινῶμεν εἶναι, ὅπως καὶ κάμνομεν, τὸ νὰ τοὺς μνημονεύωμεν εἰς κάθε σελίδα.

Οὐχ ἤτιον ὅμως προσεπαθήσαμεν νὰ μὴ τοὺς μιμηθῶμεν εἰς δύο κυρίως σημεῖα, τὴν ξηρότητα τοῦ ὕφους καὶ τὴν μακρολογίαν.

Πράγματι πολλὰ ἐγχειρίδια παιδαγωγικῆς δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο, παρὰ ξηραὶ καὶ ἄγονοι ὀνοματολογίαι, ὅπου πολλαπλασιάζονται αἱ διαιρέσεις, οἱ ὀρισμοί, αἱ παντὸς εἶδους διακρίσεις, μὲ παιδαγωγικὸν ὄργανον, τὸ ὁποῖον φαίνεται νὰ ἔχουν δανεισθῆ ἀπὸ τὰς ἀρχαίας λογικὰς.

Ἐτέρου, ἐπωφελοῦμενοι ἄλλοι παιδαγωγοὶ τῶν σχέσεων, αἵτινες ἐνώνουν τὴν παιδαγωγικὴν μὲ τὰς φιλοσοφικὰς ἐπιστήμας, ἐξώγκωσαν ὑπερμέτρως τὸ πλάσιον τῆς τέχνης των. Δηλαδή εἰσήγαγον εἰς τὴν παιδαγωγικὴν των ὅλην τὴν ψυχολογίαν, ὅλην τὴν ἠθικὴν, ὅλην τὴν φιλοσοφίαν.

Ἡμεῖς ἐξηγήσαμεν τὸ μέσον τῶν ἀντιθέτων τούτων ὑπερβολῶν. Ἡ παιδαγωγική μας θέλομεν νὰ εἶναι ταυτοχρόνως ἀπλή και ζωντανή.

Αὕτη δὲν ἱκανοποιεῖται μὲ τὸ νὰ ἀναφέρει ἓνα ἀριθμὸν ἀφηρημένων κανόνων και σχολικῶν τύπων. Ἡ παιδαγωγική μας ἀνατρέχει εἰς τὰς ἀρχάς τοῦτο ὅμως τὸ κάμνει μετὰ πάσης δυνατῆς διακρίσεως. Μέσα εἰς τὴν σύγχυσιν και τὴν ἀσάφειαν αὕτη ἀποβάλλει τὸ περιττὸν και ἀνωφελὲς και κρατεῖ μόνον τὸ οὐσιώδες. Κρατεῖ τὰς γνώσεις μόνον τὰς πλέον διαυγεῖς και τὰς πλέον πρακτικὰς.

Ἡ παιδαγωγική διαιρεῖται εἰς δύο μέρη σαφῶς διακεκριμένα· ἀφ' ἐνὸς μελετᾷ τὸ παιδί ἐντὸς τοῦ ἰδίου ἑαυτοῦ του, ἐξετάζει δηλαδὴ τὴν φυσικὴν του ἐξέλιξιν και τὰς ιδιότητάς του· ἀφ' ἑτέρου, ἐγκαταλείπουσα τὸ ὑποκείμενον τῆς ἀγωγῆς, ἐξετάζει τὸ ἀντικείμενον δηλαδὴ τὴν διδασκαλίαν, τὰς μεθόδους, τὰς ἀρχάς και τοὺς κανόνας.

Εἰς τὸ πρῶτον μέρος ἐπικαλούμεθα ὄλους τοὺς παρατηρητὰς τῆς παιδικῆς ἡλικίας ἐλέγχοντες και συμπληροῦντες τὰς παρατηρήσεις των διὰ τῶν ἰδικῶν μας προσωπικῶν ἀναζητήσεων.

Εἰς τὸ δεύτερον μέρος ζητοῦμεν πληροφορίας παρ' ἀνθρώπων ἐπαγγελματιῶν, δηλαδὴ ἐκείνων, οἵτινες διὰ τῆς ἐφαρμογῆς ἔχουν πειραματισθῆ ἐπὶ τῶν μεθόδων τῆς διδασκαλίας και τῶν νόμων τῆς ἀγωγῆς.

Πρὸς τοῦτο ἔχομεν ἐξετάσει ὄλας τὰς ὀγκώδεις και ἐνδιαφερούσας ἐκθέσεις τῶν γενικῶν ἐπιθεωρητῶν ἐπὶ τῆς καταστάσεως τῆς στοιχειώδους διδασκαλίας.

Βεβαίως ἡ ἀρίστη παιδαγωγική εἶναι ἐκείνη, ἣις γίνεται διὰ τῆς μελέτης τοῦ ἑαυτοῦ μας και διὰ τῆς σκέψεως και τῆς προσωπικῆς μας πείρας.

Πρὸ πάντων δὲν πρόκειται νὰ ἀπομνημονεύσῃ τις ἢ νὰ ἀπαγγεῖλῃ ἀπὸ στήθους μίαν κατήχησιν παιδαγωγικὴν, ὅπως ζητοῦν πολλοὶ συγγραφεῖς εἰς τὰ ἐγχειρίδια τῶν.

Ἄλλά, διὰ νὰ βοηθήσωμεν τὴν σκέψιν, διὰ νὰ ὀδηγήσωμεν τὴν πείραν, τὸ βιβλίον ὄχι μόνον δὲν εἶναι ἀνωφελές, ἀλλ' εἶναι καὶ ἀπαραίτητον ὅπως ἐρεθίσῃ τὴν προσωπικὴν σκέψιν. Ἐν τῷ πνεύματι τούτῳ, ἤτοι ὀλιγώτερον νὰ ἐπιβάλλῃ ἀξιώματα καὶ περισσότερον νὰ ὑπαγορεύσῃ σκέψεις, ἔχει συνταχθῆ τὸ ἀπλοῦν τοῦτο ἐγχειρίδιον.

Εὐχόμεθα νὰ τύχῃ τῆς αὐτῆς ὑποδοχῆς, τῆς ὁποίας ἔτυχε καὶ τὸ ἔργον μας «Ἱστορία τῆς παιδαγωγικῆς».

ΓΕΝΙΚΗ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α΄

Η ΑΓΩΓΗ ΓΕΝΙΚΩΣ

Ἄγωγή εἶναι λέξις σχετικῶς νέα εἰς τὴν γλῶσσαν μας. Ὁ Μονταίνιος τὴν μεταχειρίζεται ἅπαξ μόνον καὶ εἰς τὴν ἀκόλουθον φράσιν: «*Κατακρίνω κάθε βιαιότητα ἐν τῇ ἀγωγῇ μιᾶς τρυφερᾶς ψυχῆς, τὴν ὁποίαν κατευθύνουν πρὸς τὴν τιμὴν καὶ τὴν ἐλευθερίαν*». Συνήθως μεταχειρίζονται τὴν φράσιν *διδασκαλία τῶν παιδίων*, ἕξ ἧς προήλθεν καὶ ἡ λέξις *διδάσκαλος*.

Ἐν τῇ αὐτῇ ἐννοίᾳ οἱ συγγραφεῖς τοῦ 16ου αἰῶνος μεταχειρίζονται τὴν λέξιν *παιδευσις*, καθὼς εἰς τὴν πολὺ γνωστὴν φράσιν: «*ἡ παιδευσις ξεπερνᾷ τὴν φύσιν*».

Ἄλλ' ἀπὸ τοῦ 17ου αἰῶνος ἡ λέξις *ἀγωγή* εἰσηλθὲν εἰς τὴν γλῶσσαν μας καὶ φανερώνει τὴν τέχνην τοῦ μορφώνειν ἀνθρώπους.

Ἡ ἀγωγή εἶναι ἴδιον τοῦ ἀνθρώπου

Ἡ ὠραία αὕτη λέξις *ἀγωγή* ἐπιφυλάσσεται μόνον διὰ τὸν ἄνθρωπον. Διὰ τὰ ζῶα ἔχομεν τὴν τιθάσευσιν καὶ διὰ τὰ φυτὰ τὴν καλλιέργειαν. Ὁ ἄνθρωπος μόνον εἶναι ἐπιδεκτικὸς ἀγωγῆς, διότι μόνον αὐτὸς εἶναι ἰκανὸς νὰ αὐτοκυβερνηθῇ καὶ ἐξελιχθῇ εἰς ἡθικὴν προσωπικότητα. Ἐν ζῶον γίνεται διὰ τοῦ ἐνστίκτου ὅ,τι μπορεῖ νὰ γίνῃ ἢ ὅ,τι εἶναι ἀνάγκη νὰ γίνῃ.

Ἄλλ' ὁ ἄνθρωπος, διὰ νὰ ἐξελιχθῇ, δὲν δύναται

νά παραβλέψη τὸ λογικὸν καὶ τὴν σκέψιν καὶ ἐπειδὴ ἀπὸ τῆς γεννήσεώς του στερεῖται τῶν ιδιοτήτων τούτων, ἔρχεται τὸ λογικὸν τῶν ἄλλων ἀνθρώπων καὶ τὸν βοθηεῖ μὲ τὴν ἀνατροφὴν.

Εἶναι ἐπιστήμη ἡ ἀγωγή ;

Κανείς σήμερον δὲν ἀμφισβητεῖ τὴν ὕπαρξιν τῆς ἐπιστήμης ἐν τῇ ἀγωγῇ. Ἡ ἀγωγή αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν εἶναι μία τέχνη, *μία πρακτικὴ δεξιότης*, ἣτις βεβαίως προϋποθέτει ἄλλο πρᾶγμα, παρὰ τὴν γνῶσιν κανόνων τινῶν διδασκομένων ἀπὸ βιβλία, τούτέστιν ἀπαιτεῖ πεῖραν, ἠθικὰς ιδιότητας, τρυφερὰ αἰσθήματα καὶ ἀληθινὴν ἔμπνευσιν τῆς διανοίας. Ἡ ἀγωγή δὲν ὑφίσταται χωρὶς τὸν παιδαγωγόν, καθὼς δὲν ὑπάρχει καὶ ποίησις χωρὶς τὸν ποιητὴν, δηλαδὴ χωρὶς τὸ πρόσωπον, τὸ ὁποῖον μὲ τὰς πνευματικὰς του ιδιότητας ἐφαρμόζει καὶ ἐπαληθεύει τοὺς νεκροὺς καὶ ἀφηρημένους νόμους τῶν παιδαγωγικῶν ἐγχειριδίων.

Καθὼς ἡ εὐφράδεια ἔχει τοὺς νόμους της, τὴν ρητορικὴν, καθὼς ἡ στιχουργικὴ ἔχει τοὺς ἰδικούς της, τὴν ποίησιν, τοιοῦτοτρόπως καὶ ἡ ἀγωγή, προτοῦ γίνῃ τέχνη εἰς τὰς χεῖρας τῶν διδασκάλων, οἵτινες τὴν ἐξασκοῦν καὶ τὴν γονιμοποιοῦν διὰ τῆς πρωτοβουλίας καὶ ἀφοσιώσεώς των, ἡ ἀγωγή, λέγω, εἶναι ἐπιστήμη, τῆς ὁποίας ὁ φιλόσοφος ἐκθέτει λεπτομερῶς τοὺς γενικοὺς νόμους τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως καὶ εἰς τὴν ὁποίαν ὁ διδάσκαλος καὶ καθηγητὴς εἰσάγει τὰ ἀποτελέσματα τῆς πείρας του.

Ἐπάρχει λοιπὸν ἐπιστήμη τῆς ἀγωγῆς, ἐπιστήμη πρακτικὴ, ἐφηρμοσμένη, ἣτις ἔχει τὰς ἀρχὰς της καὶ τοὺς νόμους της καὶ τῆς ὁποίας μαρτυρεῖται ἡ ζωτικότητα καὶ τὸ βιώσιμον ἀπὸ τὸν μέγαν ἀριθμὸν τῶν δημοσιεύσεων βιβλίων καὶπραγματειῶν.

Παιδαγωγική και άγωγή

Είναι κριμα, ότι και σήμερα ακόμη πολλοί παιδαγωγοί συγχέουν την παιδαγωγική με την άγωγή. Μεταξύ τῶν δύο ὄρων ὑπάρχει βαθεία ἀπόχρωσις. Ἡ παιδαγωγική εἶναι ἡ θεωρία τῆς άγωγῆς. Ἡ άγωγή εἶναι ἡ πρακτική τῆς παιδαγωγικῆς.

Καθὼς ὑπάρχει ρήτωρ, χωρὶς νά εἶναι εὐφραδῆς, τοιουτοτρόπως δύναται νά ὑπάρξη καὶ παιδαγωγός, γνωρίζων κατὰ βάθος τοὺς νόμους τῆς άγωγῆς, χωρὶς ὅμως νά δύναται νά τὴν άσκήσῃ. Δηλαδή, χωρὶς νά κέκτηται τὸ τάλαντον νά ἀνατρέφῃ πρακτικῶς τοὺς παῖδας.

«Μορφώνειν ἀνθρώπους, λέγει ὁ Μαρὶὸν σοφώτατα, εἶναι πρῶγμα ἐξόχως λεπτὸν καὶ ἐξόχως κινδυνῶδες. Θά ἀντιμετωπίσῃ ὁ παιδαγωγός ἀπρόοπτα καὶ μεταπτώσεις τῆς φύσεως τοῦ παιδός, θά συναντήσῃ ἀδράνειαν ἢ θορυβῶδη ἐνεργητικότητα. Ὅλα αὐτὰ δύναται νά ἐκδηλωθοῦν ἀρμονικῶς ἢ νά ἐκφυλισθοῦν εἰς χάος, τὸ ὁποῖον ὑπάρχει εἰς τὸ παιδί, καθὼς καὶ εἰς τὴν θάλασσαν».

Ἄλλ' αἱ δυσκολίαι τῆς ἐφαρμογῆς δὲν πρέπει νά μᾶς ὀδηγήσουν εἰς τὸ νά παραδεχθῶμεν, ὅτι δὲν ὑφίστανται οἱ νόμοι τῆς άγωγῆς ἢ ὅτι εἶναι ἀνωφελές νά τοὺς γνωρίζωμεν.

Τοῦτ' αὐτὸ συμβαίνει καὶ εἰς τὴν ἰατρικήν. Ἐχομεν καὶ εἰς αὐτὴν ἀπρόοπτα καὶ διάψευσιν ἐλπίδων, παρὰ ταῦτα ὅμως ζητοῦμεν ἀπὸ τὸν ἰατρὸν νά γνωρίζῃ κατὰ βάθος τοὺς νόμους καὶ τοὺς κανόνας τῆς ἐπιστήμης του.

Μὴ λέγετε λοιπόν, ὅτι, διὰ νά μορφώσωμεν ἀνθρώπους, δὲν χρειάζεται ἀκρίβεια ἀναλύσεως, οὔτε ἐπιστήμη· λέγετε μόνον, ὅτι ὅλα ταῦτα δὲν ἀρκοῦν, ἐπειδὴ ἡ ζῶσα φύσις, μὲ τὰ αἰφνίδια ἐλατήριά της καὶ τὰς ἀπροσδοκίτους πτώσεις της, μὲ τὴν κινητικότητά της καὶ τὴν διάχυσίν της, δύναται νά ὀδηγήσῃ εἰς ἀποτυχίαν καὶ τὰ ἄριστα συμπεράσματα. Ἄλλὰ

ἀναγνωρίσατε, ὅτι ὑπάρχουν ἀρχαὶ καὶ νόμοι, σχεδὸν ἀλάθητοι, ἀναγνωρίσατε· ἀκόμη ὅτι οἱ νόμοι οὗτοι καθίστανται κάθε ἡμέραν πλέον ἀκριβεῖς καὶ ὅτι μὲ τὴν πρόοδον τῆς ἐπιστήμης ἢ προσέγγις γίνεται ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον μεγαλυτέρα.

Καθ' ὅσον τις προχωρεῖ, ἐπὶ τοσοῦτον γνωρίζει τὴν παιδικὴν ἡλικίαν καὶ ἐμβαθύνει περισσότερο εἰς τοὺς νόμους τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως. Καὶ παραδέχεται, ὅτι αἱ παιδαγωγικαὶ μέθοδοι τελειοποιοῦνται καὶ πλησιάζουν πρὸς τὴν ἀλήθειαν.

Διΰσχυρίσθησαν, ὅτι ἡ πεῖρα εἶναι τὸ πᾶν καὶ ὅτι ἡ ἐπιστήμη δὲν ἀξίζει τίποτε. Τοῦτο δὲν εἶναι ἀληθές καὶ δὲν πρέπει νὰ σκεπτώμεθα, ὅπως ὁ Διστεμβέργιος, ὅτι ἡ παιδαγωγικὴ ἐπιστήμη εἶναι περιττή, ἐπειδὴ ὁ παιδαγωγὸς γεννᾶται, καθὼς καὶ ὁ ποιητής.

Δὲν πρέπει νὰ ὑποπέσωμεν εἰς τὴν πρόληψιν, ὅτι ὁ παιδαγωγὸς δὲν ἔχει ἀνάγκην νὰ γνωρίσῃ τοὺς θεωρητικοὺς νόμους τῆς ἀγωγῆς καὶ τῆς διδασκαλίας, καθὼς, δῆθεν, διὰ νὰ χωνεύσωμεν, δὲν ἔχομεν ἀνάγκην νὰ μάθωμεν τὰς λειτουργίας τῆς πέψεως ἀπὸ ἐγχειρίδιον τῆς φυσιολογίας.

Εἰς τὸ ὑλικὸν τῆς ἀγωγῆς ὅ,τι ἀξίζει περισσότερο καὶ ἀπὸ τὴν ἔμπνευσιν, εἶναι ἡ *φωτισμένη ἔμπνευσις*, ἡ κανονισθεῖσα ὑπὸ τῆς ἐπιστήμης.

Ἡ ἀγωγή καὶ αἱ ἐπιστημονικαὶ ἀρχαὶ τῆς

Ἦδη δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ὅτι ἡ παιδαγωγικὴ, ἀφ' ὅτου ἰδρύθη, μὲ τὰς προσφάτους προόδους τῆς, ἔχει διέλθει τὸ στάδιον τῶν ψηλαφήσεων καὶ ἀβεβαιοτήτων, τὸ ὁποῖον διέρχεται κάθε ἐπιστήμη; Ἄς μὴ προχωρήσωμεν τόσον μακρὰν εἰς τὰς ἀξιώσεις μας.

Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἔλεγεν ὁ Διστεμβέργιος κατὰ τὸ 1830, εἶναι ἀνάγκη νὰ τὸ ἐπαναλάβωμεν καὶ σή-

μερον παρά τὰς συντελεσθείσας μεγάλας προσπάθειας. Ἡ ἐπιστημονικὴ συναρμογὴ τῶν ἀρχῶν καὶ τῆς πείρας τῆς παιδαγωγικῆς εἶναι ἀκόμη μᾶλλον εὐχὴ καὶ ἐλπίς παρά ἀποτέλεσμα κατακτηθέν.

«Δόξα τῷ Θεῷ, ἔγραφε, ὅτι ἐκάμαμεν ἀρκετὰς προόδους ὥστε νὰ μὴ λέγω οἱ ἄνθρωποι ἀλλὰ μόνον οἱ καλλιεργημένοι ἄνθρωποι, οἵτινες ἔγιναν σύμφωνα μὲ τὴν καλύτεραν μέθοδον τῆς ἀγωγῆς· ὅτι δυνάμεθα μὲ βεβαιότητα νὰ προσδιορίσωμεν τί εἶναι καλὸν καὶ τί κακόν, καὶ ὄχι μόνον τοῦτο, ἀλλὰ νὰ δώσωμεν καὶ τὴν λογικὴν ἐξήγησιν».

Ἄλλὰ, ἔαν ἀκόμη ἀναζητῶμεν μερικὰς λύσεις, γνωρίζομεν τοῦλάχιστον ποῦ δύνανται νὰ εὑρεθοῦν αἱ λύσεις αὗται καὶ ἀπὸ ποίαν πηγὴν πρέπει νὰ ἀντλήσωμεν διὰ νὰ ἐπιβεβαιώσωμεν περισσότερο τὴν ἀκρίβειαν τῶν παιδαγωγικῶν μας γνώσεων.

Καθὼς ὅλαι αἱ πρακτικαὶ ἐπιστῆμαι, τοιουτοτρόπως καὶ ἡ παιδαγωγικὴ στηρίζεται εἰς ἕνα σύνολον θεωρητικῶν δεδομένων, ἢ καλύτερον εἰπεῖν, εἰς ἕνα ἔρεισμα ἐπιστημονικόν.

Σχέσεις τῆς παιδαγωγικῆς καὶ τῆς ψυχολογίας

Καθὼς ὁ ἰατρὸς ὀφείλει νὰ γνωρίζῃ τὰ ὄργανα καὶ τὰς λειτουργίας τοῦ σώματος τὸ ὁποῖον ἐπιμελεῖται, ὁ γεωργὸς ὀφείλει νὰ γνωρίζῃ τὴν φύσιν τοῦ ἐδάφους τὸ ὁποῖον καλλιεργεῖ, ὁ γλύπτης, τὰς ιδιότητες τοῦ μαρμάρου τὸ ὁποῖον λαξεύει, τῆς ἀργίλου, τὴν ὁποίαν ζυμώνει κ. λ. π., τοιουτοτρόπως καὶ ὁ παιδαγωγὸς ὀφείλει νὰ γνωρίζῃ τοὺς νόμους τοῦ πνευματικοῦ ὀργανισμοῦ, δηλαδὴ νὰ γνωρίζῃ τὴν ψυχολογίαν. Διότι ἀληθῶς οἱ παιδαγωγικοὶ κανόνες δὲν εἶναι παρά ἐφηρμοσμένοι νόμοι τῆς ψυχολογίας, μετασχηματισθέντες εἰς πρακτικὰ ἀξιώματα, ἐλεγχθέντα ὑπὸ τῆς πείρας.

Ἡ ψυχολογία εἶναι ἡ ἀρχὴ ὄλων τῶν πρακτικῶν ἐπιστημῶν, αἵτινες ἀφοροῦν τὰς πνευματικὰς ιδιό-

τητας του ανθρώπου. Αί ἄλλαι ἐπιστῆμαι, αἱ προερχόμεναι ἐκ τῆς ψυχολογίας, δὲν ἀσχολοῦνται παρά μὲ ἐν μέρος τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς· ἡ λογικὴ μὲ τὴν σκέψιν· ἡ αἰσθητικὴ μὲ τὸ αἶσθημα τοῦ καλοῦ· ἡ ἠθικὴ μὲ τὴν θέλησιν. Μόνη ἡ παιδαγωγικὴ ἐναγκαλιζέται ὅλα τὰ μέρη τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς, καὶ διὰ τοῦτο ὀφείλει νὰ ἀνατρέχη εἰς ὀλόκληρον τὴν ψυχολογίαν.

Ἐπάρχει ψυχολογία τοῦ παιδός;

Ἐναντιοβλητικῶς δὲν πρέπει νὰ εἶναι μόνον ἡ γενικὴ ψυχολογία, ἡ ψυχολογία τοῦ ἀποτετελεσμένου ἀνθρώπου, ἥτις δέον νὰ ἐμπνέη τὸν παιδαγωγόν. Ἐλλὰ τὴν προσοχὴν του δέον νὰ ἐπισύρῃ ἡ ψυχολογία τοῦ παιδός, διότι ὑπάρχει παιδικὴ ἡλικία εἰς τὴν ψυχὴν.

Παρέμειναν μόνοι οἱ ἰδεαλισταί, καθὼς ὁ Malebranche, οἵτινες ἰσχυρίζονται, ὅτι τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα δὲν ἔχει ἡλικίαν, καὶ ὅτι ἀπὸ τῆς γεννήσεώς του εἶναι ἱκανὸν νὰ κατανοήσῃ τὰς ἀφηρημένας ἐνοίας, τὰς πλέον ὑψηλάς.

Κάθε ἀμερόληπτος παρατηρητὴς κατανοεῖ πλήρως, ὅτι τὸ πνεῦμα ἐξελίσσεται, σχηματίζεται κατὰ τινὰς ἀναπτυσσομένους νόμους, οἵτινες ἀκριβῶς ἀποτελοῦν τὴν ψυχολογίαν τοῦ παιδός.

Ἡ ψυχολογία, μὲ μίαν λέξιν, δὲν εἶναι γεωμετρία ἀμετάβλητος, θέτουσα θεωρήματα ἀναλλοίωτα, εἶναι μίαν ἱστορίαν, τοῦλάχιστον διὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς ζωῆς, ἱστορίαν, ἡ ὅποια διηγεῖται τὴν ἐξέλιξιν, τὴν βαθμιαίαν, τῶν διαφόρων πνευματικῶν ἰδιοτήτων.

Δικαίως ἐτόνισαν, ὅτι πρέπει νὰ γνωρίζωμεν τὴν ψυχολογίαν τοῦ ἀνθρώπου, ἂν θέλωμεν νὰ μορφώσωμεν ἄνθρωπον. Ἐλλ' ἡμεῖς προσθέτομεν: «*Πρέπει νὰ σπουδάσωμεν τὴν ψυχολογίαν τοῦ παιδιοῦ, ἂν θέλωμεν νὰ διαπαιδαγωγήσωμεν ἕνα παιδί*».

Σχέσεις τῆς παιδαγωγικῆς πρὸς τὰς ἄλλας ἐπιστήμας

Ἐννοεῖται καλῶς, ὅτι, ἀφ' οὗ ἡ παιδαγωγικὴ ἐναγκαλίζεται ὁλόκληρον τὸ ἀνθρώπινον εἶναι, δὲν δύναται νὰ ἐμπνέεται μόνον ἀπὸ τὴν ψυχολογίαν. Διὰ νὰ μεταχειρισθῶμεν μετὰ τῆς προσηκούσης ἀρμοδιότητος τὴν φυσικὴν ἀγωγὴν καὶ μέρη τινὰ τῆς ἠθικῆς καὶ διανοητικῆς ἀγωγῆς, ἢ βιολογία γενικῶς, καὶ ἰδιαιτέρως ἡ ἀνατομία καὶ ἡ φυσιολογία τοῦ ἀνθρώπου καλοῦνται νὰ μᾶς παράσχουν τὰς ὑπηρεσίας των. Ὅμοίως θὰ ἦτο εὐκόλον νὰ ἀποδείξωμεν ὅτι ἡ παιδαγωγικὴ δὲν δύναται νὰ παραιτηθῇ τῆς συνδρομῆς τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς λογικῆς. Ἡ ἀγωγή ὄντως τείνει εἰς τὸ νὰ ὀδηγήσῃ τὸν ἄνθρωπον εἰς τὸν σκοπὸν τοῦ ἀλλὰ ἡ ἠθικὴ εἶναι ἐκείνη, ἣτις προσδιορίζει τὸν ἀληθῆ σκοπὸν τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων καὶ τὴν ἐσωτέραν φύσιν ἐκείνου, τὸ ὁποῖον καλοῦμεν *καλὸν* καὶ *ἐπιθυμητόν*. Ἀφ' ἑτέρου ἡ ἀγωγή εἶναι ἡ καλλιέργεια τῆς σκέψεως καὶ τοῦ λογικοῦ. Ἀλλὰ ἡ λογικὴ εἶναι ἐκείνη, ἣτις ἐπιτρέπει νὰ γνωρίσωμεν τὰς καλυτέρας μεθόδους διὰ νὰ ἐκτιμήσωμεν τὰς γνώσεις, διὰ νὰ ἀνακαλύψωμεν τὴν ἀλήθειαν.

Ἡ παιδαγωγικὴ λοιπὸν ἢ ἡ ἐπιστῆμη τῆς ἀγωγῆς ἔχει τὴν μέθοδόν της, ἣτις συνίσταται εἰς τὸ νὰ παρατηρῇ ὅλας τὰς πράξεις τῆς φυσικῆς καὶ ἠθικῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου ἢ μᾶλλον εἰς τὸ νὰ ἐπωφελῆται τῶν γενικῶν νόμων, τοὺς ὁποίους ἡ ἐπαγωγικὴ σκέψις ἔχει θεμελιώσει ἐπὶ τῶν πράξεων αὐτῶν. Ἄς προσδιορίσωμεν τώρα μετὰ τῆς μεγαλυτέρας δυνατῆς ἀκριβείας τὸ ἀντικείμενον αὐτῆς καὶ τὰς ἀρχὰς αἰτινες ὀφείλουσιν νὰ τὴν ὀδηγοῦν.

Διάφοροι ὅρισμοὶ τῆς ἀγωγῆς.

Εἶναι σπάνιοι οἱ παιδαγωγοί, οἵτινες, καθὼς ὁ Λώκκιος, ἔγραψαν ἓνα ὥραϊον βιβλίον περὶ ἀγωγῆς,

χωρίς νά τήν προσδιορίσουν, χωρίς νά συναθροίσουν εἰς μίαν μοναδικήν συνταγήν τὰ στοιχεῖα καί τὸ σύστημά των. Γενικῶς κάθε παιδαγωγός ἔχει τὸν ἰδικόν του προσωπικόν ὄρισμόν, αὕτη δὲ ἡ διαφορὰ προέρχεται πρὸ πάντων ἐκ τοῦ ὅτι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον εἰς τοὺς ἰδικούς των ὁρισμούς ἀφήκαν νά εἰσέλθῃ ἀδίκως ἢ ἔνδειξις τῶν ἰδιαιτέρων μεθόδων καὶ τῶν διαφορῶν μέσων, τὰ ὁποῖα ἡ ἀγωγή καλεῖ εἰς βοήθειάν της. Εἶναι ὅθεν ἐνδιαφέρον νά ἀναμνησθῶμεν ἐνταῦθα τῶν κυριωτέρων ὁρισμῶν, οἵτινες συνιστοῦν ἢ τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέως ἢ τήν σχετικὴν ἀκρίβειαν τοῦ περιεχομένου των.

Εἰς τῶν ἀρχαιοτέρων ἀλλὰ καὶ τῶν ἀρίστων ἐπίσης εἶναι ὁ τοῦ Πλάτωνος :

« Ἡ ἀγωγή ἔχει ὡς σκοπὸν νὰ δώσῃ εἰς τὸ σῶμα καὶ εἰς ψυχὴν ὅλην τὴν ὠραιότητα καὶ ὅλην τὴν τελειότητα, τῶν ὁποίων εἶναι δεκτικαί. Ἡ τελειότης τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως εἶναι πράγματι ὁ ἰδανικὸς σκοπὸς τῆς ἀγωγῆς.

Ὑπὸ τὸ αὐτὸ πνεῦμα ὁ Κάντιος, ἡ κυρία Necker Saussurre καὶ Stuart Mill ἔχουν δώσει τοὺς κάτωθι ὁρισμούς :

« Ἡ ἀγωγή εἶναι ἡ ἀνάπτυξις ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ὅλης τῆς τελειότητος τὴν ὁποῖαν ἡ φύσις ἐπιτρέπει ».

« Ἀνατρέφειν ἓνα παιδί, σημαίνει νὰ τὸ καθιστῆς ἱκανὸν νὰ ἐκπληρώσῃ κατὰ τὸ δυνατὸν τὸν προορισμὸν τῆς ζωῆς του ».

« Ἡ ἀγωγή ἐναγκαλιζέται πᾶν ὅ,τι πράττομεν διὰ τὸν εαυτόν μας, καὶ πᾶν ὅ,τι οἱ ἄλλοι πράττουσι δι' ἡμᾶς, ὑπὸ τὴν ἐννοίαν νὰ πλησιάζωμεν τὴν τελειότητα τῆς φύσεως ἡμῶν ».

Ἐδῶ εἶναι ὁ γενικὸς σκοπὸς τῆς ἀγωγῆς εἰς ὃν ἀποβλέπομεν. Ἄλλ' ἡ λέξις τελειότης εἶναι ὀλίγον ἀόριστος καὶ ἀπαιτεῖται κάποια ἐξήγησις ταύτης.

Ὁ ὁρισμὸς τοῦ Herbert Spencer ἀποκρίνεται εἰς τὴν ἀνάγκην ταύτην. *« Ἀγωγή εἶναι ἡ προπαρασκευὴ διὰ πλήρη ζωὴν ».*

Ἄλλὰ ἡ πλήρης ζωὴ εἰς τί συνίσταται :

Οἱ ὀρισμοὶ τῶν Γερμανῶν παιδαγωγῶν δίδουν τὴν ἀπάντησιν :

«*Ἡ ἀγωγή εἶναι τέχνη καὶ ἐπιστήμη συγχρόνως καὶ σκοπεῖ νὰ ὀδηγήσῃ τὴν νεότητα, τῇ βοηθείᾳ τῆς ἐκπαιδεύσεως καὶ διὰ τῆς δυνάμεως τῆς ἀμίλλης καὶ τῶν καλῶν παραδειγμάτων εἰς τὸ νὰ ἐπιτύχῃ τὸν τριπλοῦν σκοπὸν, ὅστις ὀρίζει εἰς τὸν ἄνθρωπον τὸν προορισμὸν του, τὸν θρησκευτικόν, τὸν κοινω-
νικὸν καὶ τὸν ἐθνικόν.*» (Nietmeyer).

«*Ἀγωγή εἶναι ἡ ἁρμονικὴ ἐξέλιξις τῶν ἀνθρωπίνων ἰδιο-
τήτων*» (Stein).

«*Ἀγωγή εἶναι ἁρμονικὴ ἀνάπτυξις τῶν φυσικῶν, πνευμα-
τικῶν καὶ ἠθικῶν ἰδιοτήτων τοῦ ἀνθρώπου.*» (Danzel).

Οὗτοι οἱ ὀρισμοὶ ἔχουν τὸ κοινὸν ἐλάττωμα, ὅτι δὲν περιέχουσιν ἐπαρκῶς ἀνάγλυφον τὸν οὐσιώδη χαρακτῆρα τῆς καλῶς ἐννοουμένης ἀγωγῆς ἥτις εἶναι ἡ ἐσκεμμένη καὶ ἐκουσίᾳ πράξις, τὴν ὁποίαν ἡ θέλη-
σις ἑνὸς ἀνθρώπου ἀσκεῖ ἐπὶ τοῦ παιδιοῦ, διὰ νὰ τὸ διδάξῃ καὶ τὸ μορφώσῃ. Ἡ πράξις αὕτη θὰ ἠδύνατο ν' ἀσκηθῇ ἐπίσης καὶ διὰ τὴν φυσικὴν, ἐνστικτώδη καὶ μοιραίαν ἀνάπτυξιν τῶν ἀνθρωπίνων ἰδιοτήτων. Ὑπὸ τὴν σχέσιν ταύτην προτιμῶμεν τοὺς ἐξῆς ὀρι-
σμούς :

«*Ἡ ἀγωγή εἶναι μία προσπάθεια κατὰ τὴν ὁποίαν ἐν
πνεῦμα μορφώνει ἐν πνεῦμα, καὶ μία καρδιά, μίαν καρδίαν.*»
(Jules Simon).

«*Ἡ ἀγωγή εἶναι ἐν σύνολον πράξεων σκοπίμων, διὰ τῶν
ὁποίων ὁ ἄνθρωπος προσπαθεῖ νὰ ὑψώσῃ ἕνα ὁμοίον του εἰς
τὴν τελειότητα.*» (Marion).

«*Ἡ ἀγωγή εἶναι τὸ σύνολον τῶν προσπαθειῶν, αἵτινες
ἔχουν ὡς σκοπὸν νὰ δώσουν εἰς τὸ ἄνθρωπον τὴν πλήρη κτη-
σιν καὶ τὴν καλὴν χρῆμιν τῶν διαφόρων ἰδιοτήτων του.*» (M.
Henri Joly).

Ὁ Kant ἐξήτει, καὶ λίαν δικαίως, ὅπως ἡ ἀγωγή θέσῃ ὡς σκοπὸν τῆς τὴν ἀνατροφὴν τῶν νέων, ὄχι διὰ τὴν ἐπιτυχίαν των κατὰ τὴν παροῦσαν κατάστασιν

τῆς ἀνθρωπίνης κοινωνίας, ἀλλὰ διὰ μίαν κατάστασιν καλυτέραν, δυνατὴν δὲ εἰς τὸ μέλλον.

Ἐπονομαζόμενα βέβαια τὰς ὑψηλὰς καὶ εὐγενεῖς ταύτας ἀξιώσεις, χωρὶς νὰ λησμονῶμεν καὶ τὸν πρακτικὸν σκοπὸν τῶν προσπαθειῶν τῆς ἀγωγῆς. Ἐπὶ τὴν ἔννοιαν ταύτην ἔγραψεν ὁ James Mill.

«Ἡ ἀγωγή ἔχει ὡς σκοπὸν νὰ σχηματίσῃ ἐκ τοῦ αἰτόμου ἓν ὄργανον εὐτυχίας καὶ διὰ τὸν ἑαυτὸν του καὶ διὰ τοὺς ἄλλους».

Ἄριστος ὄχι βεβαίως πλήρης, ἀλλ' ὅστις ἔχει τὴν ἀξίαν, ὅτι μᾶς ἐπαναφέρει εἰς τὴν πραγματικότητα καὶ εἰς τὰς ἀληθινὰς συνθήκας τῆς ὑπάρξεως.

Ἡ λέξις *εὐτυχία* εἶναι ὅπως ἡ ὠφελιμιστικὴ μεταφρασις τῆς λέξεως *τελειότης*. Δὲν πρέπει νὰ λησμονῶμεν, ὅτι τὸ ἀνθρώπινον ὄν παλαίει διὰ νὰ εἶναι εὐτυχές, ὅτι ἡ εὐτυχία εἶναι ἐπίσης μέρος τοῦ προορισμοῦ του. Ἐπὶ πλέον, χωρὶς νὰ παραγνωρίζωμεν, ὅτι ἡ ἀγωγή εἶναι πρὸ παντὸς ἀφιλοκερδῆς ἀνάπτυξις τοῦ αἰτόμου, τοῦ προσώπου, πρέπει νὰ ἐμθυμούμεθα ὅτι δὲν ζῶμεν μόνον διὰ τὸν ἑαυτὸν μας, διὰ μίαν τελειοποίησιν ἀτομικὴν καὶ ἐγωιστικὴν, ἀλλ' ὅτι ζῶμεν καὶ διὰ τοὺς ἄλλους, καὶ ὅτι ἡ ὑπαρξίς μας εἶναι ὑποτεταγμένη εἰς τὴν ὑπαρξίν τοῦ πλησίον μας.

Τί δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ἐκ τῆς παραθέσεως τῶν διαφόρων ὀρισμῶν; Ὅτι οἱ συγγραφεῖς τῶν τούτων ἔχουν περιπλέξει διὰ τῆς εἰσαγωγῆς διαφόρων στοιχείων, ξένων πρὸς τὴν ἀληθῆ ἔννοιαν τῆς λέξεως *ἀγωγή*, καὶ ὅτι εἶναι προτιμότερον νὰ εἰπώμεν μετὰ τοῦ Rousseau ὅτι *«ἀγωγή εἶναι ἡ τέχνη τοῦ ἀνατρέφειν τὰ παιδιὰ καὶ μορφῶναι τοὺς ἀνθρώπους».*

Οὐχ ἤττον ἐνώνομεν τὰ διάφορα διεσπαρμένα στοιχεία περὶ ὀρισμοῦ τῆς ἀγωγῆς καὶ λέγομεν :

«Ἀγωγή εἶναι τὸ σύνολον περιεσκευασμένων προσπαθειῶν, διὰ τῶν ὁποίων βοηθοῦμεν τὴν φύσιν πρὸς ἀνάπτυξιν τῶν φυσικῶν, πνευματικῶν καὶ ἠθικῶν ἰδιοτήτων τοῦ ἀνθρώπου, διὰ τὴν τελειοποίησίν του, τὴν εὐτυχίαν του καὶ τὸν κοινωνικὸν του προορισμόν».

Διαίρεσις τῆς ἀγωγῆς

Ἡ ἀγωγή περιλαμβάνει διάφορα μέρη, τὰ ὅποια ἀνταποκρίνονται εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν διαίρεσιν τῶν ἰδιοτήτων τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως. Καὶ πρώτη διακρίσις ἣτις δύναται νὰ γίνῃ εἶναι, ἡ ἀγωγή τοῦ σώματος καὶ ἡ ἀγωγή τοῦ πνεύματος.

Ἄλλ' αὐτὸ τοῦτο τὸ πνεῦμα ὑποδιαιρεῖται εἰς τινὰ ἀριθμὸν ἰδιοτήτων. Ἀπὸ μακροῦ χρόνου ἐπίσης ἐσυνήθισαν νὰ διακρίνουν τὴν πνευματικὴν ἀγωγήν καὶ τὴν ἠθικὴν ἀγωγήν, ἐξ ὧν ἡ μία καλλιεργεῖ τὰς διαφόρους πνευματικὰς ιδιότητας καὶ ἡ ἄλλη ἀναπτύσσει τὴν καρδίαν καὶ τὴν θέλησιν, ἣτις σχηματίζει τὰ αἰσθήματα, τὰς συνηθείας, τὴν συνείδησιν καὶ τὴν ἠθικὴν ἐνέργειαν.

Τῇ ἀληθείᾳ, ἐφ' ὅσον εἰσῆλθομεν εἰς τὴν ὁδὸν ταύτην, εἶναι προτιμότερον νὰ ἀκολουθήσωμεν μέχρι τέλους τὴν ψυχολογικὴν διαίρεσιν τῶν ἰδιοτήτων καὶ νὰ διακρίνωμεν τὴν ἀγωγήν τῆς διανοίας, τὴν ἀγωγήν τῶν συναισθημάτων καὶ τὴν ἀγωγήν τῆς θελήσεως.

Ὁ Ἀμερικανὸς παιδαγωγὸς Horace Mann διέκρινε τρία οὐσιώδη μέρη τῆς ἀγωγῆς, τὰ κάτωθι, καὶ διεκήρυττε τοῦτο ὡς ἐξῆς :

«*Διὰ τῆς ἀγωγῆς ἐννοῶ καὶ περισσότερον ἀπὸ τὴν ἱκανότητα τοῦ ἀναγινώσκειν, γράφειν καὶ ἀριθμεῖν. Ἐννοῶ τὰς φυσικὰς ἀσκήσεις αἵτινες θὰ ἐνισχύσουν τὸ σῶμα καὶ θὰ τοῦ ἀεξήσουν τὴν ζωικότητα καὶ ἐνέργειαν, θὰ τὸ προστατεύουν κατὰ τῶν νόσων καὶ θὰ τὸ μεταμορφώσουν ἀπὸ ἔρημον καὶ ἄγονον τόπον εἰς κήπον καλλιεργημένον. Ἐννοῶ ἐξ ἴσου, διὰ τῆς ἀγωγῆς, τὴν καλλιέργειαν τοῦ πνεύματος, χάρις εἰς τὴν ὁποίαν θὰ ἀνακαλύψωμεν τοὺς σεβαστοὺς καὶ αἰωνίους νόμους, οἵτινες διέπουν τὸ σύμπαν, εἴτε ἐν τῷ ὑλικῷ κόσμῳ, εἴτε ἐν τῷ ἠθικῷ.*

Ἐννοῶ ἀκόμη, διὰ τῆς ἀγωγῆς, τὴν ἀνάπτυξιν τῶν θρησκευτικῶν καὶ ἠθικῶν συναισθημάτων, τὰ ὅποια μὲ τὴν βοή-

θειαν τῆς φύσεως καὶ τῆς θείας Προνοίας μᾶς ὀδηγοῦν εἰς τὸ νὰ ὑποτάξωμεν τὰς ὁρέξεις μας, τὰς κλίσεις μας, τὰς ἐπιθυμίας μας, εἰς τὴν ὑπερτάτην θέλησιν».

Ἄλλη διαίρεσις τῆς ἀγωγῆς

Ἡ διαίρεσις, ἣτις προηγήθη, ἐθεμελιώθη ἐπὶ τῆς παρατηρήσεως τοῦ ὑποκειμένου· δηλαδὴ τῶν ἰδιοτήτων τοῦ ἀνθρώπου· ἂν ὅμως ἀντιμετωπίσωμεν τὸ ἀντικείμενον, δηλαδὴ τὸν σκοπὸν τῆς ἀγωγῆς, μᾶς ἐπιβάλλονται ἄλλαι διαίρεσις.

Τῇ ἀληθείᾳ ἄλλο πρᾶγμα εἶναι ἡ γενικὴ ἀγωγή, ἣτις ἀρμόζει εἰς ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, καὶ ἄλλο ἡ ἐπαγγελματικὴ, ἡ τεχνικὴ, ἣτις προπαρασκευάζει μόνον εἰς ἓν ἐπάγγελμα καθωρισμένον. Εἰς τὰ διδασκαλεῖα π. χ. δὲν πρόκειται μόνον νὰ διαπαιδαγωγῶμεν ἀνθρώπους, ἀλλὰ πρόκειται καὶ νὰ μορφώσωμεν διδασκάλους. Εἰς τὴν ἀγωγήν, ἐπομένως, τὴν γενικὴν, προστίθεται τότε καὶ ἀγωγή εἰδική, ἡ παιδαγωγικὴ ἀγωγή.

Τὰ δύο ταῦτα εἶδη τῆς ἀγωγῆς, λέγει ὁ Duranlou, ἡ ἀγωγή δηλαδὴ ἡ γενικὴ καὶ ἀνθρωπιστικὴ, καὶ ἡ ἀγωγή ἡ εἰδικὴ ὡς ἐπαγγελματικὴ εἶναι τῆς αὐτῆς σπουδαιότητος διὰ τὸν ἄνθρωπον. Αὗται δὲν ἀντιτίθενται πρὸς ἀλλήλας· τοῦναντίον αὗται ἀλληλοενισχύονται καὶ ἀλληλοτελειοποιοῦνται. Τὸ νὰ παραμελήσωμεν τὴν μίαν εἰς ὄφελος τῆς ἄλλης σημαίνει ὅτι ἐξασθενίζομεν καὶ τὰς δύο καὶ συχνὰ καταστρέφομεν καὶ τὰς δύο ταυτοχρόνως».

Ἐλευθέρᾳ ἀγωγῇ.

Τὸ ἀληθὲς ὄνομα τὸ ὁποῖον ἀρμόζει εἰς τὴν γενικὴν ἀγωγήν, εἶναι τὸ ὄνομα *ἐλευθέρᾳ ἀγωγῇ*, μολονότι ἡ ἔκφρασις αὕτη ἐπεφυλάχθη ἐκ προτιμῆσεως διὰ τὰς σπουδὰς, αἵτινες παρασκευάζουν δι' ἐλεύθερα ἐπάγματα.

Ἐάν ὅλοι οἱ ἄνθρωποι εἶναι ἐλεύθεροι, ἐλεύθεροι ἠθικῶς ἐν τῇ κατευθύνσει τῶν πράξεών των, ἐλεύθεροι πολιτικῶς, διὰ τῆς συμμετοχῆς εἰς τὴν διακυβέρνησιν τῆς κοινωνίας τῆς ὁποίας εἶναι μέλη, δὲν εἶναι ὀλοφάνερον, ὅτι ἔχουν δικαίωμα εἰς μίαν ἀγωγὴν ἐλευθέραν, ἣτις φωτίζει καὶ ἀπολυτρώνει τὸ πνευμά των καὶ τὴν θέλησίν των ;

Αἱ κλασσικαὶ σπουδαί, αἱ νεκραὶ γλῶσσαι, ἐθεωροῦντο ἄλλοτε ὡς τὸ μόνον ὄργανον τῆς ἐλευθέρας ἀγωγῆς. Σήμερον αἱ ἱστορικαὶ καὶ ἐπιστημονικαὶ σπουδαί, μολονότι περιωρίσθησαν εἰς τὰ πλέον ἀπλᾶ στοιχεῖα των, μᾶς φαίνονται ἀληθῶς ὡς σπουδαὶ ἐλευθερώτεραι, αἵτινες συνιστοῦν ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον δυνάμεθα νὰ καλέσωμεν πρώτας καὶ ἀρχικὰς σπουδάς. Αὐταὶ αὐταὶ αἱ φυσικαὶ ἀσκήσεις, αἵτινες καθιστοῦν εὐκαμπτον τὸ σῶμα, καὶ αἵτινες τὸ παρασκευάζουν νὰ καταστῇ βραδύτερον ὄργανον εὐπειθὲς τῆς ἐπαγγελματικῆς ἀγωγῆς, ἀποτελοῦν, γενικῶς, μέρος τῆς ἐλευθέρας ἀγωγῆς.

«Εἰς ἄνθρωπος κέκτηται ἐλευθέραν ἀγωγήν, λέγει ὁ Huxley, ὅταν θὰ ἔχη ἀνατραφῆ κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε τὸ σῶμα του νὰ εἶναι δι' αὐτὸν ὑπηρέτης πάντοτε ἕτοιμος νὰ ἐνυσχύσῃ τὴν θέλησίν του καὶ νὰ ἐκτελέσῃ εὐκόλως τὴν ἐργασίαν, διὰ τὴν ὁποίαν εἶναι ἱκανόν· ὅταν ἡ διάνοια τοῦ ἀνθρώπου αὐτοῦ θὰ εἶναι ὄργανον τῆς φωτισμένης καὶ ψυχρᾶς λογικῆς, τῆς ὁποίας ὅλα τὰ μέρη θὰ εἶναι ἐν ἀρίστη τάξει καὶ ἰσοδύναμα, ὅμοια, ἐν μιᾷ λέξει, μὲ ἀτμομηχανήν, δυναμένην νὰ ἐφαρμοσθῇ εἰς παντὸς εἶδους ἐργασίαν».

Διὰ νὰ τύχωμεν μιᾶς ἐλευθέρας ἀγωγῆς, δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ ζητήσωμεν ὑψηλὴν διανοητικὴν ἐκπαίδευσιν. Ἄρκει ὅπως ἡ στοιχειώδης ἐκπαίδευσις κατευθυνθῇ κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε νὰ προπαρασκευάσῃ τὴν ἐλευθέραν ἀνάπτυξιν τοῦ λογικοῦ.

Ἡμποροῦμεν νὰ εἴπωμεν ὑπὸ τὸ πνεῦμα τοῦτο ὅτι ἡ ἀγωγή τῶν Ἰησουϊτῶν δὲν ἦτο ἐλευθέρα, ἐπειδὴ δὲν ἔτεινεν ἐπαρκῶς εἰς τὸ νὰ ἀπολυτρώσῃ τὰς θελή-

σεις καὶ τὰ πνεύματα. Τοῦναντίον ὁ πτωχὸς ἐργάτης δίδει εἰς τὰ τέκνα του ἐλευθέραν ἀγωγὴν, ἂν ἀφοσιωθῆ εἰς τὸ νὰ ἀνοίξῃ τὸ λογικὸν των καὶ νὰ ἰσχυροποιήσῃ τὴν ἠθικὴν ἐνεργητικότητά αὐτῶν, καίτοι δὲν δύναται νὰ τὰ διδάξῃ ἄλλο τι πέραν τῶν στοιχείων τῆς ἐπιστήμης.

Ἡ ἀρχὴ τῆς φύσεως

Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Rousseau πρὸ πάντων οἱ παιδαγωγοὶ ἐπαναλαμβάνουν ἐναμίλλως, ὅτι ἡ μεγάλη ἀρχὴ τῆς ἀγωγῆς εἶναι ἡ συμφωνία πρὸς τοὺς νόμους τῆς φύσεως. Δὲν σκεπτόμεθα οὐδόλως νὰ ἀντιλέξωμεν εἰς τοῦτο. Καθ' ὅσον τις περισσότερον πλησιάζει τὰς φυσικὰς ἀνάγκας τοῦ παιδιοῦ, περισσότερον ὑπολογίζει τὰς δεξιότητάς του, περισσότερον θὰ συμμορφώσῃ τὰ ἀντικείμενα καὶ τὰς μεθόδους τῆς διδασκαλίας εἰς τὴν προοδευτικὴν ἀνάπτυξιν τῶν ἰδιοτήτων του καὶ περισσότερον θὰ κάμῃ τὴν ἀγωγὴν ἔργον ὠφέλιμον καὶ ἀληθῶς ἀποτελεσματικόν, πρὸ παντὸς ἂν μεριμνήσῃ, ὅχι μόνον διὰ τὴν γενικὴν φύσιν τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν ἰδιαιτέραν φύσιν ἐκάστου παιδιοῦ.

«Ὁ ἄνθρωπος, ἔλεγεν ὁ Διστεμβέργιος ὀφείλει νὰ γίνη ὅ,τι τὸν προὐρσίσει ἡ φύσις. Εἰς μάτην θὰ ἐπιχειρήσετε νὰ τὸν σχηματίσετε εἰς ὅ,τι δὲν εἶναι κατάλληλος. Ποτὲ δὲν θὰ κάμετε ἐξ αὐτοῦ ἕνα ἄγγελον, διότι δὲν ἐγεννήθη νὰ γίνη τοιοῦτος. Δὲν δύναται, ἀλλὰ καὶ δὲν ὀφείλει νὰ γίνη ἄλλο τι παρὰ μόνον ἄνθρωπος. Ἐκαστὸν ἄτομον μὲ τὴν σειράν του γίνεται ὅ,τι ἐπιτρέπουν αἱ δεξιότητές του. Δοκιμάσατε λοιπὸν νὰ κάμετε ἕνα Mozart ἀπὸ ἕνα κωφάλαον ἢ ἀπὸ ἄνθρωπον στερούμενον ἀκοῆς».

Δὲν πρόκειται λοιπόν, ὅπως ἔκαμναν ἄλλοτε, νὰ ἀγωνισθῶμεν ἐναντίον τῆς φύσεως, νὰ τὴν μεταχειρισθῶμεν ὡς ἐχθρὸν καὶ νὰ τὴν κτυπήσωμεν, ὡς θὰ ἐπράττομεν ἐναντίον δηλητηριώδους ἐπιδράσεως. Τοῦ-

ναντίον ὀφείλομεν νὰ ἔχωμεν ἐμπιστοσύνην εἰς αὐτὴν χωρὶς, ἐννοεῖται, νὰ ἀφηνώμεθα ἐξ ὀλοκλήρου εἰς ταύτην, ὅπως δηλαδὴ συμβαίνει καὶ μὲ ἕνα φίλον μας, τὸν ὁποῖον ἀκούομεν καὶ ἀκολουθοῦμεν, ἀλλ' εἰς τὸν ὁποῖον εἶναι ἀναγκαῖον ἐνίοτε νὰ ἀρνούμεθα μερικὰς παραχωρήσεις.

Τί πρέπει νὰ ἐννοῶμεν διὰ τῆς λέξεως «φύσις»;

Ἄλλὰ, ἐάν ἡ ἀρχὴ τῆς φύσεως εἶναι ἐξαίρετος, ὅμως δὲν δυνάμεθα νὰ ἀποκρύψωμεν, ὅτι εἶναι ἀσαφὴς καὶ διφορομένη. Εἰς τὸ βάθος, ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον καλοῦμεν φύσιν, εἶναι ἀκόμη ἐν ἰδεῶδες, τὸ ὁποῖον ἕκαστος παιδαγωγὸς τὸ ἐννοεῖ κατὰ τὸν ἰδικόν του τρόπον.

Ὁ Διστεμβέργιος ἔλεγεν. «*Τί εἶναι ἡ συμφωνία πρὸς τὴν φύσιν; Ποῦ θὰ τὴν εὗρωμεν; Πῶς θὰ τὴν γνωρίσωμεν; Ποιοὶ ἄνθρωποι τῆς ἔμειναν πιστοί; Πρέπει νὰ τοὺς ἀναζητήσωμεν εἰς τὰ παρθένα δάση τῆς Ἀμερικῆς ἢ μεταξὺ τῶν διαφόρων ἀποικιῶν τῆς Νοτίου θαλάσσης ἢ εἰς τὰ πολιτισμένα ἔθνη τῆς Εὐρώπης; Ποῦ εἶναι τὰ προνομιοῦχα ὄντα, τὰ ὁποῖα ὑπῆρξαν ἀρκετὰ εὐτυχῆ, διότι οὐδέποτε ἀπεμακρύνθησαν τῆς φύσεως*»;

Διὰ νὰ ἀπαντήσωμεν καταλλήλως εἰς τὴν ἐρώτησιν ταύτην, δὲν ὑπάρχει ἄλλος τρόπος, παρὰ νὰ παρατηρήσωμεν ἀμερολήπτως τὸ παιδί εἰς τὴν ἡλικίαν, κατὰ τὴν ὁποίαν αἱ συνθήκαι, ἡ μόδα, αἱ παυουργίαι τῆς κοινωνίας δὲν ἔχουν ἀκόμη ἀλλοιώσει τὴν ἔμφυτον ἀπλότητά του. Καθὼς δηλαδὴ καὶ ὁ Rousseau ἔλεγεν: «*Σπονδάζομεν τὸν ἄνθρωπον ἐν τῷ παιδίῳ*».

Περιορισμοὶ εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς φύσεως.

Οἶανδήποτε ἀγαθὴν γνώμην καὶ ἂν ἔχωμεν περὶ τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, δὲν θὰ ἠδυνάμεθα νὰ τὴν

εὐχαριστήσωμεν εἰς ὅλα. Ὁ Bain παραδέχεται ὅτι ὑπάρχουν εἰς ταύτην κακὰ ἔνστικτα, ὁ θυμὸς, τὸ μῖσος, ἡ ἀντιπάθεια, ἡ ζηλοτυπία, ἡ περιφρόνησις. Ἡ ἀγωγή ὀφείλει νὰ τὰ περιορίζη καὶ νὰ τὰ διορθώνη. οὐδέποτε δὲ νὰ τὰ ἐνθαρρύνῃ καὶ νὰ τὰ ἐξαπλώνη.

Ἐπὶ πλέον, ἐγκαταλειπομένη αὕτη εἰς τὸν ἑαυτὸν της, δημιουργεῖ ἀγρίους. Καὶ μόνον ἡ ἀγωγή εἶναι ἐκείνη ἣτις μᾶς κάμνει νὰ μεταβαίνωμεν ἀπὸ τὴν κατάστασιν τοῦ ζώου εἰς τὴν κατάστασιν τοῦ ἀνθρώπου.

Αὕτη μᾶς ἀπογυμνώνει ἀπὸ τὴν φυσικὴν μας ἀγριότητα, καθὼς ἔλεγεν ὁ Κάντιος.

«Ὁ ἄνθρωπος δὲν δύναται νὰ γίνῃ ἄνθρωπος, παρὰ μόνον διὰ τῆς ἀγωγῆς. Δὲν εἶναι, παρὰ ὅτι αὕτη τὸν κάμνει. Ὅστις δὲν ὑπεβλήθη εἰς ἀγωγήν, παραμένει ἄγριος».

Μὲ ἄλλους λόγους ἡ ἀγωγή μάτην ἠθέλησε νὰ ἐμπνευσθῆ ἐκ τῆς φύσεως, νὰ ρυθμισθῆ ἐπὶ τῆς φύσεως. Ἡ ἀγωγή δὲν εἶναι οὐχ ἥττον μία τέχνη, δηλαδὴ ἕν σύνολον ἀξιωματῶν, θεμελιωθέντων ἐπὶ τῆς ἀλληλοδιαδόχου πείρας τῶν ἀνθρωπίνων γενεῶν, ἕν σύνολον μεθόδων συμφώνως πρὸς ὅ,τι ἡ πρόοδος καὶ ὁ πολιτισμὸς ὀλίγον κατ' ὀλίγον εἰσηγάγον διὰ νέων στοιχείων εἰς τὴν ἀρχέγονον φύσιν τοῦ ἀνθρώπου. Γενικῶς δὲν εἶναι ὁ ἄνθρωπος τὸν ὁποῖον πρόκειται νὰ διαπαιδαγωγήσωμεν· εἶναι ὁ ἄνθρωπος τοῦ 20οῦ αἰῶνος, εἶναι ὁ πολίτης.

Συμβαίνει εἰς τὴν φύσιν τῆς ἀγωγῆς ὅ,τι καὶ εἰς τὴν ψῆφον ἕν τῆ πολιτικῆ. Ἀναμφιβόλως πρέπει νὰ ὑποκύπτωμεν εἰς τὴν πλειοψηφίαν εἰς τὰς διαφόρους κοινωνικὰς ὑποθέσεις, ὅπως, ἐπίσης, πρέπει νὰ ἀκολουθῶμεν ἕν τῆ ἀγωγῆ τὴν φύσιν. Ἄλλ' ἡ πλειοψηφία πρέπει νὰ ἐμπνέεται παρὰ τῆς λογικῆς καὶ τῆς δικαιοσύνης, καθὼς καὶ ἡ φυσικὴ ἀγωγή δὲν πρέπει νὰ εἶναι εἰμὴ ἡ ἀνάπτυξις τῆς λογικῆς ἕν τῷ ἀνθρώπῳ.

Ἡ ἀγωγή ἔργον ἐλευθερίας

Ἡ ἀγωγή τοῦ ἀνθρώπου δὲν εἶναι ὅθεν ἡ γύμνασις ἐνὸς ὄντος ἀδρανοῦς καὶ παθητικοῦ, ἀλλ' εἶναι ἡ ἀνάπτυξις ἐνὸς ὄντος ἐλευθέρου καὶ ἐνεργητικοῦ, τὸ ὁποῖον ἐκπαιδεύομεν, τοῦ ὁποίου ἐρεθίζομεν τὸ αὐθόρμητον.

Συχνὰ συγκρίνουν τὴν ἀγωγήν πρὸς τὴν γλυπτικήν· ὁ σκοπὸς τῆς ἀγωγῆς θὰ ἦτο ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει νὰ λαξεύσωμεν, οὕτως εἰπεῖν, τὰς ἀνθρωπίνους ψυχὰς σύμφωνα πρὸς ἓν πλήρες πρότυπον. Ἀλλὰ τὸ ἄστοχον τῆς συγκρίσεως ταύτης εἶναι ὅτι λησμονοῦμεν ὅτι τὸ πνεῦμα δὲν εἶναι ἀδρανὲς ὑλικόν, τὸ ὁποῖον ἀφήνεται νὰ σχηματισθῆ, ὅπως θέλομεν, τὸ ὁποῖον ὑποκύπτει παθητικῶς εἰς ὅ,τι ἐπιχειροῦμεν ἐπ' αὐτοῦ, ὅπως τὸ μάρμαρον ἢ τὸ ξύλον εἰς τὴν σμίλην τοῦ καλλιτέχνου. Πολλοῦ γε καὶ δεῖ. Τὸ πνεῦμα τοῦ παιδιοῦ ἀντιδρᾷ ἀκαταπαύστως καὶ ἀναμιγνύει τὴν ἐνέργειάν του μετὰ τὴν τοῦ παιδαγωγοῦ.

Ἡ ἀγωγή εἶναι ἡ συνεργασία μαθητοῦ καὶ διδασκάλου. Ἐνίοτε ὁ συνεργάτης ἀνθίσταται διὰ τῶν ἰδιοτροπιῶν του ἢ διὰ μιᾶς φανεράς ἐχθρότητος. Συχνότατα διὰ τῆς ἀδρανεΐας του καταστρέφει τὸ ἔργον τοῦ διδασκάλου. Ἀλλ' εἰς τὴν ὀρθὴν ἀγωγήν ὁ μαθητὴς ὀφείλει νὰ εἶναι σύμμαχος τοῦ διδασκάλου. Συντρέχει, ἀπὸ τῆς ἰδικῆς του πλευρᾶς, εἰς τὸ νὰ φθάσῃ εἰς τὸν σκοπὸν, εἰς τὸν ὁποῖον τὸν ὀδηγοῦν. Μετέχει διὰ τῶν προσωπικῶν του προσπαθειῶν εἰς τὴν ἀγωγήν, τὴν ὁποίαν λαμβάνει.

«Διδάσκαλε, ἔλεγεν εὐγλώτως ὁ Pestalozzi, πρέπει νὰ εἶσαι πεπεισμένος περὶ τῆς ὑπεροχῆς τῆς ἐλευθερίας. Νὰ μὴ ἐπιτρέψῃς νὰ παρασυρθῆς ἀπὸ ματαιότητα, ὥστε αἱ φροντίδες σου νὰ παραγάγουν καρποὺς προώρους. Τὸ παιδί πρέπει νὰ εἶναι ἐλεύθερον ὅσον πρέπει νὰ εἶναι. Ζήτησε λίαν ἐπιμελῶς πᾶν ὅ,τι τοῦ ἐπιτρέπει νὰ ἔχῃ τὴν ἐλευθερίαν, τὴν ἡσυχίαν, τὴν ἰσότητα, τὴν εὐδιαθεσίαν. Πᾶν ὅ,τι δύναται νὰ

διδαχθῆ διὰ τῶν πραγμάτων. Μὴ τὸ διδάσκεις διὰ λόγων, ἄφησέ το μόνον του νὰ βλέπῃ, νὰ ἀκούῃ, νὰ εὐρίσκη, νὰ πίπτῃ, νὰ ἐγείρῃται, νὰ ἀπατῆται. Καθόλου λόγοι, ὅταν τὰ πράγματα εἶναι δυνατά. Ἐκεῖνο ποῦ δύναται νὰ τὸ κάμνῃ μόνον του, ἄς τὸ κάμνῃ. Ἄς εἶναι πάντοτε ἀπασχολημένον καὶ πάντοτε δραστήριον, ὁ χρόνος δέ, καθ' ὃν δὲν θὰ τὸ στενοχωρῆς, πρέπει νὰ καταλαμβάνῃ τὸ μεγαλύτερον μέρος τῆς παιδικῆς του ἡλικίας. Θὰ ἀναγνωρίσῃ ὅτι ἡ φύσις διδάσκει καλύτερον παρὰ οἱ ἄνθρωποι».

Ἡ ἀγωγή ἔργον αὐθεντίας.

Ὁ Κάντιος πολὺ δικαίως ἔλεγεν, ὅτι ἐν τῶν μεγαλύτερων προβλημάτων τῆς ἀγωγῆς εἶναι τὸ νὰ συμβιβάσῃ τις τὴν ἐλευθερίαν τοῦ παιδιοῦ μετὰ τῆς ἀνάγκης τοῦ καταναγκασμοῦ.

Αὐτὴ ἡ ἀνησυχία ἐβασάνιζε τὸν Pestalozzi, ὅτε ἔγραφε :

«Στενοχωροῦμαι ὑπερβολικὰ ὡσάντις ἐν τῇ ἀγωγῇ τῶν τέκνων μου καταργῶ τὸν τόνον τῆς αὐθεντίας τοῦ διδασκάλου. Ποῦ νὰ εὕρω τὸ ὄριον μετὰξὺ ἐλευθερίας καὶ ὑποταγῆς; Ὑπάρχουν περιστάσεις καταπληκτικαί, κατὰ τὰς ὁποίας ἡ ἐλευθερία τοῦ παιδιοῦ ἀφανίζεται, καὶ ὑπάρχουν περιπτώσεις λίαν εὐνοϊκαὶ κατὰ τὰς ὁποίας εἶναι ἀναγκαῖον νὰ ἐκδηλωρεται ἡ θέλησίς του».

Ἡ ἀγωγή δὲν ἐγκαταλείπει τὴν φύσιν εἰς τὸν ἑαυτόν της, ἀλλ' ἐπιβλέπει καὶ κανονίζει καὶ ἐν ἀνάγκῃ τὴν πιέζει.

Γενικῶς ἡ ἀγωγή εἶναι ἔργον αὐθεντίας, ὅσον καὶ ἐλευθερίας· καὶ ἡ αὐθεντία, ἅπαξ κηθεῖσα ὑπὸ τοῦ διδασκάλου, ἐπιτρέπει εἰς αὐτόν νὰ ἀνατρέχῃ εἰς τὴν πειθῶ παρὰ εἰς τὸν καταναγκασμόν.

Εἰς τὸν καλύτερον συγχρόνων παιδαγωγῶν, ὁ Buisson, ἀνέλυσε πολὺ λεπτῶς τὰς συνθήκας τῆς αὐθεντίας ταύτης :

«*Ἡ αἰτία τοῦ νὰ ὑπάρῃ ἐιδικὴ αἰθεντία, ἣτις παρεχωρήθη εἰς ἓνα διδάσκαλον τῆς ἀγωγῆς, ὀφείλεται εἰς τὸ ὅτι αὕτη ἀποτελεῖ τὸν μόνον τρόπον τοῦ νὰ ἀσφαλίσωμεν τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ μαθητοῦ. Διὰ νὰ φθάσωμεν δὲ εἰς τὸ ἀποτέλεσμα, εἶναι προφανές ὅτι πρέπει ἀφ' ἑνὸς μὲν ὁ διδάσκαλος νὰ συντελέσῃ ἀποτελεσματικῶς εἰς τὴν ἀνάπτυξιν ταύτην, ἀφ' ἑτέρου δὲ νὰ τὴν ἐπιβλέψῃ. Εἶναι ἀναγκαῖον ὅθεν, πρὸ παντὸς ἄλλου, νὰ γνωρίζῃ ἐκεῖνο τὸ ὅποιον ὀφείλει νὰ μεταδώσῃ καὶ νὰ ἔξῃ ἐπὶ τοῦ μαθητοῦ τὸ πλεονέκτημα τῆς πείρας ἐκ μιᾶς πλήρους κατοχῆς τῶν γνώσεων, τῶν ὁποίων θὰ ἀνακοινώσῃ τὰ στοιχεῖα.*

Ἄλλὰ καὶ τοῦτο δὲν ἀρκεῖ· διότι ἐκεῖνο τὸ ὅποιον γνωρίζει κατὰ βάθος, πρέπει νὰ μάθῃ καὶ νὰ τὸ ἀνακοινώσῃ. Τὸ διδάσκειν ἢ τὸ ἀσκεῖν τὸ ἔργον τῆς ἀγωγῆς, ἀληθῶς εἶναι μία τέχνη, ἣτις ἔχει τοὺς κανόνας τῆς καὶ τὰ μυστικά τῆς.

*Πρέπει νὰ ὑπάρχουν πρὸς τοῦτο πνευματικαὶ συνθήκαι, δηλαδὴ ἱκανότητες καὶ συνήθειαι, αἵτινες ἐπιτρέπουσιν εἰς τὸν διδάσκαλον π. χ., **ἂν πρόκειται περὶ διδασκαλίας**, νὰ ἐκθέτῃ μετὰ τάξεως καὶ ποικιλίας, νὰ χαράσῃ σχέδιον καὶ νὰ τὸ ἀκολουθῇ χωρὶς ὑπερβολᾶς δογματικῆς ἀκριβείας, νὰ γνωρίζῃ νὰ φωτίξῃ τὸν νοῦν τῶν παιδιῶν, νὰ ἐπιμένῃ ἐπὶ τοῦ σπουδαίου καὶ νὰ θυσιάξῃ ἢ ἀναβάλλῃ τὸ ἐπουσιῶδες. **Ἐὰν πρόκειται περὶ ἀγωγῆς**, νὰ γνωρίζῃ νὰ ἐπιβλέπῃ μετὰ λεπτότητος καὶ νὰ διορθῶνῃ μετὰ μεγαλυτέρας λεπτότητος ἀκόμη τὰ ἐλαττώματα τοῦ πνεύματος ἢ τοῦ χαρακτῆρος, νὰ πείθῃ καὶ νὰ διατάσῃ ἀλληλοδιαδόχως, νὰ ἐνθαρρύνῃ καὶ νὰ κυβερνᾷ συμφώνως πρὸς ἀρχὰς λίαν καθωρισμένας καὶ μὲ ὑποχρεώσεις λίαν λεπτὰς τὸν μικρὸν αὐτὸν λαόν.*

Ἀκόμη οὐδέποτε πρέπει νὰ κάμνῃ χρῆσιν τῆς εἰρωνείας, τῶν ἀντιφάσεων καὶ τῶν παραδοξοτήτων. Ἀπαιτεῖται πολλὴ ἐπιείκεια καὶ οὐδὲν ἴχνος ἀδυναμίας. Καθόλου νεῦρα καὶ οὐδεμίαν βιαίαν ἐνέργειαν. Χρειαζέται ἀκαμπτος σταθερότης καὶ πατρικὴ γλυκύτης, διὰ νὰ πλησιάζῃ τὴν φύσιν τοῦ παιδιοῦ, νὰ ζήσῃ ὀλίγον τὴν ζωὴν του, νὰ τὸ ἐννοήσῃ, νὰ τὸ ὑποφέρῃ καὶ νὰ τὸ ἀγαπήσῃ.

Ἐὰν ἀγαπᾷ τοὺς μαθητὰς του, θὰ λύσῃ διὰ τῆς διαισθησεως πλήθος τῶν πρακτικῶν αὐτῶν προβλημάτων, ἐκ τῶν

ἁποίων συντίθεται ἡ τέχνη του. Ἐν ἐπιλόγῳ θὰ σένη τὸ δίκαιον μέτρον μεταξὺ τῆς αὐθεντίας καὶ τῆς ἐλευθερίας καὶ θὰ σεβασθῇ τὴν πρωτοβουλίαν τοῦ παιδιοῦ, τὸ ὅποιον ἀνέλαβε νὰ διαπαιδαγωγῆσῃ».

Δύναμις καὶ ὄρια τῆς ἀγωγῆς

Ἀσφαλῶς ἠπατάτο ὁ Fontenelle, ὅτε ἔλεγεν: «Οὔτε ἡ καλὴ ἀγωγή κάμνει τὸν καλὸν χαρακτήρα οὔτε ἡ κακὴ τὸν καταστρέφει». Ἡμεῖς τὸνναντίον ὑποστηρίζομεν ὅτι ἡ ἀγωγή παίζει μεγάλον ρόλον, ἰδίᾳ εἰς τὸν σχηματισμὸν τῶν ὑψηλῶν ἀρετῶν καὶ τῶν ἀνωτέρων ἰδιοτήτων τοῦ πνεύματος. Ἡ ἀγωγή συντελεῖ εἰς τὸ νὰ δημιουργηται ἡ νὰ καταστρέφεται ὁ χαρακτήρ. Ἄλλὰ πάλιν δὲν θὰ πιστεύσωμεν, ὅπως ὁ Locke καὶ ὁ Helvétius, ὅτι ἡ ἀγωγή εἶναι παντοδύναμος. Ἀναμφιβόλως, ἰδεολογικῶς ἡ ἀγωγή εἶναι ἀπέραντος, ἀλλ' ἐν τῇ πράξει εἶναι περιορισμένη, ἀφ' ἑνὸς ἀπὸ τὰς ἰκανότητας καὶ ἰδιότητας τῶν ἀτόμων, ἀφ' ἑτέρου ἀπὸ τὸν χρόνον τὸν ὅποιον διαθέτει.

Δὲν θὰ παραδεχθῶμεν, ὅπως ὁ Helvétius, ὅτι «ὄλοι οἱ ἄνθρωποι γεννῶνται ἴσοι καὶ μὲ ἰκανότητος ἰσοδυνάμους καὶ ὅτι μόνον ἡ ἀγωγή προκαλεῖ τὰς διαφοράς».

Εἰς συγγραφεὺς τῶν ἡμερῶν μας ἐπίσης πλανᾶται, ὅταν γράφῃ τὰ ἀκόλουθα :

«Ἡ ἀγωγή ἀσκεῖ ἐνέργειαν μόνον ἐπὶ τῶν μετρίων φύσεων».

Δὲν εἶναι καθόλου ἀληθές, ὅτι οἱ μεγάλοι ἄνθρωποι κουράζονται μόνον διὰ νὰ γεννηθοῦν καὶ ὅτι δὲν ἔχουν ἀνάγκην ἀγωγῆς.

Ἡ ἀγωγή οὐδὲν δύναται, ἐὰν δὲν συναντήσῃ σπέρματα ἐξελίξιμα. Καὶ μέσα εἰς τὴν ἀνθρωπίνην ψυχὴν εὐρίσκονται πολυάριθμα τὰ σπέρματα ταῦτα, θρεμμένα καλῶς μὲ τὸν φυσικὸν χυμὸν, ὥστε νὰ ἀποκτήσουν διὰ τῆς ἀγωγῆς πᾶσαν τὴν δυνατὴν τελειότητα.

Ἄν κανεὶς εἶναι διατεθειμένος νὰ παραδεχθῇ τὴν

ὕπερβολικὴν δύναμιν τῆς ἀγωγῆς, μέχρι σημείου τοῦ νὰ μεταμορφῶνῃ τὸ πᾶν, ἄς ἐνθυμηθῆ τὸ περίφημον παράδειγμα τῆς ἀγωγῆς τοῦ Δελφίνου, (ἐπιδόξου διαδόχου τῶν Βουρβόνων τῆς Γαλλίας) παρὰ τοῦ Βοσσουέτου, τοῦ ὑπερόχου διδασκάλου, ὅστις δὲν κατῴρθωσε νὰ ὑψώσῃ τὸν μαθητὴν του πέραν τῆς μετριότητος.

Ἄλλὰ, καὶ ἄφ' ἑτέρου, ἂν τις ἀμφιβάλλῃ περὶ τῆς ἀποτελεσματικότητος τῆς ἀγωγῆς, ἄς ἐνθυμηθῆ τὴν ἀγωγὴν τοῦ δουκὸς τῆς Βουργονδίας, ἥτις (ἀγωγή) διευθυνομένη παρὰ τοῦ Fénelon, ἀνέπτυξεν ὅλας τὰς ἀρετὰς μιᾶς καρδίας, ὅπου ἡ φύσις εἶχε ρίψει τὰ σπέρματα πάσης κακίας.

Διὰ νὰ ἀρνηθῶμεν τὴν δύναμιν τῆς ἀγωγῆς, πρέπει νὰ ἀρχίσωμεν νὰ ἀρνούμεθα τὴν ἐπίδρασιν τῶν συνηθειῶν, αἵτινες παίζουσι τόσον μεγάλον ρόλον εἰς τὴν ζωὴν μας.

Τὸ πνεῦμα μας, καθὼς καὶ ὁ χαρακτήρ μας, ἐξαρτᾶται, κατὰ μέγα μέρος, ἐκ τῆς ἀγωγῆς.

«*Ἡ ἀγωγή, λέγει ὁ Cuzot, ἰσχυροποιεῖ κατὰ τὴν παιδικὴν ἡλικίαν τὰς ἀσθενεῖς ἢ χαλαρὰς ιδιότητας. Κανεὶς δὲν ἀγνοεῖ τὴν δύναμιν, τὴν ὁποίαν ἔχουσι ἢ ἀσκήσεις καὶ ἢ συνήθεια, ὥστε νὰ καταστήσουσι τὴν μνήμην πλέον εὐκόλον καὶ τὴν προσοχὴν πλέον ἰσχυράν. Αἱ ιδιότητες ἡμῶν αὐξάνουσι διὰ τῆς ἀσκήσεως. Τὰ παραδείγματα τῶν ἐπιτυχίων τῆς θελήσεως εἶναι ἀναρίθμητα.*

Ἡ ἀγωγή καὶ τὸ σχολεῖον.

Εἶναι ἀληθὲς ὅτι, διὰ νὰ δικαιολογήσωμεν τὴν δύναμιν, τὴν ὁποίαν ἀποδίδομεν εἰς τὴν ἀγωγὴν, πρέπει νὰ ὑπερπηδήσωμεν τὰ ὅρια τοῦ σχολείου καὶ νὰ ἐννοήσωμεν τὴν ἀγωγὴν ἐν τῇ πλατυτάτῃ αὐτῆς ἐννοίᾳ. Διότι δὲν ὑπάρχει μόνον ἡ ἀγωγή, ἡ προερχομένη ἀπὸ τὰς ἀμέσους πράξεις τῶν παιδαγωγῶν, ἀλλ'

ὑπάρχει καὶ ἀγωγή τῆς οἰκογενείας, καθὼς καὶ ἀγωγή τῆς κοινωνίας ἐν τῇ ὁποίᾳ ζῶμεν.

Ἐπὶ τῆς ἀγωγῆς ὑπάρχουν δηλαδὴ ἐκεῖνοι οἱ παράγοντες, τοὺς ὁποίους εὐφυῶς ὠνόμασαν *λανθάνοντας παράγοντας* τῆς ἀγωγῆς, τὸ κλίμα, ἡ φυλὴ, τὰ ἥθη, αἱ πολιτικαὶ σχολαί, αἱ θρησκευτικαὶ πεποιθήσεις. Ἐπὶ τῆς ἀγωγῆς ἀκόμη ἀγωγή προσωπικῆ, ἀναφερομένη εἰς τὸν ἴδιον τὸν ἑαυτὸν μας καὶ διαρκοῦσα δι' ὅλης ἡμῶν τῆς ζωῆς.

Ἄλλ' ἡ συμμετοχὴ τοῦ σχολείου δὲν εἶναι μικρότερα, ἡ δὲ εὐθύνη τοῦ διδασκάλου εἶναι τρομερά. Ἡ προσωπικὴ ἀγωγή δὲν εἶναι σχεδὸν παρὰ ἡ ἐξακολούθησις τῶν καλῶν συνηθειῶν, αἵτινες ἐκτήθησαν εἰς τὸ σχολεῖον.

Ὅσον ἀφορᾷ τὰς ἐξωτερικὰς ἐπιδράσεις, αὗται εἶναι σύμμαχοι, οἵτινες οὐδὲν δύνανται, χωρὶς τὴν οὐσιώδη ἐνέργειαν μιᾶς συστηματικῆς ἀγωγῆς, ἢ εἶναι ἐχθροί, ἐναντίον τῶν ὁποίων πρέπει νὰ ἀντιδρῶμεν διὰ μιᾶς καλῆς σχολικῆς ἀγωγῆς. Εἶναι ἀληθές, ὅτι δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν μετὰ τοῦ Λεῖβνιτίου, ὅτι «*Οἱ διδάσκαλοι τῆς ἀγωγῆς κρατοῦσιν εἰς τὰς χεῖρας των τὸ μέλλον τοῦ κόσμου*».

Συμπέρασμα

Ἡ ἀγωγή λοιπὸν ὀφείλει νὰ εἶναι ταυτοχρόνως ἐρεθισμὸς καὶ κανὼν. Δὲν φοβούμεθα νὰ ἀπελευθερώσωμεν καὶ νὰ χειραφετήσωμεν τὰ πνεύματα, ἐὰν ἔχωμεν ταυτοχρόνως ἀνακαλύψει τὸ μυστικὸν τοῦ νὰ τὰ περιορίζωμεν, ἐὰν διὰ μιᾶς ἐπαρκοῦς ἀγωγῆς τὰ κάμωμεν νὰ εὗρουν ἐν ἑαυτοῖς τὸν ἀναγκαῖον χαλινόν, ὥστε νὰ ἀποβάλλουν τὰ πάθη καὶ τὰ κακὰ ἔνστικτα.

Ἴδού διατί ἡ καλλιέργεια τοῦ χαρακτήρος εἶναι ὁ ὕψιστος σκοπὸς τῆς ἀγωγῆς. Πράγματι δὲ συμφώνως πρὸς τὸν χαρακτήρα μας ἐνεργοῦμεν καὶ ἀξίζει περισσότερο νὰ ἐνεργῶμεν καλῶς παρὰ νὰ σκεπτόμεθα καλῶς.

Είναι ἀληθές, ὅτι ὁ χαρακτήρ ἡμῶν ἐξαρτᾶται πρὸ παντὸς ἐκ τῶν συναισθημάτων καὶ τῶν σκέψεων ἡμῶν, ἢ, ἐν ἄλλοις λόγοις, ὅτι ἡ ἠθικὴ ἀγωγή ἀνυψώνει ἐν μέρει τὴν διανοητικὴν ἀγωγήν. Ἄλλ' ἡ ἠθικὴ ἀγωγή δὲν εἶναι ὀλιγώτερον ὁ τελευταῖος σκοπὸς τῶν προσπαθειῶν μας. Καὶ διὰ νὰ τὸ πλησιάσωμεν, δὲν ἀρκεῖ προφανῶς νὰ εἴμεθα κάτοχοι γνώσεων καὶ παιδείας, ἀλλὰ πρέπει εἰς ταύτας νὰ προσθέτωμεν καὶ τὰς ἀρετὰς τῆς καρδίας καὶ τῆς θελήσεως. Ἐλέχθη, ὅτι πρόκειται ἐν τῇ ἀγωγῇ νὰ μορφώσωμεν ἀνθρώπους. Διὰ νὰ ἀληθεύῃ τοῦτο, πρέπει οἱ διδάσκαλοι αὐτοὶ οὗτοι νὰ εἶναι ἄνθρωποι.

Ἦστις δὴποτε ἀναλάβῃ μίαν ἀγωγήν, ὀφείλει νὰ ἀρχίσῃ μὲ τὸ νὰ συμπληρώσῃ τὴν ἰδικὴν του. Ὁ Émile Souvestre ἐφήρμοσε τὴν ἀλήθειαν ταύτην. Εἰς νέος πατήρ, περιμένων τὴν γέννησιν τοῦ τέκνου του, περικυκλῶνεται ἀπὸ πραγματείας περὶ ἀγωγῆς. Ἄλλ' ἡ ἀνάγνωσις τῶν ἔργων αὐτῶν τοῦ αὐξάνει τὰς ἀβεβαιότητας. Εἰς τὸ τέλος ἐπιτυγχάνει νὰ σκεφθῆ καὶ ἐκτιμῶν προσηκόντως τὴν τεραστίαν εὐθύνην τοῦ πατρὸς καὶ τῆς μητρῶς, ἐπὶ τοῦ τετραδίου, τὸ ὁποῖον εἶχεν ἐτοιμάσει νὰ γράψῃ τὰς σημειώσεις κάτωθι τοῦ τίτλου «ἀρχαὶ τῆς ἀγωγῆς» ἔγραψε μόνον τὰς δύο ταύτας λέξεις: «*Νὰ γίνω ἐγὼ ὁ ἴδιος καλύτερος*».

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β΄

Η ΦΥΣΙΚΗ ΑΓΩΓΗ

Πνεῦμα ὑγιές εἰς σῶμα ὑγιές

«Πνεῦμα ὑγιές εἰς σῶμα ὑγιές, εἶναι ὁ σύντομος ἀλλὰ πλήρης ὀρισμὸς τῆς εὐτυχίας ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ» λέγει ὁ Λώκκιος. Τοιοῦτος πρέπει νὰ εἶναι καὶ ὁ διπλοῦς σκοπὸς τῆς ἀγωγῆς. Ἡ φυσικὴ ἀγωγή δὲν δύναται νὰ χωρισθῆ τῆς πνευματικῆς καὶ ἠθικῆς ἀγωγῆς. Καὶ τοῦτο διὰ δύο αἰτίας: Πρῶτον διότι ἡ ὑγεία καὶ ἡ δύναμις τοῦ σώματος αὐταὶ καθ' ἑαυτὰς εἶναι λίαν ἐπιθυμηταί, ἐπειδὴ ἀποτελοῦν μέρος τῆς τελείας καὶ πλήρους ζωῆς, ἣτις εἶναι ὁ πόθος τῆς φύσεως καὶ τὸ ὄνειρον τῆς ἀγωγῆς. Ἔπειτα, διότι ἡ ἀνάπτυξις τοῦ σώματος εἶναι εἰς ἕκ τῶν τρόπων τῆς ἀναπτύξεως τῆς ψυχῆς, διότι ἡ ἀνωτέρα ζωὴ τοῦ πνεύματος δὲν εἶναι δυνατὴ, παρὰ ἂν αὕτη ἔχη ὡς ὑποστήριγμα μίαν ζωὴν φυσικὴν, ὑγιᾶ καὶ ρωμαλέαν.

Ἡ φυσικὴ ἀγωγή καὶ ἡ ὑγεία τοῦ σώματος

Εἷς τινὰς ἐποχὰς ἐπίστευον, ὅτι τὸ ἰδεῶδες ἦτο ἡ περιφρόνησις τοῦ σώματος καὶ ὁ ἐξευτελισμὸς του, ὅτι τὸ κατώτερον τοῦτο τμῆμα τῆς ζωῆς μας δὲν εἶχε δικαίωμα ἐπὶ οὐδεμιᾶς ἐπιμελείας καὶ προσοχῆς καὶ ὅτι ἡ ἀνθρωπίνη τελειότης ἦτο ἀνάλογος πρὸς τὴν ἐλάττωσιν καὶ τὸν ἐκπεσμόν τῶν σωματικῶν δυνάμεων.

Ὁ μυστικισμὸς ὠρίζεν ὡς μοναδικὸν σκοπὸν τῆς

ζωῆς τὰς πνευματικὰς τελειοποιήσεις *καὶ ὁ ἀσκητισμός*, πρακτικὴ ἐφαρμογὴ τῶν θεωριῶν τοῦ μυστικισμοῦ, ἐμαίνετο κατὰ τοῦ σώματος, ὥστε νὰ τὸ μειώσῃ διὰ τῆς νηστείας καὶ τῆς σκληραγωγίας, καθὼς καὶ διὰ τῶν παντὸς εἶδους στερήσεων, νὰ τὸ ἐξοντώσῃ, ἂν ἦτο δυνατόν, ὡς πηγὴν πάσης ἀμαρτίας καὶ κακίας.

Σήμερον εὐτυχῶς ἀπηλλάγημεν τῶν χιμαιρῶν τούτων. Ὁ ἄνθρωπος μᾶς φαίνεται ὡς σύνολον, τοῦ ὁποίου οὐδὲν μέρος δυνάμεθα νὰ ἀκρωτηριάσωμεν. Αἱ ἐνέργειαι τοῦ φυσικοῦ ὀργανισμοῦ ἀξίζουσιν νὰ εἶναι σεβασταί, ὅσον καὶ αἱ δυνάμεις τῆς ψυχῆς.

«Συχνά, λέγει ὁ Spencer, συμβαίνει, ὥστε, ὄχι μόνον ἡ ἔκβασις ἐνὸς πολέμου νὰ ἐξαργυρᾶται ἀπὸ τὴν τόλμην καὶ τὴν δύναμιν τῶν στρατιωτῶν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν βιομηχανικὴν μάχην ἡ νίκη νὰ ὀφείλεται εἰς τὴν φυσικὴν δραστηριότητα τῶν παραγωγῶν».

Ἡ διατήρησις ὅθεν τῆς ὑγείας μας εἶναι ἐν τῶν κυριωτέρων καθηκόντων μας. Κάθε ἐνσυνείδητος παράβασις τῶν νόμων τῆς ὑγιεινῆς εἶναι πράξις ἔνοχος καί, καθὼς λέγει λίαν εὐφυῶς ὁ Spencer, κάθε ζημία προξενουμένη εἰς τὴν ὑγιάν ἐκουσίως, εἶναι ἀμάρτημα κατὰ τῆς φύσεως.

Ἡ φυσικὴ ἀγωγή καὶ ἡ ὑγεία τοῦ πνεύματος

Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἔχει ἀπὸ μακροτάτου χρόνου ἐπαληθεύσει εἶναι, ὅτι τὰ ἐνδιαφέροντα τοῦ πνεύματος καὶ τὰ ἐνδιαφέροντα τοῦ σώματος εἶναι συνυφασμένα. Ἡ φυσικὴ ὑγεία καὶ τὸ ἠθικὸν δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι εἶναι ἡ καλὴ ὄψις καὶ ἡ ἀντίθετος (ἀνάποδη) τοῦ αὐτοῦ ὑφάσματος. Θὰ ἦτο ἐπομένως τρέλλα νὰ πιστεύσωμεν, ὅτι δυνάμεθα ἀζημιώτως νὰ ἀλλοιώσωμεν τὴν ἀνάποδη, χωρὶς νὰ βλάψωμεν καὶ τὴν καλὴν ὄψιν.

Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες κατενόησαν τοῦτο ἄριστα καὶ συνεδύασαν τὸ σῶμα καὶ τὸ πνεῦμα εἰς μίαν ἀρ-

μονικὴν ἀγωγὴν, διὰ τὴν νὰ δημιουργήσουν ταυτοχρόνως τὸν ἄνθρωπον «καλὸν καὶ αἰσθητόν».

«Δὲν εἶναι μόνον ψυχὴ, δὲν εἶναι μόνον σῶμα ἐκεῖνο ποὺ γυμνάζομεν· εἶναι ὁ ἄνθρωπος ὁλόκληρος. Καὶ καθὼς λέγει ὁ Πλάτων, δὲν δυνάμεθα νὰ ἀσκήσωμεν τὸ ἓν χωρὶς τὸ ἄλλο, ἀλλὰ νὰ τὰ καθοδηγῶμεν ἐξ ἴσου, καθὼς ἔν ζευγὸς ἵππων ἐζευγμένων εἰς τὸν ἴδιον ρυθμόν». (Montaigne).

Αἱ ἠθικαὶ ιδιότητες δὲν ἐκκολάπτονται μὲ τὴν ἄνεσίν των, παρὰ εἰς σῶμα σφριγηλόν, Πλὴν τούτου, ἅπαξ καὶ ἐσχηματίσθησαν, δὲν ἀσκοῦνται ἐλευθέρως, παρὰ ἂν διαθέτουν μέλη στερεὰ καὶ εὐλύγιστα. «*Ἡ καλὴ κατάστασις τοῦ σώματος καθιστᾷ τὰς ἐνεργείας τοῦ πνεύματος ἐνκόλους καὶ ἀσφαλεῖς*». Ταυτοχρόνως δέ, ἐνῶ συντελεῖ εἰς τὸ νὰ σχηματισθῇ τὸ πνεῦμα, ἀποτελεῖ ἀναγκαῖον ὄρον διὰ τὴν νὰ δυνηθῇ νὰ ἐκδηλωθῇ τοῦτο πρὸς τὰ ἔξω καὶ νὰ μὴ καταδικασθῇ νὰ διπλωθῇ ἐντὸς τοῦ ἑαυτοῦ του καὶ χαθῇ εἰς θεωρίας χιμαιρικές.

Γνωρίζω καλῶς, ὅτι ἐνίοτε συναντῶνται διάνοιαι πρώτης τάξεως, θελήσεις ἰσχυραὶ καὶ θαρραλέαι, εἰς σώματα ἄτονα καὶ κακοπαθῆ. Τοιοῦτος ἄνθρωπος, τοῦ ὁποίου ἡ φυσικὴ ζωὴ εἶναι μιὰ διαρκῆς κακοδιαθεσίᾳ, διακρίνεται μεταξὺ ὄλων διὰ τῆς ἐνεργείας τοῦ πνεύματος καὶ τῆς ἐξυψώσεως τῆς καρδίας του. Τὸ παράδειγμα τοῦ Πασκάλ, ἀνθρώπου ἀσθενοῦς, ἀλλὰ μεγαλοφυοῦς, ἔρχεται εἰς τὴν σκέψιν ὅλου τοῦ κόσμου.

Ἐν τῷ ὄντι εἶναι δυνατόν εἰς μερικές περιπτώσεις, διὰ μιᾶς μυστηριώδους ἀντιδράσεως, αἱ βάσανοι τοῦ ὀργανισμοῦ νὰ λεπτύνουν καὶ διεγείρουν τὰς ἠθικὰς ιδιότητας· καὶ ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ ἡ θλίψις εἶναι ὁ κύριος παράγων τῆς ἀπέλπιδος προόδου τοῦ πνεύματος.

Ἄλλ' αἱ ἐξαιρέσεις αὗται οὐδὲν δύνανται ἐναν-

τίον τοῦ γενικοῦ κανόνος. Καὶ ὁ Marion ἰδιαίτε-
ρως τονίζει :

«*Ἡ φυσικὴ τελειότης συντελεῖ εἰς τὸ νὰ ἀσφαλίσῃ τὴν ἠθι-
κὴν τελειότητα. Τίποτε δὲν εἶναι τυραννικώτερον ἀπὸ ἓνα ὄργα-
νισμόν ἐξησθενημένον. Τίποτε δὲν παραλύνει περισσότερον τὴν
κίνησιν τοῦ λογικοῦ, τὸ ἐλατήριον τῆς φαντασίας, τὴν ἄσκησιν
τῆς σκέψεως. Τίποτε δὲν στειρεύει ταχύτερον ὅλας τὰς πηγὰς
τῆς διανοήσεως, ὅσον ἐν σῶμα ἀσθενές, τοῦ ὁποῖου αἱ λειτουρ-
γίαι φθίνουσι, καὶ διὰ τὸ ὁποῖον κάθε προσπάθεια εἶναι μία
βάσανος. Περὶ τούτου μὴ ἔχετε οὐδεμίαν ἀμφιβολίαν καί, ἂν
θέλετε νὰ δημιουργήσετε ἓνα ἄνθρωπον μεγαλόψυχον καὶ
ἀτρόμητον, ἓνα ἐργάτην μεγάλων προσπαθειῶν καὶ σκληρῶν
μόχθων, κάμετε πρὸς παντὸς ἓνα ζωηρὸν ὄργανισμόν, σταθε-
ρῶς ἀντοχῆς καὶ μὲ μῦς χαλυβδίνους».*

Ἡ φυσικὴ ἀγωγή ὡς προπαρασκευὴ εἰς τὴν ἐπαγγελμα- τικὴν ἀγωγήν

Ἡ φυσικὴ ἀγωγή, καθὼς καὶ ἡ πνευματικὴ καὶ
ἠθικὴ ἀγωγή, δὲν συνίσταται μόνον εἰς μίαν καλλιέρ-
γειαν ἄνευ διαφέροντος τῶν φυσικῶν δυνάμεων. Ἡ
φυσικὴ ἀγωγή τείνει καὶ εἰς ἓνα πρακτικὸν σκοπὸν,
ὅτι ὀφείλει νὰ εἶναι προπαρασκευὴ διὰ τὴν ζωὴν,
προπαρασκευὴ διὰ τὴν ἐπαγγελματικὴν ἀγωγήν ἢ
τοῦλάχιστον διὰ μίαν ἐπιδεξιότητα σωματικὴν.

Εἶναι εὐκόλον νὰ περιληφθῇ εἰς τὴν ἀγωγήν ὄλων
τῶν ἀνθρώπων ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ἐπόθουν ὁ Λώκκιος
καὶ ὁ Rousseau, δηλαδὴ ἡ μαθητεία ἑνὸς χειρωνα-
κτικοῦ ἐπαγγέλματος.

Ὁ Saint Marc Cirardin ἔλεγεν :

«*Τὸ μεγαλύτερον ἐγκώμιον πὸν δυνάμεθα νὰ κάμωμεν
ἐνὸς ἀνθρώπου, εἶναι νὰ εἴπωμεν, ὅτι γνωρίζει νὰ ἀπαλλάσσε-
ται μιᾶς δυσχερείας ὅχι μόνον μὲ μίαν πνευματώδη ὀμιλίαν ἢ
ἐπιτήθειον λόγον, ἀλλὰ καὶ διὰ τῆς δεξιότητος τῶν χειρῶν καὶ
ὅχι μόνον νὰ ἀπαλλάσσεται ἀπὸ μεγάλης δυσχερείας ἀλλὰ καὶ*

ἀπὸ μικρῶς· νὰ μὴ ἔχη ἀνάγκην ξένων βραχιόνων, νὰ ἔχη τὸ πνεῦμα εὐκίνητον καὶ ζωηρὸν καὶ νὰ μὴ εἶναι οὔτε ἰδέξιος οὔτε μαλακός».

Ἰδίᾳ τὸ στοιχειῶδες σχολεῖον ἔχει εἰδικὸν προορισμὸν νὰ δίδῃ εἰς τοὺς τροφίμους τοῦ πρακτικῆν κατεύθυνσιν καὶ νὰ παρασκευάζῃ αὐτοὺς διὰ τὰς μελλούσας ἐργασίας τοῦ ἐργάτου καὶ τοῦ στρατιώτου, τὰς δὲ νεάνιδας διὰ τὰς φροντίδας τοῦ οἴκου καὶ τὰ ἔργα τῆς γυναικός.

Ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου τὸ ἐπίσημον πρόγραμμα τῆς διδασκαλίας περιλαμβάνει τὰ ἀκόλουθα:

Ἡ φυσικὴ ἀγωγή δὲν ἔχει μόνον ὡς σκοπὸν τὴν ἰσχυροποίησιν τοῦ σώματος καὶ τὴν σταθεροποίησιν τῆς ἰδιοσυγκρασίας τοῦ παιδιοῦ, δηλαδὴ νὰ τοῦ ἀσφαλίσῃ ὑγιεινὰς συνθηκὰς λίαν εὐνοϊκάς, ἀλλὰ καὶ νὰ τοῦ δώσῃ ἐνωρὶς τὰς ιδιότητας τῆς δεξιότητος καὶ εὐλυγισίας, τὴν ἐπιτηδειότητα τῆς χειρός, τὴν ταχύτητα καὶ ἀσφάλειαν τῶν κινήσεων, αἵτινες, πολῦτιμοι δι' ὅλους, εἶναι ἰδιαιτέρως ἀναγκαῖαι εἰς τοὺς μαθητὰς τῶν δημοτ. σχολείων, οἵτινες προορίζονται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον εἰς χειρωνακτικὰ ἀπαγγέλματα».

Ἄρχαι τῆς φυσικῆς ἀγωγῆς

Προκειμένου περὶ ἀγωγῆς τοῦ σώματος συναντῶμεν τὴν πρόληψιν, ὅτι πρέπει νὰ ἀφήσωμεν τὴν φύσιν, ὥστε μόνη τῆς νὰ ἐξελίξῃ τὰ ὄργανα καὶ νὰ κανονίσῃ τὰς λειτουργίας των. Βαρεῖα πλάνη, ἥτις θὰ παρέδιδε τὴν ὑγείαν καὶ ζωὴν τοῦ παιδιοῦ εἰς ὄλα τὰ δυστυχήματα καὶ εἰς ὅλους τοὺς κινδύνους.

Ἐδῶ πρέπει νὰ βοηθήσωμεν τὴν φύσιν, καὶ διὰ νὰ τὴν βοηθήσωμεν, πρέπει νὰ τὴν γνωρίσωμεν.

Μία φυσικὴ ἀγωγή, πραγματικῶς λογικὴ, θὰ ἔχη ὡς ἀρχὴν τὴν βαθεῖαν γνῶσιν τῶν διαφορῶν ἐπιστημῶν, αἵτινες πραγματεύονται περὶ τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος. Ἡ ὑγιεινὴ στηρίζει τὰ πρακτικὰ τῆς παραγ-

γέλυματa ἐπὶ τῶν θεωριῶν τῆς φυσιολογίας. Ἡ γυμναστικὴ θεμελιώνεται ἐπὶ τῶν στοιχειωδῶν ἀρχῶν τῆς ἀνατομίας. Καὶ γενικῶς ἡ φυσικὴ ἀγωγή ἐφαρμόζει τοὺς θεμελιώδεις νόμους τῆς ἐπιστήμης τοῦ σώματος, ὅπως ἡ πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ ἀγωγή ἐφαρμόζει τοὺς θεμελιώδεις νόμους τῆς ἐπιστήμης τῆς ψυχῆς.

Φυσιολογία τοῦ παιδιοῦ

Δυνάμεθα νὰ προσθέσωμεν, ὅτι διὰ τὸ σῶμα, καθὼς καὶ διὰ τὴν ψυχὴν, ὑπάρχει μία παιδικὴ ἡλικία, δηλαδὴ μία ἰδιαιτέρα κατάστασις αὐξήσεως, ἣτις προηγείται τῆς ὀριμότητος. Δὲν εἶναι λοιπὸν ἡ γενικὴ φυσιολογία καὶ ἀνατομία τοῦ ἀνθρώπου, τὴν ὁποίαν ὁ παιδαγωγὸς ὀφείλει νὰ συμβουλευέται. Διὰ νὰ εἶναι πραγματικῶς εἰς κατάστασιν νὰ ἐκπληρώσῃ τὸν προορισμὸν του, πρέπει νὰ δημιουργήσῃ μόνος του διὰ τῆς παρατηρήσεως μίαν ἀληθῆ φυσιολογίαν τοῦ παιδιοῦ.

Ὅπως ἡ ψυχολογία, τοιοῦτοτρόπως καὶ ἡ φυσιολογία τοῦ παιδιοῦ εἶναι μία ἱστορία, ἣτις ἀκολουθεῖ ὀλίγον κατ' ὀλίγον τὴν ἐξέλιξιν τοῦ σώματος, τὸν διαδοχικὸν σχηματισμὸν τῶν ὀργάνων, τὴν διοργάνωσιν τῶν διαφόρων μερῶν τοῦ νευρικοῦ συστήματος. Δὲν πρέπει νὰ λησμονῶμεν, ὅτι τὸ παιδί δὲν εἶναι ὄν σχηματισμένον, προϊὸν ἀποτετελεσμένον, ἀλλ' εἶναι πλάσμα ἀδύνατον καὶ εὐθραυστον, τοῦ ὁποίου οἱ μύες, τὰ νεῦρα, τὰ ὄργανα, εἶναι ἐκ γάλακτος, δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, καὶ ὅτι δὲν ἀναπτύσσονται παρὰ ὀλίγον κατ' ὀλίγον, χάρις εἰς μίαν αὐξήσιν βραδείαν, ἀλλ' ἀκατάπαυστον.

Σπουδαιότης τῶν φυσιολογικῶν γνώσεων

Ἄναμφιβόλως οἱ γονεῖς εἶναι ἐκεῖνοι, οἵτινες ὀφείλουν νὰ γνωρίζουν καλῶς τοὺς νόμους τῆς ζωῆς, ὥστε νὰ μὴ ἐγκαταλείπουν τὴν ἀγωγήν τῶν τέκνων

των εις τροφους και εις τους τυφλους πρακτικους και ανοητους. Ο Σπένσερ εις το σημειον τουτο υπενθυμιζει εις αυτους τα καθηκοντα των λιαν ευγλωττως:

«Αι χιλιάδες των ανθρωπινων οντων, αιτινες φονεύονται, αι εκατοντάδες χιλιάδων, αιτινες επιζωσιν δια να σύρνωται με υγείαν εξησθενημένην, τα εκατομμύρια, ήτινα μεγαλώνουν υπό συνθήκας δυσμενεϊς, μᾶς παρέχουν την ιδέαν του κακοῦ, το όποιον γίνεται εκ μερους των γονέων, οίτινες αγνοοῦν τοίς νόμους της ζωῆς. Σκεφθήτε ότι ή δίαιτα εις την όποιαν υποβάλλονται τα παιδιᾶ έχει μίαν επίδρασιν, καλήν η κακήν, εφ' ολοκληρου του μέλλοντος αυτών, ότι υπάρχουν είκοσι τρόποι να άπαιτώνται και εις να μη άπαιτώνται, και μετρήσατε την έκτασιν των άθλιότητων αιτινες εισάγονται εις το σύστημα της άγωγῆς μας, της τυχαίας και ανοητου.

Ἐποφασίζουν ένα νέον άγοράκι να το ενδύσουν με μίαν ζακέτιαν βραχεϊαν, μαλακήν και ελαφράν, και να το στείλουν να παίξῃ εις το ύπαιθρον με τα μέλη του σώματός του κατακόκκινα εκ του ψύχους. Αὔτη ή άπόφασις θα άσκήσῃ επίδρασιν εφ' όλης του της ζωῆς, είτε δι' άσθενείας, είτε δι' εξασθενήσεως του σώματός του. Τα παιδιᾶ υποβάλλονται εις δίαιταν όχι ποικίλην, και ελάχιστα θρεπτικήν, και ως εκ τούτου ή δραστηριότης των θα ελαττωθῆ, είτε περι ανδρῶν πρόκειται είτε περι γυναικῶν. Ἐφ' όσον τοίς άπαγορεύουν τα παιγνίδια η εμποδιζουν εξ αιτίας της ελαφροῦς ενδυμασίας να εξέλθουν με ψύχος έξω, ᾶς ειναι βέβαιοι οί γονεϊς, ότι τα τέκνα των θα μείνουν ελαττωματικά και κατα την υγείαν και κατα την δύναμιν».

Ἐλλά μολονότι ή ευθύνη εις την υπόθεσιν αυτην άνήκει πρό πάντων εις τους γονεϊς, και οί διδάσκαλοι δέν ειναι άπηλλαγμένοι ταύτης, διότι και οὔτοι δύνανται ν' άσκήσουν επίδρασιν άποτελεσματικήν επί της υγείας και δυνάμεως των παιδιῶν. Τουτο θα συμβῆ, αν λάβουν τον ρολον των εις τα σοβαρά και εαν σπουδάσουν μετ' έπιμελείας την ανατομίαν και φυσιολογίαν, τας όποιας διδάσκονται εις τα διδασκαλεία. Ἐκόμη εαν προσθέσουν εις ταύτας τας προσωπικᾶς.

των παρατηρήσεις ἐπὶ τῶν μαθητῶν τοῦ σχολείου των καὶ ἐὰν ὑπολογίσουν τὰς φυσικὰς ἰκονότητας αὐτῶν, τὴν διαφορὰν τῆς ἰδιοσυγκρασίας των, τὴν φυσικὴν ἐξασθένεισιν ἢ τὸ σφρίγος των.

Τοιοῦτοτρόπως παρεσκευασμένοι εἰς τὰ μαθήματά των τῆς γυμναστικῆς, εἰς τὰς προφυλάξεις των καὶ τὰς συμβουλὰς των περὶ ὑγείας, δὲν θὰ εἶναι μόνον παρατηρηταὶ ἐμπειρικοὶ ἐνὸς προγράμματος, ἀλλὰ θὰ ἐκτελέσουν πολὺ καλύτερα τὰ παραγγέλματα, τῶν ὁποίων ἐννοοῦν τὴν σημασίαν καὶ σπουδαιότητα. Θὰ ἐρμηνεύσουν εὐρύτατα τὸ νεκρὸν γράμμα τοῦ κανόνος καὶ θὰ τὸ ἐπαληθεύσουν διὰ τῆς προσωπικῆς των πείρας καὶ τῆς πεφωτισμένης μερίμνης των ὡς πρὸς τὴν ἰδιαιτέραν ἰδιοσυστασίαν ἐκάστου παιδιοῦ.

Ἄρνητικὴ ἀγωγή καὶ θετικὴ ἀγωγή τοῦ σώματος

Ἐὰν παραχωρήσωμεν πᾶν ὅ,τι θελήσῃ ἡ φυσικὴ δύναμις τῆς συστάσεως τοῦ παιδιοῦ καὶ ἡ αὐτόματος ἀνάπτυξις του, μένει ἀκόμη εὐρὺ πεδίων δράσεως εἰς τὴν πρόβλεψιν τοῦ διδασκάλου. Ἄφ' ἐνὸς πρέπει νὰ ἀπομακρύνωμεν ἐκ τῆς ζωῆς τοῦ παιδιοῦ πᾶν ὅ,τι δύναται νὰ θίξῃ τὴν ὑγείαν του, π. χ. μίαν ὑπερβολικὴν ἐγκεφαλικὴν ἐργασίαν. Τοῦτο ἀποτελεῖ τὴν ἀρνητικὴν ἀγωγήν τοῦ σώματος, ἣτις συνίσταται εἰς τὸ νὰ προστατεύωμεν τὰς φυσικὰς δυνάμεις καὶ ἣτις γενικῶς συνοψίζεται εἰς τὰς ἀπαγορεύσεις τὰς ὁποίας ἐπιβάλλει ἡ ὑγιεινὴ.

Ἄφ' ἐτέρου πρόκειται νὰ βοηθήσωμεν, νὰ παρακινήσωμεν τὸ ἔργον τῆς φύσεως, νὰ ἀποκαλύψωμεν καὶ νὰ ἐνισχύσωμεν τὰς φυσικὰς ἐνεργείας. Καὶ ἡ προαπασχόλησις αὕτη κατέστη ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον νόμιμος, ἐπειδὴ παρατηρήθησαν καταχρήσεις εἰς τὴν ἐντατικὴν καλλιέργειαν τοῦ πνεύματος καὶ ὑπερβολαὶ εἰς τὰς σπουδὰς καὶ τὰ παραφορτωμένα προγράμματα.

Τοῦτο θὰ εἶναι τὸ ἀντικείμενον μιᾶς θετικῆς ἀγωγῆς τοῦ σώματος, ἀγωγῆς, ἣτις θὰ περιλάβῃ πάσας τὰς ἀσκήσεις, ὅλα τὰ παιγνίδια τῆς παιδικῆς ἡλικίας, ὅλα τὰ πρακτικὰ παραγγέλματα τῆς ὑγιεινῆς, ὅλας τὰς μεθοδικὰς κινήσεις, αἵτινες ἀποτελοῦν τὴν γυμναστικὴν.

Ἡ ὑγιεινὴ καὶ ἡ γυμναστικὴ ἀποτελοῦν τὰ δύο μέρη τῆς φυσικῆς ἀγωγῆς καὶ εἶναι ἀναγκαῖαι καὶ ἡ μία καὶ ἡ ἄλλη. Ἡ μία εἶναι ἓν εἶδος καθοδηγήσεως, ἓν εἶδος ἠθικῆς διὰ τὸ σῶμα· ἡ ἄλλη εἶναι διὰ τὴν φυσικὴν δραστηριότητα ὅ,τι ἡ σπουδὴ διὰ τὴν διανοητικὴν δραστηριότητα, μία ἀσκήσις ἐνισχυτικὴ καὶ ἐπωφελής.

Καὶ αἱ δύο ἀμιλλῶνται εἰς τὸ νὰ ἀποκαταστήσουν ἐντὸς τοῦ σώματος τὴν ὑγείαν καὶ τὴν δύναμιν. Ἄλλ' ἡ ὑγιεινὴ εἶναι πρὸ παντὸς ἡ μέριμνα διὰ τὴν ὑγείαν καὶ ἡ γυμναστικὴ εἶναι ἡ μέριμνα διὰ τὴν δύναμιν.

Σχολικὴ ὑγιεινὴ

Πολλοὶ ἔχουν γράψει τόμους ὀλοκλήρους περὶ ὑγιεινῆς, ἀλλὰ δὲν ἔφθασαν εἰς τὴν οὐσίαν εἴτε ἀπὸ ἀπόψεως τῆς ὑγιεινῆς τοῦ σχολείου εἴτε ἀπὸ ἀπόψεως τῆς ὑγιεινῆς τῶν μαθητῶν.

Ἡ ὑγιεινὴ, κατὰ τὸν Rousseau, εἶναι ὀλιγώτερον ἐπιστήμη καὶ περισσότερον ἀρετὴ. Δηλαδή αὕτη συνίσταται πρὸ πάντων εἰς τὸ νὰ ἀπέχη τὸ παιδί ἀπὸ κάθε τι ποῦ εἶναι κακόν, νὰ ἀποφεύγῃ τὰς ὑπερβολάς, νὰ εἶναι ἐγκρατὲς εἰς ὅλα τὰ πράγματα. Ἡ ἐγκράτεια εἶναι τὸ ἥμισυ τῆς ὑγιεινῆς. Τὸ παιδί τοῦ ὁποίου ἡ τροφή εἶναι λιτὴ, τοῦ ὁποίου ἡ ζωὴ εἶναι ἀπλῆ, τοῦ ὁποίου φεῖδονται τῶν δυνάμεων εἰς κάθε εὐκαιρίαν, τὸ ὁποῖον ἀγνοεῖ τὰς δυσπεψίας, τὰς σφοδρὰς ἐπιθυμίας καὶ τοὺς ὑπερβολικοὺς κόπους, ἔχει πολλὰ ἤδη ἐπιτελέσει διὰ νὰ εἶναι ὑγιές.

Παρ' ὅλα ταῦτα ἡ ὑγιεινὴ ἀνέχεται ἓνα ἀριθμὸν

θαικῶν παραγγελμάτων, τὰ ὁποῖα χρησιμοποιοῦν εἴτε εἰς τὴν γενικὴν καθαρειότητα τοῦ σώματος εἴτε εἰς τὴν τροφήν καὶ τὴν ἐνδυμασίαν.

Ἡ γενικὴ ἀρχὴ ὄλων αὐτῶν τῶν παραγγελμάτων ὀφείλει νὰ εἶναι τοῦτο: «οὔτε νὰ ὑποχωροῦμεν ἐξ ὀλοκλήρου εἰς τὴν φύσιν οὔτε νὰ τὴν παραβιάζωμεν ὑπερβολικά.

Ἄρχὴ τῆς φυσικῆς σκληραγωγίας

Τοιαύτη δὲν εἶναι ἡ γνώμη παδαγωγικῶν τινων, οἵτινες, ὡς ὁ Λώκκιος π. χ., ὠθοῦν πολὺ μακρὰν τὴν ἀρχὴν τῆς φυσικῆς σκληραγωγίας, καὶ οἱ ὅποιοι, ὑπὸ τὸ πρόσχημα νὰ μὴ καταστρέψουν τὴν φύσιν δι' ὑπερβολικῆς γλυκύτητος καὶ καλωσύνης, φθάνουν μέχρι τοῦ σημείου ν' ἀρνοῦνται εἰς τὸ παιδί καὶ τὰς μάλλον λογικὰς ἱκανοποιήσεις. Ἐναμφιβόλως εἶναι ὀρθὸν νὰ ἀνατρέφωμεν τὰ τέκνα μὲ αὐστηρότητα καὶ νὰ μὴ τὰ καθιστῶμεν μαλθακά· πρέπει ἐν τούτοις νὰ ὑπολογίζωμεν τὴν διαφορὰν τῆς ιδιοσυγκρασίας.

Ἡ Madame de Sevigné ἔγραφεν:

«Ἐὰν ὁ υἱός σας εἶναι πολὺ ἰσχυρός, ἢ σκαιὰ ἀγωγή εἶναι καλὴ· ἀλλ' ἐὰν εἶναι λεπτός, ἵποθέτω, ὅτι μὲ τὸ νὰ θέλετε νὰ τὸν κάμετε ρωμαλέον, θὰ τὸν κάμετε νεκρόν».

Ἄκόμη καὶ αἱ ιδιοσυγκρασίαι αἱ πλέον ἰσχυραὶ δὲν δύνανται νὰ ὑποβληθῶσιν εἰς πάσας τὰς δοκιμασίας. Πλανᾶται ὁ Locke, ὅταν ἀπαγορεύῃ τὰ θερμὰ ἐνδύματα ἐν καιρῷ χειμῶνος.

Περισσότερον ἐμπνευσμένος εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ὁ Spencer θέλει νὰ ὑπολογίζωμεν, ἐν τῇ ἐνδυμασίᾳ, τὸ φυσικὸν αἶσθημα τῆς θερμότητος καὶ τοῦ ψύχους.

«Ἡ ἰδέα, ὅτι ὀφείλομεν νὰ σκληραγωγῶμεν τὸ σῶμα, ἔλεγεν, εἶναι λυπηρὰ ἀτυπία. Πολλὰ παιδιὰ ἐσκληραγωγήθησαν τόσο καλῶς, ὥστε διὰ τὸν λόγον τοῦτον ἀπῆλθον τοῦ κόσμου τούτου».

Ὅντως εἶναι χίμαιρα νὰ πιστεύωμεν, ὅτι διὰ συνηθειῶν λαμβανομένων ἐγκαίρως, θὰ δυνηθῶμεν νὰ ἐπιτύχωμεν ἐξ ὀλοκλήρου τὴν εὐκαμψίαν τῶν φυσικῶν ὀργάνων. Διότι ὑπάρχουν πράγματα ἀντιτιθέμενα εἰς τὴν σύστασίν μας καὶ πρὸς τὰ ὁποῖα ὁ ὀργανισμὸς μας ἀδυνατεῖ νὰ προσαρμοσθῇ.

Τοῦτο ὁ Goldsmith ἤθελε νὰ τὸ ἐννοήσουν ὄλοι. Καὶ πρὸς τοῦτο διηγεῖτο τὸ ἐξῆς ἀνέκδοτον :

«Ὁ Μέγας Πέτρος ἐσκέφθη κάποτε ὅτι σενέφερε νὰ συνηθίσῃ τοὺς ναῦτας νὰ πίνουν ἀλμυρὸν ὕδωρ· πάραυτα ἐδημοσίευσεν ἓν διάταγμα, δι' οὗ παρήγγελλεν, ὅπως ἐφεξῆς οἱ ἀρχαῖοι ναῦται πίνουν ὕδωρ θαλάσσιον. Οἱ νέοι ναῦται ἀπέθανον ὄλοι καὶ ἡ πείρα ἀσταμάτησεν ἐκεῖ».

Ἡ καθαριότης

Ἡ καθαριότης εἶναι μία ἀρετὴ κατὰ τὸν Volney, εἶναι μισὴ ἀρετὴ κατὰ τοὺς ἄλλους. Ἐκεῖνο, ποῦ εἶναι βέβαιον εἶναι τοῦτο, ὅτι τὸ ἀντίθετον τῆς ἀρετῆς εἶναι μέγα ἐλάττωμα, τὸ ὁποῖον διακυβεύει τὴν ἀξίαν τῆς ἀνθρωπίνης προσωπικότητος διὰ τῆς κακῆς περιβολῆς τοῦ σώματος.

«Ὑπάρχουν μεγάλα ἀναλογίαι, ἔλεγεν ἡ Madame Pape Carpentier, μεταξὺ τῆς καθαριότητος καὶ τῆς ἠθικῆς ἀγνότητος».

Ἄλλὰ ἡ καθαριότης ἀξίζει αὐτὴ καθ' ἑαυτήν, ὡς κανὼν τῆς ὑγιεινῆς, ὡς στοιχεῖον τῆς υγείας, ὡς προφυλακτὴρ κατὰ τῆς μεταδόσεως νόσου ἢ τις γεννᾷ τὴν βαρεῖαν ἢ ἐλαφρὰν ἀσθένειαν. Ἐντεῦθεν προκύπτει ἡ σπουδαιότης τῆς ἐπιμελείας τῆς καθαριότητος. Ἡ φροντίς αὕτη ἀνήκει πρὸ πάντων εἰς τὴν οἰκογένειαν. Ἄλλὰ καὶ ὁ διδάσκαλος διὰ τῶν συμβουλῶν του, τοῦ παραδείγματός του καὶ τῶν φροντίδων τὰς ὁποίας θὰ λάβῃ δύναται νὰ δώσῃ εἰς τοὺς μαθητάς του τὴν συνηθειαν τῆς καθαριότητος.

Ὁ Jacoulet συνοψίζει ὡς ἐξῆς τὰ παραγγέλματα τῆς σχολικῆς καθαριότητος :

« Ἐπιθεώρησις καθ' ἑκάστην ἐνὸς ἐκάστου τῶν μαθητῶν ».

« Ὡς καλὸς πατὴρ τῆς οἰκογενείας ὁ διδάσκαλος πρέπει νὰ βεβαιωθῇ, ὅτι τὸ πρόσωπόν των, τὰ αὐτιά των, τὰ δόντια των, αἱ χεῖρες των καὶ οἱ πόδες των εἶναι καλὰ πλυμένα ».

« Ἐπαγρύπνησις, ὥστε ἡ κεφαλή των νὰ εἶναι καθαρὰ καὶ τὰ μαλλιά των πλυμένα καὶ κτενισμένα ».

« Ἐπιβλέπατε, ὥστε τὰ ὑποδήματά των καὶ τὰ ἐνδύματά των νὰ εἶναι καθαρὰ καὶ στεγνά ».

« Ἀπαιτήσατε, ἐξαίρεσει τῶν περιπτώσεων τῆς ἀδιαθεσίας, ὅπως ὅλοι οἱ μαθηταὶ ἔχουν κατὰ τὴν ὄραν τοῦ μαθήματος τὴν κεφαλὴν καὶ τὸν λαιμὸν γυμνόν ».

Τροφή καὶ ἐνδυμασία

Χωρὶς νὰ δυνάμεθα νὰ συμφωνήσωμεν μὲ τὸν Feuerbach, ὅστις εἶπεν, « ὁ ἄνθρωπος εἶναι ὅ,τι τρώγει », χωρὶς νὰ παραδεχόμεθα τὴν ἀπόλυτον διαβεβαίωσιν τοῦ Spencer, ὅτι « αἱ πλέον ἐνεργητικαὶ φυλαὶ, αἵτινες ἐδέσποσαν τῶν ἄλλων, εἶναι αἱ φυλαὶ, αἵτινες τρέφονται καλύτερον » οὐχ ἦττον ἀποδίδομεν μεγάλην σπουδαιότητα εἰς τὴν διατροφήν, ἥτοι εἰς τὴν ποιότητα καὶ ποσότητα τῆς τροφῆς.

« Ὑπάρχουν πολλοὶ κανονισμοὶ εἰς τὸ δωματίον τῆς τροφῆς, λέγει ὁ Spencer, καθὼς ὑπάρχουν καὶ πολλοὶ εἰς τὰ Κράτη· ἀλλ' ἐν ἐκ τῶν ἀτόπων, τῶν πλέον θλιβερῶν, ἅτινα προκύπτουν ἐξ αὐτῶν, εἶναι ὅτι περιορίζουν ὑπερβολικὰ τὰ παιδιὰ εἰς τὴν τροφήν των. Ἡ διατροφή τῶν παιδιῶν πρέπει νὰ εἶναι λίαν θρεπτικὴ· πρέπει αὕτη νὰ ποικίλλῃ εἰς κάθε γεῦμα καὶ ἐντὸς τοῦ αὐτοῦ γεύματος ὀφείλει νὰ εἶναι ἄφθονος ».

Τὸ παιδί πρέπει νὰ τρώγῃ, ὅταν πεινᾷ. Τὸ τρώγειν ὑπερβολικὰ εἶναι ἐλάττωμα τῶν ἐφήβων μᾶλλον παρὰ τῶν παιδιῶν. Αἱ δυσπεψίαι, αἵτινες καθ' ἑκάστην παρατηροῦνται εἰς τὰ παιδιὰ, προέρχονται ἀπό

μίαν αντίδρασιν κατά τῶν στερήσεων, κατά τῶν μακρῶν νηστειῶν.

Σημειώνομεν ἐν τούτοις μερικά παραγγέλματα περὶ τῆς διατροφῆς τοῦ Jacoulet.

«Τὰ παιδιά ὀφείλουσιν νὰ λαμβάνουσι θερμὴν τὴν τροφήν των εἰς κάθε γεῦμα».

Ἐπίσης καὶ ὁ ζῦθος πρέπει νὰ εἶναι ἀναμεμιγμένοι με ἕδωρ, ὅταν λαμβάνονται ἀπὸ τὰ παιδιά».

«Κατὰ τὸ θέρος γονεῖς καὶ δικάσκαλοι ὀφείλουσιν νὰ προσέχουσιν, ὅπως τὰ παιδιά μὴ πίνουσιν ψυχρὸν ἕδωρ, πρὸ παντός, ὅταν εἶναι ἰδρωμένα ἀπὸ τὸ παιγνίδι».

Ἐπίσης οὐδὲν πρέπει νὰ ἐμποδίζη τὰ παιδιά νὰ τρώγουσιν φρούτα ἄωρα καὶ λαχανικά ὠμά».

Ὅσον ἀφορᾷ τὰ ἐνδύματα, πρέπει νὰ εἶναι ταῦτα εὐρύχωρα, ὥστε τὸ σῶμα νὰ αἰσθάνεται ἀνεσιν ἐντὸς αὐτῶν καὶ οὐδόπως νὰ στενοχωρῶνται αἱ λειτουργίαι τοῦ ὀργανισμοῦ. Οἱ διάφοροι ὑγιεινολόγοι εὐλόγως καταδικάζουσιν τὴν πρόωρον χρῆσιν τοῦ κορσέ εἰς τὰς νεανίδας καὶ τὸ ἀμπέχωνον εἰς τὰ ἀγόρια.

Ἐπίσης οὐδὲν πρέπει ἀσπληρῶς, ζητεῖ ὅπως τὸ παιδί παίζη με γυμνὴν κεφαλὴν καὶ οὐδέποτε νὰ φέρη θερμὰ ἐνδύματα, ἐγγεῖρα μάλιστα με τὴν ιδέαν, ὅτι εἶναι δυνατὸν νὰ φέρουσιν τὰ αὐτὰ ἐνδύματα χειμῶνα καὶ θέρος. Τοῦναντίον ὁ Spence εὐρίσκει, ὅτι «εἶναι τρέλλα νὰ ἐνδύουσιν ἑλαφρῶς τὰ παιδιά». Εἰς τὴν Γαλλίαν ἐδανείσθησαν τὴν ἀγγλικὴν μόδον, νὰ ἐνδύουσιν ἑλαφρῶς τὰ παιδιά καὶ νὰ ἀφήνουσιν γυμνάς τὰς κνήμας των.

Εἰς τὴν Ἀγγλίαν ἐδανείσθησαν τὴν γαλλικὴν τρέλλαν τὴν ἐφευρεθεῖσαν παρὰ τοῦ Μικροῦ ταχυδρομίου τῶν Κυριῶν, ἥτις συνιστᾷ ἐνδύματα ἀκατάλληλα καὶ ἀνεπαρκῆ.

Ἐπίσης οὐδὲν πρέπει νὰ εἶναι ἀρκετὰ βαρὺ, ὥστε νὰ προκαλῆ ζήτησιν καταθλιπτικὴν, πρέπει ὅμως νὰ εἶναι ἀρκετὰ θερμὸν ὥστε νὰ προφυλάσῃ ἀπὸ τὸ ψῦχος.

Ἄλλα παραγγέλματα τῆς ὑγιεινῆς

Θὰ ἔπρεπε νὰ ἀπαριθμήσωμεν ὅλα τὰ παραγγέλματα τῆς ὑγιεινῆς: αὕτη παρέχει ὁδηγίας διὰ τὸν ὕπνον, διὰ τὴν ἐργασίαν, διὰ τὰς ἀντιδράσεις, διὰ τὰς ποινάς. Συνιστᾷ ἰδιαιτέρως τὴν σωματικὴν δρᾶσιν ὡς ἀντίρροπον κατὰ τῆς πνευματικῆς κοπώσεως. Ἡ σωματικὴ ἐνέργεια εἶναι εἰς ἐκ τῶν ὄρων τῆς ὑγείας.

Ἐνας ἰατρός ἔλεγεν· *«τρέφεται τις ὄχι μὲ ὄ,τι τρώγει, ἀλλὰ μὲ ὄ,τι χωνεύει»*. Καὶ ὁ Trousseau προσθέτει· *«χωνεύει τις ὄχι μόνον μὲ τὸν στόμαχον, ἀλλὰ καὶ μὲ τὰς κνήμας του»*.

Ἄλλ' ἡ ὑγιεινὴ σχεδὸν συγγέεται μὲ τὴν γυμναστικὴν, περὶ τῆς ὁποίας ἀπομένει νὰ ὀμιλήσωμεν.

Ἡ γυμναστικὴ

Γενικῶς εἰς τὴν χώραν μας ἡ γυμναστικὴ εἶναι λίαν παρημελημένη. ἐν ᾧ ἀπὸ μακροῦ χρόνου εἰς τὴν Γερμανίαν καὶ Σουηδίαν αὕτη κατέλαβε σπουδαίαν θέσιν εἰς τὰ σχολικὰ προγράμματα. Ἡ νομοθεσία ἐπιβάλλει ἐκεῖ ἐπίσημα ἐγχειρίδια, ἅτινα ἔχουν κωδικοποιήσει τοὺς κανόνας. Ἡ διδασκαλία διοργανοῦται ὀλίγον κατ' ὀλίγον καὶ ἂν δὲν συναντᾷ πάντοτε τὴν ἀρμοδιότητα τῶν διδασκάλων, ἀνταποκρίνεται τοῦλάχιστον εἰς τὴν ὄρεξιν τῶν μαθητῶν.

Μόνον νὰ προσέξωμεν μήπως ἡ ὄρεξις αὕτη μεταβληθῇ εἰς ἐνθουσιασμόν. Ὅταν ὁ παιδαγωγὸς κάμνη τὴν προσπάθειαν νὰ εἰσαγάγῃ εἰς τὴν ἀγωγὴν μίαν νέαν ἀσκησιν, μόλις τὴν ἐπιτύχῃ, ἀλλάσσει ὁ ρόλος του. Πρέπει συχνὰ νὰ περιορίζῃ τὸν ὑπερβολικὸν ζῆλον καὶ νὰ διατηρῇ τὴν διδασκαλίαν ταύτην ἐντὸς τῶν λογικῶν ὁρίων.

Ὅλαι αἱ ἐπιστῆμαι καὶ ὅλαι αἱ τέχναι, οἰαιδή-

ποτε καὶ ἂν εἶναι, ὡς ἐκ τῆς φύσεώς των γίνονται ἐπιδρομεῖς, ἅπαξ καὶ ἠνοιχθησαν εἰς τάυτας αἱ θύραι τοῦ σχολείου. Ἐνῶ εἶναι μέσα, τείνουν νὰ μεταβληθοῦν εἰς σκοπὸν.

Εἰς τὰ κολλέγια ἢ σπουδὴ τῆς λατινικῆς γλώσσης, ἐνῶ ὄφειλε νὰ εἶναι τρόπος τῆς καλλιέργειας τοῦ πνεύματος διὰ τῆς χρησιμοποίησεως μιᾶς ξένης γλώσσης, κατέστη ὁ ὑπέρτατος σκοπὸς τῆς ἀγωγῆς. Καὶ σκέπτονται πῶς νὰ δημιουργήσουν *λατινιστῆς*. Τοῦτο δὲν πρέπει νὰ συμβῇ μὲ τὴν γυμναστικὴν. Αὕτη δὲν σκοπεῖ νὰ δημιουργήσῃ γυμναστάς, οὔτε νὰ κάμῃ θαύματα δυνάμεως καὶ εὐλυγισίας, ἀλλ' ἀπλῶς νὰ ἰσχυροποιήσῃ καὶ καταστήσῃ εὐκάμπτους τοὺς μῦς, νὰ κανονίσῃ καὶ εὐκολύνῃ τὰς κινήσεις τοῦ σώματος, νὰ ἀσφαλίσῃ εἰς τοὺς ἐργατικoὺς ὄργανα ἰσχυρά, νὰ προπαρασκευάσῃ δι' ὄλους τοὺς ἀνθρώπους σταθερὰν ὑγείαν καὶ μακρὰν ζωὴν, νὰ ἐξελίξῃ, τέλος, τὰς φυσικὰς δυνάμεις, καθὼς ἢ σπουδὴ ἐξελίσσει τὰς ἠθικὰς ιδιότητες.

Ἀναμφιβόλως ἡ γυμναστικὴ ἔχει ἀνάγκην ὀργάνων καὶ ἐξαρτημάτων καὶ διὰ τὸν λόγον τοῦτον καθυστερεῖ ἢ διοργάνωσις αὐτῆς εἰς τὰ σχολεῖα τῶν χωρίων. Ἀλλὰ καὶ ἡ διοργάνωσις αὕτη συντελεῖται κατὰ τὸ δυνατόν. Ἄλλως τε δὲν ἀπαιτοῦνται μηχαναὶ πολυσύνθετοι καὶ ἐπινοήσεις σοφαί. Τὰ πρακτικὰ τῆς εἰδικῆς ἐκθέσεως τοῦ 1868 λίαν συνετῶς κατεδίκασαν τὰς ἀσκήσεις αἵτινες ἀπαιτοῦν μεγάλην ἀνάπτυξιν δυνάμεως καὶ δύνανται νὰ προξενήσουν δυστυχήματα.

Προγράφομεν καὶ ἡμεῖς καὶ θέτομεν ἐν διωγμῶ ὅλας τὰς ἀναζητήσεις, ὅλας τὰς ἀσκήσεις, μὲ ἓνα λόγον, αἵτινες δὲν προτίθενται νὰ δώσουν εἰς τὸ παιδί σῶμα ἕτοιμον πρὸς δρᾶσιν καὶ ἀντέχον εἰς τὸν κόπον.

Ἄλλα ἀποτελέσματα τῆς γυμναστικῆς

Ἡ γυμναστική δὲν ἔχει μόνον ὑπ' ὄψει τῆς τὴν φυσικὴν ἐξέλιξιν. Εἰς παρατηρητῆς, εἰσδύσας εἰς τὴν παιδικὴν ἡλικίαν, ἢ δεσποινῆς Chalamet, παρατηρεῖ, ὅτι ἡ γυμναστική ἔχει ἐπίσης ὡς σκοπὸν, α') τὴν πειθαρχίαν τοῦ παιδιοῦ, β') νὰ τὸ ξεκουράζη ἀπὸ τὴν πνευματικὴν ἐργασίαν καὶ νὰ καθιστᾷ τὴν ἐπανάληψιν ταύτην ἄνετον καὶ ἐπωφελεῖ.

Ἡ γυμναστικὴ πράγματι κανονίζουσα τὸ βᾶδισμα καὶ τὸ παράστημα τοῦ σώματος, ἐπιβάλλουσα ἐξέλιξιν κανονικὴν καὶ ρυθμικὴν, ἀπαιτοῦσα κινήσεις σταθεράς, ἐκτελουμένας μετ' ἀκριβείας καὶ ταχύτητος, μεταδίδει τὰς συνηθείας τῆς τάξεως καὶ ἀκριβείας, τῶν ὁποίων τὸ ἀποκέλεσμα ἐπιζῆ τῶν ἀσκήσεων αἰτινες τὰς παρήγαγον, καὶ τρόπον τινά, διὰ μιᾶς ἐσωτερικῆς ἐπαφῆς μεταδίδονται ἐκ τοῦ σώματος εἰς τὴν ψυχὴν.

Τὸ ἀποτέλεσμα αὐτὸ ἐπιτυγχάνεται, πρὸ πάντων, ὅταν αἱ ἀσκήσεις καὶ οἱ γυμναστικοὶ ἐλιγμοὶ συνοδεύονται μὲ ἄσματα, ὅπως παραγγέλει ὁ Amoros ὁ εἰσαγαγὼν τὴν γυμναστικὴν ἐν Γαλλίᾳ. Ἄφ' ἑτέρου ἡ γυμναστικὴ δὲν ἐργάζεται μόνον διὰ τὸ μέλλον, εὐρύνουσα καὶ ἰσχυροποιοῦσα τὸ στήθος, ἐλευθεροῦσα τὰ μέλη, συντελοῦσα εἰς τὴν ὑγείαν τοῦ παιδιοῦ, ἀλλ' ἐνεργεῖ ὁμοίως καὶ ἀμέσως ἐπὶ τῆς καταστάσεως τοῦ σώματος, τοῦ ὁποίου ἀνανεώνει τὰς δυνάμεις, ἐπὶ τοῦ νευρικοῦ συστήματος, τὸ ὁποῖον κατευνάζει, καὶ σημειώνει εὐχάριστα ἀποτελέσματα ἐπὶ τῶν σπουδῶν, διότι ἀποκαθιστᾷ τὴν ἰσορροπίαν ἐν τῷ ὀργανισμῷ καὶ δίδει διὰ μιᾶς εἰς τὸ πνεῦμα μεγαλυτέραν ζωηρότητα καὶ ὄρμην. Ἡ γυμναστικὴ, καθὼς καὶ τὸ παιγνίδι, παραλαμβάνει τὸ παιδί κουρασμένον, ἐκνευρισμένον ἀπὸ τὴν μελέτην καὶ τὴν ἐγκεφαλικὴν προσπάθειαν καὶ τὸ ἀποδίδει εἰς τὴν διανοητικὴν του

ἐργασίαν ἤρεμον καὶ εὐδιάθετον. Ἄλλὰ πάντα ταῦτα ὑπὸ τὴν ὄρον νὰ μὴ περνᾷ ποτέ τὰ ὄρια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀρχίζει ἡ κούρασις. Μία ὑπερβολικὴ ἀσκήσις τοῦ σώματος μουδιάζει τὸ πνεῦμα. Μία ἀσκήσις μετρία τὸ ἐμψυχώνει καὶ τὸ ἀνανεώνει.

Ἐπὶ τῶν ἡμερῶν μας μάλιστα, ὅπου τὰ παραφορτωμένα προγράμματα ἀναγκάζουν τὸν μαθητὴν εἰς ἔντονον πνευματικὴν προσπάθειαν, ἡ ἐναλλαγὴ τῶν σωματικῶν ἀσκήσεων καὶ τῶν πνευματικῶν τοιοῦτων καθίσταται περισσότερο ἀναγκαία, διὰ νὰ ἀποκαθιστᾷ καὶ ἀνανεώσῃ ἀκαταπαύστως τὰς δυνάμεις, τὰς ὁποίας ἡ κατάχρησις τῆς πνευματικῆς ἐργασίας δὲν βραδύνει νὰ ἐξαντλήσῃ.

Ἡ στρατιωτικὴ γυμναστικὴ

Δὲν εἶναι μόνον ἐπὶ τῶν ἡμερῶν μας, ὡς θὰ ἐπίστευέ τις, ὅτι ἔχουν σκεφθῆ νὰ ἀσκήσουν τὰ παιδιὰ εἰς τὸν χειρισμὸν τῶν ὄπλων.

«Εἶδον χθές, ἔγραφεν ἡ Madame Sevigné, ἕν χαριτωμένον μικρόν. Ἦτο ἐπὶ ἑπτὰ ἔτιῶν ὁ πατήρ του τὸ ἔμαθε νὰ κἀμνη ἀσκήσεις με βραχύκανον ὄπλον καὶ με λόγχην. Μοῦ ἐφάνη τὸ ὠραιότερον πρᾶγμα τοῦ κόσμου. Αἱ ἀσκήσεις αὐταὶ τοῦ ἐλευθερώουν τὸ σῶμα καὶ τὸ καθιστοῦν ἐπιδέξιον καὶ ἀποφασιστικόν. Προτιμῶ τοῦτο ἀπὸ τὸν καλύτερον διδάσκαλον τοῦ χοροῦ».

Εἶναι ἀνωφελές νὰ ἐπιμείνωμεν ἐπὶ τῆς ὠφελείας τῆς στρατιωτικῆς γυμναστικῆς, ἥτις προπαρασκευάζει εἰς τὰ καθήκοντα τοῦ πολίτου καὶ εἰς τὰς συνηθείας τοῦ στρατιώτου. Αἱ στρατιωτικαὶ αὐταὶ ἀσκήσεις ἀπὸ πολλοῦ χρόνου καταλαμβάνουν σπουδαίαν θέσιν εἰς τὰ σχολεῖα τῆς Γερμανίας.

Ἡ γυμναστικὴ τῶν νεανίδων

Δέν πρέπει νά ἐξαγάγωμεν τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἡ διὰ νόμου ὑποχρεωτικῶς ἐπιβληθεῖσα γυμναστικὴ εἰς τὰ σχολεῖα τῶν ἀρρένων δέν εἶναι κατάλληλος καὶ διὰ τὰ κοράσια.

«Αἱ γυναῖκες, ἔλεγε πολὺ δικαίως ὁ Laisné, ἔχουν ἀνάγκην γυμναστικῆς περισσότερον παρὰ οἱ ἄνδρες· διὰ τὰς γυναῖκας τὰ ἐμπόδια, τὰ ὁποῖα ἡ πολιτισμένη ζωὴ παρεμβάλλει εἰς τὴν σωματικὴν των ἐξέλιξιν, εἶναι πολὺ περισσότερα καὶ περισσότερον ὀλέθρια».

Ὁ Spencer ἀγωνίζεται μετὰ σφοδρότητος κατὰ τῆς προλήψεως, ἥτις ἀπαγορεύει εἰς τὰς νεάνιδας τὰς φυσικὰς ἀσκήσεις. Ζητεῖ δι' αὐτάς ἀγωγήν τόσον θορυβώδη καὶ τόσον δραστηρίαν, ὅσον εἶναι καὶ ἡ τῶν ἀρρένων. Ζητεῖ δι' αὐτάς παιγνίδια ζωηρά, μακροὺς περιπάτους καὶ πᾶν ὅ,τι θὰ ἠδύνατο νά τὰς βοηθήσῃ εἰς μίαν ἰσχυράν σωματικὴν ἀνάπτυξιν.

Ἀναμφιβόλως δέν εἶναι ἀνάγκη νά ὑποβάλωμεν καὶ τὰ δύο φύλα εἰς τὸν αὐτὸν κανονισμόν. Ὁ Πλάτων καὶ μερικοὶ οὐτοπισταὶ τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως εἶναι οἱ μόνοι οἵτινες ὠνειρεύθησαν μέσα εἰς τὴν τρέλλαν τῆς ἰσοπεδώσεως ἀγωγήν ἀπολύτως κοινήν, κατὰ τὴν ὁποίαν αἱ νεάνιδες νά ἐνδύωνται, ὅπως οἱ ἄρρηνες, νά ἱππεύουν καὶ νά χειρίζονται ὅπλα. Ὁχι. Ἡ φύσις θέλει τὴν ἐπικράτησιν τῶν διαφορῶν, τὰς ὁποίας ἐδημιούργησε τόσον εἰς τὰ δύο γένη ὅσον καὶ εἰς τὸν κοινωνικὸν προορισμόν. Ἐπιβάλλεται νά ἔχωμεν προγράμματα εἰδικὰ καὶ ἐγχειρίδια χωριστὰ γυμναστικῆς διὰ τὰ δύο φύλα. Δέν θὰ ἐπιβάλωμεν οὐδόλως εἰς τὰς γυναῖκας δρόμους μακρινούς, πηδήματα τολμηρά, ἐργασίας δυνάμεως καὶ ἐν ἐνὶ λόγῳ δέν θὰ ἐπιβάλωμεν οὐδὲν ἐξ ὧν ἀπαιτοῦν δύναμιν ἀνδρικῶν μυῶν.

Ἄλλὰ, τηρουμένων τῶν ἐπιφυλάξεων τούτων, ἐπι-

τρέπεται νά εἴπωμεν, ὅτι ἰδιαιτέρως εἰς τὰς πόλεις ἡ νεαρά κόρη ἔχει ἀνάγκην νά ὑποβληθῇ εἰς γυμναστικήν.

Ὁ Pécaut ἔγραφε τὰ ἑξῆς βαρυσήμαντα :

«Τὸ ἀγὼρι εὐρίσκει πάντοτε τὸν τρόπον ν' ἀποφεύγῃ τὴν ἐπίδρασιν μιᾶς κατοικίας καὶ μιᾶς ἀνθυγιεινῆς ζωῆς. Ἐξέρχεται, τρέχει εἰς τὰς ὁδοὺς, κτυπᾷ τὸ λιθόστρωτον, ζῆ ἀρκετὰ εἰς τὸ ὑπαιθρον. Ἡ μικρὰ κόρη, τὸνναντίον, διαρκῶς κάθεται, μένει εἰς τὴν οἰκίαν, ὑποβάλλεται εἰς κάθε στέρησιν. Ὑφίσταται διὰ τοῦτο μεγάλην ἀτομίαν, τὴν ὁποίαν δύναται νὰ ἐπανορθώσῃ μόνον διὰ μεγάλων καὶ ἐπιμόνων φροντίδων.

Ποῖος ἰατρὸς τῶν ἐργατικῶν συνοικιῶν δὲν ἔχει ἀντιμετωπίσει τὴν θλιβερὰν αὐτὴν ἀτομίαν τῶν μυῶν, τὸ εἶθραστον τῶν νεύρων καὶ τὴν πτωχείαν τοῦ αἵματος εἰς τὴς νεάνιδας τῶν κατωτέρων τάξεων, αἵτινες, ὡς ἐκ τούτου, σπανιώτατα δύναται ἀτιμωρητεῖ νὰ βαστάξωσι τὰ βάρη τῆς μητρότητος ;

Προγράμματα ἐπίσημα

Ἀπὸ τοῦ 1872 εἰς τὰ σχολεῖα τῶν Παρισίων ἡ γυμναστικὴ ἦτο διωργανωμένη συμφώνως πρὸς σχέδιον λογικὸν καὶ κανονικόν.

«Τὰ μαθήματα, θεμελιωμένα ἐπὶ τῶν στοιχειωδῶν ἀρχῶν τῆς γενικῆς ἀνατομίας, περιλαμβάνουν ἀσκήσεις βαδίσματος, ἀπλᾶς κινήσεις καὶ κινήσεις συνδυασμένας μὲ ὄργανον, τοῦθ' ὅπερ ἔχει ὡς σκοπὸν νὰ ἐξελίξῃ καὶ εὐρύνῃ τὸ στήθος τῶν παιδιῶν. Περιλαμβάνουν ἀκόμη τὴν χρῆσιν ἀλτήρων καὶ πύδμα καὶ διὰ τοὺς περισσότερον ἡλικιωμένους μαθητάς, παραλλήλους σιδηρᾶς ράβδους καὶ κλίμακα. Ὅλαι αἱ ἀσκήσεις δέον νὰ συνοδεύωνται μὲ ἄσμα εὐκόλον καὶ γλυκύ, τὸ ὁποῖον συντελεῖ εἰς τὴν ἰσχυροποίησιν τῶν μυῶν τῶν ἀναπνευστικῶν ὀργάνων».

Τὸ ἐπίσημον πρόγραμμα τοῦ 1882 περιλαμβάνει τὰ ἑξῆς.

Νηπιαγωγεῖον· παιγνίδια, συρτὸς χορός, κινήσεις

ρυθμικαί, μικρά παιγνίδια τῆς κυρίας Pape-Carpan-
tier. Ἀσκήσεις βαθμιαῖαι.

Στοιχειῶδες σχολεῖον. Ἀσκήσεις προπαρασκευαστικά.
Κάμψεις βραχιόνων καὶ ποδῶν. Ἀσκήσεις μετ' ἀλτήρας
καὶ μετ' ῥάβδους, δρόμος μετὰ ρυθμοῦ.

Μέση ἐκπαίδευσις. Συνέχεια ἀσκήσεων, κάμψεις καὶ
ἐκτάσεις χειρῶν καὶ ποδῶν. Ἀσκήσεις δι' ἀλτήρων·
ἄσκησις διὰ παραλλήλων ῥάβδων, ἄσκησις δακτυλι-
δίου, κλίμακος καὶ σχοινίου μετὰ κόμβων.

Ἀνωτέρα ἐκπαίδευσις. Συνέχεια τῶν αὐτῶν ἀσκήσεων.
Ἀσκήσεις ἰσορροπίας ἐπὶ τοῦ ἐνός ποδός. Ἀσκήσεις
βραχιόνων συνδυασμέναι μετὰ βαδίσματος. Δρόμος,
πήδημα.

Τὸ παιγνίδι καὶ ἡ γυμναστικὴ

Ὅπως πολὺ δικαίως ἐλέχθη, ἡ γυμναστικὴ, νοου-
μένη ὡς ἐπιστήμη τῶν κινήσεων, ὡς τέχνη συστημα-
τικὴ καὶ κανονικὴ τῶν φυσικῶν ἀσκήσεων, ὅταν εἰσα-
χθῆ εἰς τὸ σχολεῖον, δὲν εἶναι, παρὰ ἓν μάθημα ἐπὶ
πλέον. Ἄλλ' ἡ φυσικὴ δραστηριότης, διὰ νὰ ἐκπλη-
ρώσῃ τὸν σκοπὸν τῆς, πρέπει νὰ εἶναι εὐάρεστος, νὰ
εὐχαριστῆ τὸ παιδί καὶ νὰ συμβιβάζεται μετὰ τὰς ἐπι-
θυμίας του. Ἐὰν δὲν εἶναι εὐχάριστοι αἱ φυσικαὶ
ἀσκήσεις, τότε δὲν θὰ ἔχουν τὸ σωτήριο ἀποτέλεσμα,
τὸ ὁποῖον περιμένομεν.

Αἱ μονότονοι κινήσεις, αἱ μηχανικαί, δὲν ἀξίζουν,
ὅσον ἀξίζει ἡ ἐλευθέρη καὶ χαρούμενη προσπάθεια
εἰς τὸ παιγνίδι.

«*Ἐντεῦθεν, ἔλεγεν ὁ Σπένσερ, ἡ οὐσιώδης ἕπεροχὴ τοῦ
παιγνιδίου ἐπὶ τῆς γυμναστικῆς. Ἡ ἀλήθεια εἶναι, ὅτι ἡ εὐα-
ρέστησις εἶναι τὸ πλέον ἰσχυρὸν τὸνωτικόν. Ἐπιταχόνοντες
τὴν κίνησιν τοῦ σφυγμοῦ, διευκολύνομεν τὴν συμπλήρωσιν
ὄλων τῶν λειτουργιῶν. Καὶ τοιοῦτοτρόπως αὐξάνει ἡ ὑγεία,
ὅταν τὴν ἔχωμεν, καὶ ἀποκαθίσταται, ὅταν τὴν χάσωμεν».*

Ἰσχυρίζεται ἀκόμη ὁ Σπένσερ, συνεχίζων τὴν κριτικὴν του κατὰ τῆς γυμναστικῆς, ὅτι αἱ κινήσεις αἱ κανονικαί, τὰς ὁποίας ἐπιβάλλει αὕτη εἶναι κατ' ἀνάγκην ὀλιγώτερον ποικίλαι ἀπὸ τὰς ἐλευθέρως κινήσεις τοῦ παιγνιδίου καὶ ἐπομένως δὲν ἐξελίσσουν, παρὰ ἓν μέρος τοῦ μυϊκοῦ συστήματος.

Ἡ λογικὴ προτίμησις τὴν ὁποίαν ὁ Σπένσερ παραχωρεῖ εἰς τὸ παιγνίδι, δηλαδὴ εἰς τὴν αὐθόρμητον δραστηριότητα τοῦ παιδιοῦ, τὸν ὁδηγεῖ εἰς τὸ συμπέρασμα τὸ πεπλανημένον, ὅτι ἡ γυμναστικὴ εἶναι πρᾶγμα ἐπιβλαβές.

Οὐδόλως συμμεριζόμεθα τὴν γνώμην ταύτην καὶ συμφωνοῦμεν εἰς τὸ ὅτι ὁ Laisné ἦτο πλέον δίκαιος ἐν τῇ ἐκτιμῇσι του, ὅταν ἔγραφεν :

«Τὰ συνήθη παιγνίδια μαζὶ μὲ τὰ δυσάρεστα καὶ ἀνακόλουθα ἐπακόλουθά των, δὲν δύναται νὰ ἀντικαταστήσουν τὴν γυμναστικὴν. Ἄλλ' ἀλληλοδιαδόχως ἢ γυμναστικῇ, ἢ κανονικῇ καὶ πειθαρχημένῃ, δὲν ὀφείλει νὰ κάμῃ τὰ παιδιὰ νὰ ἐγκαταλείψουν τὸ παιγνίδι, εἰς τὸ ὁποῖον ὅλα παραδίδονται μὲ ὅλας τὰς τέρωεις τῆς ἡλικίας των».

Ἡ ἀναγκαιότης τοῦ παιγνιδίου. Δὲν εἶναι ἐνταῦθα χῶρος, ὥστε νὰ ἐξαντλήσωμεν τὸ θέμα τοῦ παιγνιδίου. Τὰ παιγνίδια ὄντως δὲν ἐνδιαφέρουν μόνον τὴν φυσικὴν ἀγωγὴν. Ἔχουν στενὴν σχέσιν μὲ τὴν ἀγωγὴν τῆς φαντασίας, μὲ τὴν ἀγωγὴν τῆς αἰσθητικῆς καὶ θὰ μᾶς δοθῇ εὐκαιρία νὰ ἐπανέλθωμεν.

Ἄλλ' εἶναι καλὸν ἀπὸ τώρα νὰ εἴπωμεν πόσον ἀπὸ ἀπόψεως ὑγείας ἐνδιαφέρει νὰ παίζῃ τὸ παιδί καὶ πόσον θὰ ἦτο θλιβερόν, ἂν ἡ συνήθεια τῶν παιγνιδίων ἐξηφανίζετο ἀπὸ τὰ σχολεῖα μας, καθὼς τείνει νὰ ἐξαφανισθῇ καὶ ἀπὸ τὴν κοινωνικὴν ζωὴν.

Τὸ παιγνίδι εἰς τὴν ὑπαιθρον, ἢ ὁποῖα προκαλεῖ νὰ πηδῶμεν, νὰ τρέχωμεν, νὰ φωνάζωμεν μὲ ὄλην τὴν δύναμιν τῶν πνευμόνων μας, ἢ ὁποῖα κάμνει νὰ κυκλοφορῇ ζωηρῶς τὸ αἷμα καὶ ἢ ὁποῖα κοκκινίζει τὰς παρειάς, εἶναι ὁ καλῦτερος παράγων τῆς φυσικῆς

ἐξελιξέως. Οἱ Ἄγγλοι καὶ οἱ Ἀμερικανοὶ τὸ γνωρίζουν καλά καὶ δι' αὐτὸ τὸ παιγνίδι εἰς αὐτοὺς εἶναι στοιχείον ἔθνικόν.

Οἱ Γάλλοι τούναντίον παίζουν πολὺ ὀλίγον καὶ τὸ λάθος κατὰ μέγα μέρος ἀνήκει εἰς συνηθείας κτηθείσας εἰς τὰ κολλέγια.

Τὸ λάθος ἀνήκει ἐπίσης εἰς τοὺς παιδαγωγούς, οἵτινες γενικῶς περιφρονοῦν τὸ παιγνίδι. Μόνον ὁ Froebel ἐπρόσεξε τὸ θέμα τοῦτο ὅσον τοῦ ἀξίζει.

«Δὲν πρέπει, λέγει, νὰ θεωρῶμεν τὸ παιγνίδι ὡς πρᾶγμα μάταιον. Τούναντίον εἶναι ζήτημα βαθυτάτης σημασίας. Διὰ τοῦ παιγνιδίου ὁ μικρὸς ἐκκολάπτεται ἐν χαρᾷ, καθὼς ἀνοίγει τὸ ἄνθος ἐξερχόμενον τῆς κάλυκος, διότι ἡ χαρὰ εἶναι ἡ ψυχὴ πασῶν τῶν πράξεων τῆς ἡλικίας ταύτης».

Αἱ ἀσκήσεις τοῦ σώματος ἐν Ἀγγλίᾳ.

Ἡ φυσικὴ ἀγωγή ἀριθμεῖ ἀκόμη παρ' ἡμῖν τόσους ἐπικριτάς, ὥστε δὲν κρίνομεν ἄσκοπον νὰ ἐπικαλούμεθα τὸ παράδειγμα ξένων ἔθνων. Οὐδεὶς ἀμφισβητεῖ ὅτι ἡ ἀγγλοσαξωνικὴ φυλὴ εἶναι ἡ πρώτη μεταξὺ τῶν ἀνθρωπίνων φυλῶν. Τὴν ὑπεροχὴν τῆς αὐτῆς τὴν ὀφείλει κατὰ μέγα μέρος εἰς τὰς φυσικὰς ἀσκήσεις.

Ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου παραθέτομεν τὴν μαρτυρίαν ἑνὸς ὀξυδερκοῦς παρατηρητοῦ, τοῦ Taine.

«Υπάρχουν, λέγει, ἐν Ἀγγλίᾳ τζέντλεμαν, τῶν ὁποίων ἡ φιλοδοξία καὶ ἡ δίαιτα εἶναι, ὅπως ἑνὸς Ἑλλήνου ἀθλητοῦ. Ἐπιβάλλουν εἰς τὸν ἑαυτὸν τοὺς τροφὴν ἰδιαιτέραν ἀπέχουν πάσης ὑπερβολῆς εἰς τὴν τροφὴν καὶ τὸ ποτόν. Ἀσκοῦν τοὺς μῦς καὶ ὑποβάλλονται εἰς σοφὸν σύστημα ἐκγυμνάσεως. Τὰ παιγνίδια ἔρχονται εἰς τὴν πρώτην γραμμὴν, τὰ βιβλία εἰς τὴν δευτέραν. Τὸ παιδί φιλοδοξεῖ νὰ γίνῃ καλὸς ἀθλητής. Περιᾶ τρεῖς καὶ τέσσαρας καὶ πέντε ὥρας καθ' ἑκάστην ἀσκούμενον θορυβωδῶς καὶ μετὰ σφοδρότητος. Εἰς τὸν δρόμον τσαλαβουτοῦν ἐπὶ πολλὰς ὥρας εἰς ἀγροὺς καλλιερρημέ-

νοους καὶ εἰς λιβάδια βορβορώδη. Πίπτουν εἰς τὴν λάσπην, χύ-
νουν τὰ ὑποδήματα καὶ συμμαζεύονται, ὅπως μοροῦν.

Τὸ πανεπιστήμιον συνεχίζει τὸ σχολεῖον. Βασιλεύει εἰς
αὐτὸ ζωηρὰ ὄρεξις διὰ τὰς ἀσκήσεις τοῦ σώματος. Πρέπει καὶ
ἐκεῖ νὰ παίξουν, νὰ κωπηλατοῦν, νὰ κυνηγοῦν, νὰ ἄλειψον,
νὰ ἀσκῶνται εἰς τὰ ὄπλα. Εἶναι ἀληθές, ὅτι ἡ ἀγωγή ἢ μὲνικὴ
προκαλεῖ κάποιαν σκληρότητα εἰς τὰ ἦθη· ἀλλ' εἰς ἀντιστάθμι-
σμα ἢ γυμναστικῆ καὶ ἢ ἀθλητικῆ ζωῆ ἔχει τοῖτο τὸ διπλοῦν
πλεονέκτημα, ὅτι πιέζει τὰς αἰσθήσεις καὶ εἰρηγεῖ τὴν φαν-
τασίαν.

Καὶ ἐπὶ πλεόν, ὅταν ἀκολούθως ἡ ἠθικὴ καὶ πνευματικὴ
ζωὴ ἐξελιχθῶσιν, ἡ ψυχὴ εὐρίσκει, διὰ νὰ τὴν γέρω, σῶμα
ὑγιές καὶ σταθερόν».

Δὲν σκεπτόμεθα νὰ ἀποκρύψωμεν τὰ ἔλαττώματα
τῆς ὑπερβολικῆς φυσικῆς ζωῆς καὶ τῆς μυϊκῆς μανίας.

Ὁ Πλάτων πρὸ 2.000 ἐτῶν ἐχάραξε τὴν εἰκόνα,
ἐλάχιστα κολακευτικὴν τοῦ ἀνθρώπου, ὅστις δὲν γυ-
μνάξει τὸ σῶμα του, «καὶ ὅστις ζῆ μέσα εἰς ἀμάθειαν,
χωρὶς χάριν καὶ εὐγένειαν».

Ἡ ἀγγλικὴ ἀγωγή ἐνίστε δημιουργεῖ σκαιοὺς ἀν-
θρώπους· ἀλλ' εἰς ἀντιστάθμισμα, ἐνῶ σκληρύνει τὸ
σῶμα, συγκερνᾷ τὸν χαρακτῆρα.

Συμπέρασμα.

Δὲν εἶναι πολὺς χρόνος ἀφ' οὗτο ἡ θεωρία καὶ ἡ
πρᾶξις τῆς παιδαγωγικῆς ἀποκατέστησαν τὰς φυσι-
κὰς ἀσκήσεις. Καὶ ἤδη πρὸ τῶν ἀβεβαίων ἀκόμη
προόδων τῆς γυμναστικῆς μερικὰ πνεύματα πανικο-
βάλλονται.

Φοβοῦνται, ὅτι αἱ νέαι γενεαὶ δὲν θὰ εἶναι διαπε-
πλασμέναι διὰ μίαν παθητικὴν ὑπακοήν, ἔνεκα τῆς
ἐξελίξεως τῶν σωματικῶν ἀσκήσεων. Φθάνουν νὰ
εἴπουν, ὅτι ἡ ἀγωγή, οὕτως ἐννοουμένη, πλησιάζει τὸν
ἀνθρωπον πρὸς τὸ κτήνος.

Ἀσφαλῶς παρασύρονται ὅταν ἐξαπολύουν τὸ ἀνά-

θεμα ἐναντίον τοῦ πλέον ἀγνοῦ καὶ θεμιτοῦ πράγμα-
τος ἐν τῷ κόσμῳ. τῆς ἐξελίξεως τῶν φυσικῶν δυνά-
μεων.

Ἐὰν ἐπρόκειτο νὰ ἐκλέξωμεν μεταξὺ πνεύματος
καὶ γυμναστικῆς, θὰ ἐφωνάζομεν δυνατά: *Ζήτω τὸ
πνεῦμα, κάτω ἢ γυμναστική.* Ἄλλὰ δὲν συμβαίνει τοιοῦ-
τον τι. Καὶ τὸ πνεῦμα εὐρίσκει τὴν υἰεΐαν του μέσα
εἰς μίαν μετρίαν ἀσκησιν τοῦ σώματος. Ὅσον ἀφορᾷ
τὸ ὅτι ἡ συνήθεια τῆς παθητικῆς ὑποτάγῃς θὰ ἔχη ὡς
ἀποτέλεσμα τὴν νέαν ὄρεξιν δι' ἀσκήσεις τοῦ σώμα-
τος, θὰ ἔπρεπε νὰ λησμονήσωμεν τὴν τετριμμένην
ἀλήθειαν, ὅτι εἰς ἄνθρωπος εἶναι ἐπὶ τοσοῦτον ἐλεύ-
θερος καὶ ἀνεξάρτητος, καθ' ὅσον ἔχει περισσοτέραν
δύναμιν εἰς τὴν διάθεσίν του.

Δὲν εἶδομεν ποτὲ εἰς τὰ θρησκευτικὰ τάγματα,
ὅπου κατ' ἐξοχὴν ἐθεράπευσαν τὴν ὑποταγὴν καὶ
ὅπου ἐδέσποζε πάντοτε τὸ ἀξίωμα «ὡσπερ πτωμά»,
ὅτι δηλαδὴ οἱ Ἰησοῦται πρέπει νὰ πειθαρχοῦν καὶ
νὰ ὑποτάσσωνται εἰς τοὺς ἀνωτέρους των ἀπολύτως,
νὰ σκεφθοῦν σοβαρῶς περὶ ἐνισχύσεως τοῦ σώματος.
Καὶ εἰς τὰ τάγματα αὐτὰ ἦνθι ο ἄσκητισμὸς καὶ ὄχι
ἡ γυμναστική.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ΄

Η ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΑΓΩΓΗ ΓΕΝΙΚΑΙ ΑΡΧΑΙ

Ἐπάρχει πνευματικὴ ἀγωγή ;

Γενικὴ συνήθεια εἶναι νὰ ἐπιφυλάσσεται ἡ λέξις ἀγωγή, διὰ νὰ ὀρισθῆ ἡ διαμόρφωσις τῶν ἡθῶν καὶ τοῦ χαρακτῆρος. Τὸ ἀντικείμενον τῆς καθ' ἑαυτὸ ἀγωγῆς, ὅταν τὴν ἀντιδιαστέλλωμεν πρὸς τὴν διδασκαλίαν, εἶναι ἀκριβῶς ἡ καλλιέργεια τῆς βουλήσεως καὶ τῆς καρδίας, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν διαμόρφωσιν τῆς διανοήσεως. Ἐν τούτοις ὑπάρχει μία πνευματικὴ ἀγωγή διάφορος τῆς διδασκαλίας, ἃν καὶ τὴν περιέχῃ καὶ ἐξαρτᾶται ἀπὸ αὐτὴν κατὰ τὸ πλεῖστον.

«Τὸ πνεῦμα, ἔλεγεν ὁ Locke, εἶναι τὸ σπουδαιότερον τμῆμα τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως καὶ ἡ ἀγωγή ὀφείλει πρὸ πάντων νὰ ἀπευθύνεται εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ἀνθρώπου».

Δὲν θὰ ἡδυνάμεθα ν' ἀμφιβάλωμεν πράγματι ὅτι ἡ διανόησις καὶ αἱ ἐσωτερικαὶ ἱκανότητες δὲν εἶναι, περισσότερον ἢ αἱ φυσικαὶ ἱκανότητες, ὑλικὸν κατάλληλον πρὸς ἀγωγήν, εἴτε λόγῳ τῆς ἱκανότητος τῆς σκέψεως, διότι δι' αὐτῆς ἀνυψούμεθα, εἴτε διότι, τῆς φύσεως καὶ τοῦ ἐνστίκτου καλουμένων νὰ παίξουν κατώτερον ρόλον ἐν τῇ ἀναπτύξει τοῦ πνεύματος, ἢ ἐπέμβασις τοῦ παιδαγωγοῦ ἀποβαίνει ἀναγκαία εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο.

Σχέσεις τῆς πνευματικῆς ἀγωγῆς πρὸς τὴν φυσικὴν καὶ ἠθικὴν τοιαύτην.

Ἡ πνευματικὴ ἀγωγή ἄλλως τε οὐδόλως εἶναι ἔργον μεμονωμένον, κεχωρισμένον ἀπὸ ὅλον τὸ ὑπόλοιπον. Τοῦναντίον εἶναι τμήμα τῆς γενικῆς ἀγωγῆς τοῦ ἀνθρώπου. Ἐχει στενάς σχέσεις μὲ τὴν φυσικὴν ἀγωγήν, καθὼς καὶ μὲ τὴν ἠθικὴν τοιαύτην. Ὅταν ἡ ἐπιστήμη θὰ διαλευκάνῃ τὸ σκοτεινὸν σημεῖον τῶν σχέσεων τοῦ ἠθικοῦ καὶ τοῦ φυσικοῦ, τοῦ ἐγκεφάλου καὶ τῆς σκέψεως, ἡ ἐπίδρασις τῆς ἀγωγῆς τοῦ σώματος ἐπὶ τῆς ἀγωγῆς τοῦ πνεύματος θὰ εἶναι ὀφθαλμοφανής. Ἄλλ' ἀπὸ τώρα ἄρκει νὰ παρατηρήσωμεν τὰ παιδιὰ διὰ νὰ πεισθῶμεν, ὅτι ἡ πνευματικὴ ἐξέλιξις των ἀντιστοιχεῖ εἰς τὴν ὑγιεινὴν των κατάστασιν, εἰς τὴν ἰδιοσυγκρασίαν των, εἰς τὴν φυσικὴν των δύναμιν ἢ ἀδυναμίαν.

Ἐξ ἄλλου παρὰ τὰς ἰσχυράς διαβεβαιώσεις τοῦ Spence r περὶ τῆς ἀδυναμίας τῆς διδασκαλίας καὶ περὶ τῆς ἠθικῆς στειρότητος, εἶναι καταφανές, ὅτι ἡ ἀγωγή τοῦ πνεύματος προετοιμάζει τὴν ἀγωγήν τῆς καρδίας καὶ τοῦ χαρακτήρος καὶ ὅτι ὑπάρχει ὁμοίαις ἀληθείας εἰς τὸ ἀρχαῖον ρητὸν τοῦ Σωκράτους *«Γνώσις καὶ ἀρετὴ εἶναι ἐν καὶ τὸ αὐτὸ πρῶγμα»*.

Ὅρισμός τῆς πνευματικῆς ἀγωγῆς.

Πᾶν ὅ,τι συντελεῖ εἰς τὴν ἄσκησιν τοῦ πνεύματος, εἰς τὴν ἀνάπτυξιν, εἰς τὴν ἐνίσχυσιν, εἰς τὴν διάπλασιν, ὡς καὶ εἰς τὴν διαφώτισίν του, ἀποτελεῖ μέρος τῆς πνευματικῆς ἀγωγῆς. Οφείλομεν ὁμῶς νὰ κάμωμεν μίαν σπουδαίαν διάκρισιν: Ἄλλο εἶναι νὰ κτίζωμεν μίαν οἰκίαν καὶ ἄλλο νὰ τὴν ἐπιπλῶνωμεν. Τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ ὅταν πρόκειται περὶ τῆς διανοήσεως. Ἄλλο νὰ τὴν καλλιεργῶμεν, αὐτὴν καθ' ἑαυτήν, ἀναπτύσ-

σοντες τὰς ἱκανότητας αὐτῆς, καὶ ἄλλο νὰ τὴν διδάσκωμεν γνώσεις ἀποτελούσας εἴτε στοιχειώδη μᾶθησιν, εἴτε σπουδαίαν ἐπιστήμην.

Δὲν πρέπει νὰ συγχέωμεν τὴν καθ' ἑαυτὸ διδασκαλίαν, τὴν μελέτην δηλαδὴ, τὸ τί δέον νὰ μᾶθη τις καὶ νὰ κατέχη, μὲ τὴν γενικὴν καλλιέργειαν τῆς διανοήσεως τὴν μορφωτικὴν προσπάθειαν, χάρις εἰς τὴν ὁποίαν τὸ παιδί ἐξέρχεται τοῦ σχολείου, ὄχι μόνον μὲ ἱκανὰς γνώσεις, ἀλλ' ἱκανὸν νὰ προσκτήσῃ ἐπὶ πλεόν τοιαύτας, «παιδεύσιμον», ἥτοι ἐφωδιασμένον μὲ ἱκανότητας δυνατὰς καὶ εὐστρόφους, μὲ μνήμην εὐκίνητον καὶ σταθεράν, μὲ κρίσιν ὀρθὴν καὶ μὲ λογικὴν ἀκριβῆ.

«*Ἡ ἀγωγή, λέγει ὁ Duranlou, συνίσταται ἀπὸ οὐσιαστικῆς ἀπόψεως εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῶν ἀνθρωπίνων ἱκανοτήτων.*

Ἐὰν αἱ φροντίδες τοῦ διδασκάλου καὶ αἱ προσπάθειαι τῶν μαθητῶν δὲν ἔχουν ὡς ἀποτέλεσμα νὰ ἀναπτύξουν, νὰ ἐκτείνουν, νὰ ἀννηρώσουν, νὰ σταθεροποιήσουν τὰς ἱκανότητας· ἐὰν αὗται περιορίζονται π. χ. εἰς τὸ νὰ ἐφοδιάσουν τὸ πνεῦμα μὲ μερικὰς γνώσεις καὶ τρόπον τινὰ νὰ τὰς ἐπισωρεύουν εἰς αὐτό, χωρὶς νὰ προσθέσουν τι εἰς τὴν ἔκτασίν του, εἰς τὴν δύναμίν του καὶ τὴν φυσικὴν του δραστηριότητα, τότε δὲν ἔχομεν ἀγωγήν, ἀλλὰ διδασκαλίαν. Δὲν θ' ἀνεγνώριζα πλεόν εἰς αὐτὴν τὸ μέγα καὶ ὡραῖον ἐκεῖνο δημιουργικὸν ἔργον, ὅπερ λέγεται ἀγωγή. Τότε τὸ παιδί θὰ εἶχε διδαχθῆ, δὲν θὰ εἶχε ὅμως μορφωθῆ. Ἡ ἀγωγή τοῦ πνεύματος θὰ ἦτο τότε ἑλλιπής. Δὲν θὰ ἐπῆρχε παρὰ μία κοινὴ καὶ τρόπον τινὰ παθητικὴ διδασκαλία, προωρισμένη δι' ἀνίσχυρον καὶ ἀτελὲς ὄν».

Μὲ ἄλλους λόγους ἡ ἀγωγή δὲν ἔχει ὡς σκοπὸν νὰ παρουσιάσῃ μόνον γνώσεις εἰς ἓν πνεῦμα, πού ἔχει διαμορφωθῆ, ἀλλ' ἔχει ἀκριβῶς ὡς πρῶτιστον καθήκον νὰ διαμορφώσῃ αὐτό.

Ἡ διδασκαλία καὶ ἡ ἀγωγή τοῦ πνεύματος.

Ἡ πνευματικὴ λοιπὸν ἀγωγή εἶναι διαφορετικὴ

ἀπὸ τὴν διδασκαλίαν. Εἶναι σκοπός, ἐν ᾧ ἡ διδασκαλία εἶναι τὸ μέσον δι' οὗ ἐπιτυγχάνεται ἡ ἀγωγή. Ἄλλ' ἐκτὸς τοῦ ὅτι ἡ διδασκαλία αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν ἔχει ἀξίαν, εἶναι ἀκόμη καὶ τὸ οὐσιῶδες μέσον καὶ τὸ πλέον δυνατὸν ὄργανόν τῆς πνευματικῆς ἀγωγῆς.

Ἡ διδασκαλία τῇ ἀληθείᾳ προσφέρει εἰς τὸ πνεῦμα τὰς τροφὰς τῶν ὁποίων ἔχει ἀνάγκην διὰ νὰ τραφῇ καὶ νὰ μεγαλώσῃ.

Οἱ Ἀμερικανοὶ παιδαγωγοὶ συγκρίνουν μὲ εὐχαρίστησιν ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου τὴν διανόησιν καὶ τὸ σῶμα καὶ ἐπιμένουν νὰ νοηθῇ, ὅτι αἱ γνώσεις εἶναι αἱ τροφαὶ τοῦ πνεύματος.

«Ἡ φυσικὴ ὄρεξις, λέγει ὁ Balduin, ζητεῖ τροφήν καὶ ἐν ὄψει καταλλήλου φαγητοῦ, ὁλόκληρος ὁ πεπτικός σωλὴν δονεῖται. Ἀὐταὶ αἱ τροφαὶ μεταμορφοῦνται εἰς μυῶνας, οἱ μύες κινοῦνται καὶ τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ἡ αὔξησις τῆς φυσικῆς δυνάμεως.»

Κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον ἡ ψυχὴ ποθεῖ τὴν γνώσιν καὶ ἐν ὄψει καταλλήλου γνώσεως ἐκάστη ἰκανότης τῆς ψυχῆς τίθεται εἰς κίνησιν. Τὸ παιδί γνωρίζει, αἰσθάνεται, ἐκλέγει τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι αὔξησις τῆς πνευματικῆς τῶν δυνάμεως.

Οὐδεμία ἀμφιβολία, ὅτι τὸ πνεῦμα, ἐάν δὲν ἐτροφοδοτεῖτο, θὰ ἐπτώχευε καὶ θὰ ἀδυνατίζεν. Καὶ εἰς τὴν ὄριμον ἀκόμη ἡλικίαν, ἐάν δὲν ἀνανεώσωμεν διὰ τῆς μελέτης τὴν προμήθειαν τῶν ἰδεῶν, ἡ διανόησις φθίνει καὶ καταπίπτει, ὅπως τὸ σῶμα μαραίνειται ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν στερήσεων καὶ τῆς παρατεταμένης νηστείας.

Κατὰ μεγαλύτερον λόγον εἰς τὴν ἡλικίαν τῆς πρώτης ἀναπτύξεως ἡ διανόησις δὲν δύναται νὰ δυνάμωσῃ, παρὰ ἐάν τραφῇ, τροφὴ δὲ τοῦ πνεύματος εἶναι ἡ διδασκαλία.

Προσθέτω· ὅτι ἐάν αἱ τροφαὶ ἔχουν καλῶς ἐκλεγῆ, ἐάν αἱ γνώσεις παρουσιάζωνται μὲ τάξιν καὶ διάκρισιν, ἐάν αἱ σπουδαὶ εἶναι κανονικαὶ καὶ καλῶς διη-

θετημέναι, ὄχι μόνον θά δυναμώση τὸ πνεῦμα ἀλλὰ καὶ θά διαπλασθῆ ἄριστα.

Μιᾶς διδασκαλίας, σαφῶς διατεταγμένης, ὁ φυσικὸς καρπὸς θά εἶναι ὄχι μόνον ἡ μάθησις, ἀλλὰ καὶ αἰκαλαὶ ἕξεις τοῦ πνεύματος, ἡ ἀκρίβεια τῆς λειτουργίας τῶν πνευματικῶν ἰδιοτήτων, ἐν συντομίᾳ ἡ ἀγωγή.

Εἶναι ἀληθές, ὅτι ἡ διδασκαλία, ἐὰν ἀτελῶς διεξάγεται, θά δυνηθῆ νὰ μεταδώσῃ γνώσεις, ἀλλ' αὐταὶ θά εἶναι ἄνευ ὠφελείας διὰ τὴν γενικὴν καλλιέργειαν τοῦ πνεύματος.

Αἱ ἀτελεῖς σπουδαὶ ἀφήνουν ἐπικίνδυνα κενὰ εἰς τὴν διανόησιν. Δὲν ἀναπτύσσουν, παρὰ μίαν ἢ δύο ἱκανότητας ἐπὶ προφανεῖ ζημίᾳ τῶν ἄλλων.

Σπουδαὶ πολὺ βιαστικαὶ κουράζονται τὸ πνεῦμα καὶ δύνανται νὰ τὸ ἐκνευρίζουν ἐφ' ὄρου ζωῆς, παρατεινόμεναι δέ, τὸ ὑπερφορτώνουν καὶ τὸ καταβάλλουν. Ἐπίσης σπουδαὶ ἀκανόνιστοι καὶ ἀσυνάρτητοι τὸ ταρασσούν καὶ τὸ παραμορφώνουν.

Μέθοδοι μορφώσεως καὶ μέθοδοι διδασκαλίας.

Ἡ διδασκαλία λοιπὸν καὶ ἡ πνευματικὴ ἀγωγή εἶναι πράγματα ἀχώριστα· ὅλα τὰ ἐλαττώματα καὶ προτερήματα τῆς διδασκαλίας θά εὔρουν ἀντίκτυπον εἰς τὴν ἀνάπτυξιν αὐτῶν τῶν ἱκανοτήτων καὶ θά συντελέσουν, ἐπὶ κακῷ ἢ ἀγαθῷ, εἰς τὴν μόρφωσιν τοῦ πνεύματος.

Δὲν ὑπάρχει ἄλλος τρόπος νὰ μορφώσωμεν καὶ διαπλάσωμεν τὰς πνευματικὰς ἰδιότητας, παρὰ ἡ ἄσκησις, ἀλλὰ ἄσκησις συνετὴ καὶ σώφρων. Καὶ δὲν ὑπάρχει ἄλλη ἄσκησις πνευματικὴ, παρὰ ἡ διδασκαλία ὑπὸ τὰς ποικίλας τῆς μορφᾶς.

Συνάγεται ἐκ τούτων, ὅτι ὁ παιδαγωγὸς ὀφείλει νὰ ἐπιλαμβάνεται ἀμέσως τῆς ἐξετάσεως τῶν διαφορῶν κλάδων τῆς διδασκαλίας, διὰ νὰ μελετήσῃ τὰς

διαφόρους μεθόδους. Καί δὲν ἔχει νὰ ἀκολουθήσῃ ἄλλην ὁδὸν διὰ νὰ κανονίσῃ τὴν πνευματικὴν ἀγωγὴν καὶ θέσῃ τοὺς νόμους αὐτῆς; Ἀσφαλῶς ὄχι. Ὑπάρχουν δύο σημεῖα ἀναχωρήσεως εἰς τὴν παιδαγωγικὴν: Τὸ νοοῦν πρόσωπον, τὸ ὁποῖον πρόκειται νὰ διαπαιδαγωγήσωμεν, καὶ τὰ ἀντικείμενα τὰ ὁποῖα πρόκειται νὰ διδάξωμεν.

Κατὰ πρῶτον ἐκκινουῦμεν ἀπὸ τὴν φύσιν τοῦ ἀνθρώπου, παρατηροῦμεν τοὺς νόμους τῆς διαμορφώσεως τῶν ἱκανοτήτων καὶ προτείνομεν γενικὰς μεθόδους ἀγωγῆς συμφώνως πρὸς τοὺς νόμους αὐτῆς. Καὶ κατὰ δεῦτερον λόγον ἐκκινουῦμεν ἀπὸ τὸ καθὲν ἐκ τῶν διαφορῶν μερῶν τῆς διδασκαλίας, προσδιορίζομεν τὴν φύσιν καὶ τὸν χαρακτήρα αὐτῶν καὶ καθορίζομεν μεθόδους διδασκαλίας συμφώνως πρὸς τοὺς χαρακτήρας αὐτούς.

Ὑπάρχουν μὲ ἄλλους λόγους μέθοδοι μορφώσεως συναγόμεναι ἀπὸ τοὺς ψυχολογικοὺς νόμους καὶ μέθοδοι διδασκαλίας, αἵτινες, ἐπιζητοῦσαι νὰ προσαρμοσθοῦν εἰς τὴν ψυχολογίαν, ἐμπνέονται ἀπὸ τὴν φύσιν τῶν πρὸς διδασκαλίαν γνώσεων.

Κατ' ἀρχὰς ὀφείλομεν νὰ μελετήσωμεν τὰς μεθόδους τῆς μορφώσεως ἐξετάζοντες μίαν πρὸς μίαν τὰς διαφορῶν ιδιότητας.

Ἀλλὰ προτοῦ εἰσέλθωμεν εἰς τὴν λεπτομερῆ αὐτῶν ἐξέτασιν ὀφείλομεν νὰ ἀπαντήσωμεν εἰς μερικὰς γενικὰς ἐρωτήσεις, προεξαρχούσας τοῦ ὅλου ζητήματος, καὶ νὰ ὑπενθυμίσωμεν μερικὰς ἀρχὰς, ἐφαρμοζόμενας ἀδιακρίτως εἰς ὅλα τὰ τμήματα τῆς πνευματικῆς ἀγωγῆς. Ἐξ ἄλλου πρέπει νὰ μὴ καταχρώμεθα αὐτῶν τῶν παρατηρήσεων, αἵτινες ἀκριβῶς ἐπειδὴ εἶναι πολὺ γενικαὶ δὲν παρέχουν μεγάλην πρακτικὴν ὠφέλειαν.

Εἰς Ἀμερικανὸς παιδαγωγὸς ἀπαριθμεῖ 14 γενικὰς ἀρχὰς τῆς πνευματικῆς ἀγωγῆς. Δὲν θὰ τὸν ἀκολουθήσωμεν εἰς αὐτὸν τὸν δρόμον. Διὰ νὰ ἀποδυσθῶ-

μεν εἰς αὐτόν, θά ἔπρεπε νά ἀποφασίσωμεν νά ἀντιγράψωμεν ὄλα τά συμπεράσματα τῆς ψυχολογικῆς παρατηρήσεως. Αὐτά τά ἀποτελέσματα ὑποθέτομεν κατὰ τὸ πλεῖστον γνωστά καί θά περιορισθῶμεν εἰς ὀλίγας παρατηρήσεις ὡς πρὸς τὴν τάξιν τῆς διαμορφώσεως τῶν ἱκανοτήτων, ὡς πρὸς τὴν ἀναγκαίαν ἀρμονίαν των πρὸς τοὺς οὐσιώδεις χαρακτήρας τῆς πνευματικῆς ἀγωγῆς καί ὡς πρὸς τά παιδαγωγικά συμπεράσματα, εἰς τά ὁποῖα καταλήγουν.

Τάξις τῆς ἐξελίξεως τῶν ἱκανοτήτων

Εἶναι ἀληθές, ὅτι ὄλαι αἱ πνευματικαὶ ἱκανότητες ἀναφαίνονται συγχρόνως, ὅπως λάμπουν ὄλα τὰ ἄστρα εἰς τὸν οὐρανὸν μόλις παύσῃ τὸ σκότος τῆς νυκτός; Ἡ ἀπ' ἐναντίας δὲν διαμορφοῦνται παρά ἀλληλοδιαδόχως, ὅπως ἀνοίγουν τὰ ἀνθη, τὸ ἓν μετὰ τὸ ἄλλο ἐπὶ τοῦ κοινοῦ στελέχους;

Οἱ παιδαγωγοὶ ἀποφαίνονται διαφορετικὰ ἐπὶ τοῦ ζητήματος τούτου. Κατὰ τὸν Rousseau τὸ πνεῦμα ἀποτελεῖται ἀπὸ διαδοχικά, οὕτως εἰπεῖν, στρώματα. Ὑπάρχουν βαθμοὶ ἐν τῇ διανοητικῇ ἐξελίξει. Πολὺ ἀργότερον παρουσιάζονται αἱ ἱκανότητες ἀφαιρέσεως καὶ συλλογισμοῦ.

Ἄλλοι συγγραφεῖς προσεγγίζοντες περισσότερο πρὸς τὴν ἀλήθειαν ἀποκλίνουν ὑπὲρ τῆς ἀντιθέτου ὑπερβολῆς καὶ ἀντικαθιστοῦν τὴν ἀρχὴν τῆς διαδοχῆς μὲ τὴν ἀρχὴν τοῦ ταυτοχρόνου.

«Θά ἠθέλαμεν, λέγει ὁ Joly, νά ἐπαναφέρωμεν ὄλα τὰς ἱκανότητας ὑπὸ τὸ βλέμμα τοῦ παιδαγωγοῦ, διὰ νά τὰς ἐξετάσῃ ὑπὸ τὸ φῶς μιᾶς ἀρχῆς χρησίμου καὶ πρακτικῆς. Αὐτὴν τὴν ἀρχὴν διατυπώνομεν οὕτως: Ἡ διανόησις εἶναι σύνολον ἱκανοτήτων ἀναπτυσσομένων ταυτοχρόνως καὶ ἀλληλοσυναγωνιζομένων».

Τῇ ἀληθείᾳ ὄλαι αἱ ἱκανότητες τοῦ πνεύματος, ἐξεταζόμεναι ἐν τῇ γενέσει των, ἀναφαίνονται συγ-

χρόνως εἰς τὸ παιδί, ἀλλὰ δὲν ἀποκτοῦν ὄλην τὴν ἰσχύν των, δὲν ὠριμάζουσι παρά ἀλληλοδιαδόχως καὶ κατ' ἀμετάβλητον τάξιν προσδιοριζομένην ἀπὸ τὴν πρόοδον τῆς ἡλικίας.

Ὁ Spencer εἰς χωρία πολὺ γνωστὰ τοῦ συγγράμματός του «*Δοκίμιον ἀγωγῆς*», προσδιώρισε τοὺς νόμους τῆς πνευματικῆς ἐξελιξέως. Διδάσκει ὅτι τὸ πνεῦμα προχωρεῖ ἐκ τοῦ ἀπλοῦ εἰς τὸ πολὺπλοκον, ἐκ τοῦ συγκεκριμένου εἰς τὸ ἀφηρημένον, ἀπὸ τὸ μερικὸν εἰς τὸ γενικόν, ἀπὸ τὸ ἀόριστον εἰς τὸ ὠρισμένον, ἀπὸ τὸ ἐμπειρικόν εἰς τὸ λογικόν. Συμπεραίνει ὅθεν, ὅτι δὲν πρέπει νὰ ὑποβάλλωμεν εἰς τὸ παιδί κατ' ἀρχάς, παρά ὅπλα ἀντικείμενα μελέτης, ἀντικείμενα αἰσθητά, πράγματα εἰδικὰ διὰ νὰ τὸ χειραγωγῶμεν ὀλίγον κατ' ὀλίγον εἰς ἀληθείας πολυπλόκου, εἰς γενικότητας ἀφηρημένας, εἰς ἀντιλήψεις λογικὰς.

Συμπεραίνει ἐπίσης, ὅτι δὲν δυνάμεθα νὰ ἀπαιτήσωμεν ἀπὸ τὴν παιδικὴν νοημοσύνην, παρά στοιχεῖα ἀτελῆ καὶ ἀόριστα, τὰ ὅποια ἡ ἐργασία τοῦ πνεύματος θὰ συμπληρώσῃ καὶ θὰ διαφωτίσῃ βαθμιαίως.

Ἡ διανόσις παρὰ τῷ παιδίῳ

Ἐξετάζοντες ἐκ τοῦ πλησίον τὸ παιδί ἀναγνωρίζομεν, ὅτι αἱ πνευματικαὶ τοῦ ἰδιότητες ὁμοιάζουσι ἐν τῇ γενικότητι μὲ τὰς ἰδιότητας τοῦ ὠρίμου ἀνθρώπου.

«*Τὸ παιδί τῶν 5 ἐτῶν*», λέγει ἡ Madame Necker de Saussure, *κέκτηται ὅλας τὰς πνευματικὰς ἰδιότητας τὰς παραχωρηθείσας εἰς τὴν ἀνθρωπότητα. Μερικαὶ ἰδιότητες, ὅχι ἰσχυραὶ, καὶ ὀλίγον ἐξασκηθεῖσαι, ἐκφράζονται ἀκόμη δι' ἀσημάντων πράξεων· οὐχ ἦτιον τὰς βλέπομεν ἐκδηλουμένας.*

Ἐν τῇ ἀπλῇ πράξει τοῦ νὰ ἀποσύρῃ τὴν χεῖρα του ἀπὸ τὸ πῦρ, ἐπειδὴ ἐκάη μίαν φοράν, ἀποδεικνύει τὸ παιδί ὅτι ἔχει μνήμην, κρίσιν καὶ λογικὴν ἐπαγωγικὴν.

«*Αἱ ἰκανότητες τῆς ἀντιλήψεως*, λέγει ὁ Wickesham, *ὑπάρχουσι παρὰ τῷ παιδίῳ ἰσχυρότεροι καὶ δραστηριώτεροι,*

παρὰ αἱ ἄλλαι πνευματικαὶ ιδιότητες. Τὸ παιδί εἶναι ἐν μικρὸν ζῶον μέχρι τῆς ἡμέρας, καθ' ἣν ἐξυπνῆ ἢ προσωπικῆ του συνείδησις. Ἀπὸ τότε καὶ εἰς τὸ ἐξῆς ὅλαι αἱ ἰκανότητές του γίνονται ἐνεργητικαὶ ἐν ὀρισμένῳ μέτρῳ. Ἀλλὰ αἱ ἀντιληπτικαὶ τοῦ ἰκανότητες ἐνεργοῦν μετὰ μεγαλυτέρας δυνάμεως καὶ διαρκοῦν καθ' ὅλην τὴν παιδικὴν ἡλικίαν καὶ τὴν ἐφηβικὴν ἀκόμη.

Μὲ ἄλλους λόγους, ἐάν εἰς τὸ παιδί ὑπάρχη τὸ σπέρμα ὄλων τῶν πνευματικῶν ἰκανοτήτων τῆς ὀρίμου ἡλικίας, αὐταὶ ὅμως δὲν ἐμφανίζονται μὲ τὸν αὐτὸν βαθμὸν δυνάμεως καὶ ἀκριβείας.

Καθὼς ὅλαι αἱ τροφαὶ δὲν εἶναι ἀκόμη διὰ τὸν στόμαχον τοῦ νηπίου, τὸ ὁποῖον χωνεῦει μόνον γάλα, τοιοῦτοτρόπως κάθε λογικὴ σκέψις δὲν εἶναι ἀκόμη διὰ τὸν συλλογισμὸν τοῦ παιδιοῦ. Ἀνάγκη ὅθεν νὰ ἐξηγῶνται τὰ πράγματα καὶ νὰ ἀναζητῶνται αἱ αἰτίαι καὶ οἱ σκοποί.

Ἡ πρόοδος ἥτις συμπληροῦται ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ἀπὸ τῶν πρώτων ἐτῶν μέχρι τῆς ὀρίμου ἡλικίας δὲν εἰσάγει εἰς τὸ πνεῦμα δυνάμεις πραγματικῶς νέας, ἀλλὰ τροποποιεῖ τὸν χαρακτήρα αὐτοῦ, τοῦ αὐξάνει τὴν δύναμιν καὶ τοῦ ἐπεκτείνει τὴν διανοητικὴν ἰκανότητα.

Ὅλαι αἱ ἰκανότητες ἐκκινοῦν μαζί, ὅπως εἰς τὸ στάδιον ὅλοι οἱ δρομεῖς ἐκκινοῦν ταῦτοχρόνως, ἀλλὰ δὲν τρέχουν ἐξ ἴσου. Τοιοῦτοτρόπως ἄλλοι φθάνουν πρωύτερα καὶ ἄλλοι καθυστεροῦν, ἀλλὰ πάντες, ὁ εἰς μετὰ τὸν ἄλλον, φθάνουν εἰς τὸ τέρμα.

Ἄγωγή προοδευτικῆ.

Ἡ πνευματικὴ ἀγωγή θὰ ὑπολογίσῃ τὴν διαδοχικὴν ἐξέλιξιν τῶν ἰκανοτήτων. Δὲν θὰ λησμονήσῃ αὕτη, ὅτι ἐν τῇ βραδείᾳ ἐξελίξει του τὸ πνεῦμα δὲν θὰ εἶναι ποτὲ τὸ αὐτό, ὅτι ὑπάρχουν ἡλικίαι διὰ τὴν διανόησιν, ὅπως καὶ διὰ τὸ σῶμα, ὅτι ὀλίγον κατ' ὀλίγον αἱ ἀρχικαὶ διαθέσεις ἀνανεοῦνται καὶ μεταμορφοῦνται καὶ ὅτι τὸ ἠθικὸν ὄν δημιουργεῖται ἀνεπαισθήτως.

Κατ' ἀκολουθίαν εἰς τὴν βοήθειαν τὴν ὁποῖαν θὰ προσφέρῃ εἰς τὸ παιδί εἴτε διὰ νὰ διεγείρῃ εἴτε διὰ νὰ τροποποιήσῃ τὰς ιδιότητάς του ἢ ἀγωγή θὰ στοιχήσῃ ἀκριβῶς εἰς τοὺς ὄρους τῆς φύσεως καὶ εἰς τὰς μεταβολὰς αἵτινες πραγματοποιοῦνται ἐν τῇ ψυχῇ μετὰ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου καὶ θὰ συνοδεύσῃ τὸ πνεῦμα εἰς ὅλας τὰς προόδους καὶ θὰ τὸ ἀκολουθήσῃ εἰς ὅλας τὰς κινήσεις του.

Ἴσορροπία καὶ ἀρμονία τῶν ἱκανοτήτων.

Διὰ νὰ γνωρίσωμεν τὰς διαφορὰς τὰς ὁποίας δημιουργεῖ ἡ φύσις, ἀπὸ ἀπόψεως βαθμοῦ ἐξελίξεως, τῶν πνευματικῶν ἱκανοτήτων τοῦ παιδιοῦ, δὲν πρέπει νὰ λησμονῶμεν τὴν ἐνότητα τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς. Ἡ ἀγωγή πρέπει νὰ εἶναι προοδευτικὴ καὶ ὄχι διαδοχικὴ, ὅπως ἤθελεν ὁ Rousseau.

Ὁ συγγραφεὺς τοῦ «Αἰμιλίου» ἔκοπτε, τρόπον τινά, εἰς κομμάτια τὴν ὕπαρξιν τοῦ μαθητοῦ του. Π. χ. ἡλικία ἀντιλήψεως, ἡλικία κρίσεως κλπ. Ὁχι! Τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα εἶναι ἓν σύνολον ὀργανικὸν καὶ πλήρες, τὸ ὁποῖον περιέχει ὅλας τὰς ἱκανότητας ἐν σπέρματι, καὶ ἂν δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ τὰς θέσῃ διὰ μιᾶς πάσας εἰς κινήσιν, ὅμως δὲν ὑπάρχει στιγμή τοῦ βίου κατὰ τὴν ὁποῖαν δὲν σκέπτεται νὰ τὰς καλλιεργήσῃ καὶ νὰ τὰς ἀναπτύξῃ καίτοι εἰς διάφορον βαθμόν. Ἡ μεμονωμένη καλλιέργεια ἐκάστης ἱκανότητος δὲν πρέπει νὰ λησμονῇ τὸν τελικὸν σκοπὸν, ὅστις εἶναι ἡ ἀρμονία καὶ ἡ ἰσορροπία τῶν πνευματικῶν ἱκανοτήτων.

«Ἡ ἰσορροπία τῶν πνευματικῶν ἱκανοτήτων ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ διανοήσει εἶναι ὅ,τι εἰς τὸν φυσικὸν κόσμον ἡ ἰσορροπία τῶν δυνάμεων. Διατηρεῖ τὴν τάξιν χωρὶς νὰ ἐμποδίσῃ τὴν κίνησιν. Πᾶσα ἱκανότης, ἀρκετὰ ἰσχυρά, ὥστε ν' ἀναστέλλῃ ἢ νὰ δεσμεύῃ τὴν ἐνέργειαν τῶν ἄλλων δυνάμεων, καθίσταται δε-

σπότης, ἐν ᾧ τὸ πνεῦμα, διὰ τὰ εἶναι ὑγιές, ἔχει ἀνάγκη νὰ εἶναι ἐλεύθερον» (Guizot).

Πρέπει νὰ δυσπιστῶμεν εἰς τὰ πνεύματα. τῶν ὁποίων μερικαὶ ιδιότητες δεσπόζουν ἀποκλειστικῶς τῶν ἄλλων καὶ τὰς πνίγουν. Ὅταν μερικαὶ ιδιότητες θραύουν τὴν ἰσορροπίαν, ἀναφαίνεται *ἐνίοτε* ἡ μεγαλοφυΐα. Ἀλλὰ τὸ σύνηθες ἀποτέλεσμα τῆς τοιαύτης ἀνομοίου ἀγωγῆς εἶναι ἡ ἀταξία καὶ ἡ ἀσυναρτησία. Τὸ ἰδεῶδες μιᾶς καλῆς πνευματικῆς ἀγωγῆς εἶναι ὁ νοῦς, εἰς τὸν ὁποῖον ὅλαι αἱ πνευματικαὶ ἰκανότητες κρατοῦν θέσιν ἀνάλογον πρὸς τὴν σπουδαιότητά των καὶ τὴν ἀξίαν των, καθὼς ἰδεῶδες τῆς φυσικῆς ἀγωγῆς εἶναι ἔν σῶμα ἄρτιον, εἰς τὸ ὁποῖον ὅλα τὰ ὄργανα ἀναπτύσσονται ἀρμονικῶς καὶ εἰς τὸ ὁποῖον ὅλαι αἱ λειτουργίαι ἐπικουροῦν κανονικῶς εἰς τὴν ζωὴν.

Ὅμοίως εἰς τὸ σύνολον τῆς ψυχῆς ἡ θέλησις δὲν πρέπει νὰ προτιμᾶται οὔτε νὰ θυσιάζεται εἰς τὴν διανόησιν, καθὼς καὶ εἰς τὴν διανόησιν οὐδεμία ἰκανότης δὲν πρέπει νὰ παραμελῆται καὶ οὐδεμία νὰ τυγχάνη προνομιακῆς καλλιέργειας.

Αἱ ἰκανότητες πρέπει νὰ παρέχουν ἀμειβαίαν συνδρομὴν

Ἡ ἀρμονία τῶν ἰκανοτήτων στοιχεῖ τόσον καλὰ εἰς τὴν ἐπιθυμίαν τῆς φύσεως καὶ κατ' ἀκολουθίαν εἰς τὸν σκοπὸν τῆς ἀγωγῆς ὥστε νὰ προκαλῆ τὴν ἀμειβαίαν συνδρομὴν τῶν διαφόρων ἰκανοτήτων καὶ νὰ καθιστᾷ ἀδύνατον τὴν ἀνάπτυξιν τῆς μιᾶς, χωρὶς ταυτοχρόνως νὰ παρασκευάζεται καὶ ἡ ἀνάπτυξις τῶν ἄλλων. Ὁ Nicole τὸ παρατήρησε γράφων:

«Ἡ διδασκαλία, ἔλεγε, δὲν δίδει οὔτε τὴν μνήμην οὔτε τὴν φαντασίαν οὔτε τὴν εὐφυΐαν, ἀλλὰ καλλιεργεῖ ὅλα ταῦτα τὰ μέρη ἰσχυροποιοῦσα τὸ ἐν διὰ τοῦ ἄλλου. Βοηθοῦμεν τὴν

κρίσιν διὰ τῆς μνήμης καὶ ἀνακουγίζομεν τὴν μνήμην διὰ τῆς φαντασίας καὶ τῆς κρίσεως».

Μόνον εἰς τὰ ἀνώμαλα πνεύματα αἱ διάφοροι ἱκανότητες ἀλληλοπολεμοῦνται καὶ ἐκδηλώνουν οὕτως εἰπεῖν τάσεις ἀναρχικάς. Ἐν πνεῦμα ὑγιές εἶναι εἰς ἀληθῆς ὄργανισμός, ὅπου ὄλα ἴστανται καλῶς καὶ ὅπου ὄλα συντρέχουν εἰς τὸν αὐτὸν σκοπόν.

Γενικοὶ χαρακτῆρες τῆς διανοητικῆς ἐξελιξεως

Ἐξ ὅσων προηγήθησαν προκύπτει σαφῶς, ὅτι ἀφετηρία τῆς διανοητικῆς ἀγωγῆς εἶναι ἡ προσδευτική ἐξέλιξις τῶν διαφόρων ἱκανοτήτων, καὶ ὅτι σκοπὸς καὶ τέρμα εἶναι ἡ ἀνάπτυξις, ὅχι ἡ ἴση βεβαίως, ἀλλ' ἡ ἀναλογικὴ καὶ ὁμαλὴ τῶν αὐτῶν ἱκανοτήτων. Βλέπομεν ἤδη ποῦ πρέπει νὰ φθάσωμεν καὶ ἀπὸ ποῦ ἀνεχωρήσαμεν. Ἄλλ' ἐκ ποίων ὁδῶν θὰ διέλθωμεν; Συμφώνως πρὸς ποίας ἀρχὰς γενικὰς ὁ παιδαγωγὸς ὀφείλει νὰ κανονίσῃ τὴν ἐνέργειάν του;

Δὲν ἀρκεῖ νὰ εἶπῃ τις, ὅτι ἡ ἀγωγή εἰς τὸ σύνολόν της θὰ συμμορφωθῇ πρὸς τὴν πορείαν τῆς φύσεως. Ἡ φύσις, πράγματι, εἶναι μία μεγάλη λέξις ἀόριστος, εἰς τὴν ὁποίαν οἱ παιδαγωγοὶ καὶ οἱ ἠθικολόγοι δίδουν οἷαν ἔννοιαν θέλουν καὶ ἐν ὀνόματι τῆς ὁποίας διατυπώνονται αἱ πλέον διάφοροι ἀντιλήψεις καὶ αἱ πλέον παράξενoi.

Χωρὶς νὰ ἐσέλθωμεν εἰς λεπτομερείας μεθοδολογικὰς ἀρμόζει ἀπὸ τώρα νὰ προσδιορίσωμεν μερικοὺς ἐκ τῶν νόμων τῆς πνευματικῆς ἐξελιξεως, καθὼς καὶ τὰ παιδαγωγικὰ συμπεράσματα, τὰ ὁποῖα ἀπορρέουν ἐξ αὐτῶν.

**Τὸ πνεῦμα εἶναι ἐστία τὴν ὁποίαν πρέπει νὰ θερμά-
ωμεν καὶ ὄχι δοχεῖον τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ πληρώ-
σωμεν**

Τὸ πνεῦμα δὲν εἶναι ἄγραφος χάρτης ἢ λευκὴ σε-
λίς, ὅπου δυνάμεθα νὰ γράψωμεν, δὲν εἶναι ἀπλοῦν
δοχεῖον, τὸ ὁποῖον θὰ ἤρκει νὰ πληρώσωμεν. ὅπως
πληροῦται ἐν δοχεῖον καρπῶν. Τὸ πνεῦμα εἶναι σύν-
ολον σπερμάτων, τὰ ὁποῖα τείνουν νὰ ἐξελιχθοῦν.

Πόσας φορές οἱ παιδαγωγοὶ δὲν ἔχουν παραβιάσει
τὸν ψυχολογικὸν τοῦτον νόμον! Δὲν τὸν παραβαίνουν
πράγματι καθ' ἐκάστην, ὅταν ἀσχολοῦνται ἀποκλει-
στικῶς μὲ τὸ νὰ συναθροίζουσιν εἰς τὸ πνεῦμα τοῦ
παιδιοῦ πλῆθος γνώσεων, μὲ τὸν κίνδυνον νὰ πνίξουσιν
τὴν διάνοιαν, τὴν ὁποίαν θὰ ἔπρεπε μόνον νὰ ἀφυπνί-
σουν καὶ νὰ διεγείρουν; Ἡ ὑπερφόρτωσις τῶν νεωτε-
ριστικῶν προγραμμάτων αὐξάνεται ἀπὸ ἡμέρας εἰς
ἡμέραν ἐπὶ μεγάλη βλάβη τῆς ἐλευθερίας τοῦ πνεύ-
ματος. Νὰ ὑποθέσωμεν ἀκόμη ὅτι τὸ πνεῦμα ὑπῆρξεν
ἐξ ἀρχῆς δοχεῖον σχηματισμένον, τὸ τοιοῦτον θὰ ἐδη-
μιούργει τὸ ἄλυτον πρόβλημα ἐὰν θελήσωμεν εἰς δο-
χεῖον ὀρισμένης περιεκτικότητος νὰ θέσωμεν ποσὸν
ὕλικου πέντε, δέκα ἢ εἴκοσι φορές περισσότερον.
Ἄλλ' ὁ σκοπὸς τῆς ἀγωγῆς δὲν εἶναι νὰ παραγάγω-
μεν θαύματα μνήμης καὶ ἀνθρώπους δυναμένους νὰ
διαλέγωνται περὶ παντὸς τοῦ ἐπιστητοῦ.

Ὁ σκοπὸς τῶν σπουδῶν, λέγει ὁ Cread, εἶναι πρὸ
παντὸς νὰ δημιουργήσωμεν τὸ ὄργανον τῆς πνευματικῆς ἐργα-
σίας καὶ νὰ καταστήσωμεν τὴν κρίσιν πλέον σταθεράν, ἀπὸ
τοῦ σημείου δὲ τούτου πρόκειται νὰ διδάξωμεν ὄχι πᾶν ὅ,τι
εἶναι δυνατόν νὰ μάθωμεν ἀλλ' ἐκεῖνο, ποῦ δὲν εἶναι ἐπιτε-
τραμμένον ν' ἀγνοοῦμεν».

Δικαίως ἀρνοῦνται ὅθεν νὰ παραδεχθοῦν τὰς ἀξιώ-
σεις ἐκείνων οἵτινες θέλουν τὴν ἀνθρωπίνην διανόη-
σιν ὡς περίληψιν τῆς παγκοσμίου ἐπιστήμης.

Ἄς ἐνθυμηθῶμεν τὸ ἀρχαῖον ἀξίωμα: «Ὅχι πολλά,

ἀλλὰ πολὺ». Καλύτερα νὰ γνωρίζη τις κατὰ βάθος μικρὸν ἀριθμὸν πραγμάτων, παρά νὰ τὰ γνωρίζη ὅλα ἐπιφανειακῶς.

Σεβασμὸς τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς πρωτοβουλίας τοῦ παιδιοῦ

Οἱ παιδαγωγοὶ οἵτινες καὶ σήμερον ἀκόμη πιστεύουν, ὅτι τὸ πνεῦμα εἶναι μία ἰκανότης ἀδρανῆς καὶ παθητικῆ, οὐδεμίαν μέριμναν λαμβάνουν διὰ τὴν ἐλευθερίαν τοῦ παιδιοῦ. Δὲν ὑπάρχει τρόπος νὰ σεβασθῶμεν δυνάμεις, τῶν ὁποίων τὴν ὑπαρξιν δὲν παραδεχόμεθα. Ὅλοι ὁμως ὅσοι σκέπτονται, ὅτι ἡ φύσις ἔθεσεν εἰς τὴν διανόησιν ζωτικὰς ἀρχάς, αἵτινες περιμένουν μίαν εὐνοϊκὴν εὐκαιρίαν διὰ νὰ ἐξελιχθοῦν καὶ ἐκκολαφθοῦν, αἰσθάνονται τούναντίον τὴν ἀνάγκην νὰ μὴ στενοχωρήσουν, νὰ μὴ ἀντιταχθοῦν εἰς τὴν φυσικὴν ἐξέλιξιν τοῦ πνεύματος.

Ἄς ἀφήσωμεν εἰς τὸ παιδί, τὸ ὁποῖον ἀρχίζει νὰ σκέπτεται, πᾶσαν δυνατὴν ἐλευθερίαν. Ἄς μὴ διπλώσωμεν τὴν διανόησιν του εἰς μορφὰς τεχνητάς. Ἄς μὴ ἀναγκάζωμεν τὸ παιδί νὰ κύπητῃ ὑπὸ τὸ βᾶρος μαθημάτων διδασκτικῶν. Ἄς μὴ τοῦ ἐπιβάλλωμεν τροφήν, τὴν ὁποίαν δὲν εἶναι ἰκανὸν νὰ χωνεύῃ.

Πρέπει νὰ μάθωμεν νὰ μὴ βιαζώμεθα

Ὁ πλέον ὠφέλιμος κανὼν πάσης ἀγωγῆς, λέγει ὁ Rousseau, εἶναι ὄχι νὰ κερδίζωμεν χρόνον, ἀλλὰ νὰ χάνωμεν.

Εἶναι πρέπον νὰ μὴ βιαζώμεθα, ἢ δὲ ἀγωγή, μιμουμένη τὴν φύσιν, ὀφείλει νὰ ἐνεργῇ ἐπὶ τῆς λεπτῆς καὶ καὶ εὐθραύστου διανοήσεως τοῦ παιδιοῦ μὲ κάποιαν βραδύτητα.

«*Απαγορεύεται*, λέγει μὲ τὸ αὐτὸ πνεῦμα ἡ Madame Pape Carpentier, ὁ ἀνόητος ζῆλος καὶ ἡ ἔνοχος ματαιό-

της ὅπως ἐπιτύχωμεν παρὰ τοῦ παιδιοῦ ὅ,τι δύναται νὰ παραγάγῃ ἢ ἐλαστικὴ διανόησις του, διότι διατρέχομεν τὸν κίνδυνον νὰ τὸ ἐξαντλήσωμεν καὶ νὰ φονεύσωμεν τὸν καρπὸν ἐντὸς τοῦ ἄνθους του».

Ἔργασία ἐλκυστικὴ

Εἶναι ἀλήθεια γενικῶς παραδεδεγμένη σήμερον ὅτι δὲν ὑπάρχουν σπουδαὶ ἀληθῶς ἐπωφελεῖς, παρὰ ἐκείναι, αἵτινες, ἀνταποκρινόμεναι εἰς τὰς ἀνάγκας τῆς διανοίας, προκαλοῦν ἐν αὐτῇ εὐχάριστον διέγερσιν. Ὁ Spencer συνιστᾷ μετ' ἐπιμονῆς νὰ ὑπολογίζωμεν τὰς ὁρέξεις τοῦ παιδιοῦ.

«*Ἡ ἐργασία, λέγει ὁ Ctegard, εἶναι ἡ ἐξέλιξις τῆς φυσικῆς δραστηριότητος. Ἐπομένως καὶ ἡ ἄσκησις τῆς δραστηριότητος ταύτης πρέπει νὰ καθιστᾷ πρὸ παντὸς τὸ παιδί εὐτυχές*».

Ἡ εὐχαρίστησις τὴν ὁποίαν πράγματι αἰσθάνεται τὸ παιδί εἶναι σημεῖον ἀσφαλές, ὅτι τὸ πνεῦμα του ἀναπτύσσεται μὲ ἄνεσιν, ὅτι ἀφομοιώνει τὰς γνώσεις, πού τοῦ μεταδίδομεν, ἐν ᾧ ἡ ἀπέχθεια καὶ ἡ ἀδράνειά του μαρτυροῦν ὅτι ἡ διδασκαλία ὑπῆρξε πρόωρος ἢ ἐδόθη ὑπὸ κακὴν μορφήν.

Ἡ εὐχαρίστησις λοιπὸν εἶναι πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δὲν δυνάμεθα νὰ περιφρονήσωμεν κατὰ τὴν διδασκαλίαν, διότι αὕτη θὰ δώσῃ εἰς τὰς ἰκανότητας τοῦ παιδιοῦ ἐξαιρετικῶς καλὴν διάθεσιν. Καὶ δὲν εἶναι ἀναγκαῖον, διὰ νὰ καταστήσωμεν τὸ παιδί χαρούμενον ἐν τῇ σπουδῇ, νὰ θελήσωμεν νὰ φαιδρύνωμεν τὴν διδασκαλίαν μὲ διασκεδάσεις, αἵτινες ἀλλοιώνουν τὸν χαρακτῆρα. Ἀρκεῖ νὰ ἀκολουθήσωμεν μίαν κατάλληλον τάξιν προσηρμοσμένην εἰς τὰς δυνάμεις τοῦ παιδιοῦ. Ἡ δραστηριότης τοῦ πνεύματος εἶναι ἐξ αὐτῆς ταύτης τῆς φύσεώς της εὐχάριστος.

Ἡ ἀνάγκη τῆς προσπαθείας

Ἄλλὰ ἡ λογικὴ καὶ θεμιτὴ ἐνασχόλησις ὅπως καταστήσωμεν εὐχάριστον τὴν σπουδὴν καὶ ἐλαφρῶσωμεν τὴν ἐργασίαν τοῦ παιδιοῦ δὲν πρέπει νὰ μᾶς κάμη νὰ λησμονήσωμεν καὶ τὴν ἀνάγκην τῆς προσπαθείας. Δὲν συμφωνοῦμεν ὅθεν μὲ τὸν Fénélon ἰσχυζόμενον, ὅτι, «*ἡ εὐχαρίστησις πρέπει νὰ τὰ κάμη ὅλα*».

Κατὰ τὸν συγγραφέα «*τῆς ἀγωγῆς τῶν κορασίων*» τὸ πᾶν πρέπει νὰ μανθάνεται μὲ παιγνίδια. Ἄλλὰ τοῦτο δὲν εἶναι δυνατὸν, οὔτε εὐχάριστον. Ἀπομακρύνομεν κάθε ἀπορριπτέον, ἀλλὰ καὶ δὲν φθάνομεν μέχρι τοῦ σημείου νὰ καταδικάσωμεν πᾶσαν φιλοπονίαν.

«*Τὸ σχολεῖον, ἔλεγεν ὁ Kant, εἶναι καλλιέργεια διὰ τῆς βίας. Πρέπει νὰ συνηθίσωμεν τὸ παιδί εἰς τὸ νὰ ἐργάζεται. Τοῦ παρέχομεν χειρίστην ἐκδούλευσιν, ὅταν τὸ συνηθίσωμεν νὰ θεωρῇ τὰ πάντα ὡς παιγνίδια*», ἡ δὲ Madame Staël, ἔλεγεν.

«*Ἀγωγή, ἣτις γίνεται διαρκῶς μὲ διασκεδάσεις, διασπᾷ τὴν σκέψιν*».

Ὁ Spencer ἔλεγεν: «*Ὁ κόπος εἰς πᾶν γένος εἶναι ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα μυστικὰ τῆς φύσεως καὶ τὸ πνεῦμα τοῦ παιδιοῦ πρέπει νὰ συνηθίσῃ εἰς τὰς δυσκολίας τῶν σπουδῶν, ὅπως ἡ ψυχὴ μας εἰς τὴν λύπην*».

«*Ὁ ἀσκητισμὸς, διεκήρυξεν ὁ Σπένσερ, ἐξαφανίζεται ἀπὸ τὴν ἀγωγήν, ὅπως καὶ ἀπὸ τὴν ζωὴν*». Naί, ἀλλὰ δὲν θὰ ἔπρεπε τὸν ἀσκητισμὸν τῆς ἀλλοτε νὰ ἀντικαταστήσωμεν μὲ ἓν εἶδος παιδαγωγικοῦ ἐπικουρισμοῦ, ὅστις θὰ ἐξεδηλώνετο μὲ μίαν ἐκπαίδευσιν διασκεδαστικὴν ὅσον καὶ μὲ μίαν διδασκαλίαν χαλαρωμένην.

Ἡ λύπη δὲν πρέπει ν' ἀποκλεισθῇ ἐκ τῆς ἀγωγῆς, διότι ἀφυπνίζει εἰς τὴν ψυχὴν ἰδέας νέας, συγκινεῖ τὸ πνεῦμα βαθύτατα. Οὐδεμία διέγερσις δὲν ἀξίζει ὅσον ἡ διέγερσις τῆς λύπης, διὰ ν' ἀπαλλάξῃ τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τοῦς πέπλους πού τὸν καλύπτουν.

«*Ὁ ἄνθρωπος εἶναι εἰς μαθητὴς ἀρχάριος, ἡ λύπη εἶναι ὁ διδάσκαλός του*».

Ἑσωτερικὴ ἀνάπτυξις τοῦ πνεύματος

Ἡ ἰδέα τῆς ἐσωτερικῆς καὶ αὐθορμήτου ἀναπτύξεως τοῦ πνεύματος δὲν εἶναι νέα ἐν τῇ παιδαγωγικῇ.

Ὁ Nicole ἔλεγε :

«Δὲν εἶναι κυρίως ὁ διδάσκαλος οὔτε αἱ ἐξωτερικαὶ γνώσεις, αἵτινες κάμνουν τὸν μαθητὴν νὰ ἐννοῇ τὰ πράγματα. Αὗται δὲν κάμνουν, εἰμὴ νὰ ἐκθέτουν τὰ πράγματα εἰς τὸ ἐσωτερικὸν φῶς τοῦ πνεύματος, διὰ τοῦ ὁποίου καὶ μόνον κατανοοῦνται. Ὅταν δὲν συναντῶμεν τὸ ἐσωτερικὸν αὐτὸ φῶς, τότε αἱ γνώσεις εἶναι τόσον ἀνωφελεῖς, ὅσον εἶναι ἀνωφελεῖς τὸ νὰ ζητοῦμεν νὰ ἴδωμεν πίνακας εἰς τὸ σκότος τῆς νικτιός».

Ἄς ἀπορρίψωμεν ὅθεν ὅλας τὰς μεθόδους τῆς διδασκαλίας, αἵτινες, ὡς ἐκείνη τῶν Ἰησουϊτῶν, ἀφήνουν ἀδρανεῖς τὰς ἐσωτερικὰς δυνάμεις τῆς ψυχῆς.

Διότι δὲν εἶναι ὀρθὸν νὰ εὐρίσκωμεν διὰ τὸ πνεῦμα ἀπασχολήσεις αἵτινες τὸ ἀπορροφοῦν καὶ τὸ λικνίζουν, ὡς ἐν ὄνειρῳ, χωρὶς νὰ τὸ ἐξεγείρουν. Δὲν εἶναι ὀρθὸν νὰ ἐπικαλούμεθα τὴν προσοχὴν τοῦ ἐπὶ τῶν λέξεων ἢ τῶν ἐπουσιωδῶν πράξεων τῆς ἱστορίας, ὡστε νὰ περιορίζωμεν τὴν ἔκτασιν τῆς σκέψεως. Δὲν εἶναι ὀρθόν, ἐν ἐνὶ λόγῳ, νὰ ταράσσωμεν τὸ πνεῦμα ξεωθεν, ἐνῶ ἔπρεπε μόνον τοῦ νὰ ἐνεργῇ μὲ ἓνα ξεδιπλωμα τῶν ἰδιοτήτων τοῦ.

Τρόποι τοὺς ὁποίους πρέπει νὰ μεταχειριζώμεθα.

Δὲν θὰ εἰσέλθωμεν ἐνταῦθα εἰς λεπτομερείας μεθοδολογικὰς. Τοῦτο θὰ τὸ πράξωμεν εἰς τὸν δεύτερον τόμον τοῦ ὅλου ἔργου μας. Μόνον δεικνύομεν διὰ παραθέσεως βραχυτάτων κειμένων πόσον οἱ σύγχρονοι παδαγωγοί, καὶ δὴ οἱ Ἀμερικανοί, εἶναι ἀπασχολημένοι μὲ τὴν ἐσωτερικὴν δραστηριότητα τοῦ πνεύματος.

«Οὐδέποτε, λέγουν, ὁ διδάσκαλος νὰ κάμνη ἐκεῖνο τὸ

ὁποῖον δύναται νὰ κάμῃ ὁ μαθητής. Μόνον ἡ πρᾶξις ἰσχυροποιεῖ τὰς πνευματικὰς ἰκανότητας καὶ δίδει εὐρύτητα εἰς τὸ πνεῦμα. Ἀποφεύγετε νὰ λέγετε πολλὰ καὶ νὰ βοηθῆτε συχνὰ τὸν μαθητήν. Μία ἀπλή γνώμη, μία ὑποβλητικὴ ἐρώτησις συχνὰ ἀξίζει περισσότερον, παρὰ μία ἄμεσος βοήθεια»

Εἰς ἄλλος παιδαγωγὸς Ἀμερικανός, ὁ Wickershann, ἔλεγεν ὑπὸ τὸ αὐτὸ πνεῦμα:

«Ὁ μαθητής οὐδέποτε νὰ εὐρίσκειται εἰς παθητικὴν κατάστασηιν. Ὑπὲρ πᾶν ἄλλο ἀξίζει ἡ προσωπικὴ προσπάθεια. Μία προσπάθεια προκαλεῖ ἄλλην προσπάθειαν καὶ μία δυσκολία νικηθεῖσα ἐξεγείρει τὴν φιλοδοξίαν διὰ νέον θρίαμβον».

Καὶ παραθέτει ὁ ρηθεὶς παιδαγωγὸς ἕν παράδειγμα πτηνοῦ διδάσκοντος τὰ μικρὰ του νὰ πετοῦν:

«Τὸ καλύτερον μάθημα τῆς παδαγωγικῆς, γράφει, ἔλαβον ἀπὸ μίαν πυραλίδα (μικρὸν πτηνόν). Εἰς τὸν κῆπον μου ἡ πυραλίς ἐδίδασκε τὰ μικρὰ της νὰ πετοῦν. Ἐν ἐξ αὐτῶν ἔμμενεν εἰς τὴν φωλεὰν φοβούμενον νὰ κινηθῆ. Ἡ μητέρα ἐστάθη πλησίον του, τοῦ ἔδωκε μερικὰ ἐλαφρὰ κτυπήματα καὶ τὸ ἠνάγκασε νὰ σηκωθῆ. Αὕτη κατόπιν ἐπέταξε καὶ ἐστάθη εἰς τὸν γειτονικὸν κλάδον καὶ ἀπὸ ἐκεῖ ἐκάλεσε πλησίον της τὸ δειλὸν πτηνόν. Κατόπιν ὀλίγων προσκλήσεων τοῦτο πρὸς χαρὰν τῆς μητρὸς του ἐπέταξε καὶ ἐστάθη πλησίον της. Ἐπαυρήθη τοῦτο καὶ δι' ἄλλον περισσότερον ἀπομαμακρυσμένον κλάδον καὶ κατόπιν τὸ μέχρι τοῦδε δειλὸν πτηνάριον ἐξαπελεύθη εἰς κατάκτησιν τῶν δασῶν καὶ τῶν λειμῶνων».

Ἀνομοιότητες διανοητικαὶ

Εἰς πείσμα τοῦ Jacotot, ἰσχυριζομένου ὅτι «ὅλαι αἱ διάνοιαι εἶναι ἴσαι», εἶναι βέβαιον, ὅτι βαθεῖαι διαφοραὶ χωρίζουν τὰ πνεύματα ἐν τῇ ἀρχικῇ των συστάσει καὶ ὅτι αὗται αἱ διαφοραὶ δὲν προέρχονται ἐκ τοῦ ὅτι δὲν ἔχομεν τὰς αὐτὰς κλήσεις καὶ τὴν αὐτὴν θέλησιν. Πρέπει ὁ παδαγωγὸς νὰ ὑπολογίζη τὴν διαφορὰν τῶν πνευματικῶν ἰκανοτήτων καὶ νὰ ἐνθυμηται τὴν ἀρχὴν

τοῦ Locke, ὅτι «εἶναι ἀδύνατον δύο παιδιὰ γὰ τὰ παιδι-
γίσωμεν μὲ ὁμοίας μεθόδους». Οὐχ ἦττον ὁμως τὰς παρα-
τηρήσεις ταύτας δὲν τὰς ἐκτείνομεν καὶ πολὺ μακρὰν
καὶ δὲν διαφοροποιῶμεν εἰς τὸ ἄπειρον τὴν πνευμα-
τικὴν ἀγωγήν.

Ἀσχολούμενοι μὲ τὰς φυσικὰς ἀνισότητας, τὰς
ὁποίας πρέπει νὰ θεραπεύσωμεν, καὶ μὲ τὰς ἰδιαιτέ-
ρας ἰκανότητας, τὰς ὁποίας πρέπει νὰ εὐνοήσωμεν,
δὲν λησμονοῦμεν, ὅτι δι' ὅλους τοὺς μαθητὰς ἔχει
τεθῆ ὁ αὐτὸς σκοπὸς καὶ ὅτι γενικῶς εἶναι δυνατόν
νὰ τοὺς ὀδηγήσωμεν πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτόν. Καὶ ἐπὶ
αὐτοῦ ἔλεγεν ἡ Madame Guizot :

*«Ἐξαιρέσει μερικῶν ἐιδικῶν καὶ σπανίων διαθέσεων, ὅλοι
εἴμεθα δημιουργημένοι δι' ὅλα. Δὲν πρέπει γὰ ἀφωσιούμεθα
εἰς ἓν εἶδος ἐνεργείας, ὥστε νὰ καθιστῶμεθα ἀνεπιτήδευτοι δι'
ὅλα τὰ ἄλλα».*

**Ἡ πνευματικὴ ἀγωγή ὀφείλει νὰ ἔχη ἓνα πρακτικὸν
σκοπὸν**

Πολὺ συχνὰ λησμονοῦν ἀκόμη καὶ κατὰ τὰς ἡμέ-
ρας μας τὸ ἀρχαῖον λατινικὸν γνωμικόν, ὅτι μορφώ-
νεται τις διὰ τὴν ζωὴν καὶ ὄχι διὰ τὸ σχολεῖον.

Ἡ προπαρασκευὴ διὰ τὴν ζωὴν εἶναι ὁ ἀληθὴς
σκοπὸς τῆς διδασκαλίας καὶ πρὸ παντὸς ἐν τῇ στοί-
χειώδει ἐκπαιδεύσει. Δὲν πρόκειται νὰ δημιουργήσω-
μεν γραμματικούς, οὔτε διαλεκτικούς, ἀλλὰ μόνον
ἀνθρώπους.

Δὲν θὰ ζητήσωμεν, ἄλλως τε, ἀπὸ τὴν πνευματικὴν
ἀγωγήν νὰ ἀναπτύξη ἰκανότητας ἐξαιρετικὰς, προω-
ρισμένας νὰ στολίσουν τὸ πνεῦμα, ἰκανότητας πολυ-
τελείας μὴ ἀρμοζούσας εἰμὴ εἰς ἀνθρώπους ἀργοσχό-
λους καὶ αἱ ὁποῖαι δὲν θὰ ἠδύναντο νὰ προσαρμοσθοῦν
εἰς τὴν σεμνὴν καὶ φιλόπονον κατάστασιν τῶν τέκνων
τοῦ λαοῦ. Ἐδῶ πρόκειται περὶ τῶν ἰκανοτήτων, αἵτι-
νες ἀποτελοῦν τὰ ὄπλα διὰ τὸν ἀγῶνα τῆς ζωῆς.

Τὸ στοιχειῶδες σχολεῖον ἀναμφιβόλως δὲν εἶναι σχολεῖον τεχνικόν, οὔτε ἐπαγγελματικόν, ἀλλ' ὀφείλει νὰ εἶναι σχολεῖον πρακτικόν.

«Ὁ σκοπὸς τῆς ἀγωγῆς, λέγει εἰς Ἄμερικανὸς παιδαγωγός, δὲν εἶναι νὰ διδάξῃ εἰς τοὺς μαθητὰς νὰ γνωρίσουν τὰ βιβλία καὶ νὰ τὰ χρησιμοποιοῦν, ἀλλ' εἶναι νὰ γνωρίσουν τοὺς ἑαυτοῦς των καὶ νὰ κάμουν καλὴν χρῆσιν τῶν διαφορῶν πνευματικῶν των δεξιότητων».

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ΄

Η ΑΓΩΓΗ ΤΩΝ ΑΙΣΘΗΣΕΩΝ

Ἐναρξις τῆς νοήσεως.

Διὰ πάντα θέλοντα νὰ γνωρίσῃ ἐν τῷ συνόλῳ τῆς τῆν φύσιν τῆς νοήσεως ἀνάγκη νὰ σπουδάσῃ τὸ παιδί ἀπὸ τοῦ λίκνου του. Εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦτο δὲν εἶναι παρὰ μία μικρὰ μᾶζα ἀδρανῆς, ἣτις ἐξυπνᾷ μόνον διὰ νὰ προσκολληθῇ εἰς τὸ στῆθος τῆς μητρὸς ἢ διὰ νὰ κλάυσῃ. Καὶ ὅμως εἰς τὸ σῶμα αὐτό, τὸ τόσον λεπτόν, κοιμῶνται ὅλα τὰ σπέρματα μιᾶς ἠθικῆς προσωπικότητος. Μὲ τὴν ἐπαφὴν τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου ὅλα τὰ σπέρματα ταῦτα θὰ ἐκκολληθοῦν (θὰ ἀνοίξωσιν ὡς ἄνθος) ὅλη ἢ βραδεῖα αὕτη ζωὴ θὰ ἐξυπνήσῃ. Τὸ ἐν δυνάμει αὐτὸ ὄν θὰ μεταβληθῇ εἰς ἐν ἐνεργείᾳ. Φαίνεται ὅτι μία ἄορατος χεὶρ χύνει εἰς τὸ εὐθραστον καὶ λεπτόν τοῦτο δοχεῖον σταγόνα πρὸς σταγόνα τὴν ψυχὴν.

Ἐντὸς ὀλίγων ἡμερῶν τὸ μειδίωμα θὰ ἐμψυχώσῃ τὰ χεῖλη τοῦ νεογνοῦ. Κινήσεις ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον χαρακτηριστικαὶ θὰ βεβαιώσωσιν τὴν ζωτικότητά του. Θὰ ἐκφράσωσιν αἱ κινήσεις αὗται εἴτε τὰ ἔνστικτά του εἴτε τὴν γενικὴν ἀνάγκην τῆς ἐνεργείας.

Ἐπὶ τέλος εἰς τὸ τέλος ὀλίγων μηνῶν ἔν εἶδος κελადήματος, μικραὶ κραυγαὶ ἀπροσδιορίστως ἐπαναλαμβανόμεναι θὰ δείξουν ὅτι τὸ ἀδύνατον τοῦτο παιδί ἔχει ἤδη ὀλίγας λάμψεις σκέψεως τὴν ὁποίαν θέλει νὰ ἀνακοινώσῃ.

Ἐμίλησαν συχρὰν περὶ τῆς βραδύτητος, μετὰ τῆς

όποιας ή φύσις διοργανώνει τὰς πνευματικὰς ιδιότη-
τάς τοῦ παιδιοῦ.

Μάλλον τὸ ἀντίθετον μὲ ἐκπλήσσει. Ἐν σκεφθῆ
κανεῖς, ὅτι τὸ παιδί τοῦτο πρὸ ὀλίγων μηνῶν οὐδόλως
ὑπῆρχε, δὲν εἶναι ἐκπληκτικὸν τὸ θαῦμα τοῦτο, τὸ
ὁποῖον ἐπαναλαμβάνεται καθ' ἐκάστην, τὸ ὅτι ἐντὸς
τόσον μικροῦ χρόνου ἀναφαίνεται μία νέα ὑπαρξίς
σχεδὸν καθ' ὅλα ὁμοία πρὸς τοὺς γονεῖς, οἵτινες τὴν
ἐγέννησαν, πλὴν τοῦ ἀναστήματος;

Πῶς νὰ μὴ θαυμάσωμεν πρὸ παντὸς τὴν διανοητι-
κὴν πρόοδον, ἣτις χάρις εἰς τὰς αἰσθήσεις συμπλη-
ροῦται ἐντὸς ὀλίγων ἐτῶν;

Ὁ Egger λέγει σχετικῶς:

*«Ἡ ἡλικία, καθ' ἣν τὸ παιδί δὲν ἔχει διδάσκαλον, εἶναι
ἐκείνη κατὰ τὴν ὁποίαν μανθάνει τὰ περισσότερα καὶ ταχύτε-
ρον. Ὁ ἀριθμὸς τῶν ιδεῶν τὰς ὁποίας ἀποκτᾷ ἀπὸ τῆς γεν-
νήσεως του μέχρι τοῦ πέμπτου ἢ ἕκτου ἔτους τῆς ἡλικίας του,
δύναται νὰ παραβληθῆ μὲ τὸν ἀριθμὸν τῶν ιδεῶν, ποὺ ἀποκτᾷ
καθ' ὅλα τὰ ἐπόλοιπα ἔτη».*

Ἐντυπώσεις καὶ ἀντιλήψεις.

Ἐποθέτομεν ὅτι εἶναι γνωστὰ ὅσα ἡ ψυχολογία
καὶ ἡ φυσιολογία διδάσκουν περὶ τῶν ὀργάνων καὶ
τῶν λειτουργιῶν τῶν πέντε αἰσθήσεων, ὀράσεως,
ἀκοῆς, γεύσεως, ὀσφρήσεως καὶ ἀφῆς. Μόνον ὑπομι-
μνήσκομεν, ὅτι ὁ παιδαγωγὸς ὀφείλει νὰ τὰς ἐξετάζη
μετὰ προσοχῆς, ἕαν θέλη νὰ ἐνεργήσῃ ἐπωφελῶς ἐπὶ
τῆς ἀγωγῆς τῶν αἰσθήσεων.

Αἱ ἐντυπώσεις αἱ καθαρὰι τῶν πέντε αἰσθήσεων
δὲν εἶναι μόνον ἀντιλήψεις συγκινητικαί, δηλαδὴ πη-
γαὶ χαρᾶς ἢ πόνου, ἀλλ' εἶναι καὶ ἀντιλήψεις *παρα-
στατικαί*, δηλαδὴ πηγαὶ εἰκόνων, ιδεῶν καὶ γνώσεων.
Ἐνῶ αἱ ἐσωτερικαὶ ἐντυπώσεις αἵτινες συνοδεύουν
τὰς κινήσεις τῶν ὀργανικῶν λειτουργιῶν δὲν μᾶς δι-
δάσκουν οὐδὲν περὶ τῆς φύσεως τῶν ὀργάνων, μέσα

εἰς τὰ ὁποῖα ἀναπτύσσονται, αἱ ἐξωτερικαὶ ἐντυπώσεις μᾶς κάμνουν νὰ γνωρίσωμεν τὰς ιδιότητας τῶν ἀντικειμένων ἅτινα τὰς παράγουν καὶ αὐτὰ ταῦτα τὰ ἀντικείμενα.

Ἀπὸ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς ζωῆς ἡ ἀντίληψις ἀπαλλάσσεται ταχέως τῆς ἐντυπώσεως καὶ ἡ ἀντίληψις γίνεται ἤδη γνῶσις. Δύναται νὰ διακρίνη οὐσιωδῶς τὰς διαφορὰς τῶν ἀντικειμένων. Ταύτοχρόνως, ὅταν τὸ πνεῦμα μὲ τὰς ἀλληλοδιαδόχους ἀντιλήψεις διακρίνη τὰ ἀντικείμενα, τὰ μὲν ἀπὸ τὰ δέ, δύναται νὰ διακρίνη καὶ τὸν ἑαυτὸν τοῦ ἀπὸ τὰ ἀντικείμενα. Ἡ συνείδησις τοῦ ἐγώ, ἡ ἐσωτερικὴ δηλαδὴ αἴσθησις περὶ τοῦ ἑαυτοῦ μας, εἶναι συνδεδεμένη μὲ τὴν ἀνάπτυξιν τῶν ἐξωτερικῶν αἰσθήσεων.

Σπουδαιότης τῶν κατ' αἰσθησιν γνώσεων

Αἱ γνώσεις αἱ παρεχόμεναι διὰ τῶν αἰσθήσεων, εἶναι ἔν τῶν σπουδαιότερων στοιχείων τῆς ἀνθρωπίνης διανοήσεως. Εἶναι πλάνη νὰ πιστεύωμεν, ὅτι αἱ αἰσθήσεις δὲν παρέχουν ιδέας.

«Πρὸ τῆς ἀναπτύξεως τοῦ λογικοῦ, λέγει ὁ Rousseau, τὸ παιδί δὲν δέχεται ιδέας, ἀλλὰ εἰκόνας». Ἡ ἀντίληψις αὕτη εἶναι ἐσφαλμένη. Μὲ τὸ νὰ εἶναι αἰσθηταὶ αἱ παραστάσεις τῆς ὁράσεως, τῆς ἀκοῆς κλπ. δὲν παύουν νὰ εἶναι ιδέαι.

Ἀναμφισβητήτως ἡ συνείδησις, νοουμένη εἰς τὰς ἐσωτερικὰς τροποποιήσεις τοῦ ἐγώ, εἶναι γόνιμος πηγὴ τῶν γνώσεων. Ἀλλὰ περισσότερο πλουσία καὶ περισσότερο εὐρεῖα εἶναι ἡ ἔκτασις τῆς ἐξωτερικῆς ἀντιλήψεως. Αἱ ἀφηρημέναι ιδέαι ἡμῶν καὶ αἱ γενικαὶ ιδέαι μας καθ' ἑαυτὰς προέρχονται ἀπὸ ἐργασίαν τοῦ πνεύματος, τὸ ὁποῖον συγκρίνει, χωρίζει ἢ πλησιάζει τὰ συγκεκριμένα δεδομένα τῶν αἰσθήσεων.

Ἄλλ' αἱ αἰσθήσεις δὲν εἶναι ὀλιγώτερον ἢ ἀρχὴ τοῦ μεγαλυτέρου μέρους τῶν γνώσεων μας· διότι αὐ-

ται πλουτίζουν τὸ πνεῦμα μας μὲ πλῆθος γνώσεων. Ἄρκει, διὰ νὰ ἐκτιμῆσωμεν τὴν σπουδαιότητά των, νὰ ἐνθυμηθῶμεν εἰς ποίαν ἀθλίαν κατάστασιν εὐρίσκεται ἡ διανόησις ἐκείνων, οἵτινες ἐστερήθησαν μιᾶς τῶν αἰσθήσεων. Τὸ πνεῦμα δὲν εἶναι, ὅπως πιστεύουν φιλόσοφοί τινες, μία δύναμις ἐπαρκoῦσα εἰς τὰς ἀνάγκας τῆς. Τοῦναντίον ἔχει ἀνάγκην νὰ τρέφεται ἕξωθεν διὰ μιᾶς ἀκαταπαύστου ἐπικοινωνίας μετὰ τῆς φύσεως. Ἐν ἄλλοις λόγοις εἶναι ὑπὸ εὐρείαν ἐννοιαν ἡ ἐνσυνείδητος ἡχὼ τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου.

Γενική καλλιέργεια τῶν αἰσθήσεων

Αἱ αἰσθήσεις κατὰ μέγα μέρος εἶναι διωργανωμέναι καὶ σχηματισμέναι παρὰ τῆς φύσεως. Μία φυσικὴ ἐξέλιξις κατευθύνει ἐκάστην ἐξ αὐτῶν εἰς κανονικὴν τελειοποίησιν. Ὑπάρχει ἐν τούτοις διὰ τὰς ιδιότητας τῆς κατ' αἴσθησιν ἀντιλήψεως, καθὼς καὶ δι' ὅλας τὰς ἄλλας, μία κυρίως ἀγωγή, μία καλλιέργεια, ἣτις καὶ μόνη δύναται νὰ παράσχη εἰς τὰς αἰσθήσεις ὄλην τὴν ἀκρίβειαν, ὄλην τὴν λεπτότητα τῶν ὁποίων εἶναι δεκτικαί.

Ἡ ἀγωγή τῶν αἰσθήσεων ἀρχίζει ἀπὸ τὴν φυσιολογίαν καὶ ὑγιεινὴν. Πρέπει νὰ προστατεύωμεν τὴν ἀκεραιότητα καὶ ὑγείαν τῶν ὀργάνων. Ἐν τῇ ἀγωγῇ τῆς ὀράσεως π. χ. ὁ ρόλος ἀνήκει εἰς τὸν ὀφθαλμίατρον. Αἱ αἰσθήσεις εἶναι τὰ ὄργανα, τὰ ὑλικά ἐργαλεῖα, τὰ ὁποῖα ἐπιβάλλεται νὰ διατηρῶμεν καθαρὰ, στερεά, εἰς μίαν κατάστασιν κανονικὴν. Ἡ φύσις παρουσιάζει, ἄλλως τε, εἰς μέγαν ἀριθμὸν ἀτόμων, βαρείας ἀτελείας, αἵτινες πρέπει νὰ διορθωθοῦν ἐν τῷ μέτρῳ τοῦ δυνατοῦ καὶ νὰ διορθωθοῦν διὰ μέσων πρωτίστως φυσικῶν. Ὑπάρχουν ὀράσεις ἀσθενεῖς, ὀράσεις ἀτελεῖς, αἵτινες εἶναι τυφλαὶ διὰ τινὰ χρώματα, ὑπάρχουν ἀκοαὶ ἀσθενεῖς καὶ ὀκνηραί. Ἡ ἱατρικὴ καὶ ἡ ὑγιεινὴ προτείνουν ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου κατάλληλα φάρμακα.

Μερικαὶ ἀδυναμιαὶ τῶν αἰσθήσεων δὲν ἔχουν ὡς ἀφορμὴν ἐν ἐλάττωμα τοῦ εἰδικοῦ σχηματισμοῦ τῶν ὀργάνων, ἀλλὰ τὴν γενικὴν ἀδυναμίαν τοῦ ὀργανισμοῦ. Ἐνισχύοντες τὸ σῶμα ὄθεν ὀλόκληρον ἀσφαλίζομεν τὴν ὑγείαν καὶ τὴν δύναμιν τῶν ὀργάνων τῆς κατ' αἴσθησιν ἀντιλήψεως.

Ἐν τέλει ἡ ἀγωγή, ὡς πρὸς τὸ σημεῖον τοῦτο, πρέπει νὰ ἀπομακρύνῃ ἐπιμελῶς τὰς ὑλικὰς αἰτίας τῆς ἐξασθενήσεως τῶν αἰσθήσεων, τὰς κακὰς συνθήκας τοῦ φωτισμοῦ π. χ. αἴτινες δύνανται νὰ ἀλλοιώσουν τὴν φυσικὴν καὶ κανονικὴν αἰσθητικότητα τῆς ὀράσεως.

Τὸ καλὸν οὐχ ἦττον εἶναι νὰ ἔχουν αἱ αἰσθήσεις ἐξ ὑπαρχῆς καλὰ ὄργανα. Ἀλλὰ καὶ τοῦτο δὲν ἀρκεῖ. Πρέπει πρὸ παντὸς νὰ γνωρίζουν νὰ τὰ χρησιμοποιοῦν. Ὅπως ὄλαι αἱ ἱκανότητες, τοιουτοτρόπως καὶ αἱ αἰσθήσεις εἶναι τελειοποιήσιμοι. Μεταξὺ ἐκείνου τὸ ὁποῖον εἶναι ἐκ φύσεως καὶ ἐκείνου ὅπερ δύνανται ν' ἀποβοῦν χάρις εἰς μίαν μεθοδικὴν καὶ κανονικὴν καλλιέργειαν, ὑπάρχει σημαντικὴ ἀπόστασις.

Καὶ ἡ ἄσκησις εἶναι τὸ μέγα μυστικὸν τῆς ἀγωγῆς τῶν αἰσθήσεων. Διὰ τῆς ἀσκήσεως ὁ ζωγράφος καὶ ὁ μουσικός, ὁ τεχνίτης καὶ ὁ καλλιτέχνης, δύνανται νὰ βλέπουν καὶ νὰ ἀκούουν μὲ ἀκρίβειαν, τὴν ὁποῖαν οὐδέποτε φθάνει τὸ πλῆθος. Εἶναι γνωστὸν εἰς ποίαν θαυμασίαν δύναμιν φθάνει ἡ ἀκοὴ τῶν ἀγρίων καὶ τῶν κυνηγῶν, ἡ ὄρασις τῶν ναυτιλλομένων καὶ ἡ ἀφή τῶν τυφλῶν. Ἡ Laura Bridgmann, ἡ νέα τυφλὴ καὶ κωφάλαλος Ἀμερικανίς, ἔφθασε μόνον διὰ τῆς ἀφῆς νὰ διακρίνῃ τὰ διάφορα χρώματα τῶν μαλλίνων καὶ μεταξωτῶν νημάτων, τὰ ὁποῖα μεταχειρίζεται εἰς τὰς ἐργασίας τῆς.

Καὶ τέλος δὲν πρέπει νὰ λησμονῶμεν, ὅτι αἱ αἰσθήσεις συμπληρῶνουν ἡ μία τὴν ἄλλην. Ἡ ἀφή διορθώνει τὰ λάθη τῆς ὀράσεως, ἡ ὄρασις φωτίζει καὶ ὁδηγεῖ τὰς ἀντιλήψεις τῆς ἀκοῆς καὶ οὕτω καθεξῆς.

Ἡ γνώμη τοῦ Rousseau.

Ὁ Rousseau εἶναι ὁ πρῶτος, ὅστις κατενόησε τὴν σπουδαιότητα τῆς ἀγωγῆς τῶν αἰσθήσεων.

«Ἐνα παιδί, λέγει, εἶναι ὀλιγώτερον μέγας παρὰ ἕνας ἐνήλικος. Διότι τὸ παιδί δὲν ἔχει οὔτε τὴν δύναμίν του οὔτε τὸ λογικόν του, ἀλλὰ βλέπει καὶ ἀκούει ἐξ ἴσου καλά, ὅπως καὶ αὐτός. Αἱ πρῶται ἰκανότητες, αἵτινες σχηματίζονται καὶ τελειοποιοῦνται ἐν ἡμῖν εἶναι αἱ αἰσθήσεις καὶ ταύτας πρέπει πρωτίστως νὰ καλλιεργῶμεν. Καὶ ὅμως εἶναι αἱ μόναι τὰς ὁποίας περισσότερον λησμονοῦμεν ἢ παραμελοῦμεν. Ἀσκεῖν τὰς αἰσθήσεις δὲν σημαίνει μόνον νὰ μεταχειρίζομεθα ταύτας. Πρέπει πρὸ παντός νὰ μάθωμεν νὰ κρίνωμεν ὀρθῶς δι' αὐτῶν, νὰ μανθάνωμεν, οὕτως εἰπεῖν, νὰ αἰσθανώμεθα. Διότι δὲν γνωρίζομεν οὔτε νὰ ἐγγίζωμεν οὔτε νὰ βλέπωμεν οὔτε νὰ ἀκούωμεν, παρὰ ὅπως ἔχομεν διδαχθῆ».

Ἐκεῖνο, ποῦ μᾶς κάμνει εὐχαρίστησιν ἐν τῇ σκέψει τοῦ Rousseau, εἶναι ὅτι δὲν θεωρεῖ τὰς αἰσθήσεις ὡς ἀποκλειστικὰ ὄργανα τῆς τελειοποιήσεως τοῦ πνεύματος. Τὸναντίον τὰς σπουδάζει, καθ' ἑαυτάς, ζητεῖ τὰ μέσα νὰ τὰς διαμορφώσῃ. Δὲν εἶναι μόνον ἡ ἀγωγή τοῦ πνεύματος διὰ τῶν αἰσθήσεων, ἥτις τὸν ἀπασχολεῖ, ἀλλ' εἶναι πρὸ πάντων ἡ ἰδιαιτέρα ἀγωγή αὐτῶν τῶν αἰσθήσεων.

Μέθοδοι τοῦ Pestalozzi καὶ τοῦ Froebel.

Εἰς τὸν Rousseau ἀνήκει ἡ ἀξία ὅτι συνέστησε θεωρητικῶς τὴν ἀγωγήν τῶν αἰσθήσεων. Ἀλλὰ εἰς τὸν Pestalozzi καὶ Froebel ἀνήκει ἡ τιμὴ τῆς ἐφαρμογῆς καὶ τῆς εἰσαγωγῆς τῆς εἰς τὰς σχολικὰς ἀσκήσεις.

Κατὰ τὸν Pestalozzi ἡ ἀφετηρία πάσης ἀγωγῆς πνευματικῆς εὐρίσκεται εἰς τὰ αἰσθήματα. Ἦθελε δι' αὐτῶν τῶν πραγμάτων ν' ἀναπτύξῃ τὴν διανόησιν τῶν μαθητῶν του. Δὲν περιωρίζετο μόνον εἰς τὸ νὰ

τούς κάμνη νὰ βλέπουν, ἀλλ' ἤθελε καὶ νὰ ἐγγιζοῦν τὰ ἀντικείμενα. Τὸ παιδί ἔστρεφε ταῦτα, καὶ πάλιν τὰ ἔστρεφε καὶ τὰ ἐξήταζε δι' ὄλων τῶν αἰσθήσεων, μέχρις ὅτου σχηματίσῃ τελείαν ἀντίληψιν τῆς μορφῆς των καὶ παρατηρήσῃ τὰς ιδιότητάς των. Ἀλλὰ καὶ κάτι περισσότερο ἀκόμη. Ὑπεχρέωνε τὸ παιδί νὰ ζυγίζῃ, νὰ μετῶ, ν' ἀναλύῃ τὰ ὑλικά πράγματα, τὰ ὁποῖα ἔθετεν εἰς χεῖρας του. Ταῦτοχρόνως ἐξήσκει τὸν μαθητὴν εἰς τὸ νὰ ὀνομάζῃ, νὰ προσδιορίζῃ διὰ τῆς καταλλήλου λέξεως τὰς ιδιότητας, τὰς σχέσεις, τὰ μεγέθη τὰ ὁποῖα διέκρινεν εἰς τὰ ἀντικείμενα ἢ παρατήρησίς του ἢ τὸ χέρι του. Ὑπὸ τὸ αὐτὸ πνεῦμα εἰργάζετο καὶ ὁ Froebel. Παρουσίαζε εἰς τὸν μαθητὴν ἀντικείμενα συγκεκριμένα, σφαίρας ἐκ μαλλίου χρωματιστάς, στερεὰ γεωμετρικά σχήματα, καὶ τὸν ἐδίδασκε νὰ διακρίνῃ τὸ περιεχόμενον, τὸ ὑλικόν, τὴν μορφήν, ἤτοι τοὺς ἐσυνήθιζε νὰ βλέπουν καὶ νὰ κατανοοῦν τὴν ὄψιν, τὴν εἰκόνα, τὰς διαφοράς καὶ τὰς σχέσεις τῶν πραγμάτων.

Εἰδικὴ ἀγωγή ἐκάστης αἰσθήσεως

Ἡ κ. Necker de Saussure δὲν ἔχει ἐξ ὀλοκλήρου δίκαιον συνιστῶσα ὅπως τὸ παιδί ἀσκῇ συγχρόνως καὶ τὰς πέντε αἰσθήσεις του. Διότι πράγματι ἄλλαι μὲν αἰσθήσεις ἀναπτύσσονται προῶρως καὶ ἄλλαι βραδέως.

Ἀφ' ἐτέρου αἱ αἰσθήσεις ἔχουν ἄνισον σπουδαιότητα, καὶ ἐπειδὴ δὲν προσφέρουν τὰς αὐτάς ὑπηρεσίας, δὲν εἶναι ἀξίαι τῆς αὐτῆς προσοχῆς. Καὶ τέλος ἐκάστη ἐξ αὐτῶν ἔχει τὴν φύσιν της καὶ τοὺς ἰδιαιτέρους της νόμους. Ἐντεῦθεν προκύπτει ἡ ἀνάγκη, ὅπως ὁ παιδαγωγὸς τὰς σπουδάζῃ τὴν μίαν μετὰ τὴν ἄλλην καὶ τὰς καλλιεργῇ χωριστά, χωρὶς νὰ ἀδιαφορῇ διὰ τὰς ἀμοιβαίας των σχέσεις.

Ἡ ὄσφρησις καὶ ἡ γεῦσις

Ἡ ὄσφρησις εἶναι ἴσως ἐκείνη, ἥτις ἐξ ὄλων τῶν αἰσθήσεων ἀναπτύσσεται βραδύτερον. Ὁ Rousseau ἐπιμένει, καὶ δικαίως, ὅτι τὰ παιδιὰ παραμένουν ἐπὶ μακρὸν ἀναίσθητα εἰς τὰς καλὰς καὶ κακὰς ὀσμάς. Δὲν ἐννοοῦμεν ἄλλως τε διατί ἀποκαλεῖ τὴν ὄσφρησιν «αἴσθησιν τῆς φαντασίας» προφασιζόμενος ὅτι αἱ ὀσμαὶ καὶ τὰ ἀρώματα ἐνίοτε ἀφυπνίζουν ἀναμνήσεις πρὸ πολλοῦ λησμονηθείσας.

Ἡ γεῦσις τοῦναντίον, ἀκριβῶς διότι ἀνταποκρίνεται εἰς οὐσιώδη ἀνάγκην τῆς παιδικῆς ζωῆς, εἰς τὴν τροφήν δηλαδὴ, παρουσιάζεται ἐνωρίτερα. Τὰ αἰσθήματα τῆς γεύσεως θὰ ἦσαν τὰ πρῶτα, ἐὰν δὲν εἶχον προηγηθῆ τὰ ἀόριστα αἰσθήματα τῆς ἀφῆς.

Τὸ παιδί ἀναγνωρίζει ἀμέσως τὸν ζαχαρωμένον χυμὸν τοῦ γάλακτος τῆς τροφοῦ. Τοῦ παρουσιάζουν ἐν θήλαστρον πλήρες ὕδατος ἢ γάλακτος ὀλίγον ζαχαρωμένον καὶ τὸ ἀπωθεῖ ἀμέσως. Ἀνάγει τὸ πᾶν εἰς τὴν αἴσθησιν τῆς γεύσεως καὶ φέρει ὅλα τὰ ἀντικείμενα εἰς τὸ στόμα του.

Ἡ ὄσφρησις καὶ ἡ γεῦσις εἶναι καὶ ἡ μία καὶ ἡ ἄλλη αἰσθήσεις κατώτεραι καὶ οὐδεμίαν σχέσιν ἔχουν μὲ τὴν πνευματικὴν ζωὴν. Μᾶς παρέχουν μᾶλλον αἰσθήματα παρὰ ἀντιλήψεις.

Εἶναι ἐνέργειαι τῆς φυσικῆς ζωῆς καὶ τῶν λειτουργιῶν τῆς πέψεως. Μᾶς κάμνουν νὰ προσέχωμεν μερικὸς κινδύνους καὶ μᾶς διδάσκουν περὶ τῶν τροφῶν καὶ τῶν ποτῶν. Εἶναι πηγαὶ εὐχαριστήσεων καὶ πόνων παρὰ γνώσεων καὶ ἰδεῶν. Δύνανται νὰ συντελέσουν, μὲ τὴν ἀκράτειάν των, μὲ τὴν παθολογικὴν διέγερσίν των, εἰς τὸ νὰ ἀναπτυχθοῦν καὶ διατηρηθοῦν πάθη κακὰ, καθὼς ἢ λαιμαργία καὶ ἡ μέθη. Ἀλλ' ὁ ρόλος των εἶναι μέτριος, σχεδὸν μηδαμινός, εἰς τὴν πνευματικὴν ζωὴν.

Ἡ γεῦσις καὶ ἡ ὄσφρησις ἐν τούτοις δύνανται νὰ

παράσχουν μερικάς υπηρεσίας εις τὴν διάνοησιν. Ὁ χημικὸς ἀναγνωρίζει ἓν σῶμα ἀπὸ τὴν χαρακτηριστικὴν τοῦ ὀσμῆν· διακρίνει τὰς εὐχύμους οὐσίας ἀπὸ τὰς ἀνουσίας. Ὁ οἰνολόγος ἀναγνωρίζει τὴν ὀξύτητα καὶ τὴν ἡλικίαν τοῦ οἴνου, πού δοκιμάζει μὲ τὴν ἐντύπωσιν πού προξενεῖ ἐπὶ τῆς γευστικῆς τοῦ αἰσθήσεως. Ὑπάρχει ὅθεν διαφέρον ἀπὸ τῆς διανοητικῆς ἀπόψεως νὰ ἀσκῶμεν τὴν γεῦσιν καὶ τὴν ὄσφρησιν, διὰ νὰ τὰς καταστήσωμεν ἰκανωτέρας εἰς τὸ νὰ διακρίνουν τὰς ἀποχρώσεις τῶν αἰσθητικῶν ἐντυπώσεων.

Ἡ ἀγωγή τῆς ἀκοῆς

Αἱ ἀντιλήψεις τῆς ἀκοῆς ἔχουν ὅλως ἰδιαιτέραν σπουδαιότητα. Ἡ ἀκοή μᾶς κάμνει νὰ γνωρίσωμεν τὸν ἦχον καὶ τὰς διαφόρους ἰδιότητας αὐτοῦ, τὴν ὀξύτητα ἢ τὴν βαρύτητα, τὴν ἔντασιν, τὴν χροιάν αὐτοῦ. Διὰ τῆς ἀκοῆς τιθέμεθα εἰς σχέσιν μὲ πλῆθος ἀντικειμένων. Ἄλλ' ἐκεῖνο πού πρέπει νὰ σημειώσωμεν ἰδιαιτέρως εἶναι ὅτι ἡ ἀκοή ἀποτελεῖ αἴσθησιν κατ' ἐξοχὴν κοινωνικὴν, ἀφοῦ διὰ ταύτης ἀκούομεν τὴν φωνὴν τῶν ὁμοίων μας καὶ γνωρίζομεν τὰς σκέψεις των. Ἡ ἀκοή ὡσαύτως εἶναι μία αἴσθησις καλλιτεχνικὴ, ἀφοῦ καθιστᾷ δυνατὴν τὴν μουσικὴν, τὴν πλέον λαϊκὴν καὶ πλέον εὐάρεστον ἐξ ὅλων τῶν τεχνῶν.

Ἡ ἀκοή συχνὰ εἶναι ἐλαττωματικὴ. Ὁ Jacoulet ἔγραφεν :

«Τὸ πλῆθος τῶν παιδίων, τὰ ὁποῖα ἀκούουν κακῶς, εἶναι πολὺ μεγαλύτερον παρ' ὅ,τι πιστεύεται κοινῶς».

Συνήθως ἡ ἀδυναμία αὕτη ἔχει ὡς αἰτίαν τὴν ἀκαθαρσίαν τῶν ὠτων καὶ δύναται εὐκόλως νὰ διορθωθῇ. Ἄλλ' εἰς ἄλλας περιπτώσεις προέρχεται ἐκ φυσικῆς ὀργανικῆς ἀσθενείας.

Τὸ παιδί συγχέει μερικάς συλλαβὰς καὶ λέξεις μὲ τὴν συνήγησιν ἀναλόγων λέξεων καὶ συλλαβῶν. Πρὸς τὰ παιδιὰ ταῦτα ὁ διδάσκαλος ὀφείλει νὰ συμπερι-

φέρεται με ιδιαίτεράν ἐπιείκειαν. Πρέπει νά τὰ τοποθετῆ πλησίον του ἐν τῇ τάξει κατὰ τὸ δυνατόν.

Ὅφείλει ἀκόμη νά ἐπιβληθῆ εἰς τὸν ἑαυτόν του καὶ νά ἐπιβάλη εἰς ὅλους τοὺς ἄλλους συμμαθητάς των ὅπως ὁμιλοῦν πάντοτε λίαν εὐδιακρίτως.

Ἡ φυσικὴ ἀνάπτυξις τῆς ἀκοῆς εἶναι σχετικῶς ταχεία. Τὸ παιδί ἀκούει ἀπὸ τῆς πρώτης ἡμέρας τῆς ζωῆς του.

«Κατὰ τὴν τριακοστὴν ἑκτὴν ἡμέραν, λέγει ὁ Cuignet, τὸ παιδί οὐδὲν ἀναγνωρίζει διὰ τῶν ὀφθαλμῶν του. Ἐλάχιστα τὸ ἐνδιαφέρει ποῖος τὸ λαμβάνει καὶ ποῖος τὸ ὀδηγεῖ. Ἀναγνωρίζει ὁμως τὴν μητέρα του ἐκ τῆς φωνῆς».

Ὁ ἐλάχιστος θόρυβος κάμνει τὸ νεογνὸν νά σκιρτᾷ ἐν τῷ λίκνῳ του.

Ἄλλ' ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον εἶναι πλέον βραδύ καὶ πλέον λεπτὸν πρᾶγμα, εἶναι ἡ μουσικὴ ἀγωγή τῆς ἀκοῆς. Κατὰ τὰς πρώτας ἡμέρας, ὅλοι οἱ θόρυβοι εὐχαριστοῦν τὸ παιδί. Ἀγαπᾷ τοῦτο τὸν θόρυβον διὰ τὸν θόρυβον. Φαίνεται, ὅτι ἡ ἀκουστικὴ του αἴσθησις εὐχαριστεῖται ἐρεθιζομένη κατὰ ἓνα οἶονδῆποτε τρόπον.

Ἡ ἀγωγή ὅθεν τῆς μουσικῆς αἰσθήσεως καθίσταται ἀναγκαία καὶ μάλιστα σήμερον, ὅτε τὸ ᾄσμα ἔγινεν ἀναπόσπαστον μέρος τῆς ἀγωγῆς, ἡ δὲ ἀδεξιότης περὶ τὸ ᾄσμα εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἐλαττωματικῆς καλλιτεργείας τῆς ἀκοῆς.

Γενικῶς εἰς τὴν ἀγωγήν τῆς ἀκοῆς πρέπει νά ἀκολουθῶμεν πάντοτε τοὺς κάτωθι κανόνας.

«Διὰ τὴν ἀκοὴν, καθὼς καὶ διὰ τὰς ἄλλας αἰσθήσεις, ὁ μετρισμὸς τοῦ ἤχου εἶναι ἀπαραίτητος, ἐὰν θέλωμεν νά διατηρήσωμεν τὴν ἀκεραιότητα καὶ τὴν εὐαισθησίαν μας. Εἶναι ἀληθές, ὅτι συνηθίζομεν εἰς τὸν θόρυβον, ἀλλὰ τὸ ἀποτέλεσμα τούτου εἶναι ὀλέθριον. Ἀφ' εἰτέρου ἢ ἀπουσία κάθε θορύβου, καθιστᾷ τὴν ἀκοὴν ἐλαττωματικὴν, ὅπως παθαίνει ἡ ὕρασις ἐκείνων, οἵτινες ἐπὶ μακρὸν ἐστερηθήσαν τοῦ φωτός».

Αγωγή τῆς ἀφῆς

Τὰ γενικά αἰσθήματα τῆς ἀφῆς εἶναι λίαν πρόωρα εἰς τὸ παιδί, διότι ὀλόκληρον τὸ σῶμα του εἶναι ὄργανον ταύτης.

Ἐνωρίτατα τὸ νεογνὸν δεικνύει, ὅτι εἶναι εὐαίσθητον εἰς ψαύσεις σκληρὰς καὶ τραχείας, εἰς τὰς ἰσχυρὰς πιέσεις, καὶ ὅτι ὑποφέρει ἐξ αὐτῶν. Ἐνα ἀπικτὸν αἶσθημα, τὸ ὁποῖον θὰ ἦτο ἀδιάφορον διὰ τὸν ἔφηβον, τὸ κάμνει νὰ μορφάζῃ καὶ νὰ φωνάζῃ. Ὅμοίως ἡ ψαύσις μιᾶς χειρὸς θερμῆς καὶ θωπευτικῆς παρέχει εἰς αὐτὸ πολὺ ζωηρὰν εὐχαρίστησιν.

Πρέπει ἐξ ἄλλου νὰ διακρίνωμεν τὸ ἀρχικὸν αἶσθημα, τὸ ἐντελῶς παθητικόν, τῆς γενικῆς ἀφῆς, τοῦ ζωηροῦ αἰσθήματος, τὸ ὁποῖον ἔχει ὡς κύριον ὄργανον τὴν χεῖρα.

Τὸ παιδί ἀρχικῶς ψηλαφᾷ διὰ τῶν χειλέων, διότι βραδύτατα μανθάνει νὰ κάμνη χρῆσιν τῆς χειρὸς. Παρατηρεῖ τὰ ἀντικείμενα ἀπὸ πολλῶν μηνῶν, χωρὶς νὰ ἔχη τὴν ιδέαν νὰ τὰ ἐγγίση.

Ἡ Madame de Saussure λέγει διὰ τὴν αἴσθησιν ταύτην:

«Εἶναι εὐκόλον νὰ παρατηρήσωμεν τὰς δοκιμαστικὰς ψαύσεις ἐν τῷ τρόπῳ διὰ τοῦ ὁποίου τὸ παιδί μανθάνει νὰ χρησιμοποιῇ τὴν ἀφῆν. Ἡ αἴσθησις αὕτη βραδύνει νὰ ὑπακούσῃ εἰς τὰς διαταγὰς τῆς θελήσεως».

Δύναμις τῆς ὀράσεως παρὰ τῷ παιδίῳ

Εἰς ἡλικίαν τριῶν ἢ τεσσάρων ἐτῶν τὸ παιδί ἐκπλήσσει ἤδη μὲ τὴν θαυμασίαν ἀκρίβειαν τῆς ὀράσεως, μὲ τὴν εὐκολίαν καὶ ἄνεσιν τῆς παρατηρήσεως του. Φαίνεται, ὅτι οὐδὲν παρετήρησε, καὶ ὁμως ὄλα τὰ ἔχει ἰδεῖ.

Ὁ ὄριμος ἄνθρωπος καὶ ὁ νέος ἀκόμη, ἀπησχολημένοι μὲ τὴν σκέψιν καὶ τὰ ἐσωτερικὰ πάθη, βλέπουν

τὰ ἐξωτερικὰ ἀντικείμενα μὲ ἀπροσεξίαν. Τὸ παιδί ὅμως, ἐλεύθερον ὑπολογισμοῦ, ἀπληστον καὶ περιεργον, μὲ τὴν δροσερότητα καὶ τὴν δύναμιν τῶν ἀρτιφυῶν ἱκανοτήτων του, δὲν ἀφήνει τίποτε νὰ τοῦ διαφύγῃ ἐξ ὧσων τοῦ παρουσιάζουν οἱ ἐναλλασσόμενοι πίνακες τῆς πραγματικότητος. Θὰ ἠδύνατο νὰ εἰπητις, ὅτι ἡ ψυχὴ του εὐρίσκεται εἰς τοὺς ὀφθαλμούς του.

Εἰς χαριτωμένους παρατηρητῆς τῆς παιδικῆς ἡλικίας, ὁ Legouné, τὸ ἐσημείωσεν ὑπὸ μορφὴν χιουμοριστικὴν :

«Τὸ παιδί εἶναι ὄλον ὀφθαλμοί. Ἔχει δύναμιν παρατηρήσεως ἀπαράμιλλον. Εἴμεθα τυφλοὶ ἐμπρὸς εἰς αὐτό. Εἰσέλθετε μαζί του εἰς ἓν δωμάτιον, εἰς ἓν ἐργαστήριον, εἰς ἓν μέγαρον καὶ ἐξερχόμενοι ἐρωτήσατέ το : Θὰ καταπλαγῆτε ἀπὸ ὅσα ἔχει ἴδει. Μὲ ἓν βλέμμα ἀνεκάλυψεν ἔπιπλα, τοίχους, ἔργα τέχνης, ἀντικείμενα ἐργασίας. Ἀνθρωπος εἰδικὸς δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ τὰ ἴδῃ τόσον ταχέως ὅλα τὰ παιδιὰ εἶναι σπονδαῖοι ἐκτιμηταί».

Φυσικὴ ἀνάπτυξις τῆς αἰσθήσεως τῆς ὀράσεως

Ἄλλὰ τὴν θαυμασίαν ταύτην ὀξυδέρκειαν τὸ παιδί δὲν τὴν ἀποκτᾷ διὰ μιᾶς. Ἡ αἰσθησις τῆς ὀράσεως δὲν διαφεύγει τὸν νόμον τῆς φυσικῆς ἀγωγῆς καὶ τῆς προοδευτικῆς ἀναπτύξεως, ἥτις δεσπάζει εἰς τὴν διοργάνωσιν ὄλων τῶν ἱκανοτήτων μας. Ὁ ὀφθαλμὸς μανθάνει νὰ βλέπῃ, καθὼς ἡ γλῶσσα νὰ ὀμιλῇ, καθὼς αἰκνῆμαι νὰ βαδίζου.

Θὰ ἦτο ὑπερβολὴ νὰ εἰπώμεν, ὅτι τὸ παιδί εἶναι τυφλὸν τὴν στιγμὴν, πού γεννᾶται. Ἡ ἀλήθεια ὅμως εἶναι, ὅτι, ἂν βλέπῃ ἀμέσως τὸ παιδί, δὲν βλέπει ὅμως ἀρκετά, ὥστε νὰ διακρίνῃ τὰ ἀντικείμενα.

Εἰς τὰς πρώτας ἡμέρας τῆς ζωῆς του τὸ παιδί φοβεῖται τὸ φῶς. Ἐχει καταληφθῆ ἀπὸ ἓν εἶδος φωτοφοβίας φυσικῆς, τὴν ὁποίαν ἐξηγοῦν ἡ λεπτότης καὶ ἡ ἀτέλεια τῶν ὀπτικῶν του ὀργάνων.

Πλησιάσατε ἔν κηρίον ἀνημμένον εἰς παιδί μολίς

γεννηθέν. Θά κλείση τούς ὀφθαλμούς, ἢ τοῦλάχιστον θά ἀλληθωρίση ἰσχυρῶς, ὁ ὀφθαλμός θά κρυβῆ τρόπον τινά καί θά κλεισθῆ εἰς τήν σκοτεινὴν γωνίαν τῆς κόγχης, διὰ νά ἀποφύγη τὸ φῶς.

Ἄλλ' ἐντὸς ὀλίγου ὄλα ἀλλάσσουν. Τὸ παιδί διαδηλώνει τὴν εὐχαριστήσιν του πρὸς τὸ φῶς. Καί ἐνίστε θά εἶναι ἄρκετὸν διὰ νά παύση νά κλαίῃ, τὸ νά τοποθετήσωμεν ἐν κηρίον πλησίον τοῦ λίκνου του. Πρέπει ὅμως νά προσέχωμεν, ὅπως διὰ μερικὰς ἐβδομάδας τὸ φῶς μὴ εἶναι ἔντονον. Διὰ νά δύναται νά τὸ ὑποφέρει, πρέπει νά εἶναι γλυκὺ καί νά μὴ τὸ ἐκθαμβῶνῃ.

Τὸ παιδί ἄλλως τε ἐπὶ τινὰ χρόνον παίζει μὲ τὸ φῶς, ἀλλὰ δὲν δύναται νά τὸ δεχθῆ. Δὲν δύναται νά προσδιορίση ἀμέσως τὰ ἀντικείμενα. Ὅταν ἔλθῃ εἰς θέσιν νά τὰ προσδιορίση, τότε ἡ πρώτη πρόοδος θά εἶναι νά ἡμπορέσῃ νά στρέφῃ τὸν ὀφθαλμὸν πρὸς αὐτά. Ἡ δὲ δευτέρα πρόοδος θά εἶναι νά ἡμπορέσῃ νά στρέφῃ τὴν κεφαλὴν καί κατ' ἀκολουθίαν νά ἐπεκτείνῃ τὸ βλέμμα.

Ἄλλὰ καί ὅταν φθάσῃ εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο τὸ παιδί, πάντως δὲν εἶναι κτῆμα του ἢ ἰκανότης τοῦ βλέπειν.

Ἡ ἀκμαία ὄρασις ἔχει ποιάν τινὰ ἔκτασιν εἰς πλάτος, δηλαδή περιλαμβάνει ὠρισμένον πεδίον ὀπτικὸν δεξιὰ καί ἀριστερά· ἀκόμη ἔχει κάποιαν δύναμιν εἰς βάθος, δηλαδή βλέπει τὰ ἔμπροσθεν τῆς ἀντικείμενα κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον μακράν.

Εἶναι ὅθεν εὐκολον, παρατηροῦντες μικρὰ παιδιὰ, νά ἐλέγξωμεν ἂν ἡ ὄρασις των δὲν ἔχῃ εὐθύς ἀμέσως ἀπὸ τῆς γεννήσεως τὴν κανονικὴν καί φυσικὴν ἔκτασιν καί ἀπόστασιν. Τὰ μικρὰ παιδιὰ χάνουν ἀπὸ τὴν ὄρασιν των ταχέως τὰ ἀντικείμενα, ἅτινα τοποθετοῦν ἔμπροσθεν αὐτῶν. Καί ἀφ' ἑτέρου, ἂν μεταφέρωμεν ἀποτόμως δεξιὰ ἢ ἀριστερά τὸ ἀντικείμενον πού προσδιώριζον, τοῦτο ἐκφεύγει τοῦ βλέμματός των. Μὲ ἄλ-

λους λόγους τὸ ὀπτικὸν των πεδίων εἶναι περιορισμένον εἴτε εἰς βάθος εἴτε εἰς ἔκτασιν.

Ἡ φύσις καὶ ἐδῶ, καθὼς εἰς ὅλα τὰ πράγματα, προχωρεῖ μετὰ τελείας τέχνης, μὲ μικρὰς προόδους καὶ ἀνεπαίσθητον ἀνάπτυξιν. Αὕτη παραχωρεῖ εἰς τὸ νεογνόν, ποῦ μόλις ἐγεννήθη, ἀντιλήψεις περιορισμένας ἐν σχέσει πρὸς τὴν κατάστασίν του. Αὕτη δὲν τοῦ ἀνοίγει διὰ μιᾶς τὸ θέαμα τοῦ ὄρατοῦ σύμπαντος. Τοῦ τὸ ἀποκαλύπτει βραδέως καὶ μετὰ περισκέψεως καὶ διακρίσεως. Αὕτη δὲν δημιουργεῖ διὰ μιᾶς, ἀλλὰ διοργανώνει ὀλίγον κατ' ὀλίγον τὰς αἰσθήσεις καὶ τὰς ἰκανότητας.

Σπουδαιότης τῶν ἀντιλήψεων τῆς ὀράσεως

Αἱ ἀντιλήψεις τῆς ὀράσεως εἶναι πλουσιώτεραι καὶ σπουδαιότεραι παρὰ ἐκεῖναι τῆς ἀκοῆς καὶ τῆς ἀφῆς. Ἡ ὄρασις εἶναι ἢ κατ' ἐξοχὴν ἐπιστημονικὴ αἴσθησις. Αὕτη μᾶς ἀποκαλύπτει τὸ χρῶμα, τὴν μορφήν καὶ τὴν ἔκτασιν τῶν ἀντικειμένων. Τί θαυμαστότερον ἀπὸ τοῦ νὰ ἐγγιζῶμεν τὴν ἀπόστασιν ἣτις μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἐννοοῦμεν τὰς περιμέτρους τῶν πραγμάτων ἐν μέσῳ τῶν ὁποίων ζῶμεν καὶ ἣτις μᾶς κάμνει νὰ εἰσδύωμεν εἰς τὸ ἄπειρον τοῦ ἀστερόεντος οὐρανοῦ;

Καίτοι ἀπὸ μακροῦ χρόνου συζητοῦν καὶ συγκρίνουν τὰς ἀθλιότητας τῆς τυφλότητος καὶ κωφότητος, ὅμως φαίνονται ἀναμφισβήτητον, ὅτι ὁ τυφλὸς εἶναι περισσότερον δυστυχῆς παρὰ ὁ κωφός, διότι εἶναι ἐστερημένος τοῦ θεάματος τῶν ἀναριθμῆτων ὥραιότητων τοῦ σύμπαντος. Μόνον ὁ κωφὸς εἶναι δυστυχεστέρος, διότι, ὀλιγώτερον μεμονωμένος ἢ ὁ τυφλός, ὑπολογίζει περισσότερον τὴν δυστυχίαν του· αἰσθάνεται καλύτερον ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἔχασεν.

Ἐὰς μὴ λησμονῶμεν, ὅτι ἡ ὄρασις, καθὼς καὶ ἡ ἀκοή, εἶναι μία αἴσθησις αἰσθητικὴ (καλλιτεχνικὴ), ἄνευ τῆς ὁποίας δὲν θὰ ἀπελαμβάνομεν οὔτε τὴν ζωγραφικὴν

οὔτε τὴν γλυπτικὴν οὔτε τὴν ἀρχιτεκτονικὴν. Ὑπάρχουν ὠραῖα χρώματα, ὠραῖαι μορφαί, καθὼς ὑπάρχουν καὶ ὠραῖοι ἤχοι. Ἀλλὰ δὲν ὑπάρχουν ὠραῖα ἀρώματα οὔτε ὠραῖαι γεύσεις. Ἡ ὠραιότης φαίνεται, ἐν μιᾷ λέξει, ὅτι ἐξαρτᾶται ἐκ τῶν αἰσθήσεων τῆς ὁράσεως καὶ τῆς ἀκοῆς.

Ἄγωγή τῆς ὁράσεως

Μία πλήρης παιδαγωγικὴ σπουδὴ τῆς αἰσθήσεως τῆς ὁράσεως θὰ περιελάμβανεν ἰκανὸν ἀριθμὸν παραγγελμάτων, τῶν μὲν σχετικῶν μὲ ὅ,τι θὰ ἠδύνατο νὰ ἀποκληθῇ ἀγωγή τῆς ὁράσεως, τῶν δὲ ἄλλων ἀναφερομένων ἀμεσώτερον εἰς τὴν διδασκαλίαν αὐτῆς.

Ἡ ἀγωγή τῆς ὁράσεως εἶναι πᾶν ὅ,τι καθιστᾷ αὐτὴν εὐκαμπτον, πᾶν ὅ,τι ἐνισχύει τὴν ἰκανότητα τοῦ βλέπειν. Καὶ διὰ τοῦτο ἀρμόζει πρωτίστως νὰ ἐπιμελούμεθα αὐτῆς.

«Κατὰ τοὺς πρώτους μῆνας, λέγει ὁ Perez, ἡ κριωτέρα μέροςνα ὀφείλει νὰ εἶναι ἡ ἐπιμέλεια τῆς ὁράσεως τοῦ παιδιοῦ. Νὰ προφυλάσσωμεν τὴν ἀδύνατον καὶ λεπτὴν αὐτὴν αἴσθησιν, ν' ἀπομακρύνωμεν ἀπ' αὐτοῦ πολὺ ἐντόνους ἐντυπώσεις, τὰ ζωηρὰ φῶτα καὶ χρώματα καὶ νὰ τὸ περιβάλλωμεν μὲ ἀντικείμενα, ποὺ νὰ ἔχουν χρῶμα γλυκύ. Τίποτε τὸ πολὺ φωτεινὸν οὔτε ἐπὶ τοῦ παιδίου οὔτε ἐπὶ τῶν πέριξ αὐτοῦ».

Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον δὲν εἶναι ὀλιγώτερον ἀναγκαῖον εἶναι νὰ προστατεύωμεν τὴν ὄρασιν ἐναντίον ὅλων τῶν περιπτώσεων, ἐναντίον ὅλων τῶν συνηθειῶν, αἵτινες θὰ ἠδύνατο νὰ τὴν βλάψουν, μὲ τὴν πρόφασιν νὰ τῆς διατηρήσωμεν τὴν δύναμιν τῆς προσαρμογῆς καὶ τοῦ συμβιβασμοῦ, ἥτις ἐπιτρέπει εἰς τὸν ὀφθαλμὸν νὰ βλέπη εὐδιακρίτως ἀντικείμενα τοποθετημένα εἰς διαφόρους ἀποστάσεις.

Ἐδῶ πρέπει νὰ ἐκτεθοῦν ὅλαι αἱ ὑγιειναὶ συστάσεις περὶ τοῦ ἐλαττωματικοῦ φωτισμοῦ τῶν τάξεων, περὶ τῶν ἐλαττωματικῶν τοποθετήσεων τῶν θρανίων

καί τραπεζῶν μελέτης, περὶ τῶν μεθόδων τῆς γραφῆς, τῶν ἀσυμβιβάστων πρὸς μίαν καλὴν στάσιν τοῦ γράφοντος, περὶ τῆς προώρου διδασκαλίας τῆς γραφῆς, περὶ τῆς χρήσεως βιβλίων μὲ μικρὰ στοιχεῖα.

Ὁ Hermann Kohn ὑποστηρίζει, ὅτι ἡ μυωπία εἶναι πέντε φορές περισσότερον διαδεδομένη εἰς τὰ παιδιὰ τῶν πόλεων, παρὰ εἰς τὰ παιδιὰ τῆς ἐξοχῆς, διότι ἡ ὄρασις τῶν πρώτων, περιοριζομένη ἐντὸς στενῶν οἰκημάτων, δὲν δύναται νὰ ἀποκτήσῃ τὴν συνήθειαν νὰ ἐκτείνεται μακράν.

Ἡ «Ἐπιτροπὴ Σχολικῆς Ὑγιεινῆς», ἰδρυθεῖσα τῷ 1882 καὶ τῆς ὁποίας αἱ ἐκθέσεις ἐδημοσιεύθησαν τῷ 1884, συμπεραίνει ὅτι ἡ μυωπία τοῦ παιδιοῦ δέον νὰ θεωρηθῆται ὡς συνέπεια τῆς κακῆς στάσεως.

«Πόσαι μυωπίαὶ καὶ πόσοι δαλτονισμοί, λέει ἡ Madame Carpentier, δὲν εἶναι ἀποτέλεσμα κακῆς συνηθείας, ἀποκτηθείσης κατὰ τὰ πρώτα ἔτη τῆς ζωῆς!».

Διδασκαλία περὶ τῆς ὀράσεως

Ὅ,τι καλοῦμεν διδασκαλίαν περὶ τῆς ὀράσεως, ἐκτείνεται εἰς πᾶν ὅ,τι ὀφείλει ἡ αἴσθησις νὰ διακρίνη, διὰ νὰ συμπληρώσῃ τὴν λειτουργίαν της. Καὶ πρῶτον τὰ χρώματα, ἔπειτα τὰς μορφὰς καὶ τέλος τὰς ἀποστάσεις. Οἱ σύγχρονοι παιδαγωγοὶ ἀποδίδουν μεγάλην σπουδαιότητα, σχεδὸν ὑπερβολικὴν, εἰς τὴν σχολικὴν μαθητείαν περὶ τῆς διακρίσεως τῶν χρωμάτων. Ἄλλ' ἐκεῖνο ποῦ εἶναι ἀσφαλῶς ὠφέλιμον, εἶναι ἡ ταχεῖα καὶ ἀκριβὴς ἀντίληψις τῆς μορφῆς καὶ τῆς ἀποστάσεως τῶν ἀντικειμένων, τοῦτέστιν ἡ ἀκρίβεια τοῦ βλέμματος.

Διὰ νὰ ἀποκτήσῃ ὁ μαθητὴς τὸ προσὸν αὐτό, πρέπει νὰ συνηθίσῃ νὰ παρατηρῇ μέγαν ἀριθμὸν ἀντικειμένων καὶ μάλιστα εἰς διαφόρους θέσεις. Μία σειρά βαθμιαία μικρῶν ἀθυρμάτων, μικρὰ πειράματα, ἔκδρομαὶ διευθυνόμεναι παρὰ τοῦ διδασκάλου, ὅπου τὸ

βλέμμα του μαθητοῦ θά διευθυνθῆ ἐπὶ ἀντικειμένων μακρινῶν, πρὸς τὰ ὁποῖα θά πλησιάσωμεν ὀλίγον κατ' ὀλίγον.

Ἐνας ἔλεγχος ἀκατάπαυστος τῆς αἰσθήσεως τῆς ὁράσεως, διὰ τῆς αἰσθήσεως τῆς ἀφῆς, εἶναι ἀπαραίτητος. Ἀντικείμενα τὰ ὁποῖα εἶδεν ὁ μαθητής, θά δοθοῦν κατόπιν εἰς τὰς χεῖρας του, διὰ νὰ τὰ ψηλαφήσῃ, νὰ τὰ μετρήσῃ, διὰ νὰ συγκρίνῃ τὰ φαινόμενα μὲ τὴν πραγματικότητα, τὰς πλάνας τῆς ὁράσεως μὲ τὰς πραγματικότητας τῆς ἀφῆς. Αὐταὶ εἶναι ὀλίγα ἐκ τῶν προφυλάξεων τὰς ὁποίας συνιστᾶ ἡ πείρα.

Περισεκεμμένη ἄσκησις τῶν αἰσθήσεων

Ὁ σπουδαῖος ψυχολογικὸς ὄρος τῆς ὁμαλῆς ἀναπτύξεως τῆς ἀντιλήψεως εἶναι ἡ προσοχή. Ἄλλο πρᾶγμα εἶναι τὸ βλέπειν, τὸ ἀκούειν, τὸ ἐγγίζειν, καὶ ἄλλο τὸ παρατηρεῖν, τὸ μετὰ προσοχῆς ἀκούειν, τὸ ψηλαφᾶν.

Θά ἐπιμεληθῶμεν ὅθεν, ὅπως τὸ παιδί μὴ μεταχειρίζεται τὰς αἰσθήσεις του κατὰ τρόπον ἀπρόσεκτον. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον δὲν πρέπει νὰ τοῦ παρουσιάζωμεν ταῦτοχρόνως πολλὰ ἀντικείμενα, ἢ τοῦλάχιστον νὰ μὴ ἐπιτρέπωμεν νὰ περνοῦν πρὸ τῶν ὀμμάτων τοῦ μαθητοῦ ἀντικείμενα εἰς μακρὰν καὶ ποικίλην σειράν. Πρέπει νὰ συγκρατῶμεν τὸ πνεῦμα του ἐπὶ μικροῦ ἀριθμοῦ πραγμάτων, νὰ τὸ κάμνωμεν νὰ ἐξετάζῃ ταῦτα ἀπὸ πάσης ὀψεως, καὶ ἐν ἐνὶ λόγῳ νὰ ἀσκήσωμεν τὸ παρατηρητικὸν του πνεῦμα.

Ὅργανα παιδαγωγικὰ

Κανεὶς δὲν ἐξετίμησε περισσότερον τὴν ἀξίαν τῆς ἀγωγῆς τῶν αἰσθήσεων ὅσον ἡ Madame Carpentier.

«Ἡ ἀγωγή τῶν αἰσθήσεων, λέγει, εἶναι ἡ πλέον πολῦτιμος καὶ ἡ πλέον θελκτικὴ πασῶν τῶν προσπαθειῶν τῆς διδα-

σκαλίας καὶ μίαν ἡμέραν αὐτὴ θὰ λάβῃ τὴν θέσιν της εἰς τὰ ἐπίσημα σχολικὰ προγράμματα».

Καὶ ἐν τῇ ἐνασχολήσει της ταύτη ὄνειρεύεται τὴν ἐφεύρεσιν τεχνικῶν ὀργάνων τὰ ὅποια θὰ εἶναι διὰ τὴν ἀγωγὴν τῶν αἰσθήσεων ὅ,τι τὰ βιβλία διὰ τὴν καλλιέργειαν τοῦ πνεύματος. Καὶ προτείνει μερικὰ μηχανήματα προωρισμένα νὰ βοηθήσουν τοὺς μαθητὰς εἰς τὰς αἰσθητικὰς τῶν ἀντιλήψεις. Π. χ. ὁ *κινητὸς χρωματοφορεὺς*, ἡ *φασματικὴ σβούρα*.

Ὀλίγον πιστεύομεν εἰς τὴν ὠφελιμότητα τῶν ὀργάνων αὐτῶν καὶ τῶν μηχανῶν. Ὑπὸ τὸ πρόσχημα νὰ βοηθήσωμεν τὴν φύσιν, δὲν πρέπει νὰ τὴν ὑποκαταστήσωμεν. Τὸ ἀληθὲς ὄργανον τῆς ἀναπτύξεως τῶν αἰσθήσεων εἶναι ἡ προσεκτικὴ ἄσκησις, ἡ *παρατήρησις*.

Ἡ ἀντίληψις καὶ ἡ παρατήρησις

Ἡ παρατήρησις θὰ ἠδύνατο νὰ προσδιορισθῇ ὡς μία ἀντίληψις μεθοδική, ὡς ἀντίληψις παρατεινομένη τὴν ὅποιαν διευθύνει ἡ προσοχὴ πρὸς ἓν ἀντικείμενον προσδιορισθέν. *Βλέπειν* εἶναι ἡ φυσικὴ καὶ ἐνστικτώδης ὄρασις. *Παρατηρεῖν* εἶναι ἡ προσεκτικὴ καὶ ἐσκεμμένη ὄρασις. *Ἐπισκοπεῖν* εἶναι ἡ κανονισμένη καὶ ἐξακολουθητικὴ ὄρασις.

Ὁ Σκῶτος παιδαγωγὸς Blackie, λέγει:

«*Ἐγραψαν* ἐν χρήσιμον βιβλίον ὑπὸ τὸν τίτλον: *ἡ τέχνη τοῦ παρατηρεῖν*. Αἱ δύο αὗται λέξεις δύνανται νὰ εἶναι ὁ κανὼν μας ἐν τῇ πρώτῃ ἀγωγῇ. Ὅλαι αἱ φυσικαὶ ἐπιστῆμαι εἶναι ἰδιαιτέρως ἐξαιρετοὶ εἰς τὸ νὰ μᾶς μανθάνουν τὴν πλέον ὠφέλιμον τῶν τεχνῶν, δηλαδὴ τὴν χρῆσιν τῶν ὀφθαλμῶν μας. Τίποτε τὸ παράδοξον νὰ περιπατοῦμεν πολλάκις μὲ ἀνοικτοὺς τοὺς ὀφθαλμοὺς χωρὶς νὰ βλέπωμεν τίποτε. Ἡ αἰτία τούτου εἶναι ὅτι ὁ ὀφθαλμὸς, καθὼς καὶ ὅλα τὰ ἄλλα ὄργανα, ἔχει ἀνάγκην ἀσκήσεως. Ὑποτεταγμένος ἐξ ὀλοκλήρου εἰς τὰ βιβλία, χάνει τὴν δυνάμιν του, τὴν δραστηριότητά του καὶ εἰς τὸ τέλος δὲν εἶναι ἱκανὸς νὰ ἐπιτελέσῃ τὴν φυσικὴν του λειτουργίαν».

γίαν. Θεωρεῖτε λοιπὸν ὡς ἀληθεῖς στοιχειώδεις σπουδὰς ἐκείνας, αἵτινες μανθάνουν τὸ παιδί νὰ γνωρίζῃ ὅ,τι βλέπει καὶ νὰ βλέπῃ ἐκεῖνο τὸ ὅποῖον ἄλλως θὰ τοῦ διέφευγεν. Μεταξὺ τῶν ἐπιστημῶν, τῶν περισσότερων ὡς ἐλίμων, δέον νὰ ὑπολογίζωμεν τὴν βοτανικὴν, τὴν ζωολογίαν, τὴν ὄρνυτολογίαν, τὴν γεωλογίαν, τὴν χημείαν, τὴν ἀρχιτεκτονικὴν, τὸ σχεδιογράφημα, τὰς καλὰς τέχνας. Πόσαι ἐκδρομαὶ εἰς τὰ ὄρη, πόσα ταξίδια διὰ μέσον τῆς ἡπείρου παραμένον ἄγωνα διὰ τὰ παιδιὰ, τὰ ὅποια ἔχουν μὲν τέλεια τὰ βιβλία των ἀλλὰ ἀπὸ τὰ ὅποια λείπει ἀπλῶς καὶ ἡ στοιχειώδης γνώσις τῆς ἐπιστήμης τῆς παρατηρήσεως».

Ἄναμφιβόλως αἱ ἐπιστήμαι τῆς παρατηρήσεως, καθὼς καὶ τὸ ὄνομά των δεικνύει, εἶναι τὸ καλύτερον σχολεῖον διὰ νὰ μάθῃ τις νὰ παρατηρῇ. Ἄλλὰ προτοῦ δυνηθῶμεν νὰ μυσῶμεν τὸ παιδί εἰς οἰανδήποτε ἐπιστήμην, εἶναι δυνατόν, ἐπ' εὐκαιρίᾳ παντός παρουσιαζομένου πρὸ τῶν ὀμμάτων του, νὰ τὸ συνηθίσωμεν νὰ παρατηρῇ καὶ νὰ καλλιεργήσωμεν τὴν φυσικὴν του περιέργειαν.

«Τὸ παιδί γεννᾶται μὲ τὴν ἔφεσιν νὰ παρατηρῇ καὶ νὰ γνωρίζῃ. Τῆς ἐσωτερικῆς ζωῆς, μὴ ἀφυπνισθείσης ἀκόμη ἐν αὐτῷ, ἀνήκει τοῦτο ἐξ ὀλοκλήρου εἰς τὰ φαινόμενα τοῦ κόσμου, ὅστις τὸ περιβάλλει. Ὅλαι αἱ αἰσθήσεις του εἶναι ἀνοικταί. Ὅλα τὰ ἀντικείμενα, τὰ ὅποια τὸ βλέμμα του ἢ ἡ χεῖρ του συναντᾷ, τὸ ἔλκουν, τὸ προσηλώνουν, τὸ τέρπουν» (Cicard).

Ἡ παρατήρησις παρὰ τῷ παιδίῳ

Προτοῦ ἡ παρατήρησις εἰς τὸ παιδί γίνῃ θεληματικὴ, εἶναι τρόπον τινὰ ἀσυνείδητος. Θέλω νὰ εἶπω ὅτι παρατηρεῖ χωρὶς νὰ θέλῃ, χωρὶς σκέψιν. ὠθούμενον ἀπὸ μίαν ἐνστικτώδη περιέργειαν.

Ὁ Champfleury λέγει :

«Δὲν εἶναι ἀπὸ ἰδιοτροπίαν τὸ ὅτι τὸ παιδί ἀκαταπαύστως τείνει τὰς χεῖρας πρὸς τὰ ἀντικείμενα ποῦ δὲν δύναται νὰ φθάσῃ καὶ κλαίει, ὅταν ἀρνοῦνται νὰ ἐκπληρώσουν τὰς ἐπιθυ-

μίας του. *Εἰς τὴν ἡλικίαν, ὕπου εἶναι ἀνάγκη νὰ θέσῃ τὴν βάσιν τῆς γνώσεως, οἱ ὀφθαλμοὶ δὲν ἄρκοῦν ἀκόμη διὰ νὰ ὑπολογίσουν τὰς γωνίας καὶ τὰς περιμέτρους τῶν ἀντικειμένων. Τὸ παιδί θὰ ἤθελε νὰ τὰ ψηλαφήσῃ· διὸ καὶ καταστρέφει τὰ παιγνίδια του, ἐπειδὴ θέλει νὰ παρατηρήσῃ. Τὸ παιδί διψᾷ νὰ μάθῃ μὲ ποῖα μυστηριώδη ἐλατήρια ἢ ζούγκλα ἀνοίγο- κλείει τοὺς ὀφθαλμούς, πῶς βελάζει τὸ πρόβατον, μὲ ποῖον τρόπον περιστρέφεται τὸν ἵππον. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον ἀφ' οὗτου ὑπάρχει ἀνθρωπότης τὸ παιδί θραύει πάντοτε τὰ παιγνίδια του».*

Ἄλλὰ τὴν φυσικὴν ταύτην περιέργειαν, ἣτις φέρεται ἐφ' ὄλων τῶν πραγμάτων, εἰς ἐπιδέξιός διδάσκαλος δύναται αἰσθητῶς νὰ κανονίσῃ, νὰ διευθύνῃ ἐπὶ ἀντικειμένων τὰ ὁποῖα αὐτὸς ἐκλέγει ὡς τὰ πλέον ὠφέλιμα νὰ γνωρίσῃ. Τοιουτοτρόπως τὸ παιδί μὲ τὸ νὰ ἀσκῇ τὰς ἱκανότητας τῆς ἀντιλήψεως καὶ παρατηρήσεως ἀποκτᾷ καὶ πλῆθος ἀναγκαίων γνώσεων.

Τὰ παράδοξα τοῦ Spencer.

Μετὰ τῆς συνήθους τολμηρότητος, τὴν ὁποίαν συναντῶμεν εἰς τὰς βεβαιώσεις του, ὁ Spencer ἰσχυρίζεται ὅτι «ἐκ τῆς δυνάμεως τῆς παρατηρήσεως ἐξαρτᾶται ἡ ἐπιτυχία ὄλων τῶν πραγμάτων». Καὶ ἐπικαλεῖται τὴν μαρτυρίαν τοῦ φυσιοδίφου, τοῦ ἱατροῦ, τοῦ μηχανικοῦ καὶ ἐν γένει τοῦ ἐπιστήμονος ἀνθρώπου. Ἄλλ' ἐξακολουθῶν τὴν ἀποδεικτικὴν του προσπάθειαν δὲν ἀπαλλάσσεται αὐτῆς, παρὰ ἐπανερχόμενος εἰς τὰ ἀόριστα. «Ὁ φιλόσοφος, λέγει, παρατηρεῖ τὰς σχέσεις τῶν πραγμάτων». Τοῦτο ὅμως σημαίνει, ὅτι παίζομεν μὲ τὰς λέξεις, ὅταν συγχέωμεν τὴν παρατήρησιν μὲ τὴν ἐργασίαν τῆς σκέψεως καὶ τοῦ λογικοῦ, τὸ ὁποῖον μόνον ἐπιτρέπει εἰς τὸν φιλόσοφον νὰ ἀντιλαμβάνεται τὰς σχέσεις τῶν ἀντικειμένων καὶ τοὺς νόμους τῆς φύσεως.

Ἡ παρατήρησις εἶναι ἀναμφισβητήτως ἡ ἀφετηρία πολλῶν ἐπιστημονικῶν ἀνακαλύψεων, ἀλλ' ὑπὸ τὸν ὄρον νὰ γονιμοποιητῇ αὕτη ὑπὸ τῆς ἐσωτερικῆς σκέ-

ψεως. Διὰ τοῦ ἐσωτερικοῦ μας οὐχ ἦττον ἢ τοῦ ἐξωτε-
ρικοῦ μας ὀφείλομεν νὰ μορφώνωμεν τὸ πνεῦμα.

Κίνδυνοι ἐκ τῆς ὑπερβολικῆς ἀγωγῆς τῶν αἰσθήσεων

Δὲν πρέπει, τῇ ἀληθείᾳ, ἢ σπουδαιότης τῆς παρά-
τηρήσεως, νὰ μᾶς τυφλώνῃ μέχρι σημείου, ὥστε νὰ
μὴ βλέπωμεν τοὺς κινδύνους, τοὺς ὁποίους θὰ δια-
τρέξῃ τὸ πνεῦμα ἀπὸ μίαν ὑπερβολικὴν ἀγωγὴν τῆς
ἀντιλήψεως τῶν αἰσθήσεων.

«Τὸ θέαμα τῶν ἐπιστημονικῶν φαινομένων, λέγει ὁ Crivard,
διασκεδάζει τὰ παιδιὰ. Θὰ ἐθυσίαζον εἰς τοῦτο ὄλα τὰ ἄλλα,
ἀριθμητικὴν, ἱστορίαν, γραμματικὴν. Τοῦτο εἶναι ἔκδηλον ση-
μεῖον τῆς πολυτίμου συνδρομῆς, τὴν ὁποίαν δινᾶμεθα νὰ περι-
μένωμεν ἐκ τῆς ἐποπτικῆς διδασκαλίας, διὰ νὰ βοηθήσωμεν
τὰς ἀριφυεῖς πνευματικὰς ἰκανότητας. Ἐδῶ ἴσως πρέπει νὰ
ἴδωμεν καὶ μίαν εἰδοποίησιν. Ἐὰν εἶναι ἀναμφισβητήτως ὀφέ-
λιμον νὰ διασκεδάζουσιν ἐξετάζοντα τὰς μορφάς, τὰς ἐξωτερικὰς
διατάξεις τῶν ἀντικειμένων, παρακολουθοῦντα τὴν ἀποσύνθεσιν
καὶ ἀνασύνθεσιν ἐνὸς σώματος, παρατηροῦντα μέσα εἰς τὴν
φυσικὴν τῆς ἐκδήλωσιν ἢ εἰς τὴν θελκτικὴν τῆς ἀναπαράστασιν
τὴν ἐνέργειαν κάποιου μεγάλου νόμου, πρέπει νὰ τὸ τονίσωμεν,
εἰς τὸ τέρας ἐνὸς χρονικοῦ διαστήματος, ὅταν αἱ αἰσθήσεις τῶν
εἶναι διωρθωμέναι, ἀκονισμέναι, εὐχαριστημέναι, σχηματισμέ-
ναι, τὸ εἶδος τοῦτο τῶν σπουδῶν, εἶναι διὰ τὰ παιδιὰ ὀλιγώτε-
ρον ἐργασία καὶ περισσότερον διασκέδασιν. Διότι περισσότερον
τὰ ἀπασχολεῖ παρὰ τὰ ἀσκεῖ. Τοιοῦτοτρόπως δὲ ἐφυγαδεύσαμεν
ἀπὸ τὰς τάξεις τῆς στοιχειώδους ἐκπαιδεύσεως τὴν ἀγίαν, ἣτις
δὲν θὰ ἐπανέλθῃ πλέον εἰς τὸ δημοτικὸν σχολεῖον».

Δὲν πρέπει νὰ λησμονῶμεν, ὅτι τὸ πνεῦμα ὀφείλει
νὰ εἶναι διάφορον πρᾶγμα καὶ ὄχι πιστὸν κάτοπτρον
τῆς ἐξωτερικῆς πραγματικότητος.

Συμπεράσματα καλής αγωγῆς τῶν αἰσθήσεων

Δέν θά ἔπρεπε νά πιστεύσωμεν, ὅτι ἀφοσιουμένη ἡ παιδαγωγική εἰς τὴν ἀγωγὴν τῶν αἰσθήσεων δέν θά ἔχη ὑπ' ὄψει τῆς, εἰ μὴ νά δημιουργήσῃ ἐν ζῶον μὲ ὀξεῖαν ὄρασιν, μὲ τελείαν ἀκοήν, ἀποκλειστικῶς ἰκανόν, ὅπως ὁ Αἰμίλιος εἰς ἡλικίαν δώδεκα ἐτῶν, νά ἐκτιμᾷ τὰς ἀποστάσεις, νά σείη τὰ σώματα, νά διακρίνεται τέλος, ἐν μέσῳ τῶν ἐμποδίων τοῦ ὑλικοῦ κόσμου. Κάθε ἄλλο. Ἡ ἀγωγή τῶν αἰσθήσεων εἶναι ὁ ἀναγκαῖος πρόλογος τῆς ἀγωγῆς τοῦ πνεύματος. Ἡ σύγχυσις συχνὰ ὑπαισέρχεται εἰς τὴν διανόησιν ἐπ' ὠφελεία τῶν ἀτελῶν καὶ ἐλαττωματικῶν ἀντιλήψεων. Τοῦναντίον, ἀντιλήψεις σαφεῖς καὶ ἀκριβεῖς εἶναι διὰ τὰς ἀνωτέρας πνευματικὰς ἰδιότητος θεμέλιον σταθερὸν καὶ μόνιμον. Καὶ ἡ καθαρότης τῶν αἰσθητῶν γνώσεων, αἵτινες εἶναι τὰ στοιχεῖα καὶ τὰ ὑλικά ὄλων τῶν ἀνωτέρων πνευματικῶν γεγονότων διαφωτίζει ὀλόκληρον τὸ πνεῦμα.

Χωρὶς σαφῆ καὶ ἀκριβῆ γνῶσιν τῶν ὀπτικῶν καὶ ἀπτικῶν ἰδιοτήτων τῶν ἀντικειμένων, αἱ ἀντιλήψεις μας θά διέτρεχον τὸν κίνδυνον νά εἶναι ψευδεῖς, οἱ συλλογισμοὶ μας ἐλαττωματικοί, ὀλόκληρος ἡ πνευματικὴ μας ἐργασία ἄγονος. Ἡ καλλιέργεια τῶν αἰσθήσεων ὅθεν δέν εἶναι, ὅπως δικαίως παρατηρεῖ ἡ Madame Carpentier, «μάταιον παιγνίδιον, εἶδος ἐνδιαμέσου πράξεως εἰς τὰ ἀνώτερα μαθήματα» ἀλλ' αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν εἶναι μάθημα σπουδαῖον καὶ τοῦ ὁποίου ἡ ἐπιτυχία ἐνδιαφέρει ὅλας τὰς ἰκανότητας τοῦ πνεύματος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε΄

ΚΑΛΛΙΕΡΓΕΙΑ ΤΗΣ ΠΡΟΣΟΧΗΣ

Ἐσωτάτη αἴσθησις ἢ συνείδησις

Καλοῦμεν ἔσωτάτην αἴσθησιν ἢ *συνείδησιν* τὴν γνῶσιν τὴν ὁποίαν λαμβάνει τὸ πνεῦμα περὶ τοῦ ἑαυτοῦ του καὶ περὶ παντὸς διερχομένου δι' αὐτοῦ. Ἡ συνείδησις, καθὼς ἔν ἔσωτερικὸν φῶς, φωτίζει καὶ συνοδεύει ὅλας τὰς ψυχολογικὰς καταστάσεις, ὅλας τὰς πνευματικὰς ἐνεργείας. Αὕτη εἶναι ὀλιγώτερον ἐνστικτώδης ἰκανότης παρὰ κοινὸς χαρακτήρ ὅλων τῶν ἰκανοτήτων τοῦ πνεύματος, τοῦ ὁποίου ἴδιον εἶναι νὰ μὴ δύναται οὐδὲν νὰ ἐνεργήσῃ, χωρὶς νὰ γνωρίζῃ ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἐνεργεῖ. Κατὰ βάθος αὕτη (ἢ συνείδησις) δὲν εἶναι ἄλλο πρᾶγμα, παρὰ ἡ διανόησις, καλῶς τὸν ἑαυτὸν τῆς γνωρίζουσα καὶ κατανοοῦσα πᾶν ὅ,τι συμπληροῦται ἐν τῇ ἀσκήσει τῶν διαφορῶν πνευματικῶν ἰδιοτήτων.

Διάφοροι βαθμοὶ τῆς συνειδήσεως

Ἡ συνείδησις ἢ ἡ διανόησις δὲν ἐπιτυγχάνει ἀμέσως παρὰ τῷ παιδίῳ ὅλην τὴν καθαρότητα αὐτῆς. Τοῦναντίον διέρχεται διαφορῶς βαθμούς. Σκοτεινὴ καὶ συγκεχυμένη εἰς τὸ νεογνόν, τὸ πληροφορεῖ ἀορίστως περὶ τοῦ ὅ,τι συμβαίνει ἐν αὐτῷ. Ὅλιγον κατ' ὀλίγον αὕτη γίνεται πλέον καθαρὰ καὶ πλέον εὐδίακριτος καὶ συνδέει τὰ ἔσωτερικὰ φαινόμενα. Τέλος

ἀποκτᾶ ὄλην τὴν δύναμίν της, ὅτε, κυβερνωμένη παρὰ τῆς θελήσεως, φανερώνεται ὑπὸ μορφὴν σκέψεως.

Λαμβάνει αὕτη τότε τὸ ὄνομα *σκέψις*, ὅταν ἀναφέρεται εἰς αὐτὸ τοῦτο τὸ πνεῦμα· λαμβάνει δὲ τὸ ὄνομα *προσοχή*, ὅταν ἀνάγεται εἰς πᾶν ἐκτὸς ἡμῶν.

«Τὸ ὄνομα *σκέψις*, λέγει ὁ Janet, ἐκφράζει τὴν ἐπάνοδον τοῦ πνεύματος εἰς ἑαυτὸ καὶ εἰς τὸν διαλογισμόν, εἶναι ἡ ἐσωτερικὴ προσοχή, ἡ δὲ προσοχή εἶναι ἡ σκέψις ἐπὶ τῶν ἔξω».

Ἄγωγή τῆς συνειδήσεως.

Ἡ ἀγωγή τῆς συνειδήσεως συγγέεται μὲ τὴν ἀγωγήν ὄλων τῶν πνευματικῶν ἰδιοτήτων. Ἐφ' ὅσον περισσότερον ἀναπτύσσονται αἱ διάφοροι δυνάμεις τῆς ψυχῆς, ἐπὶ τοσοῦτον βεβαιοῦται ἡ καθαρότης καὶ ἡ δύναμις τῶν ἀντιλήψεων τῆς συνειδήσεως. Ὑπὸ τὴν πρῶτην της μορφὴν ἡ συνείδησις διαφεύγει σχεδὸν πλήρως τὴν ἐπίδρασιν τῆς ἀγωγῆς. Ἀπόκειται εἰς ἑαυτὴν καὶ εἰς τὴν φυσικὴν αὔξησιν τῶν δυνάμεων της νὰ διαφωτισθῇ οὕτως εἰπεῖν ἡ ψυχὴ καὶ νὰ ἀπολογισθῇ ἐπὶ τῶν πράξεών της. Ὁ παιδαγωγὸς δὲν ἔχει νὰ ἐπέμβῃ καὶ νὰ βιάσῃ ταύτην τὴν φυσικὴν πρόοδον, ἥτις ὀφείλεται εἰς τὴν σωματικὴν αὔξησιν καὶ τὴν ἡλικίαν.

Ἄπαξ ἀναπτυχθεῖσα ἡ συνείδησις δὲν δίδει πλέον τόπον εἰς μίαν εἰδικὴν ἀγωγήν. Ἡ δύναμις της θὰ μετράται πάντοτε μὲ τὸν βαθμὸν τῆς δυνάμεως, τὸν ὁποῖον θὰ ἔχουν ἐπιτύχει αἱ πνευματικαὶ ἰκανότητες.

Εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ ἐν τούτοις τοῦτο τὸ μέρος τῆς συνειδήσεως, ἥτις ἔχει ὡς ἄμεσον ἀντικείμενον τὸ ἐγώ, καὶ ἥτις εἶναι ἡ ἀρχὴ τοῦ αἰσθήματος τῆς προσωπικότητος, ἡ ἀγωγή ἔχει νὰ ἐπιτελέσῃ ἕν ἔργον, διὰ νὰ ἰσχυροποιήσῃ τὴν ψυχολογικὴν σκέψιν καὶ διὰ νὰ ἀσφαλίσῃ εἰς τὴν ἀνθρωπίνην προσωπικότητα τὴν πλήρη κατάκτησιν τοῦ ἑαυτοῦ της.

Ἄλλὰ, γενικῶς θεωρουμένη ἡ συνείδησις, καθὼς προηγουμένως εἶπομεν, συγγέεται μὲ τὴν διανόησιν

καὶ ἡ πρώτη φροντίς τοῦ παιδαγωγοῦ πρέπει νὰ εἶναι νὰ ἀσφαλίσῃ τὰς προόδους τῆς διανοήσεως. θέτουσα ταύτην ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τῆς θελήσεως ἢ, ἐν ἄλλοις λόγοις, καθιστῶσα ταύτην προσεκτικὴν.

Ἡ προσοχὴ καὶ ἡ ἀγωγή.

«Τὸ μεγάλο σημεῖον, ἔλεγεν ὁ Contillac, εἶναι νὰ κάμωμεν νὰ ἐννοήσῃ τὸ παιδί τί εἶναι προσοχή».

Ἔτσι! Τὸ μεγάλο σημεῖον εἶναι νὰ τὸ μάθωμεν νὰ εἶναι προσεκτικὸν καὶ τὸ μέσον νὰ τὸ ἐπιτύχῃ δὲν εἶναι νὰ τοῦ ἐξηγήσωμεν θεωρητικῶς τοὺς ὅρους τῆς προσοχῆς, ἀλλὰ νὰ τοὺς μάθῃ μόνον του, ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν ὅτι θὰ τὸ τοποθετήσωμεν πρακτικῶς ἐντὸς τῶν ὄρων τούτων, παρουσιάζοντες εἰς αὐτὸ ἀντικείμενα, τὰ ὁποῖα τοῦ διεγείρουν τὸ διαφέρον.

Τίποτε δὲν δυνάμεθα νὰ περιμένωμεν ἀπὸ πνεύματα χαῦνα ἢ ὑπερβολικὰ εὐκίνητα, τὰ ὁποῖα οὐδεμία σπουδὴ συγκρατεῖ καὶ κανένα μάθημα δὲν ὑποτάσσει. Τούναντίον, τὸ πᾶν δυνάμεθα νὰ ἐλπίζωμεν ἀπὸ μίαν διανόησιν προσεκτικὴν, ἥτις γνωρίζει νὰ προσηλῶνεται ἐπὶ τῶν ἀντικειμένων, τὰ ὁποῖα σπουδάζει. Τὴν ἡμέραν κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ διδάσκαλος θὰ συγκρατήσῃ ὀλίγα λεπτὰ τὴν προσοχὴν τῶν μαθητῶν του ἢ ἡμέρα ἐκεῖνη εἶναι ἡμέρα ἀσφαλοῦς ἐπιτυχίας καὶ ἀληθῶς τότε ἀρχίζει ἡ διδασκαλία.

Ἐὰν ὁ διδάσκαλος ἀπευθύνεται εἰς ἀκροατὰς ἀφηρημένους, τότε ἐπαναλαμβάνει τὴν ἐργασίαν τῶν Δαναΐδων καὶ χύνει τὴν σοφίαν του εἰς βαρέλι χωρὶς πυθμένα.

Ὁρισμὸς τῆς προσοχῆς.

Ἡ τελεῖα προσοχὴ ἐν τῇ ὀριστικῇ τῆς μορφῇ εἶναι ὁ χαρακτήρ μιᾶς διανοήσεως κυριάρχου ἑαυτῆς, ἥτις

αὐτοκυβερνᾶται καὶ προσηλώνεται ὅπου μόνη της θέλει. Μὲ μίαν λέξιν εἶναι ἡ ἐλευθερία τοῦ πνεύματος. Ἡ προσεκτικὴ διανόησις δὲν εἶναι εἰς τὴν διάθεσιν τῶν ἐξωτερικῶν ἐντυπώσεων οὔτε τῶν πεισμόνων καὶ ἀκουσίων ὑποβολῶν τῆς μνήμης καὶ τῆς φαντασίας. Τούναντίον φέρεται ἐκουσίως ἐπὶ τῶν ἀντικειμένων τὰ ὅποια αὐτὴ ἔχει ἐκλέξει. *Ἡ προσεκτικὴ διανόησις ἀνήκει εἰς τὸν ἑαυτὸν της.*

Ἡ προσοχὴ δὲν εἶναι μία εἰδικὴ ἰκανότης. Εἶναι ἓνας γενικὸς τρόπος ὄλων τῶν πνευματικῶν μας ἐνεργειῶν. Συνάπτεται αὕτη πρὸς ὅλα, πρὸς τὴν ἐξωτερικὴν ἀντίληψιν, τὴν συνείδησιν, τὴν μνήμην, τὴν φαντασίαν, τὸ λογικὸν καὶ ὄλων αὐτῶν ἀσφαλίζει τὸ μέγιστον τῆς δυνάμεώς των.

Ὁλος ὁ κόσμος γνωρίζει τὴν διαφορὰν τοῦ βλέπειν καὶ παρατηρεῖν, τοῦ ἐννοεῖν καὶ τοῦ ἀκούειν, τοῦ ἐγγίζειν καὶ ψηλαφᾶν. Ἡ προσεκτικὴ συνείδησις εἶναι *ἡ σκέψις*, ἥτις μὲ ἓν βλέμμα εἰσδύει βαθύτατα εἰς τὰς πτυχὰς τοῦ κόσμου, τῶν αἰσθημάτων καὶ τῶν σκέψεων. Αἱ πρόοδοι τῆς μνήμης εἶναι συνδεδεμέναι μὲ τὰς προόδους αὐτῆς ταύτης τῆς προσοχῆς. Τὸ δὲ λογικὸν εἶναι σταθερὸν καὶ ἰσχυρόν, ὅταν εἶναι προσεκτικόν.

Γενικὴ σπουδαιότης τῆς προσοχῆς.

Ἄρκει νὰ προσδιορίσωμεν τὴν προσοχὴν, διὰ νὰ κρίνωμεν τὴν ἐπίδρασιν της καὶ τὰ ἀποτελέσματά της. Ἡ ἱστορία τῶν ὥραίων ἐπιστημονικῶν ἀνακαλύψεων καὶ τῶν μεγάλων ἀνθρωπίνων ἔργων, εἶναι, κατὰ τὸ μεγαλύτερον μέρος, ἡ περιγραφή τῶν προσπαθειῶν τῆς προσοχῆς.

Ὁ Νεύτων ἔλεγεν, ὅτι ἀνεκάλυψε τὸν νόμον τῆς παγκοσμίου ἔλξεως «*διαρκῶς αὐτὸν σκεπτόμενος*». Ὁ Buffon ὥριζε τὴν μεγαλοφυΐαν ὡς «*μακρὰν ὑπομονήν*». Τηρουμένων τῶν ἀναλογιῶν ὅλα τὰ ἀποτελέσματα

τῆς ἐργασίας τῆς σκέψεως δεικνύουν κατ' εὐθείαν τὴν σπουδαιότητα τῆς προσοχῆς.

Ἄλλ' ὑπάρχει καὶ ἡ ἀνταπόδειξις ταύτων: "Ὅτι ἡ ἀδυναμία τοῦ πνεύματος, ἀνταποκρίνεται εἰς τὴν ἀδυναμίαν τῆς προσοχῆς. Ὁ ἠλίθιος, ὁ βλάξ, εἶναι ἀνίκανοι νὰ προσηλώσουν τὸ πνευμά των ἐπὶ ἑνὸς οἰουδήποτε ἀντικειμένου. Ὁ μονομανῆς εἶναι ὁ σκλάβος μιᾶς ἐμμόνου ιδέας, ἥτις τὸν ἀπορροφᾷ ἐξ ὀλοκλήρου. Ὁ μανιακός, τὸ ὑναντίον, ἐν μιᾷ στιγμῇ ἀκολουθεῖ χιλίας διαφόρους σκέψεις ἀδυνατῶν νὰ συγκρατήσῃ τὸ πνεῦμα του ἐπὶ μιᾶς ἐξ αὐτῶν.

Εἰς ὅλους τοὺς βαθμοὺς ἡ τρέλλα εἶναι πρὸ παντὸς ἀνικανότης νὰ εἶναι τις προσεκτικός καὶ νὰ διευθύνῃ τὸ πνεῦμα του. Ἡ διανοήσις δὲν ἀνήκει πλέον εἰς ἑαυτήν, ἀλλ' ἔχει σαλευθῆ.

Ἡ προσοχὴ λοιπὸν εἶναι τὸ χαρακτηριστικὸν τῆς ὁμαλῆς καταστάσεως τῆς διανοήσεως καὶ τῆς ὑγείας τοῦ πνεύματος. Τοιοῦτοτρόπως δὲν πρέπει νὰ ἐκπληττώμεθα, ἂν μερικοὶ φιλόσοφοι ἐθεώρησαν τὴν προσοχὴν ὡς τὴν ἀρχὴν πασῶν τῶν πνευματικῶν ἰκανότητων.

Ἡ προσοχὴ παρὰ τῷ παιδίῳ

Ἐάν οὕτως ἔχη τὸ πρᾶγμα, ἐάν ἡ προσοχὴ εἶναι ἡ τελεῖα μορφή τῆς διανοήσεως, ἡ ἐνσυνείδητος ἐνέργεια, ἥτις ἐπάγεται κατ' ἐξοχὴν τὴν συμμετοχὴν τῆς θελήσεως καὶ ὀλοκλήρου τῆς προσωπικότητος, εἶναι προφανές, ὅτι αὕτη δὲν δύναται νὰ ἐκδηλωθῆ ἀμέσως εἰς τὸ παιδί εἰς ἡλικίαν κατὰ τὴν ὁποίαν αἱ πνευματικαὶ του ἰκανότητες εὐρίσκονται ἐν τῷ γίγνεσθαι.

Τὸ παιδί εἶναι ἐκ φύσεως ἀφηρημένον καὶ ὁ περισπασμός τῆς διανοήσεως εἶναι τὸ ἀντίθετον τῆς προσοχῆς. Τὸ παιδί κατ' ἀρχὰς εἶναι παίγνιον τῶν αἰσθημάτων, τὰ ὁποῖα διαδέχονται ἀλλήλα καὶ τὰ ὁποῖα σύρουν τὸ πνεῦμα του τῆδε κακεῖσε. Ὀλίγον προχωρημένον εἰς τὴν ἡλικίαν περιβάλλεται ἀνὰ πᾶσαν

στιγμὴν ἀπὸ τὰς ὄνειροπολήσεις του. ἀπὸ τὰς ἀναμνήσεις του, ἀπὸ τὰς ἀσυναρτήτους ιδέας, αἱ ὁποῖαι ἀναπηδοῦν, χωρὶς νὰ γνωρίζωμεν πόθεν, ἐν τῇ συνειδήσει του. Αὕτη δεσπόζεται ἀπὸ ἄλλας δυνάμεις. Ρυμουλκεῖται ἀπὸ ἀκουσίας ἐντυπώσεις, αἱ ὁποῖαι ἀπαύστως ρίπτονται ὡς ἐμπόδιον εἰς τὴν ἐργασίαν του καὶ τὰς σπουδὰς του. Νὰ τὴν ἐπαναφέρωμεν, νὰ τὴν παγιώσωμεν, εἶναι ὀλοκλήρος ὑπόθεσις.

Δὲν σκεπτόμεθα λοιπὸν νὰ ζητήσωμεν ἀπὸ τὸ παιδί τὴν ἀληθῆ προσοχὴν, τὴν ἀπόλυτον προσοχὴν. Θὰ ἰσοδυνάμει τοῦτο μὲ τὸ νὰ ἐπιβάλωμεν ἀκινήσιαν εἰς ἕν πτηνόν. Καὶ ὅμως πρέπει, ὅσω τὸ δυνατόν ἐνωρίτερον, νὰ καταστήσωμεν τὸ παιδί προσεκτικόν. Ἀπαιτεῖ τοῦτο ἡ πλέον στοιχειώδης διδασκαλία. Πρέπει μὲ κάθε θυσίαν νὰ ἐπιτύχωμεν παρ' αὐτοῦ τὴν προσπάθειαν ταύτην τῆς προσοχῆς, ἥτις τοῦ εἶναι τόσον κουραστικὴ καὶ φαίνεται τόσον ἀντίθετος πρὸς τὴν φύσιν του. Πρέπει νὰ ἐπιτύχωμεν ταύτην τὴν *συγκέντρωσιν*, ὅπως λέγουν οἱ Ἕλληνας ψυχολόγοι, ἥτις τόσον ὀλίγον συμφωνεῖ μὲ τὴν φυσικὴν διάχυσιν τῶν ιδεῶν του καὶ μὲ τὴν πετῶσαν κινητικότητά τῆς φαντασίας του.

Τὸ πρόβλημα φαίνεται ἐκ πρώτης ὄψεως ἄλυτον, ἀλλὰ δὲν εἶναι, χάρις εἰς τοὺς ἐνδιαμέσους βαθμοὺς, τοὺς ὁποίους ἡ φύσις ἔχει διατηρήσει μεταξὺ τῆς καταστάσεως τῆς συνήθους ἀπροσεξίας, ἥτις εἶναι ἡ ἀφετηρία, καὶ τῆς συνηθείας τῆς προσοχῆς, ἥτις εἶναι τὸ τέλος, εἰς τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ φθάσωμεν.

Καταστάσεις ἐνδιάμεσοι.

Αἱ δυνάμεις τοῦ πνεύματος δὲν εἶναι εὐθύς ἐξ ἀρχῆς καὶ ἐκ πρώτης ὄψεως ὅ,τι θὰ ἀποβοῦν μίαν ἡμέραν. Ἐνίοτε μάλιστα αὗται διαφέρουν ὀλοκληρωτικῶς κατὰ τὴν γένεσιν των ἀπὸ ὅ,τι θὰ ἀποβοῦν βραδύτερον, καὶ παρουσιάζουν χαρακτῆρας σχεδὸν ἀντιθεμένους πρὸς ἐκείνους, τοὺς ὁποίους θὰ ἐκδηλώ-

σουν κατὰ τὴν ἐφηβικὴν ἡλικίαν καὶ τὴν ὀριστικὴν τῶν μορφῆν. Αὕτῃ εἶναι ἡ περίπτωσις τῆς προσοχῆς, τὴν ὁποίαν ὠρίσαμεν ὡς ἐκουσίαν διανόησιν καὶ ἡ ὁποία κατὰ τὴν γένεσίν της εἶναι ἀκουσία καὶ ἀπερίσκεπτος. Πρέπει νὰ ἀναγνώσωμεν τὸ κεφάλαιον, τὸ ὁποῖον ὁ Pèrez, ὀξυδερκῆς παρατηρητῆς τῆς παιδικῆς ἡλικίας, ἔχει ἀφιερῶσει εἰς τὴν πρώτην ἀνάπτυξιν τῆς προσοχῆς, καὶ θὰ πεισθῶμεν, ὅτι ἡ προσοχὴ τοῦ παιδιοῦ εἶναι ἡ σκιά καὶ τὸ φάσμα τῆς ἀληθοῦς προσοχῆς. Εἰς τὰ παραδείγματα, τὰ ὁποῖα ἔχει συγκεντρώσει ὁ Pèrez, ἡ προσοχὴ συγγέεται ἐναλλάξ μὲ μίαν *ἐπιτακτικὴν ἀνάγκην*, καθὼς ἐκείνη τοῦ νεογνοῦ παρατηροῦντος σταθερῶς τὸ στήθος τῆς τροφοῦ. Μὲ ἓνα ζωηρὸν αἰσθημα, ὅπως ἐκείνο τοῦ παιδιοῦ, τὸ ὁποῖον, μετὰ ἓνα μῆνα, εἶναι ἱκανὸν νὰ ἀκολουθῇ ἐπὶ 2 ἢ 3 λεπτὰ τὴν ἀνταύγειαν τοῦ φωτὸς καθρεπτιζομένην ἐπὶ πίνακος πλησίον τοῦ παραθύρου. Ἀκόμη μὲ τὴν *ἐδκίνησιάν τῶν ἐντυπώσεων*, ὅπως ἡ περίπτωσις τῆς μικρᾶς ἐκείνης κόρης τῶν τριῶν μηνῶν τὴν ὁποίαν μᾶς περιγράφουν ὡς *«προσεκτικὴν εἰς ὅτι συνέβαινε γύρω της, εἰς τοὺς ἤχους παντὸς εἴδους, εἰς τὸν θόρυβον τῶν βημάτων ἐντὸς τοῦ δωματίου»*.

Εἰς τὰς διαφόρους ταύτας περιστάσεις κατὰ τὰς ὁποίας τὸ παιδί θὰ παρῆχε δείγματα τῆς προσοχῆς τοῦ *«τὸ παρατηροῦν ὑποκείμενον, ὃ Pèrez τὸ ὁμολογεῖ φαίνεται ὀλιγότερον ν' ἀνήκει εἰς ἑαυτὸ παρὰ εἰς τὸ ἀντικείμενον, πὸν παρατηρεῖ»*. Καὶ ἀκριβῶς τοῦτο ἀποτελεῖ τὸ ἀντίθετον τῆς προσοχῆς.

Ἡ προσοχὴ, μακρὰν τοῦ νὰ εἶναι ἀποκλειστικὸν αἰσθημα ἢ ὑποταγὴ τοῦ πνεύματος εἰς τὰς πολλαπλὰς ἐντυπώσεις τῶν αἰσθήσεων, ἡ προσοχὴ, λέγω, συνίσταται εἰς τὸ νὰ δεσπόζη τὴν αἰσθημάτων, διὰ νὰ ἀκολουθῇ θεληματικῶς μίαν σκέψιν προτιμηθεῖσαν μετὰ τῶν ἄλλων. Αὕτη δὲν εἶναι ὁ ἀντίκτυπος καὶ τὸ ἀποτέλεσμα ἑνὸς ἐρεθισμοῦ ἔξωθεν. Τὸναντίον ἀπορρῆει ἐξ ἐσωτερικῆς προσπαθείας. Ὅσον ἀφορᾷ *«ταύτην»*

τὴν συνήθειαν τῆς προσοχῆς, ταχείας, δισκορπισμένης πεισμόνως, δηλαδή ἀνεπαρκῶς συμβιβαζομένης μὲ κάθε πράγμα» εἶναι αὕτη ἴδιον τοῦ παιδιοῦ, ἀλλ' αὕτη εἶναι ἀκριβῶς ἡ ἄρνησις τῆς κυρίως εἰπεῖν προσοχῆς.

Ἐναρξίς τῆς προσοχῆς.

Ἡ προσοχὴ ἀρχίζει ἐνωρίς, δὲν ὑπάρχει δὲ ἄλλος τρόπος νὰ τὴν καλλιεργήσωμεν κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη, παρὰ νὰ συνηθίσωμεν τὸ παιδί εἰς ἐντυπώσεις ζωηρὰς καὶ δεσποζούσας αἱ ὁποῖαι συγκρατοῦν καὶ αἰχμαλωτίζουν τὸ πνεῦμα του καὶ αἱ ὁποῖαι εἶναι ἡ ἐπιφάνεια τῆς προσοχῆς.

Ὅταν πολλάκις προσκολληθῆ τὸ βλέμμα του ἐπὶ ζωηρῶν χρωμάτων, ἐπὶ λαμπρῶν μορφῶν, αἱ ὁποῖαι τὸ μαγεύουν, ὅταν τείνῃ τὸ οὖς του εἰς ἰσχυράν φωνήν, ἥτις δεσπόζει αὐτοῦ, εἰς ἤχους ἀρμονικούς, οἵτινες τὸ θέλγουν, τότε θὰ συνηθίσῃ ἡρέμως καὶ μόνον του νὰ διευθύνῃ τὸ πνεῦμα του πρὸς συνήθη ἀντικείμενα τῆς σκέψεώς του. Εἰς συνηθισμένον ἐρεθισμὸν ἔξωθεν θὰ ἀπαντήσῃ σιγὰ σιγὰ μία ἐκουσία κίνησις ἔσωθεν. Τὴν ἀκουσίαν προσοχὴν θὰ διαδεχθῆ ἡ ἐκουσία προσοχή.

Δὲν ὑπάρχει ἄλλο μυστικὸν διὰ νὰ καλέσωμεν τὸ πνεῦμα εἰς τὴν ἐλευθερίαν, παρὰ κατ' ἀρχάς νὰ τὸ φυλακίσωμεν ἐντὸς αἰσθημάτων ἀδιακόπων καὶ ἰσχυρῶν. Εἶναι θαῦμα νὰ βλέπῃ κανεὶς πῶς διὰ μιᾶς φυσικῆς ἐπαναστάσεως, δι' αὐτῆς τῆς δυνάμεως τοῦ πνεύματος, ἡ ἐσωτερικὴ ἐνέργεια θ' ἀναπτυχθῆ, πῶς ἡ θέλησις θὰ ὑπεισδύσῃ βαθμηδὸν εἰς τὴν συνήθειαν μιᾶς ἐργασίας ἐπιβεβλημένης καὶ μιᾶς σκέψεως συγκρατημένης διὰ τῆς ἀντιθέσεως ἐπὶ ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ σημείου.

Προσοχή αναγκαστική.

Δέν δύναται λοιπόν νά δοθῆ ἄλλη συμβουλή εἰς τόν παιδαγωγόν διὰ τήν πρώτην καλλιέργειαν τῆς προσοχῆς, παρά νά ἐπιβάλη εἰς τό παιδί νά παρατηρῆ ἐπί πολὺ τό ἴδιον ἀντικείμενον. Ἐκ τῆς καταστάσεως ταύτης, ἣτις ἀποτελεῖ ἀπομίμησιν τῆς προσοχῆς, θά ἐξέλθῃ ἀνεπαισθήτως ἡ ἀληθῆς προσοχή.

Τό καλύτερον θά ἦτο νά δημιουργήσωμεν διὰ τό παιδί τοιαύτας συνθήκας, ὥστε τίποτε νά μὴ προκαλῆ τήν διάσπασιν τῆς προσοχῆς του. Θέσατε ἐντός κήπου μαζί μὲ τό ἀλφαβητάριόν του τό παιδί τό ὁποῖον μανθάνει νά διαβάζῃ. Ἐκεῖ, εἰς τό κέντρον τῶν αἰσθημάτων, τό ὁποῖα στροβιλίζονται γύρω του, θά εἶναι ἀδύνατον νά προσηλώσῃ τό πνεῦμα του. Θά διακόπτη ἀπαύστως τόν συλλαβισμόν του μὲ ἐπιφωνήματα παντὸς εἴδους: «Νά μιά πεταλούδα πού περνᾷ. Νά ἓνα πουλί πού πετᾷ». Τοποθετήσατε, τούναντίον, τὸ αὐτὸ παιδί ἐντὸς δωματίου ἐλαφρῶς ἐπιπλωμένου, ὀλίγον σκοτεινοῦ, ὅπου αἱ αἰσθηταὶ προκλήσεις εἶναι σπάνιαι, κάμετε οὕτως ὥστε νά βλέπῃ μόνον τὸ ἀλφαβητάριον, καὶ θά ἐπιτύχετε νά ἐπαναλαμβάνῃ περίπου εὐπειθῶς τὸ μάθημά του.

Ἐναντιοβλητικῶς εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην δέν θά ἔχετε ἐν πνεῦμα ἀληθῶς προσεκτικόν καὶ προσπαθοῦν νά ἀκολουθήσῃ μίαν δοθεῖσαν διεύθυνσιν· δέν ἔχετε ἐνώπιόν σας, παρά ἐν ὄν παθητικόν, τὸ ὁποῖον κρατεῖτε τεχνηέντως ἐξηρητημένον ἀπὸ ἓνα μοναδικόν αἶσθημα, ἐκεῖνο τῆς συλλαβῆς, τὴν ὁποίαν τὸ κάμνετε νά συλλαβίσῃ, καὶ τὸ ὁποῖον θά σᾶς διαφύγῃ εἰς πρῶτην εὐκαιρίαν, διὰ νά γίνῃ αἰχμάλωτον ἐνὸς νέου αἰσθήματος.

Ἄλλ' εἰς τὸ εἶδος αὐτὸ τῆς ὑποταγῆς, ὅπου τὸ κρατεῖ μίαν μόνην ἐντύπωσιν, ἐπὶ ἀποκλεισμῶ τῶν ἄλλων, τὸ πνεῦμα θά ἰσχυροποιηθῇ ὀλίγον κατ' ὀλίγον. Θά χάσῃ τὴν συνήθειαν τῆς διαχύσεως καὶ τῆς ἀστα-

θείας. Θὰ παρασκευασθῆ μὲ εὐχαρίστησιν διαρκῶς αὐξανομένην διὰ ἀντικείμενα τῆς σπουδῆς, τὰ ὅποια θὰ τοῦ προτείνετε. Ἐφοῦ ἀφεθῆ νὰ ἀντιτιθεται, κατόπιν θὰ συμφωνήσῃ. Θὰ προσέξῃ, μέχρις ὅτου προσκολληθῆ ἀφ' ἑαυτοῦ πρὸς τὰ ἀντικείμενα, πρὸς τὰ ὅποια θὰ τὸ ὀδηγήσῃ ἢ προτίμησιν του.

Καὶ μέχρι τῆς προσοχῆς τοῦ ὠρίμου ἀνθρώπου θὰ μείνῃ πάντοτε κάτι τὸ ἀκούσιον καὶ ἀναγκαστικόν. Εἶναι τὸ ἀκατανίκητον θέλημα μιᾶς εὐνοηθείσης σκέψεως, μιᾶς προτιμηθείσης σπουδῆς, μιᾶς ὀρέξεως δεσποζούσης.

Ἄλλοι χαρακτῆρες τῆς προσοχῆς τοῦ παιδιοῦ

Ὅταν τὸ παιδί θὰ μεγαλώσῃ, ὅταν θὰ ἐγγίσῃ τὴν σχολικὴν ἡλικίαν, δυνάμεθα πλέον νὰ τοῦ ζητήσωμεν ὀλίγην ἔκουσίαν πρυσοχὴν καὶ νὰ ὑπολογίσωμεν ἐπὶ τῆς προσπαθείας του.

Ἄλλὰ πόσοι χειρισμοὶ χρειάζονται ἀκόμη, διὰ νὰ μὴ κουράσωμεν τὴν ἀρτιγέννητον προσοχὴν του, διὰ νὰ τὴν προκαλέσωμεν, διὰ νὰ τὴν συγκρατήσωμεν. Ἐδῶ πρέπει νὰ συμβουλευθῶμεν τὴν φύσιν τοῦ παιδιοῦ καὶ νὰ ὑπολογίσωμεν τοὺς ἰδιαιτέρους χαρακτῆρας τοῦ πνεύματός του. Εἰς ἕκαστον τῶν χαρακτῆρων τούτων ἀνταποκρίνεται σειρά παιδαγωγικῶν παραγγελμάτων.

Ἐν πρώτοις ἡ προσοχὴ τοῦ παιδιοῦ εἶναι βραχεῖα καὶ ἐξαντλεῖται ταχέως. Ἐπὶ πλέον αὕτη δὲν προσηλοῦται ἔκουσίως παρὰ μόνον ἐπὶ ἀντικειμένων αἰσθητῶν. Δὲν δύναται νὰ εἶναι ἀπόλυτος καὶ εἰς τὴν σταθερότητα τοῦ πνεύματος δὲν δύναται νὰ ἀνταποκρίνεται πάντοτε ἢ ἀκινήσια τοῦ σώματος. Ἐν τέλει, κατὰ τινα τρόπον γενικόν, αὕτη εἶναι ἀδύνατος· καὶ πρέπει νὰ προστρέχωμεν εἰς παντὸς εἶδους διεγερτικά, διὰ νὰ τὴν ἀφυπνίζωμεν καὶ νὰ τὴν διατηροῦμεν ἀφυπτισμένην.

Βραχεία ἢ διάρχεια τῆς προσοχῆς

Δὲν διδάσκομεν νέον τι ὑπενθυμίζοντες, ὅτι τὰ παιδιὰ δὲν εἶναι ἱκανὰ διὰ μακρὰν προσήλωσιν τοῦ πνεύματος.

«Ὁ Grand ὑποστηρίζει, ὅτι *πέραν τῶν πέντε ἕως δέκα λεπτῶν διὰ τὰ μικρὰ παιδιὰ, καὶ τῶν τριάκοντα ἕως τεσσαράκοντα πέντε διὰ τοὺς μεγάλους μαθητὰς ἢ προσοχὴ κοιράζεται καὶ ἡ πνευματικὴ προσπάθεια κάμνει λάθη*».

Τὸ παιδί γενικῶς ρίπτει ὅλην τὴν φλόγα του εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ μαθήματος, ἀλλὰ ταχέως φθάνει εἰς τὸ τέλος τῶν δυνάμεών του. Ἐχει τότε ἀνάγκην νὰ ἀπασχοληθῇ μὲ ἄλλο πρᾶγμα ἢ μᾶλλον νὰ μὴ ἀπασχοληθῇ μὲ τίποτε, ἀλλὰ νὰ ξεκουρασθῇ μὲ παιγνίδια ἢ μὲ πλήρη ἀνάπαυσιν. Ἄς προσέξωμεν ὅθεν νὰ ἐνεργῶμεν βαθμιαίως. Τὰ μαθήματα νὰ εἶναι βραχέα εἰς τὴν ἀρχὴν καὶ νὰ μηκύνωνται καθ' ὅσον θὰ ἀναπτύσσεται ἡ ἱκανότης τῆς προσοχῆς τοῦ μαθητοῦ. Ἐπίσης νὰ ποικίλλωμεν τὰς ἀσκήσεις. Ἡ ἀλλαγὴ ἀναπαύει. Ἄς διακόπτωμεν τὰς σχολικὰς ἐργασίας, κατὰ τὸ δυνατόν, μὲ διαλείμματα, τὰ ὁποῖα ἀληθῶς ἀναδημιουργοῦν τὰς ἐξαντληθείσας δυνάμεις.

*** Ἀσκήσις τῆς προσοχῆς διὰ τῶν αἰσθήσεων**

Εἶναι τετριμμένη ἀλήθεια ὅτι τὸ παιδί ἀδυνατεῖ νὰ παρακολουθήσῃ ἀφηρημένας ἐννοίας. Εἰς τρόπον νὰ τὸ κάταστήσωμεν ἀφηρημένον καὶ νὰ τοῦ ἐξασθενίσωμεν, ἴσως διὰ βίου, τὴν δύναμιν τῆς προσοχῆς, εἶναι νὰ τὸ διδάξωμεν πολὺ ἐνωρὶς γενικὰς ἀληθείας, κανόνας, τύπους, ὅλα τὰ πρᾶγματα τὰ ὁποῖα τοῦ προξενοῦν ἀηδίαν, διότι δὲν τὰ ἐννοεῖ καλά. Αἱ γενικαὶ ιδέαι εἶναι μηδὲν διὰ τὰ παιδιὰ. Τὰ γεγονότα μόνον ἔχουν ὑπόστασιν εἰς τὰ μάτια τῶν.

Δυνάμεθα νὰ ἐπαναλάβωμεν, ὅτι κατ' ἀρχὰς τὸ παιδί δὲν ἀφομοιοῖ παρὰ γνώσεις ἐξ ἐποπτεῶν. Ἄς

τοῦ ὁμιλῶμεν λοιπὸν διὰ τῶν αἰσθήσεων. Ἄς ἀποφεύγωμεν ὅσον τὸ δυνατόν νὰ διδάσκωμεν εἰς τοὺς ἀρχαίους ἀφηρημένας ἐννοίας.

Εἰς ἐκ τῶν λόγων, ὅστις δικαιολογεῖ τὴν διδασκαλίαν τῆς πραγματογνωσίας εἶναι ὅτι αὕτη ἀκριβῶς ἐμπνέεται ἀπὸ τὴν θεμελιώδη ἀρχήν, ὅτι συντελεεῖ εἰς τὴν ἄσκησιν τῆς προσοχῆς ἐπὶ ἀντικειμένων συγκεκριμένων, προτοῦ τὴν ἐφαρμόσωμεν εἰς ἀφηρημένα πράγματα.

Ἐξωτερικὰ σημεῖα τῆς προσοχῆς

Εἰς ἄλλος χαρακτήρ τῆς προσοχῆς τοῦ παιδιοῦ εἶναι ὅτι αὕτη σπανίως συνοδεύεται ἀπὸ ἐξωτερικὰ σημεῖα, τὰ ὅποια τὴν προδίδουν εἰς τὸν ὄριμον ἄνθρωπον. Ὁ διανοούμενος, ὅστις σκέπτεται, μένει ἀκίνητος, μὲ τὰ μάτια προσηλωμένα, μὲ τὴν κεφαλὴν σκυμμένην. Παρατηρήσατε τούναντίον τὸ παιδί τὸ ὅποιον ἐπαναλαμβάνει τὸ μάθημά του. Τοῦ εἶναι ἀδύνατον νὰ μείνῃ εἰς τὴν θέσιν του. Τὸ βλέμμα του διασκορπίζεται εἰς τὴν ὄροφὴν, δεξιὰ, ἀριστερά. Οἱ πόδες του, αἱ χεῖρες του, ὀλόκληρον ἐν μιᾷ λέξει ταρασσεται. Ἐγνώρισά μίαν μικρὰν κόρην, ἥτις δὲν ἠδύνατο νὰ μάθῃ νὰ διαβάξῃ, παρὰ ὑπὸ τὸν ὄρον νὰ ράβῃ συγχρόνως. Ἦτο εὐχάριστον νὰ τὴν βλέπῃ κανεὶς νὰ σύρῃ μηχανικῶς τὴν βελόνην μὲ τὰ μικρὰ τῆς δάκτυλα, ἐν ᾧ ἀφ' ἐτέρου ἐσυλλάβιζεν εἰς τὸ ἀλφαβητάριόν τῆς τοποθετημένον εἰς τὰ γόνατα τῆς μητρός τῆς. Τὸ παιδί, ἐν βραχυλογίᾳ, ἔχει ἀνάγκην κινήσεως, ἀκόμη καὶ ὅταν μελετᾷ. Ἡ πνευματικὴ δραστηριότης δὲν ἀναστέλλει τὴν φυσικὴν του δραστηριότητα.

Ἐνάγκη κινήσεως

Οὕτως ἔχοντας τοῦ πράγματος, πρέπει νά παραδεχθῶμεν τὴν ἐνάγκην τῆς κινήσεως καὶ νά μὴ ζητῶμεν παρὰ τοῦ παιδιοῦ ἀπόλυτον ἀκίνησιαν. Νά μὴ τοῦ ζητῶμεν ἐκεῖνο πού εἶναι ἀδύνατον εἰς τὴν ἡλικίαν του, δηλαδή νά εἶναι κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς παραμονῆς του ἐν τῇ τάξει ἐν ἄγαλμα σκεπτόμενον.

Ἐκὼς νά μὴ ἀπαιτῶμεν παρ' αὐτοῦ ἐξωτερικὰ σημεῖα προσοχῆς, ἀρκεῖ μόνον νά εἶναι ὄντως προσεκτικόν.

Ἐὰν ἀναζητήσωμεν ἐκὼς τὰς μεθόδους ἐκείνας, αἵτινες, παρέχουσαι τὴν εὐκαιρίαν τῆς φυσικῆς κινήσεως, βοηθοῦν εἰς τὴν ἐργασίαν τῆς σκέψεώς του. Τὸ παιδί μανθάνει νά γράφῃ εὐκολώτερον παρὰ νά διαβάσῃ, διότι ἡ ἐργασία τῆς γραφῆς κάμνει νά ἐνεργῇ ἡ χεὶρ του καὶ κατ' ἀκολουθίαν τοῦ ἀρέσει περισσότερον.

Αἱ φωνομιμητικαὶ μέθοδοι, μολοντί καὶ δι' αὐτῶν δυνάμεθα νά σκεπτόμεθα, ἔχουν τοῦτο τὸ πλεονέκτημα, ὅτι εἰσάγουν εἰς τὴν πρώτην σπουδὴν τῶν χειρονομιῶν καὶ τῶν κινήσεων καὶ ὅτι διακόπτουν τὴν ἀκίνησιαν, ἡ ὁποία εἶναι ἀνυπόφορος εἰς τὰ παιδιά. Μία ἀπὸ τὰς ἀξίας τῶν μεθόδων Froebel εἶναι ὅτι ἀσκοῦν συγχρόνως τὰς αἰσθήσεις καὶ τὴν κινητήριον ἰκανότητα.

Θὰ ἦτο παρ' ὅλα ταῦτα ἐπικίνδυνον, ἐὰν ἀπεδεχόμεθα ἐξ ὀλοκλήρου τὴν ὑπερβολικὴν ζωηρότητα τοῦ παιδιοῦ. Ἡ τάξις τοῦ σχολείου θὰ διελύετο παρὰ μαθητῶν, διαρκῶς κινουμένων καὶ μανθανόντων νά ἀναγινώσκουν μὲ χοροπηδήματα πού θὰ ἔκαμνον. Ἐπιπλέον, ἂν δὲν ἐπιβλέψωμεν τὸ παιδί, δύναται τοῦτο νά ἀποκτήσῃ συνηθείας ὀχληράς καὶ δυσαρέστους συσπάσεις τῶν μυῶν.

Ἡ Edgeworth, ἀσχοληθεῖσα πολὺ μὲ τὸν κίνδυνον αὐτόν, γράφει πολὺ δικαίως:

«Ἐὰν ἓνα παιδί δὲν δύναται νὰ ἀναγνώσῃ, χωρὶς νὰ ταλαντεύῃ τὴν κελαφὴν ὡς ἐκκρεμές, εἶναι ὀλιγώτερον ἄτοπον νὰ διακόψωμεν τὸ μάθημα τῆς ἀναγνώσεως, παρὰ νὰ τὸ ἀφήσωμεν νὰ μεγαλώσῃ μὲ τὴν γελοίαν αὐτὴν συνήθειαν».

Διεγερτικὰ τῆς προσοχῆς

Εἷς παιδαγωγὸς εἶπεν: «Τὸ διαφέρον τὸ ἐμπνεόμενον ἀπὸ τὸ θέμα τῆς διδασκαλίας, ἀποτελεῖ μεγάλην δύναμιν διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς προσοχῆς». Συνεπῶς ἡ δημιουργία διαφέροντος πρέπει νὰ εἶναι ἡ βασικὴ ἐνασχόλησις τῶν διδασκάλων. Ἡ ἀληθὴς προσοχή, καθὼς καὶ ἡ ἀφοσίωσις, δὲν καταναγκάζει· αὕτη δίδεται εἰς ὄσους γνωρίζουν νὰ τὴν κερδίζουν. Ἐπομένως τίποτε σπουδαιότερον ἀπὸ τὴν ἐκλογὴν τῶν θεμάτων τῆς διδασκαλίας, καὶ πρὸ πάντων ἀπὸ τὸν τρόπον νὰ τὰ διδάσκωμεν.

Ἀναμφιβόλως πρέπει νὰ προφυλασσώμεθα ἀπὸ τὰς πλάνας μιᾶς ἀγωγῆς ὑπερβολικὰ εὐχαρίστου καὶ εὐκόλου, ἥτις κάμνει κατάχρησιν τῆς τέρψεως καὶ ἀποκλείει τὴν προσπάθειαν. Ἄλλὰ καὶ νὰ μὴ λησμονώμεν, ὅτι ἡ εὐχαρίστησις εἶναι τὸ πλεόν ἰσχυρὸν διεγερτικὸν τῆς σπουδῆς. Ἄς ἀπομακρύνωμεν, κατὰ τὸ δυνατόν, τὰ ἐμπόδια ἐκ τῆς ὁδοῦ τῆς ἀναποφασίστου ἀκόμη προσοχῆς, ἥτις θέλει τὴν ὁδὸν ὅπου εὕρισκει εὐχαρίστησιν.

Τίποτε δὲν εἶναι ἀδιάφορον ἐξ ἐκείνων, ποῦ συντελοῦν εἰς τὸ νὰ εἶναι ἡ διδασκαλία εὐχάριστος. Τὸ τάλαντον τοῦ διδασκάλου ἔγκειται εἰς τὸ νὰ κερδίξῃ τὴν προσοχὴν τοῦ μαθητοῦ. Καί, ἔλλειπει τοῦ ταλάντου τούτου, ἡ ἀπλότης, ἡ καθαρότης, ἡ σαφήνεια τῆς ἐκθέσεως νὰ ἀσκοῦν ἀγαθὴν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῶν διαθέσεων τοῦ ἀκροατηρίου. Ἄκόμη ὁ τόνος τῆς φωνῆς, ἡ στάσις τοῦ διδασκάλου, ἅτινα δεικνύουν τὸ διαφέρον του δι' ἐκεῖνο ποῦ διδάσκει, θὰ συντελέσουν εἰς τὸ νὰ ἐξεγερθῇ τὸ διαφέρον αὐτῶν ποῦ μανθάνουν καὶ ἀκούουν.

Δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ καταστήσωμεν τὰ πάντα εὐχάριστα καὶ θελκτικά, ἀλλ' ὅμως πάντοτε πρέπει νὰ ἐνθουμούμεθα, ὅτι τὸ εὐχάριστον ἀσφαλῶς διεγείρει τὴν προσοχὴν. Ἐπίσης τὸ εὐχάριστον τὴν διατηρεῖ.

Ἡ περιέργεια

Ἐν τῇ ἀναζητήσει τοῦ θελγήτρου καὶ τοῦ διαφέροντος ὁ παιδαγωγὸς βοηθεῖται παρ' αὐτῆς ταύτης τῆς φύσεως τοῦ παιδιοῦ. Σφάλλονται οἱ ἰσχυριζόμενοι ὅτι τὸ πνεῦμα τοῦ παιδιοῦ ἀπεχθάνεται τὴν προσοχὴν.

Ἡ περιέργεια, τὸ μέγα τοῦτο ἐλατήριον τῆς διανοήσεως, τὸ ὁποῖον ὁ Fénélon θαυμασίως προσδιώρισεν «ὡς μίαν κλίσιν τῆς φύσεως, προπορευομένης τῆς διδασκαλίας», ἂν προκληθῇ ἐπιδεξιῶς καὶ ἱκανοποιηθῇ ἐπικαίρως, θὰ εἶναι ἡ φυσικὴ πηγὴ τῆς προσοχῆς.

Εἰς ἐπίσκοπος τοῦ 19ου αἰῶνος, ὀλιγώτερον φιλελεύθερος τοῦ Fénélon, ὁ Duranlou, ὠμίλησεν αὐστηρῶς διὰ τὴν παιδικὴν περιέργειαν εἰπὼν :

«Ἡ ἐλαφρὰ ψυχὴ, ἡ διεσκορπισμένη, ἡ περιέργος, ἡ ἀνοικτὴ πρὸς πάσας τὰς πλευράς, ἀφήνει τὸ πᾶν νὰ χάνεται καὶ οὐδὲν κρατεῖ. Οὐδὲν ἔργον σοβαρὸν εἶναι δυνατὸν διὰ ταύτην».

Ἡ περιέργεια, ἥτις πράγματι εἶναι ὁ χαρακτῆρ ἐνὸς πνεύματος ἀνοικτοῦ πρὸς ὅλας τὰς πλευράς, ἀνυπομόνου νὰ μάθῃ, ζωηροῦ εἰς τὴν ἀναζήτησιν, εἶναι ἐν ἀντιθέσει πρὸς ὅσα λέγει ὁ ἐπίσκοπος, μία πολύτιμος διάθεσις καὶ μία εὐτυχῆς ἱκανότης, τὴν ὁποίαν πρέπει νὰ μεταχειριζώμεθα μὲ ἐπιδεξιότητα καὶ περισκεψιν. Ἡ περιέργεια εἶναι ἕν εἶδος πνευματικῆς ὀρέξεως, εἰς ἣν δέον νὰ παρέχωμεν ὑγιεινὰς τροφάς.

Εὐτυχεῖς οἱ διδάσκαλοι, οἵτινες ἀσχολοῦνται μὲ πνεύματα φυσικῶς περιέργα. Ἄλλ' εὐτυχεῖς, πρὸ παντός, ἐκεῖνοι, οἵτινες γνωρίζουν νὰ προκαλοῦν τὴν περιέργειαν καὶ νὰ τὴν διατηροῦν ἀμείωτον. Ἐνεκα τούτου πρέπει νὰ προσφεύγωμεν εἰς τὰς ὀρέξεις τοῦ παιδιοῦ καὶ νὰ τὰς εὐνοῶμεν χωρὶς νὰ τὰς καταπονῶμεν.

Ἄς φροντίζωμεν διὰ τὴν περιέργειαν τοῦ παιδιοῦ, χωρὶς νὰ τὴν πνίγωμεν ὑπερπληροῦντες αὐτὴν. Ἄς ἀπαντῶμεν εἰς τὰς ἐρωτήσεις του, ὅπως ἀπαιτεῖ ὁ Locke, ἀλλ' ἄς τοῦ ἀφήσωμεν καὶ τὴν φροντίδα νὰ ἀναζητῆ μόνον του, μὲ τὴν προσωπικὴν του παρατήρησιν, τὴν ἱκανοποίησιν τὴν ὁποῖαν ἐπιθυμεῖ.

Ἡ περιέργεια εἶναι ἀληθῶς τὸ σπέρμα τῆς προσοχῆς, ἐὰν δὲν τὴν ἱκανοποιοῦν εὐθὺς ἀμέσως, ἀλλὰ τὴν ἀφήνουν ν' ἀποβῆ μίᾳ προσπάθειᾳ πρὸς τὴν ἀλήθειαν.

Ἀποτελέσματα τοῦ νεωτερισμοῦ ἐπὶ τῆς προσοχῆς

Εἰς τῶν καλυτέρων τρόπων πρὸς διέγερσιν τῆς περιεργείας καὶ κατ' ἀκολουθίαν τῆς προσοχῆς, εἶναι νὰ παρουσιάζωμεν εἰς τὸ παιδί ἀντικείμενα νέα. Ἡ ἀντίθεσις ἀφυπνίζει τὸ πνεῦμα, ὑπὸ τὸν ὄρον ὅμως ὅτι αὕτη ἢ ἀντίθεσις δὲν θὰ εἶναι σφοδρὰ καὶ ὅτι ἡ νέα διδασκαλία δὲν θὰ εἰσάγη τὸ παιδί εἰς κόσμον ἀπολύτως ξένον πρὸς τὰς προγενεστέρας του ἀπασχολήσεις.

«Εἰς τὰ θέματα τὰ ἐξ ὀλοκλήρου νέα, λέγει ἡ Edgeworth, κάμνομεν πλεοναζούσας προσπάθειας προσοχῆς καὶ καταπονούμεθα χωρὶς ὠφέλειαν».

Τίς δὲν γνωρίζει ἐκ πείρας, ὅτι ἡ ἀπαρχὴ μιᾶς ἐπιστήμης, παρὰ τὰ θέλγητρα τοῦ νέου, εἶναι ἰδιαιτέρως κοπιώδης ; Πρέπει νὰ πλησιάσωμεν καὶ νὰ συνδέσωμεν τὰς δύο κοινὰς παροιμοίας : *«Κάθε νέον εἶναι καλόν»* καὶ ὅτι *«τὸ πρῶτον βῆμα στοιχίζει».*

Ἀποτελέσματα τῆς ποικιλίας

Ἐν τῇ ἀγωγῇ τῆς προσοχῆς ὀλιγώτερον ἐνδιαφέρει τὸ νέον καὶ περισσότερον ἡ ποικιλία. Ἡ ἀλληλοδιαδοχὴ τῶν ἀπασχολήσεων καὶ τῶν ἀσκήσεων ἐμψυχώνει τὴν τάξιν. Πρέπει νὰ γνωρίζωμεν νὰ περνῶμεν ἀπὸ τὴν ἑκθεσιν εἰς τὴν ἐρώτησιν, ἀπὸ ἓν εἶδος ἐργα-

σίας εις ἄλλο. ἼΑλλ' αἱ διάφοροι αὐται ἀσκήσεις νὰ ἀπευθύνωνται εἰς ἰκανότητας ὀλίγον διαφερούσας. Ὅταν μία πνευματικὴ ἰκανότης κουρασθῆ, πρέπει νὰ τῆς παράσχωμεν μίαν ἀνακούφισιν καὶ νὰ ἀπευθυνθῶμεν εἰς τὴν γειτονικὴν τῆς ἰκανότητα. Τὸ πνεῦμα τοῦ παιδιοῦ, ἄλλως τε, εἶναι ἀπληστον εἰς τὰς ἐναλλαγὰς. Ἐνίστε μία ἀπλῆ ἀλλαγὴ τοῦ τόνου, εἰς διάφορος τονισμὸς τῆς φωνῆς τοῦ διδασκάλου, ἀρκεῖ νὰ ἐξυπνήσῃ τὴν προσοχὴν ἢ ὁποῖα ἤρχισεν ἤδη νὰ νερκῶνεται.

Τίποτε δὲν εἶναι δυσκολώτερον ἀπὸ τοῦ νὰ ἀκούσῃ καὶ παρακολουθήσῃ τις μετὰ προσοχῆς μίαν ὁμιλίαν μονότονον καὶ χωρὶς στροφάς.

Ἐλίγα πράγματα κάθε φορὰν

Δὲν πρέπει ὅμως ἡ μέριμνα τῆς ποικιλίας καὶ τῆς διαφοροποιήσεως τῆς διδασκαλίας νὰ μᾶς ρίψῃ εἰς σύγχυσιν. Τὸ μέγα πλῆθος τῶν θεμάτων διασπᾷ τὴν προσοχὴν καὶ τὴν βλάβει.

«Θὰ ἦτο ἐξ ἴσου τρέλλα, λέγει ὁ Souilly, νὰ παρουσιάζωμεν εἰς τὸ παιδί ταῦτοχρόνως μέγαν ἀριθμὸν διαφόρων μελετῶν καὶ νὰ ἀξιῶμεν νὰ κρατῆ τὸ πνεῦμα του ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ θέματος κατὰ τὴν διάρκειαν ἀορίστου χρόνου».

Ὅταν παρουσιάζωμεν πολλὰ θέματα συγχρόνως, ὄχι μόνον δὲν συγκρατοῦμεν τὴν προσοχὴν, ἀλλὰ τὴν κουράζωμεν, τὴν καταπονοῦμεν καὶ καθιστῶμεν πᾶσαν προσπάθειάν τῆς ἀνωφελῆ.

Ἄς δυσπιστῶμεν ὅθεν εἰς τοὺς πολυλόγους διδασκάλους, τῶν ὁποίων ἡ σκέψις εἶναι πλουσία, τῶν ὁποίων οἱ λόγοι διαδέχονται ἀλλήλους με ἐξαιρετικὴν εὐστροφίαν.

Ἐπὸ τὰ μαθήματα ταῦτα δὲν δυνάμεθα νὰ περιμένωμεν ἀποτελεσμα διαρκείας οὔτε βαθείας ἐντυπώσεις. Ὁ μαθητὴς, καθὼς καὶ ὁ διδάσκαλος, φθάνει πνευστιῶν εἰς τὸ τέρμα τοῦ ρητορικοῦ τούτου λόγου.

Ἡ κατάστασις τοῦ πνεύματος, εἰς τὴν ὁποίαν τὸν βυθίζει ἡ βιαστικὴ πολυμάθεια τοῦ διδασκάλου, μᾶς ὑπενθυμίζει τὴν κατάπληξιν τῶν Ἑσκιμῶν, τῶν ὁποίων διηγοῦνται τὴν ἐξῆς ἱστορίαν :

Μόλις ἔφθασαν οὗτοι εἰς τὸ Λονδίνον, ἐπεσκέφθησαν εἰς μίαν ἡμέραν ὄλα τὰ μνημεῖα τῆς πρωτευούσης ὑπὸ τὴν ὁδηγίαν βιαστικοῦ ὁδηγοῦ. Κατὰ τὴν ἐπάνοδον τοὺς ἠρώτων τί εἶδον, ἀλλὰ δὲν ἐγνώριζον νὰ ἀπαντήσουν. Εἰς ἐξ αὐτῶν βιασθεῖς κάπως ἀπὸ ἐπιμόνους ἐρωτήσεις καὶ ἐξεληθὼν τοῦ ληθάργου του, εἶπε σείων τὴν κεφαλὴν. «*Πολὺς καπνός, πολὺς θόρυβος, πολλὰ οἰκίαι, πολὺς κόσμος*».

Ἐξωτερικαὶ συνθηκαὶ τῆς προσοχῆς

«*Εἶναι ἐπικίνδυνον*, λέγει ἡ Edgeworth, *νὰ μεταχειριζόμεθα ἐξωτερικὰ διεγερτικὰ διὰ τὴν σπουδὴν ἐνὸς ἀντικειμένου*». Βεβαίως τὸ διαφέρον κατὰ τὸ δυνατόν πρέπει νὰ πηγάζῃ ἀπὸ αὐτὴν ταύτην τὴν σπουδὴν καὶ νὰ τίθενται εἰς κίνησιν τὰ ἐσωτερικὰ ἑλατήρια τῆς προσοχῆς. Δὲν εἶναι ὅμως λογικὸν νὰ ἀπορρίψωμεν τὴν βοήθειαν, ἣτις δύναται νὰ ἔλθῃ ἕξωθεν οὔτε νὰ περιφρονήσωμεν τὴν σπουδαιότητα τῶν ὑλικῶν συνθηκῶν, ἐντὸς τῶν ὁποίων δύναται νὰ τοποθετηθῇ ὁ μαθητής.

Ἡ προσοχὴ ποικίλλει ἀναλόγως τῶν ὥρῶν τῆς ἡμέρας, ἀναλόγως τῶν ἡμερῶν τῆς ἐβδομάδος καὶ ἀναλόγως τῶν διαστημάτων, τὰ ὁποῖα χωρίζουν τὴν ἐργασίαν ἀπὸ τὰ γεύματα. Ἡ προσοχὴ εἶναι περισσότερον ἰσχυρὰ κατὰ τὰ πρωινὰ μαθήματα παρὰ κατὰ τὰ ἀπογευματινὰ καὶ κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν πρώτων ὥρῶν παρὰ τῶν τελευταίων. Ὁ συνετὸς διδάσκαλος θὰ ὑπολογίσῃ ταύτας τὰς διαφοράς, διὰ νὰ ρυθμίσῃ τὴν τάξιν τῶν σπουδῶν. Θὰ ἀρχίσῃ ἀπὸ τὰς πλέον δυσκόλους ἀσκήσεις καὶ θὰ δώσῃ εἰς τὸ τέλος ἐκείνας πού ἀπαιτοῦν ὀλιγώτερον κόπον.

Περιπτώσεις καθ' ἃς ἡ προσοχή εἶναι ἀπειθής

Ἡ ἐλαττωματικὴ προσοχή προέρχεται εἴτε τυχαίως ἐκ περιστάσεων παροδικῶν, ὅτε εἶναι σχετικῶς εὐκόλον νὰ τὴν τροποποιήσωμεν, εἴτε ἀπὸ γενικὴν νωχέλειαν τοῦ πνεύματος ἀνικάνου νὰ συγκεντρωθῇ.

Εἰς τὴν πρώτην περίπτωσιν τὰ φάρμακα τὰ ὁποῖα θὰ μεταχειρισθῶμεν εἶναι αἱ δοθεῖσαι ἤδη συμβουλαὶ αἵτινες ἀποσκοποῦν εἰς τὸ νὰ τοποθετήσουν τὸ πνεῦμα ἐντὸς εὐνοϊκῶν συνθηκῶν διὰ τὴν ἐξέλιξιν τῆς προσοχῆς. Τούτους τοὺς κανόνας, ἄλλως τε, πρέπει νὰ ἐφαρμόσωμεν μετὰ λεπτότητος ὑπολογίζοντες καὶ τὰς ἐξαιρέσεις, αἵτινες ἐπιτρέπονται. Τοιουτοτρόπως ἔχομεν ἓνα γενικὸν νόμον, ὅτι ἡ προσοχή τοῦ μαθητοῦ εἶναι πρὸ παντὸς ἰσχυρὰ εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ μαθήματος, ἐπειδὴ δὲν εἶναι ἀκόμη κουρασμένη.

Καὶ ἐν τούτοις τίς δὲν παρατήρησεν, ὅτι τὸ παιδί αἰσθάνεται κόπον διὰ νὰ τεθῇ εἰς ἐνέργειαν; Γενικῶς ὅταν τὸ παιδί ἀρχίζῃ τὸ μάθημά του, θορυβεῖται. Τοῦ χρειάζονται μερικὰ λεπτά, διὰ νὰ συγκεντρωθῇ, διὰ νὰ συγκεντρώσῃ τὰς σκορπισμένας δυνάμεις τοῦ πνεύματός του. Εἶναι δύστροπον εἰς τὴν ἀρχὴν, καθὼς ὁ ἵππος, τὸν ὁποῖον μαστιγώνουν διὰ νὰ ξεκινήσῃ.

Ἡ κατάστασις εἶναι βαρυτέρα, ὅταν ἔχωμεν νὰ κάμωμεν μὲ φύσεις ἀγόνους, ὅποτε ἡ ἀπροσεξία εἶναι σημεῖον γενικῆς ἀδιαφορίας τοῦ πνεύματος.

«Αὕτη ἡ πνευματικὴ νωχέλεια, λέγει ὁ Locke, εἶναι τὸ χεῖριστον ἐλάττωμα, τὸ ἐμφανιζόμενον εἰς ἓνα παιδί καὶ τὸ δυσκολώτατον νὰ διορθωθῇ, διότι ἔχει τὴν ἀρχὴν του εἰς τὴν ἰδιοσυγκρασίαν του».

Ἄλλ' ἀληθῶς εἰπεῖν αὕτη ἡ ἀθεράπευτος ἀπροσεξία εἶναι σπανιωτάτη. Συχνότατα τὸ παιδί, καὶ τὸ μᾶλλον ἀφηρημένον ἐν τῷ σχολείῳ, ἐπειδὴ τὰ μαθήματα τὰ ὁποῖα μελετᾷ δὲν ἔχουν θέλγητρον δι' αὐτό, ἐπανευρίσκει ὄλην του τὴν ζωηρότητα καὶ ὄλην του τὴν ἐνεργητικότητα εἴτε εἰς τὰ παιγνίδια εἴτε εἰς

ἀγαπημένας του ένασχολήσεις. Πρέπει ὅθεν νὰ μελετῶμεν μετ' ἐπιμελείας τὸν χαρακτήρα του.

Ἐὰν εἶναι ἀδιάφορον εἰς ὅλας του τὰς πράξεις, ἐλάχιστα πρέπει νὰ ἐλπίζωμεν. Ἄλλ' ἐὰν ὑπάρχουν πράγματα, οἳαδήποτε καὶ ἂν εἶναι, τὰ ὁποῖα ἐλκύουν τὴν προτίμησίν του καὶ τὰ ὁποῖα κάμνει μετ' εὐχαριστήσεως, τότε πρέπει νὰ καλλιεργήσωμεν τὴν ἰδιαιτέραν του ὄρεξιν, ὥστε νὰ ἀσκήσωμεν τὴν δραστηριότητά του καὶ ἐπιτύχωμεν τὴν προσοχὴν του.

Ἐφ' ὅσον ἡ προσοχή του ἐξειλίχθη μέχρις ἑνὸς σημείου, θὰ δυνηθῆ αὕτη νὰ διαλάμπῃ καὶ ἐπὶ ἄλλων καὶ νὰ ἐπεκταθῆ ὀλίγον κατ' ὀλίγον εἰς μελέτας τὰς ὁποίας ἀρχικῶς ἀπέρριψεν.

Ἠθικαὶ συνέπειαι τῆς ἐλαττωματικῆς προσοχῆς

Δὲν εἶναι μόνον αἱ σπουδαί, ἡ πνευματικὴ ἐργασία, τὰς ὁποίας ὠφελεῖ ἡ προσοχή. Ἡ διαγωγὴ καὶ συμπεριφορὰ καὶ αἱ ἀρεταὶ τοῦ χαρακτήρος ἔχουν ἐξ ἴσου ἀνάγκην αὐτῆς ὅσον καὶ αἱ ἀρεταὶ τοῦ πνεύματος. Ἡ ἐλαττωματικὴ προσοχὴ ἐν τῷ πρακτικῷ βίῳ εἶναι συνώνυμος μὲ τὴν ἐλαφρότητα καὶ ἀνοησίαν.

Ὅταν συνηθίσῃ τις νὰ εἶναι προσεκτικὸς δὲν ἔχει μόνον τὸν καλύτερον τρόπον νὰ μορφωθῆ καὶ νὰ προοδεύσῃ εἰς τὰς ἐπιστήμας, ἀλλ' ἔχει καὶ τὸ πλέον πολύτιμον ὄργανον τῆς ἠθικῆς τελειώσεως· ἔχει ἀκόμη τὸν ἀσφαλέστερον τρόπον νὰ ἀποφύγῃ τὰς παρεκκλίσεις καὶ τὰ λάθη, ἔχει δηλαδὴ τὰ πλέον ἀναγκαῖα στοιχεῖα τῆς ἀρετῆς.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΣΤ΄

ΚΑΛΛΙΕΡΓΕΙΑ ΤΗΣ ΜΝΗΜΗΣ

Σπουδαιότης τῆς μνήμης

Δὲν ὑπάρχει χῶρος νὰ ὀμιλήσωμεν διὰ μακρῶν περὶ τῆς ὠφελείας τῆς μνήμης, διότι ἄλλοτε ἔκαμαν κατάχρησιν αὐτῆς, διότι ἔκαμαν τὸ λάθος νὰ θυσιάσουν εἰς αὐτὴν τὰς ἄλλας ἰκανότητας τοῦ πνεύματος εἰς παιδευτικὰ συστήματα, εἰς τὰ ὁποῖα ἡ διδασκαλία ἦτο ἐμπεπιστευμένη εἰς αὐτὴν, διότι οἱ παιδαγωγοὶ τὴν ἐδυσφήμισαν καὶ τὴν μετεχειρίσθησαν ὡς ἐχθράν. Ἐσκέφθησαν ὅμως τί θ' ἀπέβαιεν ἡ ἀγωγή ἄνευ αὐτῆς; Παρετήρησαν, ὅτι δὲν ὑπάρχει στιγμή καθ' ἣν ἡ διδασκαλία θὰ παρέβλεπε τὴν βοήθειάν της; Διότι ἡ μνήμη ἀναπτύσσει καὶ συνοδεύει τὰς ἄλλας ἰκανότητας καὶ τροφοδοτεῖ ὅλας.

«*Ἡ μνήμη, λέγει ὁ Pascal, εἶναι ἀναγκαία εἰς ὅλας τὰς ἐνεργείας τοῦ πνεύματος*».

«*Χωρὶς τὴν μνήμην, ἔγραφεν ὁ Guizot, αἱ πλέον ὄραται πνευματικαὶ ἰκανότητες παραμένουν ἀνωφελεῖς*».

Αὐτὴ αὕτη ἡ ἠθικὴ ζωὴ, καθὼς καὶ ἡ πνευματικὴ ζωὴ, στηρίζεται ἐπὶ τῆς μνήμης καὶ καθὼς λέγει ὁ Chataubriand, «*ἡ πλέον ἀφωσιωμένη καρδιά θὰ ἔχανε τὴν τρυφερότητά της, εἰὰν δὲν ἐνεθυμεῖτο πλέον*».

Ἄναμφισβητήτως δὲν δυνάμεθα νὰ τὴν ἀφήσωμεν σήμερον νὰ ἀσκήσῃ κυριαρχίαν ἐπὶ τοῦ πνεύματος, ἥτις ἀνήκει εἰς τὴν κρίσιν, εἰς τὴν προσωπικὴν σκέψιν. Διὰ τὴν μνήμην, καθὼς καὶ διὰ τὰς ἄλλας δυνάμεις.

τῆς ψυχῆς, μία ἀποκλειστική καλλιέργεια εἶναι κινδυνώδης.

Ἄλλὰ θὰ ἦτο ἐπίσης παράλογον νὰ ἀρνηθῶμεν τὴν ἀξίαν τῆς μνήμης, ἐπειδὴ ἕκαμον κατάχρησιν τῆς ἀπομνημονεύσεως, καθὼς, φερ' εἶπειν, πρέπει νὰ ἀποκλείσωμεν τὴν λογικὴν, ἐπειδὴ κάμνουν πολλοὺς συλλογισμοὺς.

Ἀπείρως ὠφέλιμος δι' ὅλας τὰς χρήσεις τῆς πρακτικῆς ζωῆς ἡ μνήμη εἶναι ταύτοχρόνως τὸ πολυτιμότερον παιδαγωγικὸν ὄργανον. Δὲν ὑπάχει πνευματικὴ ἰκανότης, τῆς ὁποίας ὁ παιδαγωγὸς νὰ διεκῆρυξε συχνότερα τὰς ὑπηρεσίας. Ἡ μνήμη εἶναι ἡ ἄμεσος πηγὴ μεγάλου ἀριθμοῦ ἐκ τῶν γνώσεών μας καὶ ὁ φύλαξ ὄλων. Ὁ Bain, δὲν διστάζει νὰ διακηρύττῃ ὅτι ἡ μνήμη παίζει τὸν μεγαλύτερον ρόλον ἐν τῇ ἀγωγῇ.

Ἡ μνήμη τοῦ παιδιοῦ

Ἀκριβῶς κατὰ τὴν ἡλικίαν ποῦ πρόκειται νὰ μάθωμεν ὅλα ἡ μνήμη μας εἶναι φυσικῶς ἰσχυροτάτη. Οἱ παιδαγωγοὶ συμφωνοῦν καὶ ἀναγνωρίζουν, ὅτι ἡ παιδικὴ ἡλικία εἶναι ἡ ἐποχὴ ἡ προνομιοῦχος ὡς πρὸς τὴν μνήμην. Ὁ Bain παραδέχεται ὅτι ἡ περίοδος, καθ' ἣν ἡ πλαστικότης τοῦ ἐγκεφάλου καὶ ἡ πρόσληπτικὴ δύναμις τοῦ πνεύματος εὐρίσκονται εἰς ὕψιστον σημεῖον, ἐκνείνεται ἀπὸ τοῦ ἔκτου μέχρι τοῦ δεκάτου ἔτους. Τὸ παιδί γενικῶς εἶναι πλουσίως προικισμένον ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῆς μνήμης, ὥστε νὰ συγκρατῇ λέξεις καὶ φράσεις, αἱ ὁποῖαι στεροῦνται ἐννοίας δι' αὐτὸ ἢ στεροῦνται πάσης ἐννοίας. Τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὸ ὅτι ἡ μνήμη κατὰ μέγα μέρος ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὰς σωματικὰς δυνάμεις καὶ ἀπὸ τὸ νευρικὸν σύστημα. Εἰς τὸ παιδί, τοῦ ὁποίου ὁ ἐγκέφαλος αὐξάνει καθ' ἐκάστην, τοῦ ὁποίου τὰ νεῦρα δονοῦνται ἀπὸ ζωτικότητα, ἥτις ἀνήκει εἰς τὰς νέας δυνάμεις, τὰς γεννωμένας ἀκόμη, τοῦ ὁποίου ἡ αἰσθητικότης οὐδὲν ἔχα-

σεν ἀπὸ τὴν δροσερότητά της καὶ ζωηρότητά της, ἡ μνήμη ὀφείλει ἀναγκαίως νὰ ἀναπτύσσεται μετὰ θαυμαστῆς εὐκολίας. Βραδύτερον, εἰς τὸν ἔφηβον, εἰς τὸν ὄριμον ἄνθρωπον, αἱ σκεπτικαὶ δυνάμεις τοῦ πνεύματος θὰ ἔλθουν εἰς βοήθειαν τῆς μνήμης, ἀλλὰ δὲν θὰ δυνηθοῦν ν' ἀντικαταστήσουν τὴν αὐθόρμητον ταύτην μνήμην τῆς πρώτης ἡλικίας, τὴν ἀνοικτὴν εἰς ὅλας τὰς ἐντυπώσεις, τὸ φυσικὸν καὶ εὐκολον τοῦτο προῖον ὀργάνων νέων καὶ ἀμεταχειρίστων.

Ἐπὶ πλέον ἡ δύναμις τοῦ παιδιοῦ ἐπωφελεῖται τῆς ἀδυναμίας καὶ ἀδρανείας τῶν ἄλλων ἰκανοτήτων. Τὸ πνεῦμα εἶναι ἀκόμη κενόν. Κατ' ἀκολουθίαν πληροῦται χωρὶς προσπάθειαν. Βραδύτερον, αἱ ἀσχολίαι, αἱ μέριμναι, αἱ σκέψεις αἱ προσωπικαὶ θὰ φράξουν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον τὸν δρόμον εἰς τὰς ἐντυπώσεις τὰς ἔξωθεν. Αἱ νέαι ἀναμνήσεις δυσκόλως θὰ εὔρουν θέσιν εἰς τὴν διάνοιαν, εἰς τὴν ὁποίαν ἐπεσωρεύθησαν παλαιαὶ τοιαῦται. Θὰ ἀνακατωθοῦν καὶ θὰ συγχισθοῦν μέσα εἰς τὸ πνεῦμα, ὅπως οἱ νέοι χαρακτῆρες, τοὺς ὁποίους θὰ ἤθελέ τις νὰ χαράξῃ ἐπὶ χάρτου τυπωμένου. Ἡ μνήμη τοῦ παιδιοῦ εἶναι μία λευκὴ σελίς, ὅπου εὐκόλως ἐντυποῦται τὸ κάθε τι, εἶναι ἓν καθαρὸν κάτοπτρον, ὅπου τὸ πᾶν ἀντανακλᾶται.

Γνώμη τοῦ Rousseau καὶ τῆς κυρίας Campan

Τί νὰ σκεφθῶμεν τότε περὶ τῆς γνώμης μερικῶν παιδαγωγῶν, κατὰ τὴν ὁποίαν τὸ παιδί δὲν ἔχει ἀληθῆ μνήμην :

«Μολονότι ἡ μνήμη καὶ ὁ συλλογισμὸς εἶναι δύο ἰκανότητες διάφοροι, γράφει ὁ Rousseau, ἡ μία δὲν ἀναπτύσσεται ἀληθῶς ἢ μαζὶ μὲ τὴν ἄλλην. Τὰ παιδιά μὴ ὄντα ἰκανὰ διὰ διὰ κρίσιν δὲν ἔχουν ἀληθῆ μνήμην».

Ἐσαύτως ἀπὸ τῆς πλευρᾶς της ἡ κ. Campan διακηρύττει, ὅτι «ἡ μνήμη ἀναπτύσσεται εἰς ἡλικίαν τριῶν ἐτῶν».

Ἄρκει νὰ σπουδάσῃ κανεὶς ἐκ τοῦ πλησίον τὴν γνώμην τοῦ Rousseau, διὰ νὰ πεισθῇ, ὅτι ἡ ἀσυμφωνία μετ' αὐτοῦ εἶναι ἀπλῶς φαινομενικὴ καὶ προέρχεται ἐκ κακῆς συνεννοήσεως ἐπὶ τῶν λέξεων. Ἡ μνήμη τὴν ὁποίαν ὁ Rousseau ἄρνείται εἰς τὸ παιδί, εἶναι ἐκείνη τῶν ἀφηρημένων ἰδεῶν.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν βεβαίωσιν τῆς κ. Campan, αὕτη ἀναφέρεται εἰς τὴν γενικὴν παρατήρησιν, ὅτι ὁ ὠριμος ἄνθρωπος δὲν ἐνθυμεῖται τὰ γεγονότα τῶν τριῶν πρώτων ἐτῶν τῆς ζωῆς του. Τὰ τρία ταῦτα ἔτη εἶναι ὡς νὰ μὴ ὑφίστανται δι' ἡμᾶς· μία σκοτεινὴ νύξ τὰ καλύπτει ἐν τῇ συνειδήσει μας μόλις διακοπτομένη ἀπὸ μερικὰς ἀναλαμπάς, ἀπὸ τὴν ἀνάμνησιν βαρέων δυστυχημάτων καὶ καταστροφῶν,

Ὁ Λειβνίτιος ἀναφέρει ἓνα παιδί, τὸ ὁποῖον καταστὰν τυφλὸν εἰς ἡλικίαν 2 ἢ 3 ἐτῶν, δὲν ἐνεθυμεῖτο οὐδὲν πλέον ἐξ ἐκείνων τὰ ὁποῖα εἶχε ἀποκτήσει διὰ τῆς ὁράσεως. Θὰ ἤρκει, διὰ νὰ ἀνασκευάσωμεν τὴν κ. Campan, νὰ ἐνθυμηθῶμεν, ὅτι εἰς ἡλικίαν τριῶν ἐτῶν τὸ παιδί γνωρίζει γενικῶς νὰ ὁμιλῇ καὶ ὅτι ἡ γνώσις τῶν λέξεων τῆς μητρικῆς γλώσσης προϋποθέτει ἰκανὸν ξεδίπλωμα τῆς μνήμης. Μόνον αἱ πρῶται κατακτήσεις τῆς ἀναμνήσεως εἶναι ἀδύνατοι καὶ εὐθραστοί. Αὗτοι ἔχουν ἀνάγκην νὰ εἶναι ὠρισμένοι καὶ ἰσχυραί, διὰ τῆς ἀνανεώσεως τῶν αὐτῶν ἐντυπώσεων, καθὼς αἱ λεπταὶ εἰκόνες, εἰς τὰς ὁποίας ὁ χρωστήρ ὀφείλει νὰ περάσῃ πολλὰς φορὰς, διὰ νὰ διατηρήσουν τὰ φευγαλέα χρώματα, τὰ πάντοτε ἔτοιμα νὰ ἐξαλειφθοῦν.

Χαρακτῆρες τῆς παιδικῆς μνήμης

Ἡ μνήμη τοῦ παιδιοῦ ἔχει τὰ προτερήματά της, ἀλλ' ἔχει ὡσαύτως καὶ μερικὰ ἐλαττώματα. Τὰ προτερήματά της ἀποτελοῦν διὰ τὰ παιδιά τὰ καλῶς προικισμένα, σπανίαν προσληπτικὴν δύναμιν. Ἐνῶ

ἡ κουρασμένη μνήμη τοῦ γέροντος εὐχαριστεῖται νὰ ἐπικαλῆται ὀκνηρῶς τὰς εἰκόνας τοῦ διαρρεῦσαντος χρόνου, ἢ τοῦ παιδιοῦ εἶναι πάντοτε ἐν κινήσει, πάντοτε ἐν ἀναζητήσῃ νέων γνώσεων, αἵτινες κατακτῶνται μὲ τόσην εὐκολίαν, μὲ ὄσην ἀπληστίαν ἀνεζητήθησαν. Τὸ παιδί βλέπει τὰ πάντα, ἀκούει τὰ πάντα. Τίποτε δὲν διαφεύγει τὰς νέας καὶ ζωηρὰς αἰσθήσεις του. Διακρίνει πράγματα καὶ πρόσωπα. Ἔχει θαυμαστήν ἱκανότητα νὰ συγκρατῆ τὰς λέξεις καὶ νὰ μανθάνῃ γνώσεις. Ὑπὸ ὠρισμένους ὄρους δύναται νὰ μανθάνῃ συγχρόνως δύο ἢ καὶ τρεῖς ἐξ αὐτῶν. Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ὁ ἔφηβος καὶ ὁ ὠριμος ἄνθρωπος θὰ τὸ κάμουν μὲ κοπιώδη ἐργασίαν, ὅτε ἡ κατάκοπος μνήμη των θὰ ἀρνηθῆται εἰς τὸ νὰ καταγράψῃ νέας γνώσεις, τὸ παιδί ὅλα αὐτὰ τὰ κάμνει μὲ εὐκολίαν καὶ χωρὶς νὰ τὸ σκέπτεται.

Ἄλλος χαρακτήρ τῆς παιδικῆς μνήμης εἶναι ἡ κατὰ λέξιν ἀκρίβεια, ἢ αὐστηρὰ ἀκρίβεια τῶν ἀναμνήσεων. Ὁ Legouné συγκρίνει δικαίως τὸ παιδί μὲ ἓνα ἐκτιμητὴν δημοπρασιῶν, ὅστις σημειώνει τὸ πᾶν καὶ οὐδεμίαν λεπτομέρειαν παραλείπει. Μὲ ἀκρίβειαν, ἱκανὴν νὰ χρησιμεύσῃ ὡς πρότυπον εἰς τὸν ἱστορικόν, τὸ παιδί ἐνθυμεῖται καὶ τὰς παραμικροτέρας λεπτομερείας τῶν πραγμάτων. Ὅταν τοῦ διηγῆσθε ἓνα μῦθον, μίαν ἱστορίαν, τὰ ὁποῖα γνωρίζει, μὴ σκεφθῆτε νὰ ἀλλάξετε οὔτε μίαν καὶ μόνην λέξιν. Θὰ ἀκούσετε ἀμέσως τὰς διαμαρτυρίας του: «Δὲν εἶναι ἔτσι».

Ἐξ ἄλλου ἡ παιδικὴ μνήμη ἔχει καὶ τὰς ἀδυναμίας της, τὰς ὁποίας μόνη ἢ πρόοδος τῆς ἡλικίας δύναται νὰ διορθώσῃ. Διότι ἡ παιδικὴ μνήμη ἀμαρτάνει πρὸ παντός εἰς τοῦτο, εἰς τὸ ὅτι εἶναι ἐλάχιστα ἱκανὴ νὰ ἐντοπίζη ἀκριβῶς ἐν τῷ χρόνῳ τὰς ἀναμνήσεις τὰς ὁποίας συνέλεξεν. Τὶς ἐξ ἡμῶν δὲν ἤκουσε παιδιὰ δύο ἢ τριῶν ἐτῶν νὰ διηγῶνται ὡς χθεσινόν γεγονός μίαν πρᾶξιν τῆς ὁποίας ὑπῆρξαν μάρτυρες πρὸ πολλῶν μηνῶν; Αἱ ἀναμνήσεις κυματί-

ζουν συχνά εις τὸ πνεῦμα τοῦ παιδιοῦ, ὡς εἰκόνες χω-
ρὶς συνοχὴν, τρόπον τινὰ ἀποχωρισμέναι τοῦ παι-
σίου των.

Καλλιέργεια τῆς μνήμης

Ὁ Montaigne παρετήρει δικαίως, ὅτι συχνότατα ἀσχολοῦνται μὲ τὸ νὰ στολίζουν τὴν μνήμην καὶ ὄχι νὰ τὴν μορφώνουν. Τὸ σπουδαῖον πράγματι δὲν εἶναι νὰ ἐξέλθῃ τὸ παιδί τοῦ σχολείου μὲ στολισμένον τὸ πνεῦμα του ἀπὸ ἀναμνήσεις καὶ γνώσεις, ἀλλὰ νὰ ἔχῃ εἰς τὴν διάθεσίν του μνήμην εὐκαμπτον καὶ ἰσχυράν, ὡσαν εἰς κατάστασιν νὰ πλουτίζεται ἀκόμη, νὰ οικειοποιητῆι νέας γνώσεις καὶ νὰ ὑπέικῃ εἰς τὴν πείραν τῆς ζωῆς.

Ἐπὶ τὸν ἄλλο μὲν ἔχει δύο μέρη διακεκριμένα ἐν τῇ καλλιέργειᾳ τῆς ἀγωγῆς. Πρέπει ἀρχικῶς νὰ τὴν κάμωμεν νὰ ἀποκτήσῃ ὅσῳ τὸ δυνατόν περισσοτέρας γνώσεις, δηλαδὴ νὰ κατακτήσῃ ὀλόκληρον τὸ ἀντικείμενον τῆς διδασκαλίας. Ἐπειτα πρέπει νὰ τὴν ἰσχυροποιήσωμεν καὶ νὰ τὴν αὐξήσωμεν ὡς ἰκανότητα τοῦ πνεύματος, πρᾶγμα ποῦ προκύπτει ἐν μέρει ἐξ αὐτῆς ταύτης τῆς διδασκαλίας, ἀλλὰ τὸ ὅποῖον ἀπαιτεῖ ἐπίσης μερικὰς εἰδικὰς προφυλάξεις, τῶν ὁποίων τὸ σύνολον συνιστᾷ ἐκεῖνο τὸ ὅποῖον καλοῦμεν κυρίως ἀγωγὴν τῆς μνήμης.

Εἶναι ἡ εἰδικὴ καλλιέργεια ἀναγκαία;

Ἄλλ' ἡ εἰδικὴ αὕτη καλλιέργεια τῆς μνήμης εἶναι ἀναγκαία; Καὶ ἂν ἀποδειχθῇ, ὅτι εἶναι ἀναγκαία, εἶναι καὶ δυνατὴ; Δὲν διστάζομεν οὐδόλως νὰ ἀπαντήσωμεν ἐπιβεβαιωτικῶς παρὰ τὴν ἀντίθετον γνώμην τοῦ Locke.

Ὁ Locke στηρίζεται ἀκριβῶς εἰς τὴν σταθεράν χρῆσιν τὴν ὁποίαν κάμνομεν τῆς μνήμης ἐν τῇ ζωῇ.

διὰ νὰ ἀμφοισβητήσῃ τὴν ὠφελιμότητα τῆς ἀσκήσεώς της ἐν τῷ σχολείῳ.

«*Ἡ μνήμη, λέγει, εἶναι τόσον ἀναγκαία εἰς ὅλας τὰς πράξεις τῆς ζωῆς, εἶναι δὲ τόσον ὀλίγα τὰ πράγματα, ποὺ διέρχονται δι' αὐτῆς, ὥστε θὰ ἔπρεπε νὰ φοβηθῇ τις μήπως αὐτὴ ἀμβλυνθῇ καὶ ἐξασθενήσῃ ἐξ αἰτίας τῆς ἀσκήσεως, ἐὰν ἡ ἀσκήσις εἶναι ὁ ὕψος τῆς δυνάμεώς της.*»

Ἐναμφιβόλως ἡ ζωὴ εἶναι τὸ καλύτερον σχολεῖον διὰ τὴν μνήμην, ἀλλ' ὑπὸ τὸν ὄρον ἡ μνήμη νὰ ἔχη ἤδη καταστῆ εὐκαμptos καὶ ἔμπειρος τῆς ἐργασίας διὰ τῶν σπουδῶν τῆς νεότητος καὶ ὑπὸ τὸν ὄρον ἀκόμη νὰ τὴν παραλάβῃ ὁ ἄνθρωπος ἐκ τῶν χειρῶν τοῦ μαθητοῦ ὡς ὄργανον σχηματισμένον ἤδη. Δὲν ὑπάρχει διδάσκαλος, ὅστις δὲν θὰ δυνηθῇ ἐκ πείρας νὰ διαψεύσῃ τὴν γνώμην τοῦ Locke. Διότι ὅλοι γνωρίζουν ἐκ πείρας ὅτι αἱ μνήμαι καὶ αἱ πλεον εὐτυχεῖς ἔχουν ἀνάγκην μακρῶν προσπαθειῶν, διὰ νὰ ἐγγίσουν τὸ μέγιστον τῆς δυνάμεώς των, ὅτι αἱ μέτριαι μνήμαι θὰ ἡμβλύνοντο τάχιστα, ἐὰν δὲν τὰς ἐξήσκουν σταθερῶς, καὶ ὅτι τέλος αἱ ἄγονοι μνήμαι θὰ παρέμεινον πάντοτε ἄκαρποι, ἐὰν δὲν τὰς ἐκαλλιέργουν ἐγκαίρως.

Εἶναι δυνατὴ ἡ καλλιέργεια τῆς μνήμης;

Ἄλλ' ὁ Locke προχωρεῖ περισσότερον ἀκόμη. Διότι τὸ βάθος τῆς σκέψεώς του δὲν εἶναι, ὅτι ἡ καλλιέργεια τῆς μνήμης εἶναι ἀνωφελής, ἀλλ' ὅτι εἶναι ἀδύνατος.

«*Ἀσκοῦντες τὴν μνήμην, λέγει, ἐπὶ τοιούτου ἢ τοιούτου ἀντικειμένου δὲν τὴν παρασκευάζομεν ὥστε νὰ συγκρατήσῃ ἄλλο πρᾶγμα, καθὼς χαράσσοιτες ἐπὶ μεταλλικῆς πλακῆς ἐν γνωμικόν, δὲν καθιστῶμεν ἰκανώτερον τὸ μέταλλον νὰ συγκρατήσῃ στερεῶς ἄλλα ἀποτυπώματα.*»

Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ὁ Ἄγγλος παιδαγωγὸς εὐρίσκειται εἰς ἀντίφασιν μὲ τὰ πράγματα. Μὲ οἰανδήποτε ἰδέαν τὴν ὁποίαν θὰ ἐξοικειώσωμεν θεωρητικῶς πρὸς

τὴν φύσιν τῆς μνήμης, ἢ θὰ συνδέσωμεν ἐξ ὀλοκλήρου πρὸς ὀργανικοὺς ὄρους, εἶναι πρακτικῶς βεβαιωμένον, ὅτι ἡ μνήμη προάγεται, χάρις εἰς τὴν πνευματικὴν ἄσκησιν ἣν ὑφίσταται, καὶ ὅτι δὲν εἶναι ἀληθές, ὅτι αὕτη ἀξαρτᾶται μοναδικῶς ἀπὸ τὴν εὐτυχῇ ἰδιοσυστάσιαν τῆς.

Ἄλλη παράδοξος γνώμη ὑπεστηρίχθη ἀπὸ τὸν Jacotot, διὰ τῆς ἀντιθέτου ὑπερβολῆς, ὅτι δηλαδὴ ἡ ἀγωγή δύναται τὸ πᾶν, ὅτι αἱ μνήμαι ὄλων τῶν παιδιῶν εἶναι ἴσαι ἐκ γενετῆς καὶ ὅτι αἱ ἀνισότητες προέρχονται ἀποκλειστικῶς ἀπὸ τὴν ἀμέλειαν, τὴν ἀπροσεξίαν καὶ τὴν ἐλαττωματικὴν καλλιέργειαν. Χωρὶς νὰ ὀμιλήσωμεν διὰ τὰς ἐξαιρετικὰς μνήμας, αἵτινες παίζουσι μὲ ὄλας τὰς δυσκολίας, χωρὶς νὰ προκαλέσωμεν τὰς μαρτυρίας ἐξαιρετῶν μνημῶν, αἵτινες ἐπιβεβαιῶνουν διὰ τῆς λάμψεώς των τὴν δύναμιν τῆς φύσεως, δὲν ὑπάρχει ταπεινὸν σχολεῖον, ἐπὶ τῶν μαθητῶν τοῦ ὁποῖου ὁ διδάσκαλος νὰ μὴ διακρίνη ἀξιοσημειώτους διαφορὰς εἰς τὰς φυσικὰς ἰκανότητας τοῦ μανθάνειν καὶ ἐνθυμεῖσθαι.

«Ἡ ἀνισότης τῶν διαφορῶν πνευμάτων, λέγει ὁ Bain, ἀπὸ ἀπόψεως ἀφομοιώσεως τῶν μαθημάτων, ὑπὸ ὄρους ἀπολύτως τοὺς αὐτοὺς, εἶναι πλέον γεγονὸς ἐξηκριβωμένον. Καὶ τοῦτο εἶναι ἐν ἀπὸ τὰ ἐμπόδια τὰ ὁποῖα παρουσιάζει ἡ διδασκαλία ὅταν αὕτη δίδεται συγχρόνως εἰς συγκεντρωμένους μαθητὰς τῆς αὐτῆς τάξεως».

Ἄσκησις τῆς μνήμης

Ἀποδεικνύεται ὅθεν ἐκ τῶν λεχθέντων, ὅτι εἶναι ἀναγκαῖα, ἀλλὰ καὶ δυνατὴ ἡ καλλιέργεια τῆς μνήμης. Καὶ δὲν ὑπάρχει ἄλλος τρόπος καλλιέργειας παρὰ ὁ τῆς ἀσκήσεως. Ἄλλὰ διὰ νὰ τὴν ἀσκήσωμεν ἐπωφελῶς, διὰ νὰ φθάσωμεν εἰς ἀληθεῖς πρακτικὰς συστάσεις, δὲν ἄρκει νὰ θεωρήσωμεν τὴν μνήμην γενικῶς ἐν τῷ συνόλῳ τῆς. Πρέπει καὶ νὰ τὴν ἀναλύσωμεν εἰς τὰ στοιχεῖα τῆς.

Διάφοροι ιδιότητες τῆς μνήμης

«Μία μνήμη εἶναι καλή, λέγει ὁ Rollin, ὅταν ἔχῃ δύο ἀρετάς: ἡ πρώτη εἶναι νὰ δέχεται ταχέως καὶ ἀκόπως ὅ,τι τῆς ἐμπιστεύονται· ἡ δευτέρα, νὰ τὸ κρατῇ πιστῶς».

Πρέπει νὰ προσθέσωμεν καὶ μίαν τρίτην· τὴν εὐκολίαν νὰ ἐπανευρίσκη ἀμέσως ὅ,τι ἔμαθε ταχέως καὶ ἐκράτησεν ἀκριβῶς. Ἡ μνήμη μου εἶναι κακή, ὅταν δὲν μοῦ ἐπιτρέπη νὰ διαθέσω εὐκόλως καὶ ταχέως ὅ,τι ἔμαθον, ὅταν, κατὰ τὴν φράσιν τοῦ Montaigne, αὕτη «*μὲ ἐξυπηρετῆ μὲ τὴν ὥραν τῆς καὶ ὄχι μὲ τὴν ἰδιότητά μου*».

Τὰ διάφορα ταῦτα μέρη τῆς μνήμης δὲν εἶναι πάντοτε συνηνωμένα. Συμβαίνει ἐνίοτε· ἐκεῖνος ποὺ μανθάνει ταχέως νὰ λησμονῆ καὶ ταχέως. Αἱ πλέον ἐπιδέξιοι μνήμαι ἐνίοτε εἶναι καὶ αἱ πλέον ἄπιστοι.

Αἱ κατακτήσεις των ὁμοιάζουν μὲ περισυίας αἱ ὁποῖαι δημιουργοῦνται ταχέως, ἀλλὰ δὲν διατηροῦνται. Ὅ,τι ἔρχεται μὲ εὐκολίαν φεύγει γρήγορα.

Ἄλλ' αἱ ιδιότητες αὗται δὲν ἀποκλείουν ἀλλήλας, τούναντίον εἶναι ἀλληλέγγυοι. Τὸ ἰδεῶδες εἶναι νὰ τὰς κατέχωμεν ὅλας ταῦτοχρόνως καὶ ἡ ἀγωγή τῆς μνήμης δέον νὰ ἔχη ὑπ' ὄψει τῆς νὰ τελειοποιήσῃ ἐκάστην ἐξ αὐτῶν μὲ ἰδιαιτέρας φροντίδας καὶ εἰδικὴν καλλιέργειαν.

1) Ταχύτης τοῦ μανθάνειν

Πρὸ παντὸς διὰ τῆς ιδιότητος ταύτης ἡ μνήμη ἀνακύπτει ἐκ τῆς φύσεως, ἐκ τῶν ἐμφύτων διαθέσεων. Ἡ τέχνη εἶναι ἀνίκανος νὰ ἀποκαταστήσῃ τὴν ἰσότητά των εὐαγῶγων τούτων πνευματικῶν ἱκανοτήτων, τῶν εὐκάμπτων εἰς ζωηράς ἐντυπώσεις, αἱ ὅποια διαποτίζονται οὕτως εἰπεῖν μὲ ὅ,τι ἀντιλαμβάνονται, καὶ τὰ πνεύματα τὰ βραδέα καὶ ὀκνηρά καὶ ἀνυπότακτα μετὰ μεγίστης δυσκολίας μανθάνουν, τὸ ὀλίγον ποῦ

μανθάνουν. Δέν συμπεραίνομεν, παρ' ὅλα ταῦτα, ὅτι πρέπει νά ἀπελπισθῶμεν ὥστε νά μὴ διορθώσωμεν ἐν μέρει τοῦλάχιστον τὰ ἐλαττώματα ταῦτα τῆς φύσεως.

«Δέν πρέπει, λέγει ὁ Rollin, νά ὑποχωρῶμεν εἰς τὴν πρῶτην ἀντίστασιν τῆς μνήμης, ἀλλὰ νά ἔχωμεν ὑπ' ὄψει, ὅτι αὕτη πρέπει νά κινηθῇ καὶ δαμασθῇ διὰ τῆς ὑπομονῆς καὶ ἐπιμονῆς.

Κατ' ἀρχὰς νά δίδωμεν εἰς ἓνα παιδί νά μανθάνῃ ὀλίγας γραμμὰς ἀλλὰ νά μανθάνῃ τελείως. Νά καθιστῶμεν ἡπιωτέραν τὴν ἐργασίαν ταύτην μὲ διάφορα θέληγτρα προτείνοντες εἰς τὸ παιδί αὐτὸ εὐχάριστα πράγματα, π. χ. τοὺς μύθους τοῦ Lafontaine καὶ ἱστορίας κτυπητάς. Καθ' ὅσον δὲ βλέπομεν ἀξαναομένην τὴν πρόοδον, ἐπὶ τοσοῦτον βαθμηδὸν καὶ ἀνεπαισθήτως ἀυξάνομεν τὴν καθημερινὴν προσπάθειαν».

Μὲ ἄλλους λόγους ἀπὸ τὴν ἀσθενῆ μνήμην πρέπει νά ζητῶμεν μετρίας καὶ βαθμιαίας προσπαθείας, νά μὴ τὴν ἀποθαρρύνωμεν εὐθύς ἐξ ἀρχῆς, τὸυναντίον, νά τὴν διεγείρωμεν παρασκευάζοντες χάριν αὐτῆς μικρὰς ἐπιτυχίας καὶ ἐμπνέοντες εἰς αὐτὴν ἐμπιστοσύνην εἰς τὸν ἑαυτὸν της. Αὐτὸ εἶναι τὸ πνεῦμα τῶν πρακτικῶν συμβουλῶν τοῦ Rollin.

Πρέπει νά προσθέσωμεν ὅτι ἡ ἀδυναμία τῆς μνήμης δὲν εἶναι ὀριστικὴ καὶ μόνιμος, ἀλλ' ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς ἀπουσίας μερικῶν ὄρων, π. χ. τῆς ζωηρότητος τῶν ἐντυπώσεων, τῆς πειθαρχημένης προσοχῆς καὶ οὕτω καθ' ἑξῆς. Διὰ τοῦτο θὰ ὠφελήσῃ πολὺ ἐὰν ἀπαλλάξωμεν τὴν βραδείαν μνήμην τῆς νάρκης της, ἂν ἐξεγείρωμεν τὴν αἰσθητικότητα τοῦ παιδιοῦ καὶ στερεώσωμεν τὸ πνεῦμα του. Ἰδιαιτέρως ὅ,τι θὰ ἰσχυροποιήσῃ τὴν προσοχὴν, θὰ βοηθήσῃ καὶ τὴν μνήμην.

Ἄλλὰ δὲν ὑπάρχει καλῦτερος τρόπος νά κάμωμεν ἓνα μαθητὴν προσεκτικόν, ἀπὸ τοῦ νά τὸν κάμωμεν νά ἐννοήσῃ ἐξηγούντες ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον τοῦ διδάσκομεν. Ὁ «Ὁδηγὸς τῶν χριστιανικῶν σχολείων» ἔγραψεν, ὅτι οἱ μαθηταὶ μανθάνουν δυσκολώτατα ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον δὲν ἐννοοῦν. Ὁ Pascal ἔλεγεν, ὅτι οὐδέποτε ἐλησμόνει, ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον εἶχεν ἄπαξ κατανοήσει.

Δέν ὑπάρχει ὄθεν οὐδεμία δυσαρμονία μεταξύ μνήμης καὶ κρίσεως. Ὑπολογίζων ὁ διδάσκαλος κάθε τι, πού διδάσκει, καὶ πολλαπλασιάζων τὰς ἐξηγήσεις, δέν ἐργάζεται μόνον διὰ τὴν κρίσιν, ἀλλ' ἐργάζεται ἐπίσης καὶ διὰ τὴν μνήμην.

2) Διατήρησις τῶν ἀναμνήσεων

Ἄναμνήσεις μεθοδικῶς ἀποκτηθεῖσαι, τῶν ὁποίων ἡ κατοχὴ εἶναι ἐγγυημένη διὰ τῆς προσοχῆς τοῦ πνεύματος, γενικῶς δέν περιπίπτουν εἰς λήθην. Μὲ ἄλλους λόγους ὅλαι αἱ προσπάθειαι, αἵτινες ἐγίναν διὰ νὰ διευκολύνουν τὴν ἀπόκτησιν τῶν ἀναμνήσεων, ἐξασφαλίζουν ἐπίσης καὶ τὴν διατήρησίν των.

Ὑπάρχουν ἐν τούτοις μερικοὶ ἰδιαίτεροι κανόνες, τοὺς ὁποίους πρέπει νὰ προσέξωμεν διὰ τὴν δευτέραν ἰδιότητα τῆς μνήμης. Ὁ πλέον σπουδαῖος τῶν κανόνων τούτων εἶναι ἡ ἐπανάληψις, μία μορφή κυριώδους τῆς ἀσκήσεως τῆς μνήμης. Εἶναι παλαιὸν παιδαγωγικὸν ἀξίωμα, ὅτι ἡ ἐπανάληψις εἶναι ἡ μήτηρ τῶν σπουδῶν. «*Repetitio mater studiorum*».

Πρέπει συχνὰ νὰ ἐπανερχώμεθα ἐπὶ τῶν αὐτῶν πραγμάτων χωρὶς νὰ φοβώμεθα τὴν ἀνίαν. Ὁ Jacotot λέγει. «*Κατέχομεν μόνον ἐκεῖνο τὸ ὅποιον ἐπαναλαμβάνομεν*». Ἡ συνεχὴς ἐπανάληψις ἐνὸς μόνου βιβλίου θά ἦτο τὸ ἰδανικὸν τῆς διδασκαλίας ἰσχυρίζονται τινες. Ἄλλὰ τοῦτο εἶναι ὑπερβολή, ἥτις ὑπὸ τὴν πρόφασιν ὅτι ἐνισχύει τὴν μνήμην, θά τὴν ἐπτύχυνεν. Ἡ ἐκτασις τῶν γνώσεων εἶναι πολῦτιμος, ὅσον καὶ ἡ σταθερότης των. Δέν εἶναι ὅμως ὀλιγώτερον ἀληθές, ὅτι ἡ ἐπανάληψις εἶναι εἰς ἐκ τῶν σπουδαιότερων ὄρων τῆς ἀναπτύξεως τῆς μνήμης.

Ἄλλος ὅρος σπουδαῖος τῆς καλῆς τῆς μνήμης εἶναι ἡ ἀκρίβεια τῶν ἰδεῶν, τὰς ὁποίας ἐμπιστευόμεθα εἰς τὸ πνεῦμα. Καὶ ἰδοὺ διατὶ πρέπει νὰ ζητῆται παρὰ τοῦ παιδιοῦ κάθε λεπτομέρεια γνώσεως τὴν ὁποίαν

ἐδιδάχθη. Εἰς δὲ τοὺς θέλοντας νὰ ἀντικαταστήσουν τὴν σπουδὴν τῶν λόγων μὲ τὴν σπουδὴν τῶν πραγμάτων, ἡ Madame Saussure ἀπαντᾷ δικαίως ὅτι καὶ αἱ δύο αὐταὶ σπουδαὶ εἶναι ἀχωρίστως συνδεδεμέναι ἢ μία μὲ τὴν ἄλλην. Ἐκὼς ἡ ἴδια προσθέτει. «*Λέγουν εἰς τὸν μαθητὴν νὰ προσκολλᾷται μόνον εἰς τοὺς λόγους τῆς διδασκαλίας, χωρὶς νὰ φέρῃ τὴν προσοχὴν του ἐπὶ τῆς ἐννοίας. Καὶ ὅταν διηγῆτο τὸ μάθημά του, ἐὰν ἔβλεπον, ὅτι δὲν κατενόησε τὴν ἐννοίαν, ἔμενον εὐχαριστημένοι, οἷα σὸς ἴποτε ἐκφράσεις καὶ ἂν μετεχειρίζετο, ἐπειδὴ ἤλπιζον, ὅτι βραδύτερον θὰ ἀπηλλάσσετο τῆς συγχύσεως ταύτης*».

Ἐτοιμότης εἰς τὰς ἀναμνήσεις

Ἡ πολὺτιμος καὶ σπανία ιδιότης τὴν ὁποίαν ὀνομάζουν *παρουσίαν τοῦ πνεύματος*, ἐξαρτᾶται κατὰ μέγα μέρος ἐκ τῆς τρίτης ταύτης μορφῆς τῆς μνήμης. Οἱ καλύτεροι τρόποι νὰ τὴν ἀναπτύξωμεν εἶναι ἐν πρώτοις συχναὶ ἐρωτήσεις. Πρέπει δι' ἀπροσδοκῆτων ἐρωτήσεων νὰ ὑποχρεώσωμεν τὸ παιδί νὰ κάμνῃ προσπαθείας, τρόπον τινὰ νὰ κινῆ τὰς ἀναμνήσεις του. Πρέπει νὰ τὸ συνηθίσωσεν νὰ εἰσδύῃ ταχέως ἐντὸς τοῦ ἑαυτοῦ του, διὰ νὰ ἀρπάξῃ, εἰς τὸ βάθος τόσων ἀναμνήσεων, ἐκείνην τὴν ὁποίαν τοῦ ζητοῦν. Θὰ ἀπαλλάξουν τοιοῦτοτρόπως τῆς νάρκης τὴν κοιμισμένην μνήμην, ἢ ὁποία ἔχει τόσους θησαυρούς, ἀλλ' ἄγνοεὶ νὰ τοὺς χρησιμοποιήσῃ.

Μία ἄλλη σπουδαία σύστασις εἶναι νὰ καταπολεμήσωμεν τὴν ρουτίαν καὶ ὅ,τι ὑπάρχει μηχανικὸν εἰς τὴν ἄσκησιν τῆς μνήμης. Τὸ παιδί τὸ ὁποῖον μανθάνει ταχέως, εἶναι συχνότατα διατεθειμένον νὰ ἐπαναλάβῃ μηχανικῶς ἐκεῖνο πού τὸ διδάσκουν, καθ' ἣν σειρὰν καὶ μορφήν τοῦ τὸ ἔχουν διδάξει. Θὰ διηγηθῇ ἀπαθῶς μίαν χρονολογικὴν σειρὰν τῶν βασιλέων τῆς Γαλλίας. Θὰ ἐπαναλάβῃ ἐν θεώρημα γεωμετρικόν, χωρὶς νὰ ἀλλάξῃ οὔτε μίαν λέξιν. Ἐλλὰ, ἂν τὸ ἐνοχλήσετε,

ἂν τὸ συγχίσετε ὀλίγον εἰς τὴν μηχανικὴν αὐτὴν ἐνέργειαν, μένει ἄφωνον. Δὲν ὑπάρχει ἄλλος τρόπος νὰ τὸ θεραπεύσωμεν ἀπὸ τὸ ἐλάττωμα τοῦτο ἢ νὰ τὸ προλάβωμεν, παρὰ νὰ τὸ ἐκπλήσωμεν συχνὰ μὲ ἐρωτήσεις, ὄχι μὲ τὴν συνήθη σειρὰν, ἀλλὰ ἀνεστραμμένως, καθὼς ἐπίσης νὰ τὸ ἀναγκάζωμεν νὰ ἐπαναλαμβάνη ὑπὸ ἄλλην μορφήν καὶ μὲ ἄλλας ἐκφράσεις ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἔμαθεν.

Μνήμη καὶ κρίσις

Μία δεσπόζουσα ἐνασχόλησις ὀφείλει νὰ κανονίζῃ ὅλας τὰς προσπάθειας τοῦ παιδαγωγοῦ ἐν τῇ λεπτεπιλέπτῳ ἀναζητήσῃ τῶν τρόπων τῆς καλλιέργειας τῆς μνήμης. Διότι δὲν πρέπει νὰ ἀναπτύσῃ ταύτην ἐπὶ ζημίᾳ τῆς κρίσεως. Μία πρόληψις, ἀρκετὰ διαδεδομένη, θέλει τὴν μνήμην ἀδιάλλακτον ἐχθρὸν τῆς κρίσεως. Χάριν τῆς καλλιέργειας τῆς μνήμης τῶν μερικοῦ ἀνθρώποι ἀφήνουν τὴν κρίσιν τῶν χέρσον. Γίνονται τότε ἀνυπόφοροι σχολαστικοί, οἵτινες οὐδόλως σκέπτονται διὰ τοῦ ἑαυτοῦ τῶν, οἵτινες δὲν τολμοῦν νὰ ριψοκινδυνεύσουν μίαν γνώμην τῶν, παρὰ ὑπὸ τὸ κάλυμμα μιᾶς διηγήσεως, οἵτινες γνωρίζουν μόνον ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον οἱ ἄλλοι εἶπον καὶ ἐσκέφθησαν.

Ὁ Κάντιος ἔλεγεν. «*Τί εἶναι εἰς ἀνθρώπος μὲ μεγάλην μνήμην, ἀλλὰ στεροῦμενος κρίσεως; Εἶναι ζωντανὸν λέξικόν»*. Ἀσφαλέστατα πρέπει νὰ δυσπιστῶμεν καὶ ἐν τῷ σχολείῳ ἀκόμη εἰς τὴν ὑπερβολικὴν μνήμην. Εἰς τὴν ἱκανότητα ταύτην ἐφαρμόζεται ἰδιαιτέρως ὁ κανὼν, τὸν ὁποῖον ἔθεσεν ὁ Καντ: «*Μὴ καλλιργεῖτε μεμονωμένως οὐδεμίαν ἱκανότητα δι' ἑαυτήν· καλλιργεῖτε ἐκάστην ἔχοντες ὑπ' ὄψει καὶ τὰς ἄλλας*».

Ἄνεπτυγμένη μνήμη πέραν τοῦ λογικοῦ μέτρου μὴ δενίξει τὰς ἄλλας πνευματικὰς ἱκανότητας καὶ κατὰ τὴν ἔκφρασιν τοῦ Vaubenauges. «*Δὲν πρέπει νὰ ἔχωμεν μνήμην παρὰ ἀνάλογον τοῦ πνεύματός μας*».

Ἄλλ' οὐδὲν ἔχομεν νὰ φοβηθῶμεν ἀπὸ τὴν μνήμην, ἐὰν μεριμνήσωμεν νὰ τὴν κρατήσωμεν εἰς τὴν τάξιν τῆς καὶ ἂν τὴν θεωρῶμεν μόνον ἰκανότητα βοηθητικὴν, «*ὡς θανμάσιον ἐργαλεῖον*», κατὰ τὴν φράσιν τοῦ Montaigne, *ἄνευ τοῦ ὁποίου μόλις ἢ κρίσις ἐκτελεῖ τὸν προορισμὸν τῆς*.

Ἐμπιστευόμενοι εἰς ἓν πνεῦμα δραστήριον καὶ ζωηρόν, τὸ ὁποῖον κρατεῖ τὴν ἐλευθερίαν τῶν κρίσεών του καὶ τὰς ἀναμνήσεις του, ὅσονδήποτε πολυάριθμοι καὶ ἂν εἶναι, ἐμψυχώνομεν τὴν διάνοησιν καὶ τὴν ζωηρεύομεν. Εἶναι αἱ ἀναμνήσεις αὗται ἢ ἀφετηρία ὅλης τῆς ἀνθήσεως τῶν νέων σκέψεων. Καθὼς ἐμφαντικῶτα τὸ εἶπε καὶ ἡ Mlle Girard: «*Ἡ μνήμη δὲν εἶναι τύφος, ἀλλὰ λίκνον ὅπου ἡ ἰδέα μεγαλώνει*».

Μνήμη καὶ ἀπομνημόνευσις

Ἡ ἀνυποληψία, εἰς τὴν ὁποίαν περιπίπτει ἐνίοτε ἡ μνήμη, προέρχεται ἐκ τῆς συγχύσεως, τὴν ὁποίαν κάμνουν μεταξὺ τῆς καθ' ἑαυτὸ μνήμης καὶ τῆς ἀπομνημονεύσεως. Ἄλλὰ καὶ ἂν ἠθέλομεν ἀγνοῆσαι τὴν ἀπομνημόνευσιν καὶ τὸ ἀπὸ στήθους μανθάνειν, δὲν θὰ ἦτο ὀλιγώτερον ἀναγκαῖον νὰ ἀναπτύξωμεν τὴν μνήμην.

Γνώμη τοῦ Spencer

Ὁ Spencer εἶναι ἐξ ἐκείνων, οἵτινες ἀποφασιστικῶς κατεδίκασαν τὴν μέθοδον τῆς κατὰ λέξιν ἀπομνημονεύσεως.

«*Ἡ συνήθεια τοῦ μανθάνειν ἀπὸ στήθους, ἔλεγεν, ἄλλοτε διεθνῶς διαδεδομένη, περιπίπτει καθ' ἑκάστην εἰς ἀνυποληψίαν. Ὅλοι αἱ σύγχρονοι αὐθενταὶ καταδικάζουν τὴν παλαιὰν μηχανικὴν μέθοδον τῆς διδασκαλίας τοῦ ἀλφαβήτου. Μανθάνουν σήμερον συχνὰ τὸν πίνακα τοῦ πολλαπλασιασμοῦ διὰ τῆς πειραματικῆς μεθόδου. Κατὰ τὴν διδασκαλίαν τῶν γλωσσῶν*

ἀποκαθιστοῦν ἤδη εἰς τὰς μεθόδους τῶν κολλεγίων ἄλλας μεθόδους, ἀναλόγους πρὸς ἐκείνας τὰς ὁποίας αὐτομάτως ἀκολουθεῖ τὸ παιδί, ὅταν μανθάνῃ τὴν μητρικὴν του γλῶσσαν. Τὸ σύστημα τοῦ νὰ κάμνωμεν τὸ παιδί νὰ μανθάνῃ ἀπὸ στήθους δίδει εἰς τὸν τύπον καὶ τὸ σύμβολον προτεραιότητα ἐπὶ τοῦ ἐπιθεμένου καὶ συμβολιζομένου πράγματος. Νὰ ἐπαναλαμβάνουν τὰς λέξεις ὀρθῶς ἦτο ἀρκετόν, νὰ τὰς ἐννοοῦν ἦτο ἀνωφελές. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον τὸ πνεῦμα ἐθνισαίετο εἰς τὸ γράμμα. Ἀνεγνώριζον τέλος ὅτι εἰς τὰς περιπτώσεις ταύτας, καθὼς καὶ εἰς ἄλλας, περισσοτέραν προσοχὴν ἔδιδον εἰς τὸ σύμβολον παρὰ εἰς τὸ συμβολιζόμενον πρῶγμα.

Ἐδῶ ἐπανευρίσκομεν τὰ συνήθη σφάλματα τοῦ Spence, τὰς ἀγερώχους βεβαιώσεις του, τὰς ἀπολύτους, τὰς στερουμένας μέτρου καὶ συνεπῶς καὶ ὀρθότητος. Ὅτι ἔκαμνον κατάχρησιν ἄλλοτε καὶ σήμερον τῶν μαθημάτων οὐδεὶς ἀντιλέγει. Ἐνθυμούμεθα ἀκόμη πόσον βαρείας καὶ κουραστικῆς ὥρας σπουδῆς ἐπεράσαμεν εἰς τὸ κολλέγιον ἐπαναλαμβάνοντες μὲ χαμηλὴν φωνὴν ἐκτενῆ κείμενα, ἑλληνικά, λατινικά καὶ γαλλικά. Ἄλλὰ, διότι ἄλλοτε ἐμάνθανον πολλὰ ἀπὸ στήθους καὶ εἰς τὸ κολλέγιον καὶ εἰς τὸ στοιχειῶδες σχολεῖον, εἶναι λογικὸν τώρα νὰ μὴ ἀπομνημονεύουν οὐδόλως ;

Ἐπιχειρήματα ὑπὲρ καὶ κατὰ

Οἱ ἀντίπαλοι τῆς ἀπομνημονεύσεως ἐπικαλοῦνται διάφορα ἐπιχειρήματα.

Οἱ Ἀμερικανοὶ παιδαγωγοὶ διακρίνονται διὰ τὴν ζωηρότητα τῶν ἐπιθέσεων των. Τοιουτοτρόπως ὁ James Johannot ἰσχυρίζεται ὅτι τὸ διδακτικὸν σύστημα νὰ μανθάνωμεν ἀπὸ στήθους δὲν ἔχει θέσιν εἰς συγχρονισμένης κοινωνίας, ἐκτὸς ἂν πρόκειται νὰ διατηρήσωμεν τυφλὰς παραδόσεις καὶ σεβασμὸν ἀπερίσκεπτον πρὸς τὸ παρελθὸν καὶ ὄχι νὰ ἐνισχύσωμεν τὸ λογικὸν καὶ νὰ εὐνοήσωμεν τὴν προσωπικὴν σκέψιν.

Τὸ ἐπιχείρημα ἔχει ἀξίαν ὅταν στρέφεται ἐναντίον ἐνὸς ὑπερβολικοῦ ἀπομνημονευτικοῦ συστήματος, εἰς τὸ ὁποῖον θὰ ἐζήτουν τὴν κατὰ λέξιν ἀπομνημόνευσιν εἰς κάθε διδασκαλίαν, ἀκόμη καὶ εἰς ἐκείνην τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν καὶ τῆς ἠθικῆς.

Καὶ ὁ Montaigne ἔλεγεν :

«*Γνώσις ἀπὸ στήθους δὲν εἶναι γνώσις*». Ἐπὶ πλέον ἡ κατὰ λέξιν ἀποστήθισις ἀπαιτεῖ ἔντονον προσπάθειαν καὶ θυσίαν πολλοῦ χρόνου. Τὸ πνεῦμα καταπονεῖται καὶ φθείρεται μέσα εἰς τὴν προσπάθειαν αὐτήν. Καὶ ἐνῶ ὁ μαθητὴς βασανίζεται καὶ καταπονεῖται μὲ τὰ μαθήματά του, ὁ χρόνος περνᾷ, ὁ πολύτιμος χρόνος, τὸν ὁποῖον θὰ ἠδυνάμεθα ἐπωφελέστερον νὰ χρησιμοποιοῦμεν.

Θὰ ἀπαντήσωμεν ὅτι, διὰ μερικὰ πράγματα τοῦλάχιστον, ἡ ἰδέα δὲν δύναται νὰ χωρισθῇ ἀπὸ τὰς λέξεις, αἱ ὁποῖαι μόναι τὴν ἐκφράζουν καταλλήλως, καὶ κατὰ συνέπειαν ὅτι εἶναι ἀναγκαῖον νὰ τὰς κρατῶμεν ἐπακριβῶς.

Ἀληθῶς δὲν εἴμεθα κύριοι τῶν ιδεῶν μας, παρὰ ὅταν εὐρίσκωμεν τὰς καταλλήλους λέξεις διὰ νὰ τὰς ἐκφράσωμεν. Εἰς πολλὰς περιπτώσεις τὸ νὰ μάθωμεν ἀπὸ στήθους, εἶναι ὁ μόνος τρόπος νὰ μανθάνωμεν. Ἀφ' ἑτέρου ἡ προσπάθεια εἶναι ἀναγκαῖα ἐν τῇ ἀγωγῇ. Δὲν εἶναι ὀρθὸν νὰ κρατῶμεν τὸ παιδί μακρὰν πάσης ἐργασίας μνημονικῆς διότι θὰ ἔχη μάθει καὶ θὰ ἔχη συγκρατήσῃ ἀοριστῶς τὴν ἔννοιαν ἐκείνου, ποῦ τὸ ἐδιδάξαμεν. Αἱ ἀντιρρήσεις, τὰς ὁποίας πρὸ ὀλίγου ἐζητήσαμεν, ἀπευθύνονται μᾶλλον ἐναντίον τῆς καταχρήσεως ἐν τῇ ἀπομνημονεύσει παρὰ κατὰ τῆς μετρίας χρήσεως τῆς κατὰ λέξιν ἀποστήθισεως εἰς μαθήματα, ποῦ εἶναι ἀπαραίτητος.

Ποῦ ἢ κατὰ λέξιν ἀπομνημόνευσις εἶναι ἀναγκαία

Εἰς Ἄγγλος παιδαγωγός, ὁ Fitch, σαφῶς προσδιώρισε τὰ μαθήματα, εἰς τὰ ὁποῖα ἢ κατὰ λέξιν ἀπομνημόνευσις εἶναι ἀναγκαία.

«Ἐάν, λέγει, πρόκειται ἀπλῶς νὰ συγκρατήσωμεν σκέψεις, γεγονότα καὶ συλλογισμούς, ἀφήσατε τὸν μαθητὴν νὰ τὰ ἀποδίδῃ κατ' ἀρέσκειαν καὶ εἰς τὴν γλῶσσαν του. Λέν εἶναι ἢ στιγμή νὰ κλονίσωμεν τὴν καθαρὰν προφορικὴν μνήμην του. Ἀλλά, ἐὰν αἱ λέξεις, αἵτινες χρησιμεύουν εἰς τὴν ἔκφρασιν ἑνὸς γεγονότος, ἔχουν αὐταὶ καθ' ἑαυτὰς ἰδιαιτέραν ὀρασιότητα, ἐὰν ἀναπαριστάνουν κἄποιο ἐπιστημονικὸν δεδομένον ἢ κἄποιαν θεμελιώδη ἀλήθειαν, τὴν ὁποῖαν δὲν θὰ ἠδυνάμεθα νὰ ἐκφράσωμεν ἐξ ἴσου καλῶς μὲ ἄλλους ὄρους, τότε προσέξατε, ὅπως ἢ μορφή, καθὼς καὶ ἢ οὐσία τῆς σκέψεως, μανθάνονται ἀπὸ στήθους».

Συμφώνως πρὸς ταῦτα εἶναι εὐκόλον νὰ ὀρίσωμεν τὸ ὄριον, τὸ ὁποῖον ἢ κατὰ λέξιν ἀπομνημόνευσις ὀφείλει νὰ μὴ ὑπερβῇ. Εἰς τὴν γραμματικὴν, οὐσιώδεις κανόνες· εἰς τὴν ἀριθμητικὴν, οἱ ὀρισμοί· εἰς τὴν γεωμετρίαν, τὰ θεωρήματα· εἰς τὰς ἐπιστήμας ἕν γένει, οἱ τύποι· εἰς τὴν ἱστορίαν, μερικαὶ περιλήψεις· εἰς τὴν γεωγραφίαν, ἢ ἐξήγησις μερικῶν τεχνικῶν ὄρων· εἰς τὴν ἠθικὴν, μερικὰ ἀξιώματα. Αὐτὰ εἶναι ἐκεῖνα, ποῦ πρέπει νὰ μάθῃ τὸ παιδί κατὰ λέξιν. Καὶ ὑπὸ τὸν ὄρον, ἐννοεῖται, νὰ ἐννοῇ τελείως τὴν ἐννοιαν ἐκεῖνων, ποῦ ἀπομνημονεύει. ἢ δὲ προσοχὴ του νὰ στρέφεται ἐξ ἴσου καὶ ἐπὶ τῆς σκέψεως καὶ ἐπὶ τῆς ἐκφράσεως. Θὰ ἐμπιστευθῶμεν εἰς τὴν μνήμην μόνον ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ἢ διάνοια κατανοεῖ πλήρως. Δι' ὅλα τὰ ἄλλα θὰ ἀναφερώμεθα εἰς εὐρείαν μνήμην τῶν σκέψεων, καὶ ὄχι εἰς αὐστηρὰν τοιαύτην τῶν λόγων, διότι εἶναι ἀνιαρὸν ὅσον καὶ ἀνωφελές, εἶναι κινδυνῶδες, ὅσον καὶ κουραστικὸν νὰ ἀπομνημονεύωμεν μακρὰς, σελίδας ἱστορίας, γραμματικῆς ἢ φυσικῆς.

Αί ασκήσεις τῆς ἀπομνημονεύσεως

Ἐπάρχει, ἐν τούτοις, μία ἄλλη σπουδαία χρησιμοποίησις τῆς ἀπομνημονεύσεως. Εἶναι ἡ κατὰ λέξιν μελέτη ὥραίων κειμένων, τεμαχίων ἐμμέτρων καὶ πεζῶν, μὲ τὰ ὅποια πρέπει νὰ πλουτίζωμεν καὶ νὰ στολίζωμεν τὴν μνήμην τοῦ παιδιοῦ. Δὲν ὑπάρχει καλύτερος τρόπος νὰ μορφώσωμεν τὴν καλαισθησίαν τῶν μαθητῶν ἀπὸ τὸ νὰ τοὺς μάθωμεν νὰ αἰσθάνωνται, νὰ γεύωνται τὴν γλαφυρότητα τοῦ λόγου, τὴν ποιήσιν, τὴν δύναμιν τῶν ὥραίων σκέψεων καὶ τὸ θέλητρον τῆς ὥραίας γλώσσης. Μία λογικὴ ἀνάγνωσις δὲν ἀρκεῖ πάντοτε· πρέπει νὰ συνάπτωμεν πρὸς ταύτην ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν καὶ τὴν προφορικὴν ἀπομνημόνευσιν. Διὰ ταύτης ὑποχρεώνομεν τὴν μνήμην εἰς μίαν ἰδιαιτέραν προσπάθειαν, εἰς μίαν ἀληθῆ συγκέντρωσιν τῆς προσοχῆς. Διὰ ταύτης ὑποχρεώνομεν τὸν μαθητὴν νὰ ὀμιλῇ. Διὰ ταύτης τέλος τὸ παιδί εἰσδύει βαθύτερον εἰς τὰς μεθόδους καὶ τὴν τέχνην τῶν μεγάλων συγγραφέων. Προσοικειοῦται εἰς τὸ ὕφος των. Δημιουργεῖ δι' ἑαυτὸ ἐσωτερικὸν θησαυρὸν ὥραίων προτύπων, τὰ ὅποια ἀσυνειδήτως ἐνθυμεῖται, ὅταν ἔλθῃ ἡ σειρά του νὰ γράψῃ. Ἡ ἀπομνημόνευσις κειμένων δὲν εἶναι μόνον ἀσκήσις τῆς μνήμης. Εἶναι καὶ ἀσκήσις τῆς γλώσσης, ἀσκήσις προφορᾶς, καὶ τέλος ἐξαιρετος προπαρασκευὴ εἰς τὴν σύνταξιν, εἰς τὴν προσωπικὴν σύνθεσιν.

Ὅμως δὲν ἀποκρύπτομεν καὶ τὴν δυσκολίαν, ἥτις παρουσιάζεται εἰς τὴν ἐκλογὴν τῶν τεμαχίων πρὸς ἀπομνημόνευσιν. Θὰ ἔπρεπε πράγματι εἰς τὰς σελίδας, τὰς ὁποίας θὰ διδάξωμεν πρὸς ἀποστήθισιν, νὰ εὐρίσκωμεν ἠνωμένα τὸ τάλαντον τοῦ συγγραφέως καὶ τὴν ἀπλότητα τῆς ἀκριβοῦς καὶ ὑγιοῦς σκέψεως, τῆς λαϊκῆς τρόπον τινά, τὴν προσαρμοζομένην εἰς τὸ νεαρὸν ἀκροατήριον τὸ ὅποιον διδάσκομεν.

Κατάχρησις ἀπομνημονεύσεως

Παρ' ὅλα αὐτὰ πρέπει νὰ προσέχωμεν τὰς ὑπερβολάς. Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ἐνθυμούμεθα τί εἶπεν ὁ ἄγγλος φιλόλογος Johnson: Μίαν ἡμέραν καθ' ἣν ἐπεσκέπτετο μίαν οἰκίαν, ὅπου ἤκμαζεν ἡ μέθοδος τῆς ἀπομνημονεύσεως μύθων, παρουσιάζεται ἐνώπιόν του ἓνα παιδί διὰ νὰ τῷ ἀπαγγεῖλῃ ἓν τεμάχιον, ἐν ᾧ παραπλεύρως αὐτοῦ ἐμφανίζεται ὁ μικρότερός του ἀδελφός ἐτοιμαζόμενος μὲ τὴν σειρὰν του νὰ ἀπαγγεῖλῃ ἄλλο τεμάχιον.

«Μικροί μου φίλοι, λέγει ὁ Johnson, διακόπτων τὸ πρῶτον πὺ ἤρχισε νὰ ὁμιλῇ, δὲν δύνασθε νὰ ἀπαγγείλετε τοὺς στίχους σας καὶ οἱ διὰ ταῦτο χρόνως; . . .». Ἄλλὰ δὲν εἶναι μόνον, ὅτι γίνονται ἀνυπόφοροι εἰς τοὺς ἄλλους, εἶναι πρὸ παντὸς ὅτι δὲν προσφέρουν οὐδεμίαν ὑπηρεσίαν εἰς τὸν ἑαυτὸν τους καὶ ὅτι χάνουν ἀδίκως τὸν καιρὸν των.

Δὲν θαυμάζομεν οὐδόλως τὰ θαύματα ταῦτα τῆς μνήμης, τὰ ὅποια συνίστανται π. χ. εἰς τὸ νὰ ἀπομνημονεύουν ὀλόκληρον βιβλίον ἀντιστρόφως ἀρχίζοντες ἀπὸ τὸ τέλος.

«Προτιμῶ, ἔλεγεν ἡ κ. Maintenon, ἐκείνους πὺ σὺ κρατοῦν δέκα γραμμάς, ἀλλὰ τὰς κατανοοῦν, παρὰ ἐκείνους, οἵτινες μανθάνουν ὀλόκληρον τόμον, χωρὶς νὰ ἐννοοῦν ἐκεῖνο τὸ ὅποιον λέγουν».

Ἐκλογὴ ἀσκήσεων

Ὀλίγον καὶ καλόν. Αὐτὸς πρέπει νὰ εἶναι ἐν τῇ πράξει ὁ κανὼν τῆς ἀπομνημονεύσεως, Πρέπει νὰ ἐκλέξωμεν τεμάχια ἐνδιάφέροντα, ποικίλα ἔμμετρα ἢ πεζοῦ λόγου. Πρὸ παντὸς ἔμμετρα διὰ τὰ μικρὰ παιδιὰ, ἀλλὰ βραχέα. Θὰ μεριμνήσωμεν νὰ ἀναγνωσθοῦν ἐν τῇ τάξει ὑψηλοφώνως, προτοῦ τὰ δώσωμεν πρὸς ἀπομνημόνευσιν εἰς τρόπον, ὥστε ἡ ἀσκήσις εἰς τὴν ἀπο-

μνημόνευσιν νὰ εἶναι ἀρχικῶς μάθημα ἀναγνώσεως. Θὰ τὰ ἐξηγήσωμεν ἐπιμελῶς. Δὲν εἴμεθα ἐξ ἐκείνων ποὺ ὑποστηρίζουν ὅτι ἡ μνήμη πρέπει νὰ προπορεύεται τῆς σκέψεως καὶ ὅτι ἐνδιαφέρει νὰ καλλιεργήσωμεν μηχανικῶς τὴν μνήμην διδάσκοντες πράγματα ἀκατάληπτα. Τὸ παιδί ἀναμφιβόλως μὲ τὴν εὐκολίαν, ποὺ τὸ διακρίνει νὰ ἐνθυμῆται, θὰ ὑποκύψῃ εἰς τὴν μηχανικὴν αὐτὴν ἐργασίαν, ἀλλὰ θὰ ἀποκτήσῃ σὺν τῷ χρόνῳ μίαν ὀλεθρίαν συνήθειαν, ἐκ τῆς ὁποίας θὰ ὑποφέρῃ εἰς ὅλην του τὴν ζωὴν, δηλαδὴ νὰ ἐπαναλαμβάνῃ φράσεις, ὡς παπαγάλλος, χωρὶς νὰ τὰς ἐννοῇ.

Περίληψις τῶν ὅρων τῆς ἀναπτύξεως τῆς μνήμης

Ἔνας Ἄγγλος παιδαγωγός, ὁ Blackie, εὐτυχῶς συνώπισε τοὺς κυριωτέρους ὅρους, ὥστε νὰ ἀσφαλίσωμεν τὴν δύναμιν τῆς μνήμης, ἢ νὰ ἐνισχύσωμεν τὴν ἀδυναμίαν της. Οἱ ὅροι οὗτοι εἶναι οἱ ἑξῆς:

1ον Ἡ σαφήνεια, ἡ ζωηρότης, ἡ ἔντασις τῶν ἀρχικῶν ἐντυπώσεων.

2ον Ἡ σειρὰ καὶ ἡ ταξινόμησις τῶν γεγονότων.

3ον Ἡ ἐπανάληψις.

4ον Ἡ δύναμις τῆς λογικῆς.

5ον Αἱ μεταξὺ τῶν ἀναμνήσεων τεχνηταὶ σχέσεις.

6ον Ἡ χρῆσις τῶν γραπτῶν σημειώσεων.

Εἰς τοὺς ὅρους τούτους, οἵτινες εἶναι ψυχολογικοί, πρέπει νὰ προσθέσωμεν καὶ τοὺς φυσικοὺς τοιοῦτους.

«Ἡ πρώτη τῶν εὐνοϊκῶν περιπτώσεων διὰ τὴν μνήμην, ἔλεγεν ὁ Bain, εἶναι ἡ φυσικὴ κατάστασις τοῦ ἀτόμου. Ἡ φυσικὴ κατάστασις περιλαμβάνει τὴν ὅλην ὑγίαν, τὴν ἰσχύν, τὴν δραστηριότητα τοῦ ὄργανισμοῦ, καθ' ἣν στιγμὴν ἀσκεῖται ἡ ἰκανότης, ὁπότε ὡς ἀπαραίτητον ὄρον δέον νὰ θεωρήσωμεν καὶ τὴν ἐπαρκῆ δόσιν τροφῆς».

Ὅλος ὁ κόσμος γνωρίζει ἐκ πείρας ὅτι ἡ δύναμις

τῆς μνήμης εἶναι μεγαλυτέρα μετὰ τὸ γεῦμα, παρὰ πρὸ αὐτοῦ, καθὼς καὶ μετὰ τὸν ὕπνον, παρὰ πρὸ αὐτοῦ.

Μέθοδοι μνημοτεχνικαὶ

Οἱ παιδαγωγοὶ συχνὰ συνιστοῦν τὴν χρῆσιν τεχνητῶν μεθόδων, αἵτινες, ἀποκαθιστῶσαι μετὰ τῶν ἀναμνήσεων ἓνα πλαστὸν δεσμόν, ἐγγυῶνται τὴν διάρκειαν αὐτῶν καὶ εὐκολύνουν τὴν ἀνάπλασίν των.

Ἄλλ' αἱ μνημοτεχνικαὶ μέθοδοι ἐν πρώτοις ἔχουν τὸ ἐλάττωμα νὰ συνηθίζουν τὸ πνεῦμα εἰς συνδυασμοὺς ἰδεῶν ἀφηρημένων καὶ ἐπιφανειακῶν. Παρ' ὄλην δὲ τὴν τυχὸν δραστηκότητα ποὺ ἔχουν διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς μνήμης, πρέπει νὰ καταδικάζωνται, ἐπειδὴ δύνανται νὰ ἀσκήσουν θλιβεράν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς κρίσεως καὶ τοῦ λογικοῦ.

«*Υπάρχουν σχέσεις τεχνηταί, λέγει ὁ Blackie, αἵτινες ἔχουν ποῖαν τινα ὠφελιμότητα, π. χ. θὰ δυνηθῆ ὁ μαθητὴς νὰ ἐνθυμηθῆ ὅτι ἡ Ἄβυδος κεῖται ἐπὶ τῆς ἀσιατικῆς ἀκτῆς τοῦ Ἑλλησπόντου, ἂν ἐνθυμηθῆ ὅτι καὶ αἱ δύο λέξεις Ἄβυδος καὶ Ἀσία, ἀρχίζον ἀπὸ Α. Ἄλλ' ἡ ἐπιτηδειότης αὕτη ἀνήκει μᾶλλον εἰς ἀδέξιον διδάσκαλον, παρὰ εἰς ἀγωγὴν ἀσκουμένην ἀπὸ καλὸν παιδαγωγόν. Δὲν ἔχω μεγάλην ἐμπιστοσίνην εἰς τὰς συστηματικὰς μνημοτεχνικὰς μεθόδους, αἵτινες πληροῦσι τὸ πνεῦμα ἀφηρημένων συμβόλων καὶ γελοίων, τὰ ὅποια βλάπτουν τὰς ἰκανότητας τοῦ πνεύματος. Αἱ δὲ χρονολογίαι, αἱ ἱστορίαι καὶ ἐντυπώνονται καλύτερον διὰ τῶν αἰτιωδῶν σχέσεων».*

Ἡ ἀληθὴς μνημοτεχνία εἶναι ἐκείνη, ἣτις θεμελιώνεται ἐπὶ πραγματικῶν σχέσεων, ἐπὶ φυσικῶν συνδυασμῶν τῶν ἰδεῶν, ἐπὶ τῆς μεθόδου καὶ τῆς λογικῆς τάξεως, τὴν ὅποιαν ὀφείλουν νὰ εἰσαγάγουν εἰς τὴν διδασκαλίαν. Τοῦναντίον ἡ μνημοτεχνία, ἣτις ἔχει ὡς ἀρχὴν τὰς τεχνητάς καὶ ἐπιπλάστους σχέσεις, δύναται νὰ εἶναι ὠφέλιμος διὰ τὴν διατήρησιν μιᾶς ἰδιαιτέρας ἀναμνήσεως, βλάπτει ὁμως τὴν γενικὴν κάλ-

λιέργειαν τῆς μνήμης. Ὅτι βοηθεῖ τὴν μνήμην, δὲν τὴν ἰσχυροποιεῖ συγχρόνως, διότι τῆς δίδει κακὰς συνηθείας καὶ ἐξωτερικὰ στηρίγματα ἐπίπλαστα, ἐνῶ αὕτη πρέπει νὰ ὑπολογίζῃ ἐπὶ τοῦ ἑαυτοῦ τῆς καὶ ἐπὶ τῆς φύσεως τῶν πραγμάτων.

Συνδυασμὸς ἰδεῶν

Ὁ συνδυασμὸς τῶν ἰδεῶν εἶναι ἐκ τῶν σπουδαίων νόμων τῆς ἀναπτύξεως τῆς μνήμης, ἀλλ' ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ὅτι αἱ ἀναμνήσεις συνδέονται αἱ μὲν πρὸς τὰς δέ, ὅτι ὁ σύνδεσμός των τὰς στερεώνει ἐντὸς τοῦ πνεύματος, καὶ ὅτι, ἐφ' ὅσον συνεδέθησαν κατὰ τινὰ τρόπον, ἀρκεῖ ἢ ἐμφάνισις τῆς μιᾶς, διὰ νὰ προκαλέσῃ καὶ τὴν ἐμφάνισιν τῆς ἄλλης. Ἴδου διατὶ αἱ νέαι σπουδαὶ αἱ ὁποῖαι διὰ τοῦ θελγήτρου τοῦ νεωτερισμοῦ των ἐρεθίζουν τὴν προσοχήν, κουράζουσι καὶ ταρασσοῦσι τὴν μνήμην, διότι αἱ ἰδέαι τὰς ὁποίας ὑπαγορεύουσι εἰς τὸ πνεῦμα δὲν εὐρίσκουσι οὐδὲν στήριγμα, δηλαδὴ μὲν εὐρίσκουσι ἄλλας ἀναλόγους ἰδέας μὲ τὰς ὁποίας νὰ συνδεθοῦν.

Ἐν τῇ καλλιιεργείᾳ ὅθεν τῆς μνήμης ὁ παιδαγωγὸς πρέπει νὰ ἐπωφεληθῇ τοῦ συνδυασμοῦ τῶν ἰδεῶν καὶ τῶν διαφόρων ἀρχῶν καθ' ἃς γίνεται ὁ συνδυασμὸς οὗτος, ὥστε νὰ θεωρῶνται, αἱ μὲν τυχαῖαι καὶ ἐξωτερικαί, ὅπως εἶναι ἡ συνάφεια χρόνου καὶ διαστήματος, αἱ δὲ ἐσωτερικαὶ καὶ λογικαί, ὡς εἶναι ἡ σχέσις αἰτίας καὶ ἀποτελέσματος. Καὶ ὅσον περισσότερον ἐπιτύχῃ τις προσέγγισιν μεταξὺ τῶν γνώσεων, τόσον περισσότερον θὰ συνδυασθοῦν αἱ ἰδέαι καὶ τόσον περισσότερον ἢ μνήμη θὰ ἀποβῇ δραστηρία καὶ ἀκριβής.

Ὁ Saint-François ἔλεγεν: «Ὁ καλὸς τρόπος τοῦ μανθάνειν εἶναι νὰ μελετᾷ κανεὶς, ὁ καλύτερος νὰ ἀκοῦη καὶ ὁ ἄριστος νὰ διδάσκῃ». Ἐάν ὁ ἄριστος τρόπος τοῦ μανθάνειν εἶναι ὄντως τὸ διδάσκειν, ὁ καθηγητῆς εἶναι

ὕποχρεωμένος ἀκριβῶς διὰ τοῦτο νὰ ταξινομηῇ καὶ συναρμολογήῃ τὰς γνώσεις τὰς ὁποίας διδάσκει καὶ νὰ τὰς ὑποβάλλῃ εἰς τάξιν αὐστηράν καὶ μεθοδικήν.

Διάφοροι μορφαὶ τῆς μνήμης

Ὅμιλοῦν περὶ μνήμης, παρατηρεῖ ὁ Legouné, ἐν ᾧ θὰ ἔπρεπε νὰ λέγουν αἱ μνημαί. Διότι ὑπάρχει πράγματι ἡ μνήμη τῶν γεγονότων, ἡ μνήμη τῶν λέξεων, ἡ μνήμη τῶν ἰδεῶν, ἡ μνήμη χρονολογιῶν, τῶν τόπων καὶ ἄλλαι ἀκόμη. Καὶ αἱ διάφοροι αὗται μνημαί μολονότι δὲν ἀλληλοαποκλείονται, σπανίως ἐνώνονται εἰς τὸ αὐτὸ ἄτομον. Ἐκεῖνος, ὅστις ἀταράχως ἐνθυμεῖται μίαν σειρὰν ἀριθμῶν καὶ συλλογισμῶν, θὰ εἶναι ἀνίκανος νὰ ἐνθυμηθῇ τόπους, σχήματα ἀντικειμένων, μορφὰς προσώπων. Εἶναι ἡ συνήθεια, εἶναι ἡ συχνὴ καὶ ἐπανειλημμένη ἄσκησης, ἣτις περισσότερον τῆς φύσεως συντελεεῖ εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῶν διαφόρων τούτων διαθέσεων.

Ἐκαστον ἐπάγγελμα τείνει νὰ εὐνοήσῃ τὴν μίαν ἢ τὴν ἄλλην. Εἰς τὸ σχολεῖον ὁ ρόλος τοῦ ἀληθινοῦ παιδαγωγοῦ εἶναι νὰ καταπολεμήσῃ τὰς εἰδικεύσεις ταύτας τῆς μνήμης, ὥστε νὰ μὴ ὑποφέρῃ αὕτη, ὅταν ἀφοσιώνεται ἀποκλειστικῶς εἰς μίαν μόνην σειρὰν γνώσεων.

Ἡ μνήμη, ἐν περιλήψει, πρέπει νὰ ἀναπτύσσεται ἀπὸ πάσης ἀπόψεως ἐπ' ὠφελεία τῶν ἀφηρημένων ἐννοιῶν, καθὼς καὶ τῶν εἰκόνων καὶ ἐποπτεϊῶν. Ὁφείλει αὕτη νὰ εἶναι μία δύναμις προσληπτικὴ εὐκαμπτos καὶ γενικὴ, ἡ ὁποία νὰ ὑποβοηθῇ ὅλας τὰς ἐργασίας τῆς σκέψεως καὶ ὅλας τὰς ἐνασχολήσεις τῆς ζωῆς. Ἐὰν εἶναι ὁ φύλαξ μιᾶς προνομιοῦχου κατηγορίας ἀναμνήσεων, θὰ προσφέρῃ ὑπηρεσίας, ἀλλὰ περιωρισμένας καὶ ἰδιαιτέρας. Καὶ τότε δὲν θὰ εἶναι ἡ καθολικὴ πνευματικὴ ἰκανότης, ὡς ἀρμόζει νὰ εἶναι, δὲν θὰ εἶναι ἡ ὑπερέτρια τῆς διανοήσεως, ἄνευ τῆς ὁποίας δὲν δυνάμεθα νὰ κάμωμεν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ΄

ΚΑΛΛΙΕΡΓΕΙΑ ΤΗΣ ΦΑΝΤΑΣΙΑΣ

Ρόλος τῆς φαντασίας

Ἡ φαντασία δὲν εἶναι ἀπὸ τὰς σπουδαίας πνευματικὰς ἰκανότητας, αἵτινες, καθὼς ἡ μνήμη, ἀναμιγνύονται εἰς ὅλας τὰς πνευματικὰς ἐνεργείας ἢ, ὅπως ἡ κρίσις, ἐκδηλοῦν σταθερῶς τὴν δραστηριότητα τοῦ πνεύματος. Εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐκδηλωθῇ μία διάνοια, ἡ ὁποία δὲν θὰ ἐνεθουμείτο, ἢ ὁποία δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ κρίνη. Ἄλλ' ὅμως δυνάμεθα μὲ ἀκρίβειαν νὰ ἐνοήσωμεν ἓνα πνεῦμα χωρὶς φαντασίαν.

Ἡ κρίσις εἶναι ἡ ὁμαλὴ πρᾶξις τῆς πνευματικῆς ζωῆς· ἡ μνήμη εἶναι ἀναγκαῖος ὄρος αὐτῆς. Ἡ φαντασία δὲν εἶναι παρὰ βοηθητικὴ ἰκανότης παρεπομένη· δὲν ἐπεμβαίνει αὕτη παρὰ εἰς τὰς ὥρας τῆς, διὰ νὰ βοηθήσῃ καὶ ἐνίοτε διὰ νὰ ἐμποδίσῃ ἐν τῇ ἀναπτύξει τῶν τὰς ἄλλας δυνάμεις τῆς ψυχῆς.

Ἐνεργεῖαι τῆς φαντασίας

Δὲν πρέπει νὰ παραγνωρίζωμεν τὰς μεγάλας καὶ πραγματικὰς ὑπηρεσίας, τὰς ὁποίας ἡ φαντασία καλεῖται νὰ προσφέρῃ εἴτε εἰς τὸν πρακτικὸν βίον εἴτε εἰς τὰ γράμματα καὶ τὰς τέχνας εἴτε εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν ἐπιστήμην. Δὲν λησμονοῦμεν ὅτι αὕτη ἐξωραΐζει τὴν ὑπαρξιν μὲ τὰ χρυσᾶ ὄνειρα, μὲ τὰ ὁποῖα μᾶς λικνίζει, ὅτι διατηρεῖ τὰς ἐλπίδας μας, ὅτι πληροῖ μὲ

τάς ωραίας σκέψεις τὰ κενὰ καὶ τὰ χάσματα τῆς πρακτικῆς ζωῆς. Δὲν λησμονοῦμεν ἀκόμη ὅτι αὕτη ἐμπνέει τὴν ποίησιν, ὅτι εἶναι ἡ ἐργάτις ἐν τῇ τέχνῃ. Ὅτι ἄνευ αὐτῆς ἡ φιλολογία θὰ ἦτο μία ψυχρὰ καὶ ἄνουσία φωτογραφία τῆς πραγματικότητος.

Αὐτὸς οὖτος ὁ σοφὸς ἔχει ἀνάγκην τῆς φαντασίας. Διότι αὕτη τοῦ ὑπαγορεύει τὰς γονίμους ὑποθέσεις, τὰς τολμηρὰς ἐφευρέσεις, ἡ ὅποια ἐνίοτε τὸν θέτει εἰς τὸν δρόμον τῆς ἀληθείας.

Κίνδυνοι ἐκ τῆς φαντασίας

Ἄλλ' ἂν εἶναι εὐκόλον νὰ ἐπαινέσωμεν τὴν φαντασίαν καὶ τὰς εὐεργεσίας τῆς, δὲν δυνάμεθα, οὐχ ἦτον, νὰ ἀρνηθῶμεν καὶ τοὺς ἐξ αὐτῆς κινδύνους. Πόσων πλανῶν καὶ πόσων χιμαιρῶν δὲν εἶναι ἡ πηγή!

Ἡ ἀγωγή τῆς φαντασίας δὲν θὰ εἶναι μόνον ἔργον ἐρεθισμοῦ καὶ ἀναπτύξεως. Ὅπως ἡ αἰσθητικότης, ὅπως ὄλαι αἱ ἰκανότητες αἱ τετραραγμένα, καὶ ταρασσονται αἱ ἐπιδεικτικαὶ καλοῦ καὶ κακοῦ, τοιοῦτοτρόπως καὶ ἡ φαντασία πρέπει νὰ ἐπιβλέπεται, νὰ συγκρατῆται καὶ νὰ ρυθμίζεται.

«Ἄλλαι πνευματικαὶ ἰκανότητες, λέγει ἡ κ. de Saussure, δὲν δίδουν τόπον εἰς οὐδεμίαν ἀντίθεσιν. Πᾶσα ἀθῶα ἄσκησις, ἣτις τείνει εἰς τὸ νὰ ἐνισχύσῃ τὴν προσοχὴν, τὸ λογικόν, τὴν μνήμην, συμφωνεῖ μὲ τὰς ἀπόψεις μας καὶ δυνάμεθα νὰ ἐπιδοθῶμεν χωρὶς ἐνδοιασμοῦ εἰς τὴν μέριμναν τῆς ἀναπτύξεως. Ἐνθὺς ὅμως ὡς ἡ φαντασία γίνῃ ὑπόθεσις τῶν ἀσχολήσεών μας, τὸ πᾶν καθίσταται λεπιότερον καὶ μᾶλλον ἐπικίνδυνον. Περιορίζειν, κανονίζειν, μετριάζειν, εἶναι συχνὰ περισσότερον ἀναγκαῖον ἢ τὸ ἀναπτύσσειν. Καὶ ὅμως τίς θὰ ἤθελε νὰ τὴν ἐξολοθρεύσῃ» ;

Ἡ δύναμις τῆς φαντασίας παρὰ τῷ παιδίῳ

“Ολοι οἱ φιλόσοφοι, ἐκτὸς τοῦ Rousseau, ὅστις, ἐξακολουθῶν νὰ εἶναι μεμονωμένος μέσα εἰς τὰς παραδοξολογίας του, ἀρνεῖται τὴν φαντασίαν εἰς τὸ παιδί, ἀφ’ οὗ τοῦ ἔχει ἀρνηθῆ καὶ τὴν μνήμην, ὅλοι οἱ παρατηρηταὶ τῆς παιδικῆς ἡλικίας συμφωνοῦν εἰς τὸ νὰ τοῦ ἀναγνωρίσουν τὴν πρόωρον ἀνάπτυξιν τῆς φαντασίας.

Ἡ κ. Saussure, ἡ ὁποία ἔγραψεν ἐπὶ τοῦ ζητήματος τούτου ἔν ἀπὸ τὰ ὠραιότερα κεφάλαια τοῦ ὠραίου βιβλίου της, διακηρύττει, ὅτι κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς ζωῆς εἶναι αὕτη «*πατοδύναμος*».

Ὁ Κάντιος εἶναι τῆς γνώμης, ὅτι ἡ παιδικὴ φαντασία εἶναι ἐκτάκτως ἰσχυρὰ καὶ ὅτι ἔχει ἀνάγκην νὰ κυβερνηθῆ καὶ ὄχι νὰ ἐπεκταθῆ.

✽

Αἱ διάφοροι μορφαὶ τῆς

Ἄλλὰ, προτοῦ προχωρήσωμεν μακρότερον καὶ διὰ νὰ διασαφηνίσωμεν περισσότερο ἔν ζήτημα τόσον λεπτόν, ἐπιβάλλεται νὰ διακρίνωμεν ἀμέσως τὰς δύο κυριώδεις μορφὰς τῆς φαντασίας. Τὴν μίαν, τὴν ὁποίαν ἀρμόζει νὰ ὀνομάσωμεν ἐποπτικὴν φαντασίαν ἥτις δὲν εἶναι εἰμὴ μνήμη ζωηρά, ἡ ἱκανότης τοῦ νὰ ἐπαναβλέπωμεν μὲ κλειστὰ μάτια ὅ,τι εἶδομεν καὶ μὲ ἀνοικτὰ. Ἡ ἄλλη, ἡ ὁποία εἶναι, ἀληθῶς εἰπεῖν, ἡ πραγματικὴ φαντασία, ἐκείνη ἡ ὁποία ἐφευρίσκει, ἡ ὁποία ὑπὸ νέας μορφὰς συνδυάζει τὰς εἰκόνας τὰς ὁποίας ἔχει δανεισθῆ ἀπὸ τὴν μνήμην.

Ἡ ἐποπτικὴ φαντασία εἶναι ἐξ ἄλλου ἡ ἀφετηρία τῆς ἄλλης, τὸ ταπεινὸν λίκνον μιᾶς ἱκανότητος προωρισμένης διὰ τὰ λαμπρότερα πεπερωμένα.

«*Ἡ φαντασία, λέγει ἡ κ. Carpentier, δῶρον πολυτιμον, ἔχει δοθῆ εἰς τὸ παιδί διὰ νὰ τοῦ ἐπιτρέψῃ, ὡσάκις μιμεῖται ὅ,τι βλέπει, νὰ συνδυάσῃ τὸ ἴδιον μὲ τὴν σειρὰν τοῦ νέου.*

πράγματα. Ἐπίσης αὕτη ἡ ἱκανότης εἶναι προικισμένη με ἀκατάπανστον δραστηριότητα ἢ ὁποῖα παρακινεῖ τὸ παιδί ἀδιακόπως εἰς τὴν πράξιν. Δὲν ἔχομεν λοιπὸν λόγους νὰ τὴν παρορμῶμεν εἰ μὴ σπανίως· ἀλλ' ἔχομεν νὰ τῆς προσφέρωμεν τροφὰς ὑγιεινὰς καὶ νὰ τῆς ἀνοίξωμεν δρόμους εὐρεῖς καὶ τιμίους».

Φαντασία ἐποπτική

Θὰ ἠμπορούσαμεν νὰ νομίσωμεν ὅτι ἡ ἐποπτικὴ φαντασία, ἣτις εἶναι καταφανῶς χρήσιμος εἰς τὸν καλλιτέχνην καὶ τὸν ζωγράφον, οἱ ὅποιοι ἔχουν ἀνάγκην νὰ παριστῶσι ζωρῶς τὰ ἀντικείμενα, δὲν προσφέρει καμμίαν ὑπηρεσίαν εἰς τὸ παιδί καὶ δὲν παίζει κανένα ρόλον εἰς τὴν ἀγωγήν τῆς πρώτης ἡλικίας. Ἄλλ' ὀλίγη σκέψις ἀρκεῖ διὰ νὰ ἀποδείξωμεν τὸ ἐναντίον.

Μία ζωηρὰ ἀναπαράστασις τῶν στοιχείων τοῦ ἀλφαβήτου θὰ βοηθήσῃ πολὺ διὰ νὰ μάθῃ τὸ παιδί γρήγορα καὶ καλὰ νὰ διαβάζῃ καὶ νὰ γράφῃ. Ἀργότερα εἰς τὴν χάραξιν τῶν γεωγραφικῶν χαρτῶν, εἰς τὴν μελέτην τῆς γεωμετρίας, κατὰ μείζονα λόγον ἀκόμη εἰς τὰς ἀσκήσεις τῆς ἰχνογραφίας, τὰ ἀπὸ ἀπόψεως φαντασίας καλῶς προικισμένα παιδιὰ, καὶ τὰ ὁποῖα θὰ ἔχουν συνηθίσει νὰ ἀντιλαμβάνωνται καθαρὰ τὰς ὕλικὰς μορφὰς τῶν ἀντικειμένων, δὲν θὰ κοπιᾶσουν νὰ ὑπερβάλουν τοὺς συμμαθητὰς των.

Καὶ εἰς αὐτὴν τὴν σπουδὴν τῆς ὀρθογραφίας ἡ ἐποπτικὴ φαντασία ἔχει τὴν σπουδαιότητά της. Πράγματι πῶς ἐξηγεῖται τὸ ὅτι ἓνας μαθητὴς ἐξ ἴσου ἔξυπνος μὲ ἓνα ἄλλον, ὁ ὁποῖος ὅμως νὰ ἔχη διαβάσει καὶ πολὺ, νὰ εἶναι ὀλιγώτερον ταχύς εἰς τὸ νὰ μάθῃ ὀρθογραφίαν; Ἡ αἰτία εἶναι πιθανῶς εἰς τὴν ἀδυναμίαν τῆς ἐποπτικῆς φαντασίας. Μερικὰ παιδιὰ τὰ ὁποῖα διαβάζουσι γρήγορα δὲν ἀκολουθοῦν οὕτως εἰπεῖν τὸ κείμενον παρὰ νοερῶς. Οἱ ὀφθαλμοὶ των δὲν προσηλοῦνται ἀρκετὰ ἐπὶ τῶν λέξεων αὐτῶν καθ' ἑαυτὰς· ἐπὶ τῶν διαφόρων στοιχείων τὰ ὁποῖα τὰς ἀποτελοῦν.

Τοιουτοτρόπως όταν κληθοῦν νά γράψουν ἀπό μνήμης μίαν λέξιν τήν ὁποίαν ἐδιάβασαν δεκάκις, τήν ἀκρωτηριάξουν, τήν παραμορφώσουν, δέν ἀναπαράγουν ὅλα τὰ γράμματά της. Ὡς ἀδέξιοι ἰχνογράφοι οἷτινες, ἀπό ἔλλειψιν φαντασίας, δέν γνωρίζουν νά παραστήσουν ἐπακριβῶς ἕν πράγμα τὸ ὁποῖον εἶδον καί τὸ ὁποῖον θέλουν νά ἰχνογραφήσουν ἀπό μνήμης.

Μόρφωσις τῆς ἐποπτικῆς φαντασίας

Πολύ δυνατὴ ἐξ ἐνστίκτου, καί διὰ τοὺς ἰδίους, ὡς καί ἡ μνήμη, λόγους, ἡ ἐποπτικὴ φαντασία, δύναται ἐν τούτοις νά εἶναι ἀντικείμενον εἰδικῆς μορφώσεως. Αἱ ἐποπτικαὶ ἀσκήσεις, ὅπως ὁ Pestalozzi τὰς ἐξετέλει, θὰ συμβάλουν πρὸ παντὸς εἰς αὐτὴν τὴν ἀγωγὴν. «*Ἡ ἀΐησις τῶν γνώσεων, λέγει ὁ Bain, εἶναι σχεδὸν τὸ μόνον μέσον νά μορφώσωμεν καί νά ἀυξήσωμεν αὐτὴν τὴν ἰκανότητα. Ἐν τούτοις ὑπὸ τὸν ὄρον τοῦτον ὀφείλομεν νά ἐπαγρυπῶμεν ἐπὶ τῆς ἀκριβείας τῶν μεταδοθεισῶν γνώσεων, ἐπὶ τῆς σαφηνείας, τῆς ζωηρότητος τῶν ἀποκτηθεισῶν ἀντιλήψεων. Πολλοὶ ἰδέαι συγκεχυμένως καὶ ἀορίστως σχηματισθεῖσαι δὲν θὰ συντέινον παρὰ εἰς τὸ νά περιπλέξουν καὶ συσκοτίσουν τὴν φαντασίαν. Διὰ νά φαντασθῶμεν καλῶς πρέπει νά ἀρχίσωμεν νά βλέπωμεν καλῶς».*

Ἐθισμένη νά συλλαμβάνη μὲ διαύγειαν καὶ ἐναργῶς ὅτι αἱ αἰσθήσεις ἀντιλαμβάνονται ἡ φαντασία θὰ γίνῃ καλὸν ὄργανον ἐναργοῦς γνώσεως, πολύτιμον ὄργανον, ὅχι μόνον διὰ νά ἐνθυμούμεθα τὰ ἀντικείμενα τὰ ὁποῖα εἶδομεν, ἀλλ' ἀκόμη νά ἀναπαριστῶμεν ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα δέν βλέπομεν. Πράγματι ἡ ἰκανότης τοῦ νά φαντασθῶμεν εἰς βαθμὸν ἀνώτερον, εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὴν ἀπλὴν φωτογραφικὴν ἀναπαραγωγὴν τῆς πραγματικότητος ἣν ἀνελήθημεν· ἐπιτρέπει αὕτη νά ἀντιλαμβανώμεθα μετὰ σαφηνείας ἐν οἰονδήποτε ἀντικείμενον, κατόπιν ἀπλῆς διὰ λέξεων περιγραφῆς. Βοηθεῖ πολὺ διὰ τὴν μελέτην τῆς ἱστο-

ρίας, τῆς γεωγραφίας, διότι θέτει τὸ παιδί εἰς κατάστασιν νὰ βλέπη διὰ τῶν ὀφθαλμῶν τοῦ πνεύματος τοὺς τόπους, τὰ γεγονότα, τοὺς ἀνθρώπους διὰ τοὺς ὁποίους τοῦ ὀμιλοῦν. Ἐμψυχώνει τὴν διδασκαλίαν· καθιστᾷ ζώσας τὰς ιδέας· δίδει χρῶμα εἰς τὰ πράγματα, εἶναι πηγὴ διαφέροντος.

Πρέπει ἐξ ἄλλου νὰ προσέχωμεν νὰ μὴ καταχρᾶται τὸ παιδί αὐτῆς τῆς ἰκανότητος τῆς ἀντιλήψεως. Πολὺ διατεθειμένον νὰ σκέπτεται δι' εἰκόνων, δὲν ἔχει εἰς τὴν διάθεσίν του εἰς τὰ πρῶτα ἔτη τῆς ζωῆς του αὐτὴν τὴν ἄλγεβραν τῆς σκέψεως τὴν ὁποίαν ὀνομάζομεν ὀμιλίαν. Ὅπισθεν κάθε προφερομένης λέξεως βλέπει μὲ τὰς λεπτομερείας σχήματος καὶ χρώματος τὸ ἀντικείμενον τὸ ὁποῖον φανερώνει αὐτὴ ἡ λέξις. Διάθεσις ἐπικίνδυνος, ἐὰν προωθῆται πολὺ διότι βλάπτει τὴν διαύγειαν καὶ τὴν ταχύτητα τῆς σκέψεως καὶ ἀναγκάζει τὸ παιδί νὰ βραδύνη εἰς ἀνωφελεῖς φαντασίας. Δὲν πρέπει ἡ εἰκὼν νὰ ἀποπνίγη τὴν ιδέαν καὶ νὰ παρακωλύῃ τὴν ἐργασίαν τῆς ἀφηρημένης σκέψεως, ἀναμιγνύουσα ὀλόκληρον συνοδείαν αἰσθητῶν ἀναπαραστάσεων.

Ἄς προσθέσωμεν ὅτι ἡ ἐποπτικὴ φαντασία δὲν πρέπει νὰ θεωρηθῆ μόνον ὡς ὄργανον τὸ ὁποῖον πρόκειται νὰ μαλαξῶμεν καὶ νὰ ἐνδυναμώσωμεν· εἶναι μία ἄμεσος πηγὴ προσλήψεων, γεμίζει τὴν συνείδησιν καὶ τὴν καρδίαν μας μὲ πλῆθος εἰκόνων καὶ ἀναμνήσεων.

Ἐπομένως ἐκ τούτου συνάγεται ἡ ὑποχρέωσις νὰ ἐπιβλέπωμεν ἐπιμελῶς, νὰ ἐκλέγωμεν τὰς πρώτας ἐντυπώσεις τῆς φαντασίας, νὰ ἀπομακρύνωμεν ἀπὸ τὸ παιδί πᾶν ὅ,τι εἶναι ἄσχημον, ἀποκρουστικόν, ἀνήθικον. Ἡ κ. de Sévigné ἐπανελάμβανε τὴν περίφημον ρῆσιν: «*Όλα εἶναι ὑγιᾶ εἰς τοὺς υγιεῖς*», μὲ ἄλλους λόγους εἰς μίαν ὑγιᾶ καὶ καθαρὰν ψυχὴν καὶ αἰ νοσηραὶ ἀκόμη ἐντυπώσεις δὲν ἀφήνουν οὐδὲν ἴχνος κακόν. Αὐτὸ εἶναι ἴσως ἀληθὲς διὰ συνειδήσεις διαμορ-

φωθείσας ἤδη, διὰ πνεύματα στερεωμένα, τῶν ὁποίων αἱ τάσεις εἶναι ἀρκετὰ ἰσχυραί, αἱ συνήθειαι ἀρκετὰ σταθεραί, διὰ νὰ ἀπωθήσουν κάθε ἀκάθαρτον συγχώνευσιν καὶ αἱ ὁποῖαι δύνανται ἀζημιώτως νὰ διέλθουν καὶ τὰς ὀλεθριωτέρας ἐντυπώσεις. Ἄλλ' αὐτὸ δὲν δύναται νὰ ἐφαρμοσθῇ εἰς τὸ παιδί, τοῦ ὁποίου τὸ πνεῦμα, ὑπὸ διαμόρφωσιν ἀκόμη, ἐπηρεάζεται ἀπὸ ὅ,τι τὸ ἐγγίση καὶ δὲν ἀντέχει εἰς οὐδεμίαν ὑποβολήν.

Ἡ θέα τῆς φύσεως, ἰδοῦ τί ἀρμόζει καλύτερον διὰ τὴν πρώτην μόρφωσιν τῆς φαντασίας. Προτοῦ καταστῆ ἱκανὸν νὰ ἐνδιαφερθῇ δι' ἔργα τῶν ἀνθρώπων τὸ παιδί εἶναι ἤδη διατεθειμένον νὰ θαυμάσῃ «τὸ μεγάλο ποίημα τὸ ὁποῖον ὁ δάκτυλος τοῦ θεοῦ ἔχει γράψει ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τῆς γῆς».

«Μεταφέρετε λοιπὸν συχνὰ τὰ παιδιά εἰς τὰς ἀγκάλας τῆς φύσεως, λέγει ὁ Gauthey. "Ὁς μαζεύσουν ἐκεῖ ἐν ἀφθονίᾳ χρώματα, σχήματα, εὐωδίας».

Αἱ κυρίως εἰκόνες

Δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐπιστήσωμεν τὴν προσοχὴν ἐπὶ τῆς σπουδαιότητος τῶν κυρίως εἰκόνων καὶ ἐπὶ τοῦ ρόλου τὸν ὁποῖον δύνανται νὰ παίζουσιν εἰς τὴν διδασκαλίαν. Ἀπὸ ὅλας τὰς πλευρὰς ἡ σχολικὴ εἰκονογραφία ἀναπτύσσεται· διασκορπίζει παντοῦ, ἐπὶ τῶν τοίχων τῶν σχολείων, ἐπὶ τῶν κλασσικῶν βιβλίων, ἐπὶ τῶν ἐξωφύλλων τῶν σχολικῶν τετραδίων, τὰς ἀναπαραστάσεις αἰσθητῶν πραγμάτων.

«Ἐὰν ἡμποροῦμεν νὰ δεικνύωμεν τὰ πράγματα εἰς τὰ παιδιά καὶ νὰ τὰ κάμνωμεν νὰ τὰ ἐγγίξουν, θὰ εἶναι καλύτερον· ἐὰν τὰ ἀντικείμενα εἶναι μακρὰν, ἐὰν ἐκφεύγουν, ὡς ἐκ τῆς φύσεώς των, ἀπὸ κάθε ἄμεσον ἀντίληψιν, ὁ διδάσκαλος ὁ ὁποῖος ἠξέυρει νὰ ἰχνογραφῇ, καλεῖ εἰς βοήθειάν του τὸ βιβλίον εἰκόνων, τοὺς χάρτας ἢ τὸν πίνακα». (Mensil)

Ἡ εἰκὼν λοιπὸν εἶναι ἐν τιμῇ καὶ ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Κομενίου, ὁ ὁποῖος, εἰς τὸν *Orbis pictus* του (Εἰκονογραφημένος κόσμος), τὴν ἔχει χρησιμοποίησει πρῶτος ὡς μέσον διδασκαλίας. Ἡ εἰκὼν ἔχει ἐκλαϊκευθῆ καὶ συγχρόνως τελειοποιηθῆ. Τὰ παιδιὰ ἀγαποῦν τὰς εἰκόνας χωρὶς ἀμφιβολίαν. Μερικοὶ παιδαγωγοὶ διατείνονται ὅτι τὰ κοράσια ἐπιζητοῦν αὐτὰς περισσότερο ἀπὸ τὰ ἀγόρια. Εἶναι ἐν πάσῃ περιπτώσει ἡ πρώτη ποίησις τῆς παιδικῆς ἡλικίας καὶ εἶναι ἀξιοσύστατοι διὰ τὸν λόγον ὅτι διασκεδάζουν καὶ παρέχουν ἀναψυχὴν. Ἄλλ' αἱ εἰκόνες εἶναι ἐπίσης ἕνα μέσον νὰ ἀναπτύξωμεν τὴν ἐποπτικὴν φαντασίαν, νὰ ἐνισχύσωμεν τὴν προσοχὴν, νὰ καταστήσωμεν τὴν μελέτην ἐπαγωγόν. Εἶναι τέλος αἱ εἰκόνες σχολεῖον ἀμέσου διδασκαλίας καὶ ταυτοχρόνως μία προπαρασκευὴ εἰς τὴν καλλιτεχνικὴν ἀγωγὴν.

Ἡ δημιουργικὴ φαντασία

Ἡ ἔκφρασις «*δημιουργικὴ φαντασία*» ἔχει καθιερωθῆ διὰ τῆς χρήσεως· ἄλλ' εἶναι ἀσφαλῶς ἀνακριβής. Ἡ φαντασία ἐνεργεῖ, ἐφευρίσκει, τακτοποιεῖ κατ' ἀρέσκειαν, μεγαλώνει, σμικρύνει, τροποποιεῖ κατὰ χιλίους τρόπους τὰ στοιχεῖα τὰ ὁποῖα δανείζεται ἀπὸ τὴν πραγματικότητα· διαθέτει, διὰ νὰ τὰς συνδυάσῃ σύμφωνα μὲ ἕν ἰδεῶδες, τὸ ὁποῖον συλλαμβάνει, τὰς εἰκόνας τὰς ὁποίας τῆς παρέχουν ἢ παρατήρησις καὶ ἡ μνήμη· ἀλλὰ, ἀληθῶς εἰπεῖν, δὲν δημιουργεῖ.

Ἐπάρχει παρὰ τῷ παιδίῳ ;

Οἷονδήποτε ὄνομα καὶ ἂν τῆς δίδουν, καὶ θὰ τὴν ὠνομάζωμεν εὐχαρίστως ζωηρὰν φαντασίαν, ἐφευρετικὴν φαντασίαν, ἀναπτύσσεται ἀρκετὰ ἐνωρίς. Ἐρχεται στιγμὴ, εἰς τὴν ζωὴν τοῦ παιδιοῦ, ὅποτε τὸ πνεῦμα δὲν εἶναι μόνον μία μνήμη πιστὴ καὶ μία παθητικὴ

ἀναπαράστασις τῶν ὅσα αἱ αἰσθήσεις ἔχουν ἀντιληφθῆ, ὁπότε ἀπὸ τὴν σύγκρουσιν πολλαπλῶν παραστάσεων καὶ ἀπὸ τὴν συνάντησιν διαφόρων εἰκόνων, ἀναβλύζουν ὑπὸ τὴν διέγερσιν τῶν αἰσθημάτων ἱκανὸς ἀριθμὸς πρωτοτύπων καὶ νέων ἀντιλήψεων, αἱ ὁποῖαι μαρτυροῦν τὴν καθαρὰν γονιμότητα τοῦ πνεύματος. Εὐκόλως ἐννοεῖται ὅτι ὅλαι αἱ παιδικαὶ διανοήσεις δὲν εἶναι ἴσαι ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἄποψιν. Ὑπὲρ πᾶν ἄλλο ἴσως ἡ ἐφευρετικὴ ἱκανότης προϋποθέτει μίαν διανοητικὴν δύναμιν καὶ δύναμιν εὐαισθησίας, αἱ ὁποῖαι πολὺ διαφορετικὰ εἶναι μοιρασμέναι ἀπὸ τὴν φύσιν. Ἄλλ' ὅ,τι ἠμποροῦμεν νὰ βεβαιώσωμεν, εἶναι ὅτι, μὲ ἴσην διανόησιν, ἓνα παιδί θὰ ἔχη περισσοτέραν φαντασίαν ὅσον περισσότερον ἔχει διαβάσει, ὅσον περισσότερον ἔχει ταξιδεύσει, ὅσον περισσότερον ἔχει παρατηρήσει πολλὰ πράγματα καὶ ὅσον περισσότερον ἔχει παρευρεθῆ εἰς θεάματα, πού θὰ διαθέσῃ τέλος περισσότερον ὕλικόν δυνάμενον νὰ χρησιμοποιηθῆ εἰς συνδυασμοὺς καὶ παρασκευάσματα νέα.

Αἱ διάφοροι ἐκδηλώσεις τῆς

Ἐξ ἄλλου τίποτε δὲν εἶναι τόσον ποικίλον ὅσον ἡ λειτουργία τῆς φαντασίας τοῦ παιδιοῦ, μέσα εἰς τὰς χιλιάς ὁδοὺς, ὅπου χάνεται συνεπείᾳ ἀπλοϊκῶν μυθευμάτων καὶ ἀθῶων ψευδῶν.

Μυθολογικὴ τάσις

Τὸ παιδί κατ' ἀρχὰς ἔχει μίαν τάσιν ἐκδηλον νὰ προσωποποιῆ ὅλα τὰ ἀντικείμενα τὰ ὁποῖα τὸ περιβάλλουν, νὰ τὰ παρουσιάσῃ κατ' εἰκόνα του, νὰ συνομιλῇ μὲ τὰ ζῶα, ἀκόμη καὶ μὲ τὰ ἄψυχα πράγματα. Ἡ διανοητικὴ κατάστασις του πλησιάζει πολὺ τὴν τῶν λαῶν — παιδίων, οἱ ὁποῖοι δανείζονται ζωὴν καὶ αἶσθημα εἰς ὕλικά ἀντικείμενά, οἱ ὁποῖοι ἀνθρωπο-

ποιοῦν ἢ θεοποιοῦν ὄλα τὰ πράγματα. «*Ὁ ἥλιος ἐβασίλευσε*», λέγουν εἰς ἓνα παιδί. «*Ποῦ εἶναι τότε ὁ θρόνος του ;*» ἔρωτᾷ. Οἱ Ἕλληνες ἐπίστευον ὅτι ὁ Ἀπόλλων ὠδήγει εἰς τὸ διάστημα τὸ ἄρμα τοῦ ἡλίου· τὸ μικρὸ παιδί φαντάζεται ὅτι ὁ ἥλιος πρέπει νὰ ὀδηγῆται εἰς περίπατον μὲ τὴν ὑπηρέτριαν, ὅπως αὐτό.

Δὲν ὑπάρχει μεγάλη ὠφέλεια ἀπὸ παρομοίαν τάσιν, ἢ ὁποῖα ἀνανεώνει εἰς κάθε παιδί τὰς γελοίας εὐπιστίας καὶ τὰς ἐπικινδύνους δεισιδαιμονίας τῆς παιδικῆς ἡλικίας τῆς ἀνθρωπότητος. Ἐν τούτοις θὰ ἐπωφεληθῶμεν ἀπὸ αὐτὰ διὰ νὰ κινήσωμεν τὸ ἐνδιαφέρον του διὰ τὴν ἀνάγνωσιν τῶν μύθων. Τὸ παιδί, διὰ νὰ ἀγαπήσῃ τὸν La Fontaine, ἔχει πραγματικῶς ἀνάγκην νὰ πιστεύῃ ὅτι τὰ ζῶα, τὰ φυτὰ ὀμιλοῦν, ὅτι εἶναι πραγματικῶς οἱ δράσται τῶν πράξεων, τὰς ὁποίας ἀποδίδει εἰς αὐτὰ ὁ ποιητής.

Παρὰ τὴν γνώμην τοῦ Rousseau, ὁ ὁποῖος θέλει μόνον τὴν ἀλήθειαν νὰ δεικνύωμεν εἰς τὰ παιδιὰ, ἃς ἀφήσωμεν τὸν μικρὸν μαθητὴν νὰ πλανᾶται εἰς τὰς φαντασίας. Τὸ φῶς τῆς λογικῆς θὰ ἀνατείλῃ ἀρκετὰ ἔνωρις διὰ νὰ κάμῃ νὰ σβησθοῦν αἱ σκιαὶ καὶ τὰ φαντάσματα τῆς φαντασίας.

Ποιητικὴ τάσις

Ἡ διαφορὰ μεταξὺ τοῦ μυθοπλάστου καὶ τοῦ ποιητοῦ εἶναι ὅτι ὁ πρῶτος πιστεύει ἀπλοϊκῶς εἰς τοὺς μύθους τῆς φαντασίας του· ὁ δεύτερος εὐχαριστεῖται ἀπὸ αὐτοὺς χωρὶς νὰ τοὺς πιστεύῃ. Ὁ ποιητὴς ἀφήνεται εἰς ἡμιαυταπάτην ἀνάλογον μὲ ἐκείνην τὴν ὁποῖαν δοκιμάζομεν εἰς τὸ θέατρον. Χωρὶς νὰ εἴμεθα τελείως ἠπατημένοι ἀπὸ τὰ συμβαίνοντα εἰς τὸ πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν μας παιζόμενον δράμα, εἴμεθα κατὰ τὸ ἡμῖς γελασμένοι· ἐνδιαφερόμεθα διὰ τὰ πρόσωπα τῆς σκηνῆς, ὡς ἔάν ὑφίσταντο, ἐν τούτοις γνωρίζομεν ὅτι δὲν ὑφίστανται.

«Τὰ παιδιὰ γεννῶνται ποιηταί, εἶπεν ἕνας παρατηρητῆς τῆς παιδικῆς ἡλικίας· ἰδοὺ διατὶ πρέπει νὰ τὰ διατηρῶμεν μέσα εἰς ποιητικὰς ἰδέας». Ἡ παιδικὴ φαντασία μὲ εὐκολίαν ἐπινοεῖ μόνη τῆς μύθους οἱ ὅποιοι τὴν μαγεύουν, δράματα ὅπου δίδει ρόλους εἰς πρόσωπα φανταστικά. Ὁ υἱὸς τοῦ Tiedemann ἐφαντάζετο συνομιλίας μετὰ ξὺ στελεχῶν κραμβῶν. Τὰ παιδιὰ, λέγει ὁ Egger, γίνονται ὄργανα πρὸς χρῆσιν τῶν μικρῶν τῶν δραμάτων.

«Τοῖς τὰ παρέχομεν ἡμεῖς οἱ ἴδιοι εἶναι τὰ παιγνίδια. Ἄλλὰ δὲν ἔχουν ἀρκετὰ δι' ὅλας τὰς σκηνας τὰς ὁποίας φαντάζονται καὶ τὸ ἴδιον ἄθυρμα θὰ τοῖς χρασιμεύσῃ συχνὰ διὰ πολλοὺς ρόλους, ἐνίοτε πολὺ διαφορετικούς».

Ἡ κ. Necker de Saussure ἀναφέρει πολλὰ γεγονότα ὅπου φαίνεται αὐτῇ ἡ ποιητικὴ διάθεσις τοῦ παιδιοῦ νὰ φαντάζεται ἄλλο ἀπὸ ὅ,τι βλέπει καὶ συμπεραίνει οὕτως :

«Ὀλόκληρος ἡ ὑπαρξις τῶν μικρῶν παιδιοῦν εἶναι δραματικὴ ἢ ζωὴ των εἶναι ἐν χαρωπὸν ὄνειρον, παρατεινόμενον, διατηρούμενον ἐν σχεδίῳ. Ἀκατάπανστα ἐπινοοῦντα σκηνας, σκηνοθέτας, ἡθοποιούς, περνοῦν τὰς ἡμέρας των μὲ τὸ μύθον καὶ πλησίον τῆς παιδαγωγίας εἶναι ποιηταί».

Μακρὰν τοῦ νὰ ἀποθαρρύνωμεν αὐτὸ τὸ ποιητικὸν ἐνστικτον τοῦ παιδιοῦ, δὲν σκεπτόμεθα παρὰ νὰ τοῦ δώσωμεν ἐλεύθερον στάδιον. Ἐπειτα, ὅταν θὰ κουρασθῇ νὰ ἐφευρίσκῃ αὐτὸ μύθους, ἅς τοῦ παρέχωμεν ἡμεῖς τοιούτους. Ἄς τοῦ διηγούμεθα τὰς μυθικὰς αὐτὰς ἱστορίας, διὰ τὰς ὁποίας εἶναι ἄπληστον, ἅς ἀρπάξωμεν τὴν κλίσιν του διὰ φανταστικά πράγματα, διὰ νὰ τὸ διευθύνωμεν κατὰ τὴν προτίμησίν μας· καὶ ἅς προσθέσωμεν οὕτω εἰς τὴν αὐτόματον ἀνάπτυξιν τῆς παιδικῆς φαντασίας τὴν νέαν παρακίνησιν ἢ ὅποια θὰ τοῦ ἔλθῃ διὰ τῆς φαντασίας τοῦ ἄλλου.

Τὰ παραμύθια

Ὁ αὐστηρὸς Kant ἀπέκλειε τὰ παραμύθια ἀπὸ τὴν ἀγωγήν. Εἶναι ἀδύνατον νὰ παραδεχθῶμεν τὴν γνώμην του αὐτῆν. Τὰ παραμύθια φέρουν τὴν χαρὰν εἰς τὸ πνεῦμα τοῦ παιδιοῦ καὶ ἡ χαρὰ εἶναι μέρος τῆς πνευματικῆς ὑγιεινῆς. Ἐξ ἄλλου ἀφυπνίζουν τὴν διάνοησιν καί, ὡς παρατηρεῖ ὁ Sully, «τὸ παιδί τὸ ὁποῖον εἰς τὸ σπῆτι θὰ διασκεδάσῃ καλύτερα μὲ τὸ νὰ ἀκούῃ ἱστορίας, θὰ εἶναι καλύτερος μαθητής». Ἄς μὴ φοβούμεθα λοιπὸν τοὺς μύθους, τοὺς πραγματικοὺς μύθους, οὔτε καὶ αὐτοὺς οἱ ὁποῖοι δὲν ἔχουν ἠθικὸν περιεχόμενον καὶ οἱ ὁποῖοι δὲν κρύβουν κανέν σοβαρὸν μάθημα ὑπὸ τὰ ἀξιαγάπητα μυθεύματά των.

«Ὅταν διηγούμεθα μίαν ἱστορίαν εἰς τὰ παιδιά, λέγει ἡ δνις Chalamet, διατί νὰ μὴ θέλωμεν ἀπλῶς μόνον νὰ τὰ διασκεδάζωμεν; Διατί νὰ μὴ ἀρκούμεθα εἰς τὴν διήγησιν χάριν αὐτῆς τῆς διηγήσεως, διὰ νὰ ἱκανοποιήσωμεν τὴν φαντασίαν των ἢ ὁποία ζητεῖ τροφήν;»

Εἶναι ἐν τούτοις πολὺ νὰ εἴπωμεν ὅτι παρουσιάζομεν τὰ παραμύθια ὡς ἀπλᾶς διασκεδάσεις. Ἐὰν ἐκλέγωνται μὲ ἐπιμέλειαν, ἀπλᾶ, ἄβρά, τίμια, ἐὰν ἀπομακρύνωμεν τὰς χονδροειδεῖς καὶ ἀκαλαισθήτους λεπτομερείας, θὰ ἔχουν οἱ μῦθοι ἀνώτερον κάλλος. Θὰ εἶναι διὰ τὸν παιδαγωγὸν ἀσφαλὲς μέσον νὰ ἐνισχύσῃ τὴν προσοχὴν κινῶν τὸ διαφέρον. Θὰ εἶναι ὡς δόλωμα τῶν μελλοντικῶν σπουδῶν καὶ ἀκόμη μία προπαρασκευὴ εἰς τὴν κατανόησιν τῆς ἀληθοῦς ποιήσεως τῆς ὁποίας οὐδεὶς πρέπει νὰ στερηῆται.

Αἱ διηγήσεις

Θὰ ἦτο ἐξ ἄλλου πλάνη νὰ νομίζωμεν ὅτι δὲν ἢμποροῦμεν νὰ ἀσκήσωμεν τὴν παιδικὴν φαντασίαν παρὰ τρέφοντες αὐτὴν μὲ μυθεύματα, παραπλανῶντες αὐτὴν μέσα εἰς διηγήσεις μαγισσῶν. Ἡ φαντασία

εύρίσκει ἐφαρμογὴν καὶ μὲ περισσοτέραν ἀκόμη ὠφέλειαν καὶ εἰς τὴν πραγματικότητα καθ' ἑαυτὴν.

«Δὲν εἶναι ἀνάγκη (*Blackie*) νὰ διαβάζωμεν μυθιστορήματα διὰ νὰ εὕρωμεν ζωγραφίας καταστάσεων καὶ χαρακτήρων καλλιεργημένων μὲ σκοπὸν νὰ ἀρέσουν εἰς τὴν φαντασίαν καὶ νὰ τὴν ἀνυψώσουν. Οἱ βίοι τοῦ μεγάλου Ἀλεξάνδρου, τοῦ Δουθῆρου, τοῦ Γουσταύου Ἀδόλφου, τόσων εὐγενῶν προσωπικοτήτων, αἱ ὁποῖαι αὐταὶ δημιουργοῦν τὴν ἱστορίαν, ἔχουν παιδαγωγικὴν ἀξίαν χιλιάκις ἀποτελεσματικωτέραν ἀπὸ τὰ καλύτερα μυθιστορήματα, ἴσως καὶ ἀπὸ τὸ ὠραιότερον τῶν ποιημάτων. . . Προτιμήσατε τοὺς βίους αὐτοὺς μεγάλων ἢ σοφῶν ἀνδρῶν διὰ νὰ ἀσκήσετε τὴν φαντασίαν».

Ἡ ἱστορία, ἀληθῶς εἰπεῖν, θὰ ἦτο ἀκατανόητος ἄνευ φαντασίας. Πρέπει, διὰ νὰ διδάσκη αὕτη τὸ παιδί, νὰ εἶναι ὡς μία σειρὰ εἰκόνων, αἱ ὁποῖαι περνοῦν πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν του, τὸ πνεῦμα νὰ κινῆται ἐκεῖ, ὡς εἰς μουσεῖον, ὅπου τὸ βλέμμα νὰ προσηλώνεται κατὰ σειρὰν ἐπὶ τῶν προσωπογραφιῶν τῶν μεγάλων ἀνδρῶν, ἐπὶ τῶν χωρῶν ὅπου συνέβησαν τὰ ἱστορικὰ γεγονότα.

Ἄς περάσωμεν λοιπὸν ὅσον τὸ δυνατόν ταχύτερον ἀπὸ παραμύθια καθαρῶς πλαστὰ εἰς διηγήσεις ἀκριβεῖς καὶ ἀληθεῖς. Ἄλλὰ κατὰ τὰς διηγήσεις αὐτάς ἅς ὀμιλοῦμεν εἰς τὸ παιδί τὴν γλῶσσαν τῆς φαντασίας, αὐτὴν τὴν γλῶσσαν καθ' ἣν, κατὰ τὴν λαϊκὴν ἔκφρασιν, οἱ λόγοι ἔχουν χρώματα. Ἄς μὴ περιμένωμεν τίποτε τὸ καλὸν ἀπὸ μίαν διήγησιν πάντοτε ξηράν, πάντοτε ἀφηρημένην, ὅπου ποτὲ ἢ λαμπρὰ εἰκόν, ἢ ζωηρὰ ζωγραφία, δὲν ἔρχεται νὰ ἐμψυχώσῃ καὶ ἐξωραΐσῃ τὰ γεγονότα.

Ἡ ἀνάγκη τῆς ποιήσεως

Ὁ Rousseau, ὅπως εἶπομεν, θέλει νὰ παρουσιάσωμεν εἰς τὸ παιδί τὴν ἀλήθειαν γυμνήν. Αὐτὸ θὰ ἦτο σὰν νὰ τοῦ ἀπαγορεύωμεν διὰ παντὸς τὴν ἔννοιαν τῆς

ποιήσεως, ἡ ὁποία γίνεται ἀπὸ μυθεύματα καὶ ὅπου ἡ ἀλήθεια εἶναι πάντοτε σκεπασμένη μὲ πέπλους. Ἴσως μερικὰ θετικὰ πνεύματα τοῦ αἰῶνος μας νὰ συνεφώνουν εἰς αὐτὴν τὴν πτώχευσιν τῆς φαντασίας· ἀλλ' ἀπὸ τῆς ἀπόψεώς μας δὲν θὰ ἡδυνάμεθα νὰ συγκατατεθῶμεν εἰς παρομοίαν θυσίαν. Δὲν θὰ ὑπάρξῃ ποτὲ ἀρκετὴ ποίησις εἰς τὸν κόσμον, δὲν λέγω μόνον διὰ νὰ ἐξωραίσῃ καὶ φαιδρύνῃ τὴν ζωὴν, ἀλλὰ διὰ νὰ τὴν ἀνυψώσῃ καὶ τὴν ἐξευγενίσῃ. Ἡ λαϊκὴ ἀγωγή δὲν θὰ ἡμπεροῦσε νὰ τὴν ἀγνοήσῃ καὶ δι' αὐτὸ ἀπὸ τὸ δημοτικὸν σχολεῖον πρέπει νὰ ἀνοίξωμεν διάπλατα τὰς θύρας εἰς τοὺς ποιητάς.

«*Εἰς τὴν δημοτικὴν ἐκπαίδευσιν, λέγει ὁ Dr Elie Pécaut, περισσότερον ἀπὸ κάθε ἄλλο εἶναι δραστικὸν τὸ μύθευμα καὶ ἀπαραίτητον καὶ ἐκεῖ ὀφείλει νὰ ἔχῃ θέσιν. Ἐκεῖ ὅπου ἡ μόρφωσις εἶναι ὑποχρεωτικῶς περιορισμένη εἰς τὸ ἀπολύτως ἀναγκαῖον, δὲν ἀποβλέπει παρὰ εἰς τὸ χρήσιμον, εἰς τὸ πρακτικὸν καὶ γρηγόρα ἀφήνει τὴν θέσιν του εἰς θετικὰς ἀπασχολήσεις, ἐκεῖ πρὸ παντὸς εἶναι ἀνάγκη νὰ ρίψῃ τις μίαν καθαρὰν ἀκτῖνα ποιήσεως ἡ ὁποία νὰ ἡμπορῇ νὰ λάμπῃ ἐπὶ πολὺ, ἂν εἶναι δυνατὸν παντοτεινά. Διὰ τὸ παιδί τῶν ἀνωτέρων τάξεων, ἡ ζωὴ μὲ τὰς φυσικὰς ἀποκαλύψεις τῆς, αἱ ἀναγνώσεις, τὰ ταξίδια, τὸ θέατρον, ἡ θέα ἔργων τέχνης, θὰ κατορθώσουν ἴσως νὰ ἄρουν τὰς πλάνας ἢ νὰ συμπληρώσουν τὰ κενὰ τῆς ἀγωγῆς. Ἄλλ' εἰς τὸν μαθητὴν τοῦ δημοτικοῦ σχολείου ἡ ζωὴ δὲν ἐπιφυλάσσει συγχρότητα παρὰ ἓν μακρὸν μάθημα θετικῆς ἐμπειρίας, στείρας φρονήσεως, ὑπολογισμοῦ χαμηλοῦ. Τὸ φῶς, ἐὰν τὸ φωτίσῃ, δὲν θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἔλθῃ παρὰ ἀπὸ οἴας. Ἴδού διατι πρέπει νὰ τοῦ τὸ δώσετε καὶ ὅσον τὸ δυνατόν λαμπρότερον. Ἄλλως τε ἡ ἀνθρωπίνη ψυχὴ εἶναι τοιαύτη ὥστε νὰ μὴ δύναται νὰ παραιτηθῇ τῶν μυθευμάτων, ἢ, ἂν προτιμᾶτε, ἐνὸς κόσμον ἰδεώδους. Ἀφαιρέσατέ τῆς τὴν ἀνόητον καὶ ὀλεθρίαν δεισιδαιμονίαν. Τίποτε τὸ φρονιμώτερον. Ἄλλὰ ἀντικαταστήσατέ τὴν ὅσον δύνασθε καλύτερον. Εἰ δὲ μὴ ἔν ἐκ τῶν δύο· ἢ θὰ ἐπιτύχετε νὰ τὴν ἀποξηράνετε καὶ νὰ στερεώσετε ἐν αὐτῇ τὴν πηγὴν τῆς ἐσωτερικῆς ποιήσεως — ἢ,*

ὑπερ καὶ πιθανώτερον, δὲν θὰ τὴν ἀποσπάσετε ἀπὸ ἓν ὄνειρον ἢ διὰ τὰ τὴν ῥίψετε εἰς ὄνειρον διαφορετικόν, ἀλλὰ ἴσως ὀλοθιώτερον. "Ὅποιος ἔχει σκεφθῆ διὰ τὴν τεραστίαν εὐπιστίαν τὴν ὁποίαν συναντᾷ ἢ σοσιαλιστικὴ οὐτοπία θὰ ἐννοήσῃ εὐκόλα τὴν σκέψιν μας».

Τὰ μυθιστορήματα

Τὰ μυθιστορήματα εἶναι παραμύθια μαγισσῶν τῆς ὀρίμου ἡλικίας καὶ οἱ μεγάλοι ἀρέσκονται εἰς αὐτὰ τόσον ὅσον καὶ τὸ παιδί εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς *Σταχτοπούτας* ἢ τῆς *Δορᾶς τοῦ ὄνου*. Ἀλλά, χωρὶς νὰ τὰ ἀπαγορεύσωμεν εἰς τὰ παιδιὰ τελείως, δὲν πρέπει νὰ ἐπιτρέψωμεν τὴν ἀνάγνωσιν αὐτῶν εἰ μὴ μετὰ περισκέψεως. Πρέπει ἀπαραιτήτως νὰ ἐκλέξωμεν μὲ λεπτολόγον φροντίδα ἐκεῖνα, τῶν ὁποίων τὴν ἀνάγνωσιν θὰ ἐπιτρέψωμεν. Τὰ ἠθικὰ μυθιστορήματα, ὅπως τὰ περισσότερα τῶν ἀγγλικῶν, τὰ ἐπιστημονικὰ μυθιστορήματα, ὅπως τὰ τοῦ Ἰουλίου Βέρν καὶ τὰ καθαρᾶς φαντασίας μυθιστορήματα δύνανται νὰ ἀναγνωσθοῦν ἀκινδύνως καὶ μάλιστα μὲ ὠφέλειαν.

Προσωπικαὶ δημιουργίαι τῆς παιδικῆς φαντασίας

Ἡ φαντασία τοῦ παιδιοῦ δὲν εἶναι μόνον μία σκεπτικὴ ἱκανότης, ἢ ὁποία ἀρέσκεται εἰς τὰς ὠραίας διηγήσεις καὶ εἰς τὰς ἐπινοήσεις τῶν ἄλλων· εἶναι ἐπίσης μία ἱκανότης δραστηρία, ἣτις ἔχει ἀνάγκην νὰ δημιουργῇ δι' ἴδιον λογαριασμόν, ἢ ὁποία ἐκδηλοῦται διὰ πραγματικῶν ἔργων, διὰ προσωπικῶν κατασκευῶν, εἰς τὰ παιγνίδια κατ' ἀρχάς, ἀργότερα εἰς τὰς ἀσκήσεις φιλολογικῶν συνθέσεων, εἰς τὴν ἰχνογραφίαν.

Πρὸ τοῦ Frøebel, ὁ Κομένιος εἶχε παρατηρήσει ὅτι «τὰ παιδιὰ ἀγαποῦν νὰ κατασκευάζουν οἰκίας μὲ ἄργιλον, μὲ ροκανίδια ἢ μὲ λίθους».

Ἐξ ἄλλου ὁ Girard γράφει :

«*Ἡ δημιουργικὴ φαντασία, ὑπὸ μορφήν δημιουργικῆς ἢ καταστρεπτικῆς ματίας, ἀναφαίνεται ἤδη ἀπὸ τὴν τριφερὰν ἡλικίαν· διότι ἐὰν τὸ μικρὸ παιδί ἀγαπᾷ νὰ δεικνύῃ τὴν δύναμιν του καταστρέφον, ἀγαπᾷ ἐπίσης νὰ παράγῃ κατὰ τὸν τρόπον του νέον τι καὶ ὠραῖον. Ἴδετε πῶς τακτοποιεῖ τὰ στρατιωτάκια του, τὰ σπιτάκια του, τὰ προβατάκια του, πῶς ἀγάλλεται δι' αὐτοὺς τοὺς νέους συνδυασμούς. Φωνάζει τὴν μητέρα του διὰ νὰ χαρῆ καὶ αὐτῇ».*

Ἡ φαντασία εἰς τὰ παιγνίδια

Κατ' ἀρχὰς εἰς τὸ παιγνίδι τὸ παιδί κάμνει ἐπίδειξιν τῆς ἐν γενέσει φαντασίας του. Ἐκεῖ ἐπινοεῖ, συνδυάζει μὲ τὴν ἄνεσίν του, ἀφήνεται ἐλεύθερον εἰς τὰς ἰδιοτροπίας τῆς φαντασίας του.

Εἶναι ἀξιοσημείωτον ὅτι τὰ παιγνίδια τὰ ὁποῖα χαροποιοῦν τὸ παιδί περισσότερο δὲν εἶναι τὰ λεπτοურγημένα ἀθύρματά του τὰ ὁποῖα, δι' αὐτῆς τῆς τελειότητός των, δὲν ἀφήνουν τίποτε νὰ κάμῃ τὸ ἐπινοητικὸν πνεῦμα του, ἀλλ' ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα ταιριάζουν καλύτερα εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς προσωπικῆς δραστηριότητός του.

«*Τὸ παιδί θέλει (Champfleury) νὰ δημιουργῇ ἀκατάπανστα. Μία ὁπῆ εἰς τὸ χῶμα εἶναι μία δημιουργία. Ἀπὸ τὸ ἴδιον χῶμα τὸ ὁποῖον βγαίνει ἀπὸ τὴν ὁπῆν καὶ τὸ ὁποῖον συσσωρεύει μὲ τὰ χέρια του τὸ παιδί ἀνυψώνει βουνὰ τὰ ὁποῖα τοῦ φαίνονται ἀνυπολογίστου ὕψους· ἕνας σωρὸς σκόνης παριστάνει θαυμασίαν ἀρχιτεκτονικὴν. Ἡ ἴδια αὐτῇ γοητεία κάμνει τὴν κούκλαν τῆς πεντάρας νὰ φαίνεται ὠραία.*

Ἡ ἄλλη κούκλα, ἡ πλουσία, ἡ σκεπασμένη μὲ μετὰξι, δὲν ἔχει ἀνάγκην ἀπὸ τίποτε. Τὸ παιδί τὸ ξεύρει καὶ τὴν περιφρονεῖ. Ἀλλ' αὐτὸ τὸ μικρὸ πλάσμα, τὸ ὁποῖον δὲν ἔχει παρὰ τὰ γαλανὰ μάτια του, τὴν πρᾶότητά του, τὰ κόκκινα μάγουλά του καὶ ἐν αἰῶνιον μειδίημα εἰς τὰ τριανταφυλλένια χεῖλη του, πόση φαντασία χρειάζεται διὰ νὰ τοῦ φορέσωμεν ἕνα κουργέλι

τοίσι, τὸ ὁποῖον θὰ εἶναι τὸ φόρεμά του, ἕνα τοῦλλι, τὸ ὁποῖον θὰ εἶναι τὸ περιώμιόν του !

Ἡ κούκλα τῆς πεντάρας ἀναπτύσσει τὴν φαντασίαν τοῦ παιδιοῦ, ὅπως ὁ ποιητῆς ἀνέπτυσσε τὸ πάλαι τὴν φαντασίαν τοῦ λαοῦ».

Ἡ κ. de Saussure παρατηρεῖ ὑπὸ τὴν αὐτὴν ἔννοιαν ὅτι «τὰ παιγνίδια (τὰ ἀθύρματα), τὰ ὁποῖα ἐπινοεῖ τὸ ἴδιον τὸ παιδί τὸ διασκεδάζουν περισσότερον».

Ἄς φυλαχθῶμεν ἀπὸ τοῦ νὰ στενοχωρήσωμεν τὸ παιδί εἰς αὐτὴν τὴν ἑλευθέραν καὶ εἰλικρινῆ ἐκκόλαψιν τῆς φαντασίας του. Ἄφοῦ ἀσκηθῆ εἰς τὰς διασκεδάσεις τῆς νεαρᾶς ἡλικίας ἡ φαντασία του θὰ εὔρεθῆ ἐτοίμη ὅπως χρησιμοποιοῦσθαι σοβαρῶς εἰς τὴν ἐργασίαν καὶ τὴν μελέτην.

Αἱ ἀσκήσεις τῆς φιλολογικῆς συνθέσεως

Αἱ ἀσκήσεις τῆς φιλολογικῆς συνθέσεως θέτουν ἀναμφιβόλως ἐπὶ τὸ ἔργον ὅλας τὰς ἰκανότητας τοῦ πνεύματος, μνήμην, κρίσιν κλπ. Ἄλλ' ἡ φαντασία παίζει ἐκεῖ σπουδαῖον ρόλον, πρὸ παντός, ὅταν πρόκειται νὰ κάμωμεν μίαν σαφῆ ἐξιστόρησιν ἢ μίαν περιγραφὴν. Εἰς τὴν ἀρχὴν πρέπει νὰ ἐπικαλεσθῶμεν ἀποκλειστικῶς τὴν ἐποπτικὴν φαντασίαν. Διηγούμενος ὁ μικρὸς περὶ ἑνὸς τοιούτου ἢ τοιούτου ἐπεισοδίου τοῦ βίου του, θὰ εἶπῃ ὅ,τι εἶδε καὶ θὰ ἀποδείξῃ ὅτι τὸ εἶδε καλά. Ἄλλ' ὀλίγον κατ' ὀλίγον θὰ τὸν ἐξασκήσωμεν νὰ κάμνῃ περισσότερα, νὰ ἐπινοῇ, νὰ συνδυάζῃ μόνος του γεγονότα φανταστικά. Ὅσον ὀλίγον καὶ ἂν προσαρμόσωμεν τὰ θέματα τῶν ἐκθέσεων εἰς τὴν ἡλικίαν τοῦ παιδιοῦ, ὅσον ὀλίγον καὶ ἂν καταστήσωμεν αὐτὰ γνωστὰ εἰς τὴν ἐμπειρίαν του, ὅσον ὀλίγον καὶ ἂν τὸ θέσωμεν εἰς κατάστασιν νὰ εὔρῃ μέσα εἰς τὰς ἀναμνήσεις του τὰ ὑλικά τῆς συνθέσεώς του, θὰ κύψῃ μὲ χαρὰν εἰς τὴν προσωπικὴν ταύτην ἐργασίαν.

Ἡ ἰχνογραφία καὶ αἱ τέχναι

Ἄς ἀναφέρωμεν ἀκόμη μεταξὺ τῶν πλέον φυσικῶν ἀσκήσεων τῆς φαντασίας τὴν ἰχνογραφίαν, τὸ ἄσμα καὶ τὰς τέχνας ἐν γένει.

«*Παρὰ τῷ Pestalozzi, λέγει ὁ Gauthey, ἡ ἰχνογραφία ἦτο πρὸ παντὸς τέχνη τῆς φαντασίας. Μὲ ὄρισμένα δεδομένα οἱ μαθηταὶ του ἐπενόουν κάθε εἶδους πρόσωπα καὶ συνδυασμοὺς μορφῶν καὶ συχνάκις ἔφθαναν εἰς ἀποτελέσματα πολὺ ἀξιόλογα ἀπὸ ἀπόψεως πρωτοτυπίας ἢ κομψότητος. Μία τοιαύτη ἄσκησης διαπλάσσει τὴν καλαισθησίαν καὶ τὸ πνεῦμα τῆς ἐφευρέσεως μεταξὺ τῶν μαθητῶν τῶν προοριζομένων διὰ πολὺ διάφορα ἐπαγγέλματα. Ὁ κηπουρὸς, ὁ κλειθροποιός, ὁ ἐπιπλοποιός, ὁ ταπητουργός, ὁ κτίστης ἔχουν ἀνάγκην ἐφευρετικῆς ἰκανότητος καθὼς καὶ καλαισθησίας. Νὰ ἐργαζώμεθα διὰ νὰ ἀναπτύξωμεν τὰς ἰδιότητες αὐτὰς εἰς τὰ παιδιά, εἶναι ὥσαν νὰ τὰ παρασκευάζωμεν διὰ τὰς μεγαλυτέρας ἐπιτυχίας εἰς τὴν ἐργασίαν των».*

Πειθαρχία τῆς φαντασίας

Ἀπὸ τὰ προεκτεθέντα συνάγεται, ὅτι ὑπάρχει πραγματικὴ σχολικὴ μόρφωσις τῆς φαντασίας.

Πρὸ πάντων ἐδείξαμεν πῶς ἀναπτύσσομεν αὐτὴν τὴν ἰκανότητα, πῶς ἀκολουθοῦντες τὴν φύσιν κατορθώνομεν νὰ τὴν διεγείρωμεν. Ἄς μὴ λησμονῶμεν ὅτι πρέπει καὶ νὰ τὴν ἐθίσωμεν εἰς τὴν πειθαρχίαν, νὰ τὴν περιστείλωμεν, νὰ τὴν περιορίσωμεν.

«*Τίποτε δὲν εἶναι κινδυνωδέστερον, ἔλεγεν ὁ David Hume, ἀπὸ τὴν ὁρμὴν τῆς φαντασίας. Οἱ μὲ ἰσχυρὰν φαντασίαν ἄνθρωποι θὰ ἠδύναντο νὰ συγκριθοῦν μὲ τοὺς ἀγγέλους τοὺς ὁποίους ἡ Γραφή μᾶς παριστάνει καλύπτους τοὺς ὀφθαλμοὺς διὰ τῶν πτερόγων».*

Πράγματι αἱ ζωηραὶ ἐπινοήσεις τῆς φαντασίας συσκοτίζουν τὸ πνεῦμα καὶ μᾶς ἀποκρύπτουν τὴν ἀλήθειαν. Ἐξάπτουν τὸ αἴσθημα, μᾶς ρίπτουν εἰς τὴν

τρέλλαν τῶν παθῶν. Ἀποκοιμίζουσι τὴν δραστηριότητα καὶ μᾶς ρίπτουσι εἰς τὸν χαῦνον ρεμβασμόν. Ὅσον μία μετρία φαντασία εἶναι χρήσιμος καὶ ἀναγκαῖα διὰ τὴν ἰσορροπίαν τοῦ πνεύματος, ἐπὶ τοσοῦτον ἢ ὑπερβολικὴ φαντασία εἶναι μοιραία εἰς τὴν εὐθυκρισίαν, τὴν δραστηριότητα τοῦ χαρακτήρος, τὴν εὐθύτητα τῆς συμπεριφορᾶς.

Τί μέσα λοιπὸν διαθέτει ἡ ἄγωγη διὰ νὰ συγκρατήσῃ τὴν φαντασίαν εἰς λογικὰ ὄρια ; Τὸ καλύτερον εἶναι νὰ διεγείρωμεν ἐναντίας δυνάμεις. Νὰ τὴν καταστείλωμεν τελείως, νὰ τὴν καταπολεμήσωμεν ἀπ' εὐθείας εἶναι πρᾶγμα δύσκολον. Εἶναι φρονιμώτερον, εἶναι ἀσφαλέστερον νὰ τῆς δημιουργήσωμεν ἕν ἀντίρροπον μὲ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ λογικοῦ καὶ τῶν ἰδιοτήτων αἱ ὁποῖαι ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴν λογικὴν. Ἔχετε νὰ κάμετε μὲ ἓνα παιδί τοῦ ὁποῦ ἡ φαντασία ἐξέπτεται ; Ἀσκήσατε ὅσον τὸ δυνατόν περισσότερον τὴν παρατηρητικότητά του, ἐκτείνετε ἀκαταπαύστως τὰς θετικὰς γνώσεις του. Δὲν θὰ κατευνάσετε αὐτὴν τὴν ζωηρὰν φαντασίαν, τὴν πάντοτε ἐτοίμην νὰ διαφύγῃ πρὸς τὴν χίμαιραν, παρὰ ὑπὸ τὸν ὄρον νὰ τὴν βάλετε ὑπὸ τὴν φύλαξιν μιᾶς ἰσχυρᾶς λογικῆς ; μιᾶς συνετῆς σκέψεως, νὰ τῆς δώσετε, οὕτως εἰπεῖν, καλοὺς καὶ ἀσφαλεῖς γείτονας περιβάλλοντες αὐτὴν μὲ ἰκανότητας ἰσχυρὰς καὶ ἐξησηκημένας, αἱ ὁποῖαι τὴν ἐπιβλέπουσι, αἱ ὁποῖαι ἐπιδροῦν ἐπ' αὐτῆς, αἱ ὁποῖαι, αὐξανόμεναι αὐταὶ καθ' ἑαυτάς, τὴν ἀναγκάζουσι νὰ ἐπαέλθῃ εἰς τὴν τάξιν.

Ἄλλος τρόπος νὰ διευθύνωμεν τὴν φαντασίαν καὶ νὰ προλάβωμεν τὰς παρεκτροπὰς τῆς εἶναι νὰ τὴν ἀπασχολῶμεν, νὰ τῆς παρέχωμεν τροφὰς ὑγιεινάς καὶ θρεπτικὰς, διὰ νὰ μὴ ἀναζητῇ μόνη τῆς οἰανδήποτε διατροφήν. «Τὸ νὰ ἀσκῶμεν τὴν φαντασίαν εἶναι ἕξ ἴσου ἀναγκαῖον ὅσον καὶ νὰ τὴν συγκρατῶμεν», λέγει ἡ κ. Necker de Saussure, καὶ ἴσως δὲν τὴν συγκρατοῦμεν παρὰ ὅταν τὴν ἀσκοῦμεν».

“Ο,τι καὶ νὰ κάμωμεν δὲν ἤμποροῦμεν νὰ κατασβήσωμεν τὴν φαντασίαν. Δὲν πρόκειται νὰ τὴν κάμωμεν νὰ ἀποθάνῃ ἀπὸ ἀτροφίαν. Θὰ ἦτο ἐξ ἄλλου μέγα κακὸν νὰ στερεῦσωμεν εἰς τὸν ἄνθρωπον τὴν γόνιμον πηγὴν τόσον ὠραίων καὶ εὐγενῶν πραγμάτων. Ἀλλά, ὅ,τι καὶ ἂν σκεφθῶμεν δι’ αὐτὴν, εἶναι ἀσφαλῶς μία ἀφθαρτος δύναμις τοῦ πνεύματος. Προτιμότερον λοιπὸν εἶναι νὰ τὴν ἔχωμεν μαζί μας παρὰ ἐναντίον μας, προτιμότερον νὰ τῆς χαράξωμεν τὸν δρόμον τῆς παρὰ νὰ ριψοκινδυνεύσωμεν, ἐγκαταλείποντες αὐτὴν εἰς ἑαυτὴν, νὰ τὴν βλέπωμεν νὰ ὑπερκεχειλίξῃ εἰς τὴν τύχην καὶ ἐν ἀταξίᾳ.

«*Ἡ κ. de Saussure μᾶς κατέδειξεν ὅτι ἡ φαντασία, ἡ ἀκαταμάχητος αὐτὴ δύναμις, καὶ ὅταν ἀκόμη νομιζώμεν ὅτι τὴν ἔχομεν δαμάσει, λαμβάνει τὰς ποικιλωτέρας μορφάς, ὅτι γίνεται μικρὰ καὶ ζωογονεῖ μὲ μίαν ἀόρατον πνοὴν τὰ ἐλεινώτερα πάθη. Ἐὰν τῆς ἀρνηθῆτε τὸν ἀέρα καὶ τὴν ἐλευθερίαν, κρύβεται εἰς νὰ βάρη τοῦ ἐγωῦσμοῦ καὶ ὑπὸ εὐτελεῖ χαρκτηριστικά, καθίσταται φιλοχρηματία, μικροψυχία, ματαιοδοξία.*

*Πρέπει ὡσαύτως νὰ ἴδωμεν μὲ πόσον γλυκεῖαν προθυμίαν ἡ κ. Saussure παρακολουθεῖ τὰς πρώτας αὐτὰς κινήσεις εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ παιδιοῦ· μὲ πόσον εὐφρεῖς φροντίδας ζητεῖ νὰ τὰς κάμῃ μὲ τὴν πρώτην εἴσοδον εἰς τὴν ζωὴν, σύντροφον τῆς ἀληθείας· πῶς τὴν περιβάλλει μὲ πᾶν ὅ,τι δύναται νὰ τὴν στερεώσῃ ἐν τῷ κύκλῳ τῶν ἀγαθῶν· αἱ σπονδαί, αἱ ὁποῖαι εὐρύρουν τὸν πνευματικόν μας ὀρίζοντα, τὸ θέαμα τῆς φύσεως εἰς τὴν θαυμαστὴν λεπτομέρειάν τῆς, αἱ συγκινήσεις ἐκ τῶν τεχνῶν, τίποτε δὲν τῆς φαίνεται οὔτε περιττὸν οὔτε ἐπικίνδυνον διὰ νὰ καθοδηγήσῃ τὴν φαντασίαν εἰς τὴν εὐθείαν ὁδόν. Φοβεῖται νὰ τὴν βλέπῃ νὰ διαφεύγῃ, ἐλλείπει ἀρκετὰ ζωηρῶν εὐχαριστήσεων, πρὸς ἄλλας ὁδοὺς». (*Éducation progressive*).*

Ἰδιαίτεροί τινες κίνδυνοι τοὺς ὁποίους πρέπει ν' ἀποφεύγωμεν

Ἐκτὸς τῶν μεγάλων κινδύνων τοὺς ὁποίους μία κούφη ἢ ὀρμητικὴ φαντασία κάμνει νὰ διατρέχη τὸ πνεῦμα καὶ ἡ καρδιά, ὑπάρχουν καὶ εἰς αὐτὴν τὴν κανονικὴν ἀνάπτυξιν μιᾶς μετρίας φαντασίας μερικοὶ σκόπελοι τοὺς ὁποίους πρέπει ν' ἀποφεύγωμεν. Οὕτω συμφέρει νὰ ἐμποδίσωμεν ἀπὸ τοῦ νὰ συγχέη τὸ παιδί τὸν μῦθον μὲ τὴν πραγματικότητα. Μᾶς συμβαίνει ἐνίοτε, ὅταν, κατὰ τὸν ὕπνον, ἔχωμεν ἐνοχληθῆ πολὺ ἀπὸ ἓν παθητικὸν ὄνειρον, νὰ εἴμεθα ὑποχρεωμένοι, κατὰ τὴν ἀφύπνισιν, νὰ καταβάλλωμεν προσπαθείας διὰ νὰ ἐκδιώξωμεν τὰ φαντάσματα τὰ ὁποῖα στενοχωροῦν τὸ πνεῦμα μας καὶ διὰ νὰ πεισθῶμεν διὰ τὴν πλάνην μας. Τὸ παιδί τὸ ὁποῖον δὲν ἔχει ἀκόμη σαφεῖς ἰδέας ἐπὶ τοῦ πραγματικοῦ καὶ ἐπὶ τοῦ δυνατοῦ, τὸ ὁποῖον ἀγνοεῖ σχεδὸν καθ' ὅλοκληρίαν τοὺς νόμους τῆς φύσεως, δύναται εὐκόλως νὰ γίνῃ θῦμα μιᾶς ἀπάτης ἀναλόγου τῆς φαντασίας του. Ἄς προσέχωμεν νὰ μὴ εἰσάγη καθαρὸς μύθους εἰς τὸ ὑφάδι τῶν σκέψεων του ὡς τόσας ἀληθεῖς ἐννοίας. Ἄς τὸ εἰδοποιήσωμεν, ὅταν τοῦ διηγούμεθα ἓνα μῦθον, νὰ μὴ πιστεύῃ εἰς τὴν διήγησίν μας. Ὅπως τὸ παρατηρεῖ ὁ Eggert, «*χρειάζεται πολὺς καιρὸς μέχρις ὅτου ἡ ἐννοια τοῦ ἀληθοφανοῦς σχηματισθῆ καὶ εἰσαχθῆ εἰς τὸ πνεῦμα μας*». Ἄς μὴ νομίσωμεν ὅτι καὶ αὕτῃ ἡ παραξενιά τῶν ἐπινοήσεων μας εἶναι μία ἀρκετὴ ἐγγύησις καὶ ὅτι συγχίζει τὴν εὐπιστίαν τοῦ παιδιοῦ.

«Ἐνα πρᾶγμα τὸ ὁποῖον λησμονοῦμεν περισσότερο (Madame de Saussure) εἶναι τὸ γεγονὸς μιᾶς τελείας ἀγνοίας. Καλοῦμεν φυσικὸν ὅ,τι ἤδη εἶδομεν καὶ δὲν αἰσθανόμεθα ὅτι διὰ τὸ παιδί, τὸ ὁποῖον δὲν εἶδε τίποτε, ὅλα εἶναι ἐξ ἴσου φυσικά. Τὸ δυνατόν εἶναι ἄνευ ὁρίων δι' αὐτό».

Τὸ νὰ καταδείξωμεν τὴν ὑπερβολικὴν εὐπιστίαν τοῦ παιδιοῦ, εἶναι ὡς νὰ καταδικάζωμεν ὅλας τὰς

τρομοκρατικὰς ἐπινοήσεις, ὅλας τὰς ἱστορίας φοβή-
τρων (μπαμπούλας) τὰς ὁποίας ἀδέξιοι καὶ ἀπεπίσκη-
πτοι παιδαγωγοὶ μεταχειρίζονται διὰ νὰ ἀνατρέφουν
τὰ παιδιά.

Ἡ ὄνειροπόλησις

Μία ἄλλη ἐλαττωματικὴ τάσις τῆς φαντασίας
εἶναι νὰ χαθῆ εἰς τὴν ἀόριστον σκέψιν, νὰ παραδοθῆ
εἰς τὰς χαύνους καὶ νωχελεῖς ὄνειροπολήσεις. Πόσας
φορὰς δὲν ἔχομεν ἀπομακρυνθῆ ἀπὸ μίαν σοβαρὰν
προσοχὴν, ἀπὸ μίαν πρᾶξιν ἀκριβῆ καὶ ὠρισμένην ἐξ
αἰτίας ἀμφιβόλων φαντασμάτων τὰ ὁποῖα πλανῶνται
εἰς τὸ πνεῦμα μας!

Ἡ ὄνειροπόλησις δύναται νὰ καταστῆ ἀσθένεια
τῆς διανοήσεως. Ἀσφαλῶς δὲν πρέπει νὰ νομίζωμεν
ὅτι δυνάμεθα νὰ ἐξαλείψωμεν τελείως καὶ ἀπὸ αὐτὴν
τὴν πλεόν ἐπιμελῆ καὶ πλεόν σῶφρονα συνείδησιν
αὐτὰς τὰς παραστατικὰς ἀντιλήψεις τῆς φαντασίας,
ὅπως ἀκριβῶς δὲν δυνάμεθα νὰ ἐκριζώσωμεν τελείως
τὰ ἄγρια χόρτα καὶ ἀπὸ τὸν ἄριστα καλλιεργημένον
ἀγρόν. Ἄλλ' ἐν τούτοις πρέπει νὰ ἐμποδίσωμεν τὴν
ὄνειροπόλησιν ἀπὸ τοῦ νὰ καταστῆ συνήθεια καὶ διὰ
τοῦτο ὀφείλομεν νὰ ἀπασχολῶμεν τὸ πνεῦμα ὅσον τὸ
δυνατὸν περισσότερον μὲ τὴν ἐργασίαν μιᾶς ἀκολου-
θου καὶ σταθερᾶς σκέψεως· πρέπει νὰ παρέχωμεν εἰς
τὴν φαντασίαν τροφὰς οὐσιώδεις, ὠραίους στίχους
διὰ νὰ τοὺς ἀποστηθίζουν, μεγάλας πράξεις, αἱ
ὁποῖαι ἐπανερχονται εἰς τὴν μνήμην μόλις τὸ πνεῦμα
ἀναπαυθῆ. Πρὸ παντὸς ἡ σχολάζουσα φαντασία εἶναι
πρόθυμος εἰς τὸ νὰ ὄνειροπολῆ. Κάμνετε νὰ ἐργάζε-
ται ἡ φαντασία καὶ αἱ ἄλλαι ἰκανότητες καὶ θὰ θερα-
πεύσετε τὸ παιδί ἀπὸ τὰς ὄνειροπολήσεις, ἀπὸ αὐτὴν
τὴν ὀκνηρίαν τῆς σκέψεως.

Σπουδαιότης τῆς φαντασίας

Θὰ ἐκπλαγοῦν ἴσως διὰ τὴν σπουδαιότητα τὴν ὁποίαν ἀπεδώσαμεν εἰς τὴν καλλιέργειαν τῆς φαντασίας. Ἀσφαλῶς αὐτὴ ἡ ἱκανότης δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ συγκριθῆ, διὰ τὰς ὑπηρεσίας τὰς ὁποίας προσφέρει, πρὸς τὴν μνήμην ἢ τὴν κρίσιν. Δὲν εἶναι ἐπίσης παιδαγωγικὴ ιδιότης. Ἀλλὰ δὲν θὰ ἐπιτρέψωμεν ποτὲ εἰς τὰ θετικὰ καὶ ἀποτελεσματικῶς ἐπιστημονικὰ πνεύματα νὰ τὴν θουσιάσουν. Πάντοτε τῆς παρεχώρησαν σπουδαίαν θέσιν εἰς τὴν ἐκπαίδευσιν· πράγματι αἱ φιλολογικαὶ ἐκθέσεις ἰδεῶν αἱ ἐν χρήσει εἰς τὰ γυμνάσια εἶναι ἐν μέρει ἀσκήσεις φαντασίας. Ἄς τὰς περιορίσωμεν, διὰ νὰ ἐκτείνωμεν ἀντιστοίχως τὴν κυριαρχίαν τῶν πραγματικῶν καὶ ἀκριβῶν γνώσεων, τῶν γεγονότων καὶ τῆς πρακτικῆς διδασκαλίας, ἀλλὰ πρὸς θεοῦ! ἄς μὴ ἀπαιτῶμεν νὰ τὰς καταργήσωμεν.

«Φοβοῦμαι, λέγει ὁ Blackie, μήπως καθηγηταὶ καὶ μαθηταὶ δὲν εἶναι ἐπαρκῶς πεπεισμένοι διὰ τὴν μετ' ἐπιμελείας ἀνάπτυξιν τῆς φαντασίας... Δὲν εἶναι αὕτη ἐχθρὰ τῆς ἐπιστήμης παρὰ ἔφ' ὅσον δεῖ ἀλογίστως, δηλαδὴ ἀνθαιρέτως, χωρὶς ἄλλον κανόνα, παρὰ τὴν ἰδιοτροπίαν. Μὲ τὴν λογικὴν εἶναι αὕτη τὸ καλύτερον καὶ τὸ πλέον ἀπαραίτητον βοήθημα».

Διὰ μερικά παιδιὰ τῶν ὁποίων τὸ πνεῦμα εἶναι χαῦνον καὶ ἀδρανές, τὰ ὁποία «γεννῶνται γηραλέα», δὲν εἶναι ἄρκετὸν ν' ἀσκοῦν τὴν φαντασίαν· πρέπει νὰ τὴν διεγείρωμεν, ὄχι μόνον διὰ νὰ τὴν ἀφυπνίσωμεν διὰ τὴν ποιητικὴν ζωὴν, ἀλλ' ἐπίσης καὶ διὰ τὴν ἐπιτυχίαν των εἰς τὰς πρακτικὰς ὑποθέσεις. Ἡ φαντασία εἶναι εἰς ὅλα τὰ πράγματα ἐν τῶν διεγερτικῶν τῆς δραστηριότητος, ἢ ἐμπνέουσα ἐπιτυχεῖς ἐφευρέσεις, τουλάχιστον ἡ ἀρχὴ χρησίμων ἐπινοήσεων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Η΄

ΑΙ ΙΚΑΝΟΤΗΤΕΣ ΤΗΣ ΣΚΕΨΕΩΣ, ΚΡΙΣΙΣ, ΑΦΑΙΡΕΣΙΣ, ΣΥΛΛΟΓΙΣΜΟΣ

Κρίσις καὶ συλλογισμὸς

Κρίνειν καὶ συλλογίζεσθαι εἶναι δύο διακεκριμένα ἐνέργεια τοῦ πνεύματος, σταθεραὶ καὶ ἀναλλοίωτοι. Κατὰ τὴν ἐνέργειαν τῆς διανοήσεως ὑπάρχουν τρεῖς βαθμοί, τρεῖς οὐσιώδεις στιγμαί: ἀντιλαμβάνεσθαι ἢ συλλαμβάνειν ἰδέας, κρίνειν ἢ συνδυάζειν τὰς ἀντιλήψεις, συλλογίζεσθαι ἢ συνδέειν τὰς κρίσεις. Ὅπως ἡ κρίσις εἶναι συνένωσις δύο ἰδεῶν ἐνουμένων διὰ μιᾶς σταθερᾶς πράξεως ἐκφραζομένης διὰ τοῦ ρήματος *εἶναι*, κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον ὁ συλλογισμὸς εἶναι συνέχεια, ἔνωσις κρίσεων συνδεομένων πρὸς ἀλλήλας κατὰ τρόπον ὥστε ἡ τελευταία νὰ φαίνεται ὡς γνήσιον συμπέρασμα, ὡς ἀναγκαῖον ἐπακολούθημα τῶν πρώτων.

Ὅρισμὸς τῆς κρίσεως

Ἡ κρίσις, εἰς τὴν ψυχολογικὴν ἀντίληψίν της, εἶναι ἡ οὐσιώδης ἐνέργεια τῆς σκέψεως, ὅπως ἡ ζωὴ τοῦ πνεύματος. Διὰ τῆς κρίσεως αἱ ἰδέαι συνεννοῦνται καὶ ζωογονοῦνται· διὰ τῆς προτάσεως, διὰ τῆς προφορικῆς δηλαδὴ ἐκφράσεως τῆς κρίσεως, αἱ λέξεις αἵτινες εἶναι τὰ σημεῖα (σύμβολα) τῶν ἰδεῶν συνεννοῦνται καὶ

ένσωματώνονται. Ἐξ ἄλλου ἡ κρίσις κυριαρχεῖ ὄλων τῶν ἐνεργειῶν τοῦ πνεύματος καὶ περιλαμβάνει αὐτάς. Πράγματι αἱ κρίσεις εἶναι ἡ πηγὴ τῶν ἰδεῶν μας καὶ αἱ κρίσεις πάλιν χρησιμεύουν ὡς συμπεράσματα τῶν συλλογισμῶν μας.

Αἱ ἀντιλήψεις τῶν αἰσθήσεων καὶ τῆς συνειδήσεως μᾶς προσφέρουν κρίσεις πλήρεις, οὕτως εἶπείν, κρίσεις ἀρχικὰς, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ πνεῦμα ἐξάγει εἴτε ἀμέσως τὰς ἰδιαιτέρας ἰδέας εἴτε διὰ βραδείας ἀφαιρητικῆς ἐργασίας τὰς γενικὰς τοιαύτας.

Ἐπὶ τούτων ἔσκεμμένοι κρίσεις προϋποθέτουσαι προσεκτικὴν σύγκρισιν ἰδεῶν προαποκτηθεισῶν μὲ τὰς ὁποίας ἀναμιγνύεται πάντοτε μία ἀπαρχὴ συλλογισμοῦ ἔάν ὄχι ἕνας συλλογισμὸς τέλειος καὶ πλήρης.

Διάφοροι ἔννοιαι τῆς λέξεως «κρίσις»

Ἡ οὐσιώδης λοιπὸν λειτουργία τῆς ὑπὸ τοῦ Rousseau καλουμένης «*κριτικῆς ἰκανότητος*» ἔγκειται εἰς τὴν κατανόησιν τῶν σχέσεων τῶν ἰδεῶν. Ἄλλ' εἰς τὴν καθιερωμένην χρῆσιν ἡ λέξις κρίσις συχνὰ παρεκκλίνει ἀπὸ τὴν ψυχολογικὴν ἔννοιαν. Οὕτω κατὰ τὴν κ. Necker de Saussure ἡ κρίσις δὲν εἶναι ἄλλο τι εἰμὴ ἡ πρακτικὴ ἀντίληψις, ἡ εὐθυκρισία ἐφαρμοζομένη εἰς τὰ πράγματα τῆς ζωῆς. «*Ὅ,τι εἶναι πολὺ οὐσιώδες*» ἀναπτύξωμεν, λέγει, *εἶναι αὐτὸς ὁ εἰδικὸς κλάδος τοῦ συλλογισμοῦ ἐφαρμοζομένου εἰς τὴν διαγωγὴν τῆς ζωῆς καὶ ὅστις συνήθως καλεῖται κρίσις*».

Δὲν πρέπει ὁμῶς νὰ λησμονοῦμεν ὅτι ἡ κρίσις ἀσκεῖται ἐπίσης εἰς τὰς ἐπιστήμας, εἰς τὰς θεωρητικὰς ἀναζητήσεις· ὅτι ὁ παρατηρητὴς, ὁ σοφὸς καὶ ὁ φιλόσοφος κρίνουν οὐδὲν ἥττον τοῦ πρακτικοῦ ἀνθρώπου. Μία ἄλλη πλεον συχνὴ χρῆσις τῆς λέξεως κρίσις συνίσταται εἰς τὸ νὰ τὴν ἐννοοῦμεν ἀκόμη ὑπὸ περιωρισμένην ἔννοιαν ὡς συνώνυμον τῆς εὐθυκρισίας. Ὅ

προφορικὸς λόγος εἶναι συνήθως αἰσιόδοξος καὶ δίδει συχνὰ εἰς τὰς λέξεις τὰς πλέον εὐνοϊκὰς ἐννοίας των. Ὅταν λέγωμεν ὅτι κάποιος ἔχει κρίσιν, βεβαιούμεν ὅτι ἔχει τὸ πνεῦμα εὐστοχον, ὅτι σφάλλεται ὀλιγώτερον τῶν ἄλλων, ὅτι ἔχει φυσικὴν τινα πνευματικὴν συγγένειαν πρὸς τὴν ἀλήθειαν, ὅτι ἔχει ὀρθὴν καὶ ἀσφαλῆ ἐκτίμησιν τῶν πραγμάτων. Καὶ τοῦτο, ἐννοεῖται, ὅταν πρόκειται περὶ κρίσεων αἱ ὁποῖαι ἀπαιτοῦν ὀξυδέρκειαν καὶ διάκρισιν. Δὲν θὰ εἴπωμεν δι' ἓνα ἄνθρωπον ὅτι ἔχει κρίσιν ἐὰν εἶναι ἱκανὸς νὰ βεβαιώσῃ ὅτι ἡ χιῶν εἶναι λευκὴ ἢ ὅτι ἡ φωτιὰ καίει.

Σπουδαιότης τῆς κρίσεως

Ὑπὸ αὐτὴν τὴν ἐννοίαν ἡ Λογικὴ τοῦ Port-Royal συνιστᾷ τὴν κρίσιν ὡς τὴν κυριωτέραν ἰδιότητα τοῦ πνεύματος :

«Τίποτε δὲν εἶναι ἀξιολογώτερον ἀπὸ τὴν εὐθυκρισίαν καὶ τὴν ἀκρίβειαν τοῦ πνεύματος εἰς τὸ νὰ διακρίνῃ τὸ ἀληθὲς ἀπὸ τὸ ψευδές. Ὅλαι αἱ ἄλλαι ἰδιότητες τοῦ πνεύματος ἔχουν χρησίμιν περιορισμένην· ἀλλ' ἡ ἀκρίβεια τοῦ λογικοῦ εἶναι γενικῶς χρήσιμος εἰς ὅλα τὰ μέρη καὶ εἰς ὅλας τὰς ἀνάγκας τῆς ζωῆς. Οὕτω ἡ κυριωτέρα ἐφαρμογὴ τὴν ὁποίαν θὰ ὤφειλε κανεὶς νὰ κάμῃ, θὰ ἦτο νὰ διαμορφώσῃ τὴν κρίσιν του καὶ νὰ τὴν καταστήσῃ ὅσον τὸ δυνατόν ἀκριβεστέραν. Καὶ πρὸς τὸ σημεῖον τοῦτο θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποβλέπῃ τὸ περισσότερον μέρος τῶν σπουδῶν μας. Μεταχειριζόμεθα τὴν λογικὴν ὡς ὄργανον μελέτης τῶν ἐπιστημῶν καὶ θὰ ἔπρεπε ἀνιθέτως νὰ χρησιμοποιούμεν τὰς ἐπιστήμας ὡς ὄργανον πρὸς τελειοποίησιν τῆς λογικῆς, ἐπειδὴ ἡ ἀκρίβεια τοῦ πνεύματος εἶναι ἀπείρως σημαντικωτέρα ὅλων τῶν θεωρητικῶν γνώσεων ἃς δύναται τις νὰ ἀποκτήσῃ διὰ τῶν πλέον ἀληθῶν καὶ θετικῶν ἐπιστημῶν».

Ὁ Port-Royal περιφρονεῖ βεβαίως πολὺ τὰς ἐπιστήμας καὶ τὰ θετικὰ ἀποτελέσματά των, δηλαδὴ τὰς γνώσεις τὰς ὁποίας μεταδίδουν· ἀλλ' ἐν τούτοις δὲν ὑπερβάλλομεν καθόλου τὰ πράγματα ὅταν δια-

κηρύττωμεν ὅτι ὄλαι αἱ σπουδαὶ ἔχουν ὡς σκοπὸν τὴν διαμόρφωσιν τῆς κρίσεως, ὅτι ὄλαι αἱ ἄλλαι ἱκανότητες ὀφείλουν νὰ εἶναι ὑποτεταγμέναι εἰς τὴν κρίσιν. Μὲ πολλὴν μνήμην ἡμπορεῖ κανεὶς ἀξιόλογα νὰ εἶναι ἀνίκανος νὰ σταδιοδρομήσῃ ἐν τῇ ζωῇ, μὲ πολλὴν φαντασίαν παραπλανᾶται κανεὶς συχνά, ἀλλὰ μὲ πολλὴν κρίσιν βαδίζει κανεὶς κατ' εὐθεΐαν ἐμπρὸς καὶ δὲν ὑπάρχουν δυσκολίαι τὰς ὁποίας νὰ μὴ δύναται νὰ ὑπερπηδᾷ.

Καλλιέργεια τῆς κρίσεως

Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Montaigne καὶ Port-Royal ἡ καλλιέργεια τῆς κρίσεως ἔχει καταστήσει οὕτως εἰπεῖν σύνθημα τῆς γαλλικῆς παιδαγωγικῆς. Καὶ οἱ πλεόν ἀδιάλλακτοι κατέληξαν εἰς τὸ νὰ ἐννοήσῃ τὴν σπουδαιότητα τῆς κρίσεως. Εἰς τὸν πρόλογον τῆς νέας ἐκδόσεως τοῦ «*Ὁδηγοῦ τῶν χριστιανικῶν σχολείων*» ὁ F. Philippe ἐκφράζεται οὕτως :

«Ἡ στοιχειώδης ἐκπαίδευσις ἐσχάτως ἔχει λάβει εἰδικὸν χαρακτῆρα τὸν ὁποῖον πρέπει νὰ προσέξωμεν. Πρῶτιθεμένη κυριώτατα νὰ διαμορφώσῃ τὴν κρίσιν τοῦ μαθητοῦ, ἀποδίδει ὀλιγωτέραν παρὰ ἄλλοτε σημασίαν εἰς τὴν καλλιέργειαν τῆς μνήμης· χρησιμοποιεῖ ἰδίως μεθόδους ἐξασκούσας τὴν διανόσιν καὶ αἱ ὁποῖαι ὀδηγοῦν τὸ παιδί εἰς τὸ νὰ σκεφθῇ, νὰ λάβῃ γνῶσιν τῶν γεγονότων, νὰ ἀπαλλαγῇ τῆς δεσποτείας τῶν λέξεων διὰ νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὴν τῶν ιδεῶν».

Ἡ κρίσις παρὰ τῷ παιδίῳ

Ἐπειδὴ ἡ κρίσις εἶναι ἀναπόσπαστον μέρος τῆς σκέψεως τὸ παιδί κρίνει ἀπὸ πολὺ ἔνωρίς. Αἱ πρῶται του ἀντιλήψεις εἶναι ἤδη κρίσεις, δηλαδὴ ἡ σταθερότης ἐκείνου ὅπερ βλέπει καὶ ἐκείνου ὅπερ ἀκούει. Δὲν εἶναι ἀκόμη ἱκανὸν δι' ἐσκεμμένας κρίσεις, ἀλλὰ δι' αὐτομάτους τοιαύτας αἱ ὁποῖαι εἶναι ἄμεσος ἐπαφῇ

τοῦ πνεύματος πρὸς τὴν ἀλήθειαν, ἣν ἀντελήφθη. Πολὺ πρὶν δυνηθῆναι νὰ ὁμιλήσῃ, ἡ ἀντίληψις προσδιορίζει ἐν αὐτῷ μικρὰς πεποιθήσεις τὰς ὁποίας ἐκδηλώνουν αἱ χειρονομίαι, τὸ μειδιάματόν του, αἱ κινήσεις του. Κρίνει ὅτι τὸ κηρίον καίει, ὅταν κατῆ μίαν φοράν, καὶ ὑποχωρεῖ διὰ νὰ τὸ ἀποφύγῃ. Κρίνει ὅτι ἐν ἀντικείμενον εἶναι πλησίον του, ὅταν προβάλλῃ τὰς χεῖρας του διὰ νὰ τὸ λάβῃ, νὰ τὸ φθάσῃ. Ἀναμφιβόλως ἀπατάται συχνὰ εἰς τὴν ὀρθὴν ἐκτίμησιν τῶν ἀποστάσεων ἀλλὰ καὶ ἡ πλάνη εἶναι ἐπίσης κρίσις.

«Ἐξετάσατε ἓνα παιδί τὸ ὁποῖον ἐνεργεῖ. Ἀπὸ τὸν τρόπον μὲ τὸν ὁποῖον φέρεται διὰ νὰ φθάσῃ κατὰ μακρὰν του, διὰ νὰ τραβήξῃ, νὰ ὠθηθῇ, νὰ σηκώσῃ τὰ σώματα, θὰ ἀναγνωρίσετε ὅτι κάμνει μόνον τὸν ἓν εἶδος συλλογισμοῦ καὶ ἐφαρμόζει ὀρισμένα μέσα δι' ὀρισμένον σκοπόν, πολὺ πρὶν ἢ δυνηθῆναι τὸ διηγηθῆναι διὰ τῆς ὁμιλίας». (Edgeworth). Γνωρίζομεν ἐξ ἄλλου ὅτι τὸ παιδί εἰς τὰς πρώτας προσπαθείας του νὰ ὁμιλήσῃ δὲν κατορθώνει ἀμέσως νὰ δώσῃ εἰς τὰς κρίσεις του μίαν ἔκφρασιν ἀκριβῆ καὶ τελείαν. Μὴ τοῦ ζητήσετε προτάσεις κανονικὰς.

Παραλείπει εὐχαρίστως τὸ ρῆμα «εἶναι», αὐτὸ τὸ λογικὸν συνδετικὸν τῶν ἰδεῶν εἰς τὴν φράσιν. Τὸ ρῆμα «εἶναι» εἶναι ἓν εἶδος ἀφηρημένου ρήματος. Τὸ παιδί προτιμᾷ τὰ ἐνεργητικὰ ρήματα τὰ ὁποῖα εἶναι συγκεκριμένα. Ἐλλείπει ἐνεργητικοῦ ρήματος ἐφευρίσκει, μεταβάλλει τὸ ἐπίθετον εἰς ρῆμα: ἀντὶ νὰ εἴπῃ «ὁ Παῦλος εἶναι κακός» θὰ εἴπῃ: «ὁ Παῦλος κακίζει». Συνήθως ἡ ἐκπεφρασμένη κρίσις του θὰ εἶναι ἀπλή παράθεσις ὑποκειμένου καὶ κατηγορουμένου: «ὁ Παῦλος φρόνιμος», «ὁ Παῦλος κακός». Ἡ ἀποστροφή του εἰς τὸ νὰ μεταχειρίζεται τὸ ρῆμα «εἶναι» εἶναι ἴση μὲ τὴν ἀδεξιότητά του ὡς πρὸς τὴν χρῆσιν του: καὶ τὸ ἴδιον ἐλάττωμα ἔχει παρατηρηθῆ καὶ εἰς τοὺς κωφάλαλους, οἱ ὁποῖοι, ὅταν μάθουν νὰ γράφουν, χρησιμοποιοῦν προθύμως ἐκφράσεις ὅπως αὕτη: «Ἐγὼ εἶμαι τρώγω ψωμί» ἀντὶ «ἐγὼ τρώγω ψωμί». Δὲν ἔπεται ὁμοίως ὅτι

πρέπει από την ανεπάρκειαν αὐτὴν τῆς ὀμιλίας νὰ συμπεράνωμεν ὅτι εἰς τὸ παιδί ἡ κρίσις εἶναι ἀτελής. Ἡ ἔκφρασις μόνον εἶναι ἑλλιπής. Ὁ Taine ἀναφέρει ἓνα παιδί τὸ ὁποῖον ἀντὶ νὰ λέγῃ: «ὁ ἥλιος δύει», ἔλεγε «αὐτὸ καίει». Βεβαίως ἐχρησιμοποῖει περιέργους ἐκφράσεις, μολταυτὰ διετύπωνε μίαν κρίσιν πολὺ σαφῆ.

Κρίσεις ἐσκεμμένα

Δυσκολώτερον εἶναι νὰ καθορίσωμεν κατὰ ποίαν ἐποχὴν ἀναπτύσσεται εἰς τὸ παιδί ἡ ἐσκεμμένη κρίσις. Διὰ νὰ γίνῃ αὐτὸ πρέπει τὸ πνεῦμα νὰ παύσῃ νὰ εἶναι ἔρμαιον τῶν αἰσθητῶν ἀντιλήψεων, νὰ συναισθανθῆ ἑαυτό, νὰ καταστῆ ἱκανὸν νὰ προσέχῃ, νὰ ἔχῃ τέλος εἰς τὴν διάθεσίν του, ὄχι μόνον πολυαριθμοὺς ἰδιαιτέρας παρατηρήσεις, αἱ ὁποῖαι νὰ ἀποτελοῦν τὸ ὑλικὸν τῶν σκέψεών του, ἀλλὰ νὰ ἔχῃ καὶ γενικὰς ἰδέας αἱ ὁποῖαι νὰ τοῦ χρησιμεύουν ὡς ὄροι συγκρίσεως.

Τὸ παιδί εἶναι γοργὸν εἰς τὴν εὔρεσιν ὁμοιοτήτων καὶ ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ στηρίζει τὰς ἀτομικὰς κρίσεις του εἰς ἐλαφρὰς ἀναλογίας. Ὁ Egger ἀναφέρει μερικὰ ἐνδιαφέροντα παραδείγματα τούτου:

«Πέντε καὶ ἡμίσεος ἔτους τὸ παιδί ἐνὸς σοφοῦ γραμματικῶν λέγει εἰς τὸν πατέρα του :

— Ὑπάρχουν ρήματα θηλυκά.

— Πῶς ;

— Ὡστοκεῖν εἶναι ρῆμα θηλυκόν. Διότι λέγουν πάντοτε : αὐτὴ ὥστοκεῖ... Ποτὲ ὅμως δὲν λέγουν αὐτὸς ὥστοκεῖ.»

«Τεσσάρων ἐτῶν καὶ 2 μηνῶν ὁ Αἰμίλιος βλέπει νὰ κλείουν τὸ παράθυρον ἐνὸς δωματίου, ὅπου καπνίζουσι. Ἐρωτᾷ ἑαυτὸν πόθεν θὰ ἐξέλθῃ ὁ καπνὸς καὶ ἀπαντᾷ καθ' ἑαυτὸν δεικνύων τὰς ρωγμὰς πού ἀφήνει τὸ κλειστὸν παράθυρον. «Διότι, λέγει, ὁ καπνὸς εἶναι πολὺ μικρὸς, εἶναι σὰν τὸ νερό. Ὅταν βάζω νερὸ εἰς τὸ χέρι μου, φεύγει ἀπ' ἐδῶ» καὶ δεικνύει τὰ διάκενα τῶν δακτύλων τῶν κλεισμένων χειρῶν του.»

Πρώτη άγωγή

Ἡ παιδαγωγική δὲν ἔχει ποσῶς νὰ ἐπέμβῃ εἰς τὴν στοιχειώδη ἀνάπτυξιν τῆς κρίσεως τοῦ παιδιοῦ. Ἡ ἀρνητικὴ άγωγή, τὴν ὁποίαν ἐκθειάζει ὁ Rousseau, ὁ ὁποῖος ἔκαμε τὸ λάθος νὰ τὴν παρατείνῃ ἐπὶ πολὺ, ἐκείνη ἣτις συνίσταται εἰς τὸ νὰ ἀφήνωμεν νὰ ἐνεργῇ ἡ φύσις, ἐμποδίζοντες μόνον ὥστε καμμία κακὴ ἐπίδρασις νὰ μὴ ἀλλοιώνῃ τὸν ἐλεύθερον δρόμον, ἢ ἀρνητικὴ αὐτὴ άγωγή ταιριάζει θαυμάσια εἰς τὰ πρῶτα ἔτη τῆς παιδικῆς ἡλικίας. "Ὅ,τι ἐνδιαφέρει αὐτὴν τὴν ἡλικίαν εἶναι νὰ ἐπιδρῶμεν ὀλιγώτερον ἐπὶ τῆς κρίσεως δι' εἰδικῆς διαπαιδαγωγήσεως, ἀλλὰ νὰ τὴν προστατεύωμεν ἐναντίον τῶν χονδροειδῶν πλανῶν, κατὰ τῶν προλήψεων, αἱ ὁποῖαι λόγῳ τῆς ἀμαθείας καὶ εὐπιστίας τοῦ παιδιοῦ ἐγκαθίστανται πολὺ εὐκόλα εἰς τὸ πνεῦμα αὐτοῦ καὶ δυσκόλως ἐκρίζουνται. "Ὅσον ἀφορᾷ τὰς ἀρχικὰς κρίσεις, δὲν ἔχομεν νὰ δώσωμεν ἄλλας συμβουλὰς εἰμὴ μόνον τὰς ἀναφερομένας εἰς τὴν άγωγήν τῶν αἰσθήσεων, αἱ ὁποῖαι ἔχουν σκοπὸν νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν διαύγειαν, τὴν εὐκρίνειαν, τὴν δύναμιν τῶν ἀντιλήψεων. "Ὅσον ἀφορᾷ τὰς συγκριτικὰς κρίσεις, αἱ ὁποῖαι μαρτυροῦν ἤδη κάποιαν πρωτοβουλίαν πνεύματος, πρέπει νὰ φερώμεθα ἐπιεικῶς, νὰ μὴ ἐξαγριούμεθα, ἐπειδὴ θὰ εἶναι ἀπλοϊκαὶ καὶ ἴσως γελοῖαι, τούναντίον ὀφείλομεν νὰ τὰς ἐνθαρρύνωμεν μᾶλλον, διότι ὅσον παιδικαὶ καὶ ἂν φαίνονται εἶναι τὸ προοίμιον μιᾶς ιδιότητος ἀπείρως πολυτίμου, τῆς ἐλευθερίας τοῦ πνεύματος.

Καλλιέργεια τῆς κρίσεως ἐν τῷ σχολείῳ

Εὐλόγως εἶπον ὅτι ἡ ἐπίδρασις τῆς οἰκογενείας διὰ τὴν διαμόρφωσιν τῆς κρίσεως εἶναι μεγαλυτέρα ἀπὸ τὴν τοῦ σχολείου. Πράγματι, εἰς τὴν σχετικὴν ἐλευθερίαν τῆς οἰκιακῆς ζωῆς τὸ παιδί, περισσότερο ἀφω-

σιωμένον εις ἑαυτό, εὐρίσκει περισσοτέρας εὐκαιρίας νὰ παρατηρῇ καὶ ἐξασκῇ τὸ πνεῦμα του. Εἶναι ὅμως ἀληθές ὅτι αἱ σπουδαί, ὅσον ὀλίγον καλὰ καὶ ἂν γίνωνται, εἶναι ἐξαιρετοὶ ἀσκήσεις τῆς προσωπικῆς σκέψεως καὶ ὅτι ὑπάρχει σχολικὴ ἀγωγή τῆς κρίσεως.

Γενικὴ μέθοδος

Εἰς πολλὰ σχολεῖα ἐν Γερμανίᾳ νομίζουν ὅτι κάμνουν ἄριστα διαθέτοντες μερικὰς καθ' ἑβδομάδα ὥρας εἰς τὴν καλλιέργειαν τῆς κρίσεως. Δὲν ἐννοοῦμεν καλῶς τί ἄραγε εἶναι αὐτὰ τὰ μαθήματα κρίσεως τὰ ὁποῖα μᾶς ὑπενθυμίζουν τὰ ὑπὸ τοῦ ἄββᾶ τοῦ Ἁγίου Πέτρου ἐπινοηθέντα μαθήματα ἀρετῆς. Ἄς φαντασθῶμεν ἕνα δημοδιδάσκαλον λέγοντα εἰς τοὺς μαθητάς του: «*Τώρα, φίλοι μου, πρόκειται νὰ ἐξασκηθῶμεν εἰς τὸ νὰ κρίνωμεν!*». Ὅχι, ἡ ἀγωγή τῆς κρίσεως δὲν πρέπει νὰ ἐπιδιώκεται μὲ εἰδικὰ μαθήματα. Αὕτη θὰ προέλθῃ ἀπὸ ὅλας τὰς ἐν τῷ σχολεῖῳ ἀσκήσεις. Δὲν ὑπάρχει διδασκαλία πράγματι ἥτις νὰ μὴ συμβάλῃ, εἰς τὰ χέρια ἐνὸς καλοῦ διδασκάλου, εἰς τὸ νὰ προκαλῆ τὴν πρωτοβουλίαν τοῦ μαθητοῦ, νὰ θέτῃ εἰς ἐνέργειαν τὴν σκέψιν του, νὰ διεγείρῃ τὴν δραστηριότητα τοῦ πνεύματός του. Ἐὰν ἀπομακρύνετε ἀποφασιστικῶς τὰς μεθόδους τῆς μηχανικῆς διδασκαλίας καὶ τῆς παθητικῆς ἀγωγῆς, ἐὰν ἡξεύρετε νὰ προκαλῆτε τὴν φυσικὴν δραστηριότητα τοῦ παιδιοῦ, ἐὰν τὸ παρακινήτε μὲ τὰς ἐρωτήσεις σας νὰ σκέπτεται ἀφ' ἑαυτοῦ, ἐὰν «*ἀφήσετε νὰ καλπᾷ*» τὸ νεαρὸν πνεῦμα ἐμπρὸς σας, ἡ κρίσις τοῦ μαθητοῦ σας θὰ ἀναπτυχθῇ φυσικῶς, αὐτομάτως, ὅπως ἀναπτύσσονται ὅλαι αἱ δυνάμεις, ὅταν τὰς ἀπαλλάξωμεν ἀπὸ ὅλα τὰ προσκόμματα τὰ ὁποῖα τὰς στενοχωροῦν καὶ ἀφήσωμεν ἐλεύθερον τὸν δρόμον των. Ὅσον περισσοτέραν ζωὴν καὶ ἐλευθερίαν εἰσαγάγετε εἰς τὰς σπουδὰς, τόσοσιν περισσότερον τὸ παιδί θὰ ἀσκήσῃ τὴν

κρίσιν του και τόσον περισσότερον θά αναπτύξη τήν
ικανότητά του εις τὸ κρίνειν.

Ἰδιαιτέραι μέθοδοι

Πρέπει ὁμως νὰ λάβωμεν ἰδιαιτέρας προφυλάξεις
διὰ νὰ διαμορφώσωμεν τήν κρίσιν πρὸ παντὸς εἰς τὰ
πολὺ μικρὰ παιδιὰ καὶ ἀναλόγως τῆς διαφορᾶς τῶν
φύσεων.

Ἡ κρίσις τοῦ παιδιοῦ εἶναι συχνὰ δειλή. Πρέπει νὰ
τὴν ἐνθαρρύνωμεν. Εἶναι ἐνίστε θρασεῖα, πρέπει νὰ
τὴν μετριάσωμεν καὶ νὰ τὴν κάμωμεν διακριτικὴν. Εὐ-
κολα εἶναι ἀνακριβής· πρέπει νὰ τὴν διορθώσωμεν.

Ἐλευθερία τῆς κρίσεως

Τὸ παιδί κατ' ἀρχὰς φαίνεται περισσότερον διατε-
θειμένον νὰ δεχθῆ εὐπειθῶς ὅ,τι τοῦ διδάσκομεν παρὰ
νὰ ἐκδηλώσῃ ἀτομικὰς κρίσεις. Ὅπως ἔμαθε νὰ ὀμιλῇ
ἐπαναλαμβάνον πιστῶς τὰς λέξεις τὰς ὁποίας ἔχει
συλλέξει ἀπὸ τὰ χεῖλη τῆς μητρὸς του, οὕτω μανθάνει
κατ' ἀρχὰς νὰ σκέπτεται ἐπαναλαμβάνον τὰς σκέ-
ψεις ἄλλων. Διὰ νὰ θεραπεύσωμεν αὐτὴν τὴν ραθυμίαν
τοῦ πνεύματος πρέπει νὰ στηριχθῶμεν πολὺ ἐπὶ τῆς
φύσεως, ἐπὶ τῆς ἀναπτύξεως τῆς ἡλικίας. Μόνον του
καὶ ἀφοῦ θά ἔχη ἀποκτήσῃ παθητικῶς ἱκανὸν ἀριθμὸν
γνώσεων, τὸ παιδί θά καταστῆ ἱκανὸν νὰ συγκρίνη
τὰς ιδέας του καὶ νὰ εὐρίσκῃ τὰς σχέσεις μεταξύ των.
Ὁ ρόλος τοῦ διδασκάλου ἔγκειται εἰς τὸ νὰ εὐνοήσῃ
αὐτὴν τὴν φυσικὴν τάσιν τοῦ παιδιοῦ, νὰ τὸ βοηθήσῃ
παρουσιάζων εἰς αὐτὸ θέματα ἀπαιτοῦντα σκέψιν.
ταιριασμένα εἰς τὰς κλίσεις του, νὰ τοῦ ὑποβάλλῃ
σκέψεις εὐκόλους διὰ τῆς συσχετίσεως ὁμοίων ἢ διὰ
τῆς ἀντιθέσεως διαφόρων ἀντικειμένων.

Ἄλλ' ἐὰν εἶναι εὐχῆς ἔργον ὅπως ὁ διδάσκαλος
γνωρίζῃ νὰ διεγείρῃ τὸ πνεῦμα, εἶναι πρωτίστως ἀναγ-

καίον νά ἀποφύγη πᾶν ὅ,τι δύναται νά παρεμποδίση καί περιορίση τήν φυσικήν ὀρμήν. Συχνότατα εἴμεθα ὑπεύθυνοι τῆς δουλοπρεπείας τοῦ πνεύματος διὰ τήν ὁποίαν κατακρίνομεν τά παιδιά μας. Μόλις ριψοκινδυνεύσουν μίαν ἀνακριβῆ κρίσιν ἀγανακτοῦμεν, ὀργιζόμεθα, τά ταπεινώνομεν μέ πολύ σκληράς καί ζηηράς νουθεσίας. Τά ἀποθαρρύνομεν τέλος καί, μέ τὸ νά μὴ δείξωμεν ἀρκετὴν ἐπιείκειαν εἰς τὰς πρώτας των προσπαθείας, τά κάμνομεν νά χάνουν τήν συνήθειαν νά σκέπτονται ἢ, τὸ ὀλιγώτερον, τοὺς ἀφαιροῦμεν τὸν πόθον νά ἐκφράζουν τὰς σκέψεις των: Ἐάν τὰ κακομεταχειρισθῶμεν, ὅταν θελήσουν νά γίνουν ἀντιληπτὰ, δὲν θὰ τολμήσουν πλέον νά ἀνοίξουν τὸ στόμα· θὰ μείνουν σιωπηλὰ εἰς τὸ ἐξῆς, θὰ εἶναι ἀδρανῆ, παθητικά, ὅπως τά παιδιά τὰ ὁποῖα δὲν θὰ τολμήσουν πλέον νά βαδίσουν ἐάν τὰ ἐπιπλήξωμεν πολύ αὐστηρὰ εἰς τὸ πρῶτον παραπάτημά των. Πρέπει λοιπὸν ἐκάστοτε νά ἐνθαρρύνωμεν διὰ σταθερᾶς παρορμήσεως τήν ἔλευθερίαν τῆς κρίσεως τοῦ παιδιοῦ καί νά φροντίζωμεν νά μὴ τὸ ἀποθαρρύνωμεν δι' ἐμπαιγμῶν καί ἐπιπλήξεων ὅταν ἐκτρέπεται.

Περίσκεψις τῆς κρίσεως

Ἄλλὰ μόλις κατορθώσωμεν νά διαμορφώσωμεν εἰς τὸ παιδί τήν ἀτομικήν κρίσιν πρέπει νά φοβούμεθα μήπως προσκρούσωμεν εἰς ἕνα ἄλλον σκόπελον, τὴν κατὰχρησιν, τὸ θράσος τῆς κρίσεως. Αὐτὸ συμβαίνει πάντοτε εἰς τὴν ἀγωγήν. Αἱ πολυτιμότεραι ιδιότητες μόλις διαμορφωθοῦν δύνανται, ἐάν δὲν ἐπιτηρηθοῦν, νά ἀποκτήσουν σοβαρὰ ἐλαττώματα. Μόλις τὸ παιδί μάθη νά ὁμιλῇ μετὰ δυσκολίας, μία νέα φροντίς ἐπιβάλλεται εἰς τὸν παιδαγωγόν: πῶς νά τὸν διδάξῃ νά σιωπᾷ. Προσέτι δέ, ὅταν κατορθώσωμεν αὐτὸ τὸ σπουδαῖον ἀποτέλεσμα, νά κινήσωμεν τὴν νοημοσύνην τοῦ παιδιοῦ, πρέπει νά προσέχωμεν νά μὴ χειρσφετῆται αὕτη

ὕπερβολικά, νὰ μὴ ριψοκινδυνεύη εἰς θρασείας κρίσεις, νὰ μὴ καταντήσῃ ἀντίλογος καὶ φλύαρος. Τότε λοιπὸν πρέπει νὰ ἀλλάξωμεν μέθοδον, νὰ ἀκολουθήσωμεν ὁδὸν σχεδὸν ἀνάστροφον τῆς ὑποδειχθείσης καὶ βαθμηδὸν νὰ μετριάσωμεν τὴν προκληθεῖσαν πρωτοβουλίαν. Ἡ τέχνη τῆς ἀγωγῆς, ὡς ἡ στρατιωτικὴ τακτικὴ, ἀποτελεῖται ἀπὸ προελάσεις καὶ ὑποχωρήσεις, ἀπὸ ζωηρὰς ἐξορμήσεις πρὸς τὰ ἔμπρὸς ἀκολουθουμένας ἀπὸ συνετάς ὀπισθοχωρήσεις.

Δὲν εἶναι ἐπίπονον νὰ διακόψῃ τις τὴν θρασύτητα τῶν κρίσεων τοῦ παιδιοῦ. Ἀκόπως δυνάμεθα νὰ τὸ κάμωμεν νὰ ἐρυθριᾷ διὰ τὴν ἀλαζονίαν του. Τὸ δύσκολον εἶναι νὰ τὸ πείσωμεν ὅτι πλανᾶται χωρὶς νὰ τοῦ προκαλοῦμεν εἰς σύγχυσιν ἥτις θὰ παρέλυε τὸ θάρρος του. Ἀκόμη καὶ ὅταν πλανᾶται χονδροειδῶς, ἅς τὸ ἀφήνωμεν νὰ ἀναπτύσῃ τὴν μικρὰν του σκέψιν, ἅς προσπαθοῦμεν νὰ τὴν ἐννοοῦμεν. Καὶ τότε ἅς μὴ ἀρκοῦμεθα νὰ τοῦ λέγωμεν ξηρῶς ὅτι ἔσφαλεν, ἅς τοῦ δεικνύωμεν διὰ σαφῶν ἐξηγήσεων εἰς τί καὶ πῶς ἔσφαλεν· ἅς τοῦ ἀναλύωμεν τὰς αἰτίας τῆς πλάνης του· ἅς τὸ κάμνωμεν νὰ ἐννοῇ ὅτι ὑπάρχουν πράγματα τὰ ὁποῖα ὑπερβαίνουν τὴν κρίσιν του καὶ ὅτι καὶ ἐκεῖ ἀκόμη ὅπου δύναται νὰ κρίνῃ, πρέπει νὰ τὸ κάμῃ μετὰ ὄριμον σκέψιν. Τέλος ἐπαναφέροντες αὐτὸ εἰς τὴν ἀλήθειαν ἐπὶ τοῦ ειδικοῦ σημείου τοῦ λάθους του, ἅς τὸ προπαρασκευάζωμεν νὰ μὴ ὑποπίπτῃ ἐπὶ ἄλλων σημείων εἰς ἀνάλογα σφάλματα, λόγω τῆς ἐπιπολαιότητος καὶ ἀπερισκεψίας του.

Ἀκρίβεια τῆς κρίσεως

Ἀποτρέποντες τὸ παιδί, παρὰ τὴν διάθεσίν του, ἀπὸ τοῦ νὰ κρίνῃ πράγματα ποῦ δὲν γνωρίζει, ἢ ἀπὸ τοῦ νὰ κρίνῃ πολὺ γρήγορα ὅσα γνωρίζει, ἔχομεν ἐπιτελέσει πολλὰ διὰ νὰ ἐξασφαλίσωμεν τὴν ἀκρίβειαν τῆς κρίσεώς του. Πράγματι αἱ μὴ ἀκριβεῖς κρίσεις

προέρχονται εἴτε ἀπὸ ἄγνοιαν εἴτε ἀπὸ ἐπιπολαιότητα καὶ σπουδῆν. Ἄς κρατοῦμεν τὴν κρίσιν τοῦ παιδιοῦ ἐπὶ τῶν πραγμάτων τὰ ὁποῖα γνωρίζει καλῶς καὶ δὲν θὰ κάμνη λάθη. Ἄς κατορθώσωμεν νὰ εἶναι προσεκτικὸν καὶ θὰ ὀλιγοστεύσωμεν περισσότερο τὰς πιθανότητας τῆς πλάνης.

«*Ἡ ἀληθὴς μέθοδος τοῦ καλῶς κρίνειν*, ἔλεγεν ὁ Bos-suet, *εἶναι νὰ κρίνωμεν ὅταν βλέπωμεν καθαρὰ καὶ τὸ μέσον νὰ τὸ ἐπιτύχωμεν εἶναι νὰ κρίνωμεν μετὰ μεγάλης προσοχῆς*».

Ἄλλος τρόπος διαμορφώσεως τῆς καθεαυτὸ κρίσεως τοῦ παιδιοῦ εἶναι νὰ ἀρχίσωμεν νὰ τὸ κάμνωμεν νὰ ἐννοῆ καλὰ τὰς κρίσεις τῶν ἄλλων προσέχοντες ὅμως νὰ τοῦ προσφέρωμεν καλὰ ὑποδείγματα.

Πράγματι καὶ ἐδῶ, ὅπως παντοῦ, πρέπει νὰ ὑπολογίζωμεν εἰς τὴν δύναμιν τοῦ παραδείγματος. Δὲν πρέπει νὰ παρουσιάζωμεν εἰς τὸ παιδί παρὰ κρίσεις ἀσφαλεῖς, αὐστηρῶς ἐξελεγχθείσας· ἄς τοῦ ἐξηγοῦμεν καθαρὰ ὅλας τὰς λέξεις αἱ ὁποῖαι τὰς ἐκφράζουν· ἄς τὸ κάμνωμεν νὰ ἐννοῆ τὴν ἔννοιαν ὅλων ὅσα μελετᾷ· καὶ θὰ κατορθώσῃ ἀσυναίσθητως καὶ αὐτὸ νὰ ἔχη ἀκρίβειαν εἰς τὰς ἀτομικὰς κρίσεις του.

Κρίσις καὶ ἀφαίρεσις

Ἡ κρίσις εἶναι οἰκοδομὴ τοῦ πνεύματος καί, ὅπως κάθε οἰκοδομῇ, προϋποθέτει καὶ αὕτη ὑλικά. Τὰ ὑλικά τῆς κρίσεως εἶναι αἱ ιδέαι, καὶ ἄλλοτε μὲν αἱ ιδιαίτεραι ιδέαι τὰς ὁποίας συλλέγει ἡ ἀπλὴ ἀντίληψις, ἄλλοτε δὲ αἱ ἀφηρημέναι καὶ γενικαὶ ιδέαι τὰς ὁποίας τὸ πνεῦμα ἐπεξεργάζεται. Καὶ καθὼς ἡ τελειότης τῆς οἰκοδομῆς ἐξαρτᾶται ἐν μέρει ἀπὸ τὴν ποιότητα τῶν χρησιμοποιηθέντων ὑλικῶν, κατὰ παρόμοιον τρόπον ἡ ἀκρίβεια τῆς κρίσεως στηρίζεται εἰς τὴν διαύγειαν καὶ ἀκρίβειαν τῶν ιδεῶν αἱ ὁποῖαι χρησιμεύουν διὰ νὰ τὴν σχηματίσουν. Ἄς ἐξετάσωμεν

λοιπὸν διὰ ποίων μέσων ὁ παιδαγωγὸς δύναται νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν κανονικὴν καὶ ταχεῖαν ἀνάπτυξιν τῶν ἱκανοτήτων τῆς ἀφαιρέσεως καὶ τῆς γενικεύσεως.

Ἐφαίρεισι καὶ γενίκευσι

Δὲν διαχωρίζομεν τὴν ἀφαίρεισιν ἀπὸ τὴν γενίκευσιν. Πράγματι μία ἰδέα ἀφηρημένη εἶναι συγχρόνως καὶ μία ἰδέα γενικὴ· ἡ ἰδέα ἑνὸς κοινοῦ εἰς πολλὰ ἄτομα χαρακτηρὸς ἢ ἡ ἰδέα ἑνὸς ὁμίλου ἀτόμων τὰ ὁποῖα ὁμοιάζουν ἀναμεταξύ των κατὰ ἓνα ἢ πολλοὺς κοινούς χαρακτηρῶν, ἐπὶ παραδείγματι ἡ ἰδέα τοῦ λογικοῦ ἢ ἡ ἰδέα τοῦ ἀνθρώπου. Δὲν γενικεύομεν παρὰ ἑφ' ὅσον ἀφαιροῦμεν καὶ τὰνάπαλιν. Τὸ παιδί παρατηρεῖ κεχωρισμένως μίαν ιδιότητα ἢ ὁποῖα εἰς τὴν πραγματικότητα εἶναι ἠνωμένη μὲ ἄλλας ιδιότητας· αὐτὴ ἢ ἀφαίρεισι προέρχεται εἴτε ἀπὸ μίαν ἀσυνείδητον ἀνάλυσιν, εἴτε ἀπὸ μίαν προσεκτικὴν καὶ ἐσκεμμένην ἀνάλυσιν. Συναντᾷ κατόπιν τὴν ἰδίαν ιδιότητα εἰς ἄλλα ἀντικείμενα καὶ τοιοῦτοτρόπως ὁδηγεῖται δι' ἑνὸς καὶ μόνου βλέμματος νὰ ἀντιλαμβάνεται εἴτε τὴν γενικὴν ιδιότητα αὐτὴν καθ' ἑαυτὴν εἴτε τὰ πρόσωπα ἢ τὰ πράγματα τὰ ὁποῖα τὴν κατέχουν. Ἄλλ' αὐτὸ δὲν εἶναι παρὰ μία περιγραφὴ ἀτελοῦς νοερᾶς ἐνεργείας τοῦ παιδιοῦ. Ὅφειλομεν νὰ ἴδωμεν πληρῆστερα καὶ μὲ ἀκρίβειαν πῶς συμβαίνουν τὰ πράγματα.

Σχηματισμὸς τῶν ἀφηρημένων καὶ γενικῶν ἰδεῶν

Ἡ ὁμιλία παίζει βεβαίως ἓνα μέγαν ρόλον εἰς τὸν σχηματισμὸν τῶν γενικῶν ἰδεῶν. Δὲν πρέπει ὅμως νὰ ταχθῶμεν ἐξ ὀλοκλήρου μὲ τὴν ἀπόλυτον γνώμην τῶν φιλοσόφων οἱ ὁποῖοι διατείνονται ὅτι χωρὶς τὴν βοήθειαν τῶν λέξεων τὸ παιδί θὰ ἦτο ἀνίκανον νὰ ἀντιληφθῇ τὰς σχέσεις τῶν πραγμάτων. Ἄλλ' αἱ λέ-

ξεις εἶναι τοῦλάχιστον ἀναγκαῖαι διὰ νὰ ὀρίσωμεν τὰς ἀφηρημένας ιδέας, διὰ νὰ χειριζώμεθα αὐτὰς εὐκόλως καὶ ταχέως.

Τὸ παιδί μανθάνει κατ' ἀρχὰς μίαν λέξιν τὴν ὁποῖαν προσφέρομεν ἐμπρός του καὶ ἡ ὁποία δηλοῖ ἕν ἀντικείμενον ἀτομικὸν καὶ ὠρισμένον, ἐπὶ παραδείγματι τὴν λέξιν «μπαμπᾶς». Τοῦ λοιποῦ θὰ τὴν χρησιμοποιῆ διὰ τὸν πατέρα του, θὰ τὴν χρησιμοποιῆ ὁμοίως καὶ δι' ἄλλα πρόσωπα. Ἀρκεῖ νὰ παρουσιασθῆ ἕνας κύριος τοῦ ἰδίου σχεδὸν ἀναστήματος, μὲ μίαν χονδρὴν φωνήν, μὲ ἐνδύματα παρόμοια καὶ θὰ τὸν ὀνομάσῃ ἐπίσης «μπαμπᾶ». Ἡ λέξις ἦτο ἀτομικὴ, τὴν κάμνει γενικὴν τὴν χρησιμοποιεῖ ὄχι διὰ νὰ δηλώσῃ ἕν πρόσωπον, ἀλλὰ διὰ νὰ ἐκφράσῃ μίαν τάξιν. Ὑπάρχει λοιπὸν παρὰ τῷ παιδίῳ μία ἐξ ἐνστίκτου τάσις νὰ γενικεύῃ, νὰ ἀντιλαμβάνεται τὰς ὁμοιότητας τῶν πραγμάτων.

Ἐννοεῖται ὅτι, ἐάν τὸ παιδί γενικεύῃ καὶ αὐτὰς τὰς ἀτομικὰς λέξεις πού τοῦ ὑποβάλλομεν, γενικεύει κατὰ μείζονα λόγον καὶ τὰς γενικὰς τοιαύτας. Τοῦ ὀμιλοῦμεν διὰ τὴν λευκότητα τοῦ χάρτου πού ἔχει πρὸ ὀφθαλμῶν. Θὰ μερικεύσῃ ἴσως τὴν ἀφηρημένην ταύτην λέξιν ἐπὶ τι διάστημα εἰς τὸ πνεῦμα του, καὶ ἡ λευκότης δὲν θὰ προσάπτεται κατ' ἀρχὰς μέσα εἰς τὸ πνεῦμα του, παρὰ εἰς τὸ χαρτὶ μόνον· θὰ εἶναι ἀποκλειστικῶς ἡ λευκότης τοῦ χάρτου. Ἀλλὰ τὸ παιδί θὰ καταστῆ ἱκανὸν πολὺ γρήγορα νὰ χρησιμοποιῆ τὴν ἰδίαν λέξιν διὰ νὰ ἐκφράσῃ τὴν λευκότητα ὅλων τῶν ἄλλων λευκῶν ἀντικειμένων.

Αἱ γενικαὶ ιδέαι πρὸ τοῦ τὸ παιδί ὀμιλήσῃ

Αἱ λέξεις λοιπὸν εἶναι τὰ οὐσιώδη στοιχεῖα τῆς ἐργασίας τῆς γενικεύσεως ἥτις συντελεῖται ἀπὸ πολὺ ἔνωρις εἰς τὸ πνεῦμα τοῦ παιδιοῦ. Ἀλλὰ μία προσεκτικὴ παρατήρησις ἀποδεικνύει ὅτι τὸ παιδί εἶναι ἱκα-

νόν νά γενικεύη πρό τοῦ ἀκόμη δυνηθῆ νά ὀμιλῆ. Δέν θά ἦτο δυνατόν νά συμβῆ ἄλλως ἀφοῦ καί αὐτά τὰ ζῶα ἔχουν ἀρχάς τινας γενικῶν ἰδεῶν· οἱ κύνες, ἐπὶ παραδείγματι, διακρίνουν τελειῶς τοὺς ἐπαίτας, κατὰ τῶν ὁποίων ὀφείλουν νά ὑλακτοῦν, ἀπὸ ὄλους τοὺς ἄλλους τοὺς μὴ ἐπαίτας τοὺς ὁποίους ὀφείλουν νά δέχωνται. Ὡσαύτως καὶ τὸ νεογέννητον ἐκδηλώνει μίαν προτίμησιν πρὸς πρόσωπα νεαρὰ καὶ ὠραῖα καὶ ὑποτυπώνει οὕτω μίαν σκιαγραφίαν γενικεύσεως. Ὁ Pérez ἀναφέρει ἓνα παιδί ὀκτῶ μηνῶν, τὸ ὁποῖον εἶχεν ὡς εὐχάριστον παίγνιον ἓν κυτίον ἐκ λευκοσιδήρου, μὲ ἓν ἀνοιγμα διὰ τοῦ ὁποίου ἔρριπτεν ἐντὸς ὅ,τι ἤμποροῦσε νά εἰσέλθῃ· μόλις τοῦ ἔδιδον ἓν οἰονδήποτε ἀντικείμενον, τὸ περιέστρεφε καθ' ὄλας τὰς διευθύνσεις διὰ νά εὔρῃ ἓν ἀνοιγμα. «*Εἶχε λοιπὸν τὴν γενικὴν ἰδέαν αὐτῆς τῆς ιδιότητος, ποῦ εἶχε ἀντιληφθῆ εἰς πολλὰ ἀντικείμενα καὶ τὴν ὁποίαν ἐζήτει εἰς ὄλα: ἀνοιγμα καὶ χωρητικότητα*».

Τάσις τοῦ παιδιοῦ πρὸς γενίκευσιν

Οὐχ ἦττον ὅταν τὸ παιδί μάθῃ νά ὀμιλῆ ἐκδηλώνει πρὸ παντὸς τὸ ἔνστικτόν του πρὸς γενίκευσιν. Ἔχει, ὅπως εἶπομεν, μίαν σημαντικὴν τάσιν νά ἀντιλαμβάνεται τὰς ὁμοιότητας, χάρις εἰς τὴν ζωηρότητα τῆς μνήμης του, νά ἐφευρίσκη ἀκόμη τοιαύτας χάρις εἰς τὴν φαντασίαν του. Γενικεύει ἔξω ἀπὸ κάθε κανόνα, ἀπὸ κάθε παραδεδεγμένην ταξινομήσιν. Κατασκευάζει νέας ταξινομήσεις, ἐνίοτε πολὺ πρωτοτύπου, στηριζομένας ἐπὶ μιᾶς ἐπιφανειακῆς ἀναλογίας, ἐπὶ σχέσεων μακρινῶν καὶ ἀορίστων. Οἱ παρατηρηταὶ τῆς παιδικῆς ἡλικίας ἀναφέρουν ἐπὶ τοῦ σημείου αὐτοῦ πολλὰ παραδείγματα. Ἐνας μικρὸς Ἀγγλόπαις ὁ ὁποῖος εἶχε μάθει τὴν ἔννοιαν τῆς λέξεως «*πάπια*» ἐχρησιμοποιοῦσεν ἀδιακρίτως αὐτὴν τὴν λέξιν διὰ νά φανερῶσιν τὸ νερό, ὄλα τὰ πτηνὰ, ὄλα τὰ ἔντομα, ὄλα τὰ ὑγρά καὶ

αὐτὰ ἀκόμη τὰ νομίσματα, διότι ἐπάνω εἰς ἓνα γαλικὸν νόμισμα εἶχε διακρίνει ἓνα ἀετόν. Αἱ ἀδιάκριτοι αὐταὶ καὶ καταχρηστικαὶ γενικεύσεις προέρχονται ἀναμφιβόλως ἀπὸ τὴν πτωχείαν τοῦ παιδικοῦ λεξιλογίου. Τὸ παιδί εἶναι σάν τὸν ἄνθρωπον ὁ ὁποῖος, μὴ ἔχων πολλὰ σκεύη τραπέζης, θὰ ἔτρωγε ὄλα τὰ φαγητὰ τοῦ γεύματός του εἰς τὸ ἴδιον πινάκιον· ἐξ ἴσου καὶ τὸ παιδί κάμνει νὰ εἰσέλθουν διὰ τῆς βίας πολλαὶ ἔννοιαι εἰς μίαν καὶ τὴν αὐτὴν λέξιν. Τοιουτοτρόπως καὶ οἱ Ρωμαῖοι ὠνόμαζον τοὺς ἐλέφαντας βόας τῆς Λουκανίας. Ἀλλὰ δὲν εἶναι μόνον λόγοι οἰκονομίας οἵτινες διευθύνουν τὸ παιδί· ἐὰν κάμνη νὰ μεταπηδοῦν αἱ λέξεις ἀπὸ τὴν μίαν ἔννοιαν εἰς τὴν ἄλλην, τοῦτο προέρχεται ἐκ τοῦ ὅτι ἔχει θαυμασίαν ἰκανότητα νὰ ἀνακαλύπτῃ μεταξὺ τῶν πραγμάτων σχέσεις αἵτινες διαφεύγουν τὴν διορατικότητα καὶ ἑνὸς ὠρίμου ἀκόμη ἀνδρός.

«Μία μικρὰ 2½ ἐτῶν εἶχε» εἰς τὸν λαιμόν της ἐν ἡγιασμένον μετάλλιον· τῆς εἶχον εἶπει: «εἶναι ὁ θεοῦλης». Μίαν ἡμέραν καθισμένη εἰς τὰ γόνατα τοῦ θείου της, τοῦ λαμβάνει τὸν μονύελον καὶ λέγει: «Εἶναι ὁ θεοῦλης τοῦ θείου μου.»—«Ἐνα ἀγοράκι ἐνὸς ἔτους εἶχε ταξιδεύσει πολλάκις διὰ τοῦ σιδηροδρόμου. Ἡ μηχανὴ μὲ τὸν συριγμόν της, τὸν καπνόν της τοῦ εἶχε κάμει ἐντύπωσιν. Ἡ πρώτη λέξις τὴν ὁποίαν κατώρθωσε νὰ προφέρῃ ἦτο «τραῖνο». Εἰς τὸ ἐξῆς ἐν ἀτμόπλοιοι, ἓνα καμινέττο, κάθε ἀντικείμενον τὸ ὁποῖον ἐσύριζε, ἐθορυβοῦσε, ἐκάπνιζε ἦτο δι' αὐτὸ ἓνα «τραῖνο». Τὶ πρέπει νὰ σκεπτώμεθα διὰ τὴν ἀποστροφὴν τοῦ παιδιοῦ πρὸς τὴν ἀφαίρεσιν;»

Τὸ πρῶτον παιδαγωγικὸν συμπέρασμα τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ ἐξαγάγωμεν ἀπὸ τὰ γεγονότα αὐτὰ εἶναι ὅτι ἡ ἀποστροφὴ τοῦ παιδιοῦ πρὸς τὴν γενίκευσιν καὶ τὴν ἀφαίρεσιν δὲν εἶναι εἰμῆ φαινομενικὴ. Δὲν ἀγαπᾷ τὰς ἀφαιρέσεις αἵτινες ὑπερβαίνουν τὴν ἀντίληψίν του, ἐκείνας πού τοῦ παρουσιάζονται πολὺ ἀργά, ἐκείνας πού τοῦ ἐπιβάλλονται ἄνευ προπαρασκευῆς, τὰς ἀφαι-

ρέσεις τὰς ὁποίας δὲν ἐννοεῖ, διότι δὲν τὰς ἀντελήφθη τὸ ἴδιο δι' αὐτομάτου ἐργασίας τοῦ πνεύματός του. Ἐὰς τοῦ παρουσιάσωμεν πράγματα, ἅς τὸ πλησιάζωμεν εἰς ἀντικείμενα ὁμοιογενῆ καὶ τὸ ἐνστικτόν του πρὸς γενίκευσιν θὰ εὖρη προθύμως στάδιον δράσεως. Ἐὰς μάθη λέξεις γενικὰς, ἅς ἀποκτήσῃ ἀρκετὴν πείραν. ἅς ἔχη ὑπ' ὄψει του συγκεκριμένα παραδείγματα, διὰ νὰ ἐννοήσῃ ἀκριβῶς τὴν σημασίαν των. Πρὸ παντὸς νὰ μὴ τοῦ ζητῶμεν νὰ γενικεύῃ καὶ ἀφαιρῇ ἀμέσως ἰδέας ἠθικὰς. Ἐὰς ὀδηγοῦμεν τὴν σκέψιν του εἰς πράγματα αἰσθητὰ, τὰ μόνον ἀκόμη προσιτὰ εἰς τὴν διανοητικότητά του.

Κατάχρησις τῆς ἀφαιρέσεως ἐν τῇ διδασκαλίᾳ

Ἐπὶ μακρὸν ἔκαμαν κατάχρησιν τῆς ἀφαιρέσεως ἐν τῇ διδασκαλίᾳ· εἰς τὴν γραμματικὴν, φερ' εἰπεῖν, ὅταν ἔλεγαν τοὺς ὀρισμούς, τοὺς κανόνας πρὸ τῶν παραδειγμάτων, καὶ γενικῶς ὅταν κατεπόνουν τὸ παιδί μὲ σωρὸν γενικῶν λέξεων τὰς ὁποίας μόλις ἢ οὐδόλως ἐννοοῦσε. Ἴσως ἢ λογικὴ ὑπηγόρευεν αὐτό, ἀλλ' ἀσφαλῶς ἐβαδίζαμεν ἀντιστρόφως πρὸς τὴν φύσιν. Σήμερον διεκόψαμεν τὰς σχέσεις μας μὲ τὴν πλημμελῆ αὐτὴν μέθοδον καὶ κατὰ τὸν Bain : «*Ἦδη εἶναι ἀρχὴ γενικῶς ἀναγνωρισθεῖσα ὅτι διὰ νὰ καταλήξωμεν εἰς μίαν ἰδέαν γενικὴν, μίαν ἰδέαν ἀφηρημένην, ἢ οὐσιώδης προπαρασκευὴ εἶναι ἢ γνῶσις τῶν ἐπὶ μέρους ἀντικειμένων*».

Σπουδαιότης τῶν γενικῶν καὶ ἀφηρημένων ἰδεῶν

Δὲν θὰ ἔπρεπε ὅμως, διὰ νὰ ἀντιδράσωμεν κατὰ τῆς καταχρήσεως τῆς ἀφαιρέσεως, νὰ τὴν ἐξοβελίσωμεν ἀπὸ τὸ σχολεῖον ἢ ἀπλῶς νὰ τὴν ἀναβάλωμεν. Αἱ ἀφηρημέναι ἰδέαι εἶναι μὲν αἱ δυσκολώτεραι ὄλων εἰς τὸ νὰ τὰς ἀποκτήσωμεν, εἶναι ὅμως συγχρόνως καὶ αἱ σπουδαιότεραι. Αἱ ἐπὶ μέρους γνῶσεις ἀξίζου

ὑπὸ ἓνα μόνον ὄρον ὅτι ὀδηγοῦν βαθμιαίως τὸ πνεῦμα εἰς γενικὰς ἰδέας αἱ ὁποῖαι δεσπόζουν τῶν γνώσεων αὐτῶν καὶ τὰς συνεννοῦν. Ἄς μὴ βραδύνωμεν ὑπερμέτρως εἰς τὴν καλλιέργειαν τῶν ἐννοιῶν, ἥτις δὲν πρέπει νὰ εἶναι καθ' ἑαυτὴν εἰμὴ μῦσις εἰς τὴν ἀφηρημένην σκέψιν. Δὲν θὰ ἐχρησίμευεν εἰς τίποτε τὸ νὰ παρελάσουν πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν τοῦ παιδιοῦ πολλὰ ἐπὶ μέρους ἀντικείμενα ἕαν δὲν τὸ ἐθίζομεν συγχρόνως εἰς τὴν γενίκευσιν.

Δυσχέρεια τῆς ἀφαιρέσεως

Ὅτι καθιστᾷ περίπλοκον καὶ ἐπίπονον διὰ τὸ παιδί τὴν ἐργασίαν τῆς ἀφαιρέσεως, εἶναι ὅτι ἡ γενίκευσις, ἂς μὴ τὸ λησμονῶμεν, ἔχει διαφόρους βαθμούς. Ἐὰν δὲν ἐπρόκειτο παρὰ περὶ τῶν πρώτων γενικῶν ἐννοιῶν, αἵτινες ἀπορρέουν αὐτομάτως οὕτως εἰπεῖν ἀπὸ τὴν σύγκρισιν αἰσθητῶν ἀντικειμένων, οἰκείων εἰς τὸ παιδί, τὸ ἔνστικτόν του, ὡς ἐλέχθη, θὰ τὸ ὠδηγοῦσε μόνον του. Ἄλλ' αὐταὶ αὐταὶ αἱ γενικεύσεις, συγκρινόμεναι πρὸς ἀλλήλας, δίδουν τὴν εὐκαιρίαν εἰς γενικεύσεις ὑψηλοτέρας καὶ πλέον ἀφηρημένης. Γενικῶς δὲν ἀπασχολούμεθα ἄρκετὰ μὲ τὸ νὰ κάμνωμεν νὰ περνοῦν διαδοχικῶς ἀπὸ τὸ πνεῦμα αὐτοὶ οἱ διάφοροι βαθμοί.

Ἡ δυσκολία ἐπιτείνεται λόγῳ τῆς ἀδυναμίας εἰς τὴν ὁποίαν εὐρισκόμεθα, διὰ πολλὰς ἀφηρημένας ἰδέας, νὰ παρουσιάσωμεν εἰς τὰ μάτια τοῦ παιδιοῦ τὰ ἐπὶ μέρους ἀντικείμενα, τῶν ὁποίων τὰς σχέσεις ἐκφράζον αὐταὶ. Πόσον πολλὰ γενικαὶ ἰδέαι ὑπάρχουν τὰς ὁποίας ἀδυνατοῦμεν νὰ μεταδώσωμεν εἰς τὸ παιδί παρὰ μὲ λέξεις! Καὶ αὐτὰς τὰς λέξεις κοπιᾷ πολὺ νὰ τὰς ἐννοήσῃ, καθότι ὑπερβαίνουν τὴν ἰκανότητα τῆς φαντασίας του. Δὲν ὑπάρχει λοιπὸν μάθημα, ὅσον στοιχειῶδες καὶ ἂν εἶναι, εἰς τὴν γραμματικὴν, τὴν γεωγραφίαν, τὴν ἱστορίαν, τὴν ἀριθμητι-

κήν, τὸ ὁποῖον νὰ μὴ ἀπαιτῆ τὴν χρῆσιν τῶν πολυαριθμῶν ἐκείνων ἀφηρημένων ὄρων εἰς τοὺς ὁποίους δὲν ἀντιστοιχεῖ διὰ τὸ παιδί μία θεωρητικὴ προπαρασκευή.

Ἐν συμπεράσματι, ἐὰν τὰ πρῶτα βήματα εἶναι εὐκόλα εἰς τὸ στάδιον τῆς γενικεύσεως καὶ ἀφαιρέσεως, ἐὰν τὸ παιδί ἀρέσκειται νὰ κάμνη ταξινομήσεις, συναρμολογήσεις εἰς τὸ πεδῖον τῶν ὑλικῶν ἀντικειμένων, ἢ πρόοδος εἶναι δύσκολος καὶ χρειάζεται μία πραγματικὴ πνευματικὴ προσπάθεια διὰ νὰ ἀνυψωθῆ εἰς ἀντιλήψεις ὑψηλοτέρας, διὰ νὰ κατορθώσῃ νὰ χειρίζεται αὐτὰς ταύτας τὰς ἀφαιρέσεις, νὰ τὰς ἀποσπᾷ ἀπὸ κάθε δεσμὸν πρὸς τὰ ἐπὶ μέρους ἀντικείμενα καὶ τὰς αἰσθητὰς πραγματικότητας.

Παιδαγωγικοὶ κανόνες.—1ον. Ὁ πρῶτος κανὼν εἶναι, ὡς ἐλέχθη, ἡ ἀφαίρεσις νὰ ἀκολουθῆ πάντοτε τὰς ἀντιστοιχοῦς σαφεῖς καὶ ἀμέσους γνώσεις. Πρέπει νὰ ἐφαρμόσωμεν τὰς μεθόδους τὰς ὁποίας οἱ Ἕλληνοὶ παιδαγωγοὶ συνιστοῦν ὑπὸ τὸν τίτλον «*μέθοδοι συγκεντρώσεως καὶ παραθέσεως παραδειγμάτων*», αἵτινες συνίστανται εἰς τὸ νὰ προσεγγίσωμεν τὰ ἀντικείμενα, νὰ τὰ παραθέσωμεν συμμετρικῶς, διὰ νὰ καταδειχθοῦν περισσότερο αἱ ὁμοιότητές των, νὰ πολλαπλασιάσωμεν τὰ παραδείγματα, ἐκλέγοντες αὐτὰ κατὰ τρόπον ὥστε τὸ διαφέρον νὰ μὴ προσηλοῦται εἰς τοὺς ἰδιαιτέρους χαρακτῆρας των καὶ ἡ προσοχὴ νὰ στρέφεται πρὸς τὰς σχέσεις των.

Ὁ Βαιν ἐπιμένει μὲ αὐτὰ τὰ λόγια εἰς τὴν ἐκλογὴν παραδειγμάτων:

«Πρέπει, λέγει, νὰ λάβωμεν ὑπ' ὄψει τὸν ἀριθμὸν καὶ τὴν φύσιν τῶν ἀντικειμένων: δύνανται νὰ εἶναι πολλὰ ἢ πολὺ ὀλίγα: δύνανται ἀκόμη νὰ βλάψουν τὴν ἀνάπτυξιν τῆς γενικῆς ιδέας. Ἡ διαλογὴ ὀφείλει νὰ διευθύνεται κατὰ τρόπον πὸν νὰ παρουσιάσῃ καὶ τὰς τελευταίας ποικιλίας. Πρέπει νὰ ἀποφεύγωμεν νὰ συσσωρεύωμεν παραδείγματα πανομοιότυπα, τὰ ὁποῖα βαρύνουν τὸ πνεῦμα ἀνωφελῶς: παραδείγματα ποικίλα

εἶναι ἀναγκαῖα διὰ τὰ καταδεικνύοντα ὅλοι οἱ δυνατοὶ συν-
δυασμοὶ τῆς ὑπὸ μελέτην ιδιότητος. Διὰ τὰ κατανοηθῆ καλῶς
ἢ ἀφηρημένῃ ιδιότητι τῆς στρογγυλότητος ἢ τοῦ κύκλου, πρέπει
τὰ παρουσιάσωμεν εἰς τὸν μαθητὴν πολλὰ συγκεκριμένα πα-
ραδείγματα ὑπὸ διαφορετικῶν ὄρων μεγέθους, χρώματος,
οὐσίας, θέσεως καὶ σχέσεων. Διὰ τὰ ἐξηγήσωμεν καλῶς τί
εἶναι κτίριον, πρέπει τὰ ἀναφέρωμεν κτίρια μὲ ποικίλον
προορισμόν».

Ὁ Βαιν ἔχει ἄδικον τὰ θέτη εἰς τὴν πρώτην γραμ-
μὴν τὰς ἐσχάτας ποικιλίας. Συμφέρει μᾶλλον τὰ πα-
ρουσιάσωμεν εἰς τὸ παιδί, διὰ κάθε τάξιν ἀντικει-
μένων, μεσαῖα δείγματα ὅπου οἱ κοινοὶ εἰς ὅλην τὴν
τάξιν χαρακτήρες τὰ καταφαίνονται ὡς ἐν ἀναγλύφῳ
καὶ τὰ μὴ ἐπισκοτιζονται ἀπὸ καθέκαστα προεξέ-
χοντα. Πρέπει μὲ ἄλλους λόγους τὰ βοηθήσωμεν τὴν
πρὸς γενίκευσιν ἐργασίαν τοῦ παιδιοῦ βοηθοῦντες τὸ
πνεῦμα του εἰς μίαν εὐκολον ἀπὸ τὸ ἐν ἀντικείμενον
εἰς τὸ ἄλλο μετάβασιν. Αἱ ἐσχάται ποικιλίαι, κεχω-
ρισμένοι διὰ μεγάλων ἀποστάσεων, θὰ παρεκώλουν
ἀσφαλῶς τὴν ἀντίληψιν τῶν ὁμοιοτήτων· δὲν πρέπει
αὗται τὰ παρουσιασθῶν παρά τελευταῖαι.

Ὅσον ἀφορᾷ τὸν ἀριθμὸν τῶν παραδειγμάτων,
ποικίλλει οὗτος κατὰ τὰς περιστάσεις. Ὁ Βαιν πα-
ρατηρεῖ ὅτι διὰ μερικᾶς ἐννοίας μιᾶς ἀπλῆς ιδιότη-
τος, τοῦ βάρους ἐπὶ παραδείγματι, ἐν ἡ δύο παρα-
δείγματα ἀρκοῦν, ἐνῶ εἶναι ἐπάναγκες τὰ συνενώσω-
μεν πολλὰ διὰ τὰ δώσωμεν μίαν σαφῆ ιδέαν μεγάλων
κατηγοριῶν ἀντικειμένων, ὅπως εἶναι αἱ οἰκίαι, τὰ
φυτὰ.

2ον. Δεύτερος κανὼν συνίσταται εἰς τὸ τὰ βαθμολο-
γήσωμεν τὰς γενικεύσεις. Ὅφειλει τὸ παιδί, ὅταν τοῦ
παρουσιάζουν μίαν ἀφηρημένην ιδέαν πρώτου βαθμοῦ,
τὰ δύναται τὰ δόξῃ τὰ ἄτομα τὰ ὅποια περιέχει·
ἀλλ' ὀφείλει ἐπίσης, ὅταν ἀνυψοῦται εἰς μίαν γενί-
κευσιν ἀνωτέρου βαθμοῦ, τὰ δύναται τὰ τὴν ἀναλύη,
τὰ λαμβάνῃ ὑπ' ὄψει γενικότητος ἀπλουστεράς, στοι-

χειωδεστέρας, αἱ ὁποῖαι τῆς χρησιμεύουν ὡς ἔρεισμα. Τὸ σύνολον τῶν ἀφηρημένων ἐννοιῶν εἶναι σάν μία τεραστία μηχανή, τῆς ὁποίας τὰ ἐλατήρια συναρμο-
λογοῦνται τὰ μὲν ἐπὶ τῶν δέ. Διὰ νὰ κινηθῇ ἡ μη-
χανὴ εἶναι ἐπάναναγκες νὰ μὴ λείπη κανὲν τεμάχιον
καὶ ὅλα τὰ ἐνδιάμεσα νὰ εἶναι εἰς τὴν θέσιν των.

3ον. Τέλος ἐπιβάλλεται νὰ προσέχωμεν τὴν χρῆσιν
τῶν λέξεων, νὰ ὀρίζωμεν ἀκριβῶς ὅλους τοὺς ὅρους
τοὺς ὁποίους μεταχειριζόμεθα μὲ τὸ παιδί.

Εἶναι ὑπερβολὴ νὰ ἀρκούμεθα εἰς μίαν ἐννοιαν ἀό-
ριστον καὶ συγκεχυμένων γενικῶν ὄρων: πρέπει νὰ
καταπολεμήσωμεν τὴν φυσικὴν αὐτὴν ραθυμίαν, πρέ-
πει μὲ ὀρισμοὺς ἀκριβεῖς νὰ διαφωτίσωμεν τὸν μαθη-
τὴν, νὰ ζητήσωμεν ἀπ' αὐτὸν νὰ ἀποδείξη ὅτι ἠνόησε
ζητοῦντες ἀκόμη εἴτε νὰ χρησιμοποιῆ συνωνύμους ἐκ-
φράσεις ἢ νὰ ἀναφέρῃ ἰδιαιτέρα παραδείγματα, εἰς
τὰ ὁποῖα νὰ ἐφαρμόζεται ἡ ἀφαίρεσις, τὴν ὁποίαν
προσδιορίζομεν.

⊙ συλλογισμὸς

Ἄλλο πρᾶγμα εἶναι ἡ ἐργασία τῆς ἀφαιρέσεως,
τῆς κυρίως γενικεύσεως ἣτις δὲν ἀναφέρεται εἰμὴ εἰς
τὰς ἰδέας, τὰς ἀντιλήψεις καὶ ἄλλο πρᾶγμα εἶναι ὁ
συλλογισμὸς ὁ ὁποῖος συνδέει καὶ συνδυάζει κρίσεις.
Δὲν ἔχομεν νὰ ὑπενθυμίσωμεν ἐδῶ ὅ,τι μανθάνουν
ἡμᾶς οἱ ψυχολόγοι περὶ τῆς φύσεως αὐτῆς τῆς ἐνεργείας
καὶ τῶν διαφόρων αὐτῆς μορφῶν, δηλαδὴ τὴν
ἐπαγωγὴν (συναγωγὴ τοῦ γενικοῦ ἐκ τοῦ μερικοῦ) καὶ
τὴν *παραγωγὴν* (συναγωγὴ τοῦ μερικοῦ ἐκ τοῦ γενικοῦ).
Οὔτε θὰ ἐπιμείνωμεν ἐπὶ τῶν κανόνων τοὺς ὁποίους
ἡ λογικὴ ἐπιβάλλει εἰς τὸν συλλογισμόν. Σκοπὸς μας
εἶναι νὰ δείξωμεν πῶς ἡ ἀγωγή ἀναπτύσσει καὶ καλ-
λιεργεῖ εἰς τὸ παιδί τὴν δύναμιν τοῦ συλλογίζεσθαι.

Σπουδαιότης τοῦ συλλογισμοῦ

Εἶναι εὐκόλον νὰ ἐννοήσωμεν τὴν σπουδαιότητα αὐτῆς τῆς πνευματικῆς ἐνεργείας. Χωρὶς τὸν συλλογισμόν, ἢ γνῶσις θὰ ἦτο κλεισμένη εἰς τὸν στενὸν κύκλον τῶν ἀμέσων γνώσεων τῆς λογικῆς καὶ τῶν ἀμέσων ἀντιλήψεων τῆς πείρας. Θὰ ἦτο ἀπηγορευμένον εἰς τὴν ἀνθρωπίνην νοημοσύνην νὰ διέλθῃ τὸν περιορισμένον ὀρίζοντα τῶν αἰσθήσεων καὶ τῆς συνειδήσεως, νὰ ἐννοήσῃ τοὺς γενικοὺς νόμους οἵτινες ἀποτελοῦν τὴν ἐπιστήμην καὶ διὰ τῶν ὁποίων τὸ πνεῦμα περιβάλλει ὁλόκληρον τὸ σύμπαν.

Ἐξ ἄλλου δὲν πρέπει νὰ λησμονοῦμεν ὅτι δυναμέθα νὰ κάμωμεν κατάχρησιν τοῦ συλλογισμοῦ, διότι πολλὴ λογικὴ μᾶς παραπλανᾷ καὶ μᾶς ἀπατᾷ καὶ τέλος ὅτι εἶναι ἀληθές νὰ εἴπωμεν διὰ τὸ πνεῦμα ὅ,τι ὁ Molière ἔλεγε διὰ τὸ σπίτι τῶν «σοφῶν γυναικῶν» «ὅτι ὁ συλλογισμὸς ἐξεδίωξεν ἀπὸ ἐκεῖ τὴν λογικὴν».

Ἄ ὁ συλλογισμὸς τοῦ παιδιοῦ

Ἄ Locke εἶναι τῆς γνώμης ὅτι τὸ παιδί εἶναι ἰκανὸν νὰ συλλογίζεται, ὅτι ἐννοεῖ λογικῶς μόλις μάθῃ νὰ ὁμιλῇ.

Ἄ Condillac, μαθητῆς τοῦ Locke εἰς τὴν φιλοσοφίαν, ἐμπνέεται ἐπίσης ἀπὸ τὸ παιδαγωγικόν του δόγμα.

«Εἶναι ἀποδεδειγμένον, λέγει, ὅτι ἡ ἰκανότης τοῦ συλλογίζεσθαι ἀρχίζει εὐθὺς ὡς αἱ αἰσθήσεις μας ἀρχίσουν νὰ ἀναπτύσσονται καὶ ὅτι δὲν κάμνομεν ἀπὸ ἐνωρὶς χρῆσιν τῶν αἰσθήσεων παρὰ διότι δυνάμεθα νὰ συλλογίζομεθα ἀπὸ ἐνωρὶς... Αἱ ἰκανότητες τῆς κατανοήσεως εἶναι αἱ αὐταὶ παρὰ τῶν παιδῶν, ὅπως καὶ παρὰ τῶν ἐνηλίκων. Βλέπομεν ὅτι τὰ παιδιά ἀρχίζουν ἀπὸ ἐνωρὶς νὰ ἐννοοῦν τὰς ἀναλογίας τῆς ὁμιλίας. Ἐὰν σφάλλωνται κάποτε ἐπὶ τοῦ προκειμένου οὐχ ἦτον ἔκαμαν συλλογισμόν».

Καὶ ὁ Condillac προχωρεῖ μέχρι τῆς συγκρίσεως τῆς ἐμφύτου αὐτῆς μνήσεως τοῦ παιδιοῦ πρὸς τὴν μητρικὴν γλῶσσαν μὲ τὸν συλλογισμὸν τοῦ Νεύτωνος ἀνακαλύψαντος διὰ μιᾶς σειρᾶς ἐπαγωγῶν καὶ παραγωγῶν τὸ σύστημα τοῦ κόσμου!

Θὰ ἀπαντήσωμεν εἰς τὸν Condillac καὶ τὸν Locke ὅτι ἀμφότεροι παρεγνώρισαν ὅτι γενικὸν καὶ ἀφηρημένον ὑπάρχει εἰς τὸν συλλογισμὸν καὶ ὅτι συγχέουν τὰς ὑψηλὰς μορφὰς τῆς ὑψίστης πνευματικῆς ἐνεργείας μὲ τὰς κατωτέρας αὐτῆς μορφὰς, μὲ τὰ ἀπερίσκεπτα συμπεράσματα, τὰ ὁποῖα καὶ ἐπὶ ζώων ἀκόμη δυνάμεθα νὰ παρατηρήσωμεν.

Ἐναμφιβόλως τὸ παιδί συλλογίζεται ὑπὸ μίαν ἔννοιαν, ἀλλὰ χωρὶς σχεδὸν νὰ τὸ γνωρίζῃ, σχεδὸν ἀσυνειδήτως. Ἐπὶ πλεόν ὁ συλλογισμὸς του φέρεται ἐπὶ ἐπὶ μέρους καὶ αἰσθητῶν ἀντικειμένων τὰ ὁποῖα ἀντιλαμβάνεται καθημερινῶς. Μὴ τοῦ ζητεῖτε νὰ κάμῃ συλλογισμοὺς ἐπὶ ἰδεῶν ἀφηρημένων, διότι ὑπακούει εἰς μίαν ἐνστικτώδη λογικὴν ὅταν ἐννοῇ τὰς ἀναλογίας ἐν τῷ προφορικῷ λόγῳ.

Ἐν τούτοις βαθμιαίως τὸ παιδί καθίσταται ἐπιτήδειον διὰ πραγματικούς συλλογισμοὺς, αἵτινες προϋποθέτουν τὴν προσοχὴν, τὴν προσπάθειαν τοῦ πνεύματος, τὸν συνειδητὸν εἰρμόν τῶν κρίσεων καὶ τῶν ἰδεῶν. Καὶ αὕτῃ ἡ ἐργασία τοῦ συλλογισμοῦ εἶναι ἀρκετὰ πρῶτος εἰς παιδιὰ καλῶς προικισμένα.

Ἄγωγὴ τοῦ συλλογισμοῦ

Καὶ διὰ τὸν συλλογισμὸν, ὅπως καὶ διὰ τὴν κρίσιν, δὲν ὑπάρχει, κυρίως εἰπεῖν, εἰδικὴ καλλιέργεια. Ἐναλόγως τοῦ μαθήματος τὸ ὁποῖον διδάσκει εἰς τὸ παιδί, γραμματικὴν, ἱστορίαν, φυσικὰς ἐπιστήμας, ὁ διδάσκαλος ἤμπορεῖ καὶ ὀφείλει νὰ τὸ ἐθίξῃ νὰ συλλογίζεται.

«Δὲν ὑπάρχει, λέγει ὁ Sully, ὑποκείμενον σπουδῆς τὸ

ὁποῖον, εἰς τὰς χεῖρας ἑνὸς νοήμονος καὶ δραστηρίου διδασκάλου, νὰ μὴ δύνανται νὰ συμβάλῃ εἰς αὐτὸ τὸ ἀποτέλεσμα. Οὕτως ἡ σπουδὴ τῆς φυσικῆς γεωγραφίας θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι μία εὐκαιρία νὰ ἀσκήσωμεν τὸ παιδί νὰ συλλογίζεται ἐπὶ τῶν αἰτίων τῶν φυσικῶν φαινομένων. Ἡ ἱστορία ἐξ ἄλλου, ὅταν διδάσκεται καλὰ, δύναται ν' ἀναπτύξῃ παρὰ τῶν μαθητῶν τὴν ἱκανότητα νὰ ἀντιλαμβάνεται ἀναλογίας, νὰ εὐρίσκη τὸν λόγον τῶν γεγονότων, ἐπὶ παραδείγματι τὰ αἷτια αὐτῆς ἢ ἐκείνης τῆς πράξεως, νὰ ζυγίξῃ τὰ ἐπιχειρήματα, τὰ ὑπὲρ καὶ τὰ κατὰ, διὰ νὰ ἀποφασίσῃ τι εἶναι πιθανόν, δίκαιον ἢ φρόνιμον εἰς δεδομένας περιστάσεις».

Μολταυτα ἡ διδασκαλία τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν μένει τὸ σπουδαιότερον ὄργανον τῆς ἀγωγῆς τοῦ συλλογισμοῦ. Αἱ φυσικαὶ ἐπιστῆμαι πράγματι εἶναι σύνολον γενικῶν γνώσεων, αὐστηρῶς στηριζομένων ἐπὶ ἀκριβῶν παραγωγῶν καὶ κανονικῶν ἐπαγωγῶν, παρυσιαζομένων εἰς μίαν σειράν μεθοδικὴν καὶ λογικὴν, ἐκφερομένων μετ' ἀκρίβειας. Δὲν θὰ ἠμποροῦσε νὰ ὑπάρξῃ καλύτερον σχολεῖον διὰ τὰς ἱκανότητας τῆς σκέψεως. Μελετῶν τὰς φυσικὰς ἐπιστήμας τὸ παιδί συνηθίζει νὰ γενικεύῃ, νὰ συμπεραίνει μὲ σύνεσιν, καὶ ἐξασκούμενον νὰ ἐννοῇ τὰς ἀποδείξεις τῶν μαθηματικῶν ἐπιστημῶν μανθάνει νὰ συμπεραίνει μὲ ἀκρίβειαν.

Εἰδικὴ κλίσις δι' ἐπαγωγὴν

Τὸ παιδί εἶναι περισσότερο διατεθειμένον νὰ κάμνῃ συλλογισμοὺς δι' ἐπαγωγῆς (νὰ συνάγῃ τὸ γενικὸν ἐκ τοῦ μερικοῦ) ἢ διὰ παραγωγῆς (νὰ συνάγῃ τὸ μερικὸν ἐκ τοῦ γενικοῦ).

Ἐπίσης ὅταν ἀλλοιῶνῃ τὴν σημασίαν τῶν λέξεων, τὰς γενικεύει μᾶλλον ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῶν παρὰ τὰς εἰδικεύει. Εὐκόλον· πράγματι νὰ κατανοήσωμεν ὅτι τὸ πνεῦμα κατ' ἀρχὰς προτιμᾷ νὰ ὑψώνεται ἀπὸ τὸ μερικὸν πρὸς τὸ γενικὸν παρὰ νὰ κατέρχεται ἀπὸ τὸ γενικὸν εἰς τὸ μερικόν. Αἱ σκέψεις τοῦ παιδιοῦ εἶναι

σχεδόν ὅλαι μερικαί. Δέν διαθέτει παρὰ ὀλίγας γενικὰς γνώσεις. Ἐπομένως κάθε παραγωγή προϋποθέτει ἀρχὰς γενικὰς, ἀληθείας καθολικὰς. Ἐκ τούτου συνάγεται τὸ παιδαγωγικὸν συμπέρασμα ὅτι αἱ ἐπαγωγικαὶ γνώσεις ἀρμόζουν καλύτερα εἰς τὰ πρῶτα ἔτη τῆς διδασκαλίας. Πλανῶνται οἱ παιδαγωγοὶ οἵτινες, ὡς ὁ Diderot, θέλουν νὰ κάμνουν ἀρχὴν ἀπὸ τὰ μαθηματικά.

Τηρητέον μέτρον

«Νὰ συλλογιζόμεθα μετὰ τοῦ παιδιοῦ, λέγει ὁ Rousseau, ἦτο τὸ μέγα ἀξίωμα τοῦ Locke εἶναι ἢ πλέον εὐνοομένη ἀρχὴ σήμερον. Ὅσον ἀφορᾷ ἐμέ, δὲν βλέπω τί τὸ πλέον ἀνόητον ἀπὸ τὰ παιδιὰ μὲ τὰ ὅποια ἔχομεν τόσον συλλογισθῆ.» Ὁ Rousseau θέλει τὸ παιδί νὰ μείνῃ παιδί. «Τὸ παιδί, λέγει ἐπίσης, ἔχει ἰδίους τρόπους νὰ βλέπῃ, νὰ σκέπτεται, νὰ αἰσθάνεται καὶ θὰ προτιμοῦσα νὰ εἶχε τὸ παιδὶ ὑψηλότερον ἀνάστημα τοῦ κανονικοῦ κατὰ 5 πόδας παρὰ κρίσιν, ὅταν εἶναι δέκα ἐτῶν».

Δυσπιστοῦμεν ἀναμφισβητήτως πρὸς τοὺς πρῶτους συλλογιζομένους, ἀλλὰ δὲν πρέπει ἐξ ἄλλου νὰ υποπέσωμεν εἰς τὴν ἀντίθετον πλάνην τὴν ὁποίαν κάμνει τὸ λάθος νὰ συνιστᾷ ὁ Rousseau ἐν τῇ ἐπιθυμίᾳ του νὰ ἐπιβραδύνη ὑπερμέτρως τὴν ἀνάπτυξιν τῶν ἱκανοτήτων τοῦ συλλογισμοῦ. Ὁ Locke εἶναι πλέον ἐμπνευσμένος ὅταν λέγῃ: «Νομίζω ὅτι δύναμαι νὰ βεβαιώσω ὅτι δὲν εἶναι τόσον εὐχάριστον νὰ ἀκούωμεν νὰ φλυαρῇ χαριέντως ἕνα παιδί ὅσον νὰ τὸ ἀκούωμεν νὰ κρῖνῃ μὲ ἀκρίβειαν. Ἐνθαρρύνετε λοιπὸν ἐν παντί τὴν περιέργον διάθεσίν του καὶ πρὸς τοῦτο ἱκανοποιήσατε τὰς ἐρωτήσεις του διαφωτίσατε τὴν κρίσιν του ὅσον δύναται νὰ διαφωτισθῆ. Ὅταν ἡ ἐξήγησις τὴν ὁποίαν ἐπινοεῖ μόνον του εἶναι παραδεκτὴ ὑπὸ κάποιαν ἔποψιν, ἀφήσατέ το νὰ ἀπολαύσῃ τῶν ἐπαίνων καὶ τῆς ἐκτιμήσεως πρὸς τοῦ ἀξίζου. Ἄλλ' ὅταν ἡ ἐξήγησις του εἶναι τελείως παράλογος χωρὶς νὰ κλενάσῃτε τὸ

λάθος του, ἐπαναφέρατέ το εἰς τὴν εὐθεῖαν ὁδόν. Καὶ ἐὰν εἶναι διατεθειμένον νὰ συζητῇ διὰ τὰ προσφερόμενα εἰς αὐτὸ πράγματα, προσπαθήσατε κανεὶς νὰ μὴ ἀντιλέγῃ διὰ τὴν τάσιν του αὐτὴν οὔτε νὰ τὸ παραπλανᾷ μὲ ἀπαντήσεις ἀπατηλὰς καὶ παραπλανητικὰς. Διότι ὅπωςδήποτε ὁ συλλογισμὸς, αὐτὴ ἢ σπουδαιότερα ἰκανότης τοῦ πνεύματος, ἀξίζει τὰς μεγαλυτέρας φροντίδας καὶ πρέπει νὰ καλλιεργῆται μετὰ προσοχῆς, ἀφοῦ ἡ κανονικὴ ἀνάπτυξις, ἡ ἄσκησις τοῦ λογικοῦ εἶναι ἡ ὑπεριότιη τελειότης εἰς τὴν ὁποίαν δύναται νὰ φθάσῃ ὁ ἄνθρωπος ἐν τῇ ζωῇ του».

Εἰδικαὶ ἀσκήσεις τοῦ συλλογισμοῦ

Καίτοι ἡ καλλιέργεια τοῦ συλλογισμοῦ εἶναι ἰδίως τὸ φυσικὸν ἀποτέλεσμα τῶν σπουδῶν καὶ τοῦ τρόπου δι' οὗ τὰς κατευθύνομεν, δὲν εἶναι ἀνωφελὲς νὰ ἐπιβάλωμεν εἰς τὸ παιδί εἰδικὰς ἀσκήσεις τοῦ συλλογισμοῦ.

Εἰς τὴν κοινὴν ὁμιλίαν οἱ συλλογισμοὶ σπανίως ἐκφέρονται ὑπὸ τὴν τελείαν μορφήν ἑνὸς συλλογιστικοῦ ἐπιχειρήματος. Εἶναι συνεπῶς ὠφελιμώτατον νὰ ἀσκήσωμεν τοὺς μαθητὰς νὰ ἐπανευρίσκουν, εἰς παραδείγματα ἐπιμελῶς διαλεγμένα, τὰ διάφορα στοιχεῖα τοῦ συλλογισμοῦ, εἴτε τὸ συμπέρασμα, ὅταν μόνον αἱ δύο προτάσεις τοῦ συλλογισμοῦ ἐκφρασθοῦν, εἴτε μίαν τῶν δύο προτάσεων, ἣτις ἐν τῇ ρύμῃ τοῦ συλλογισμοῦ ἔμεινε ὑπονοουμένη. Οὕτως ὁ μαθητὴς θὰ ἀποκτήσῃ τὴν συνήθειαν νὰ διακρίνῃ τὴν πλάνην εἰς τοὺς συλλογισμούς, τοὺς συχνὰ ἀβεβαίους καὶ διαφορούμενους, ἐξ ὧν σύγκεινται αἱ ὁμιλίαι τῶν ἀνθρώπων. Χωρὶς νὰ εἶναι ἀνάγκη νὰ καταφύγωμεν εἰς τοὺς ἐξεζητημένους κανόνας τῆς παραγωγῆς καὶ ἐκ τούτου μόνον ὅτι θὰ ἔχη ἀνασχηματίσει τὰς τρεῖς προτάσεις τοῦ συλλογισμοῦ, ἕνα πνεῦμα προσεκτικὸν θὰ ἀνακαλύψῃ εὐκόλως τί τὸ ἐσφαλμένον ἢ διαφορούμενον ἔχει παρεισφρήσει εἰς τὸν συλλογισμόν.

Ἴδου ἐν πρώτοις παραδείγματα ἐπιχειρημάτων ὅπου ὁ μαθητὴς θὰ ἔχη νὰ συμπληρώσῃ μίαν τῶν θεμελιωδῶν προτάσεων αἵτινες ἀναγκαιοῦσι διὰ νὰ ἐξασφαλισθῇ ἡ γνησιότης των.

Εὔρεϊν τὴν πρότασιν ἣτις ἐλλείπει εἰς τοὺς κάτωθι συλλογισμούς :

— Ὑπάρχουν θυμοὶ τινες μὴ ἐπίμεμπτοι. Ποίαν ἄλλην πρότασιν χρειάζεσθε διὰ νὰ συμπεράνετε ὅτι μερικὰ πάθη δὲν εἶναι ἐπίμεμπτα :

— Ὑποθέσατε ἓνα ἄνθρωπον ὁ ὁποῖος λέγει : « Ἀποστρέφομαι τοὺς ξένους ». Εὔρετε μίαν πρότασιν ἣτις προστιθεμένη εἰς τὴν διαβεβαίωσιν αὐτὴν τῆς ἐπιτρέπει νὰ συμπεράνωμεν ὅτι « οὐδεὶς ξένος εἶναι ἀξιαγάπητος ».

— Ὁ Σόλων δέον νὰ θεωρῆται ὡς σοφὸς νομοθέτης, διότι προσήρμωσε τοὺς νόμους του εἰς τὸν χαρακτῆρα τῶν Ἀθηναίων.

— Ὁ δοῦλος εἶναι ἄνθρωπος : δὲν πρέπει λοιπὸν νὰ εἶναι δοῦλος.

— Ὁ Rousseau ἦτο ἄνθρωπος μὲ πολλὴν ζέσιν ὥστε νὰ μὴ ὑποπίπτῃ εἰς πολλὰς πλάνας.

— Αἱ ἐκρήξεις ἠφαιστείων, οἱ σεισμοὶ δὲν δύνανται νὰ θεωρηθοῦν ὡς προειδοποιήσεις τοῦ θεοῦ εἰς τοὺς κακοὺς, διότι αὐταὶ αἰ μάστιγες πλήττουσι συγχρόνως τὸν ἄθῳον καὶ τὸν ἔνοχον.

Εὔρεϊν τὸ συμπέρασμα τὸ ὁποῖον ὑποννοοῦν αἱ κάτωθι βεβαιώσεις :

— Γνωρίζω ὅτι οἱ κ. κ. Α, Β καὶ Γ εἶναι ἀνόητοι, συγχρόνως καὶ ἄνθρωποι πεπαιδευμένοι· ἔχω τὸ δικαίωμα νὰ συναγάγω κάποιον συμπέρασμα :

— Οὐδεμία ἐπιστήμη δύνανται νὰ εἶναι ἀπολύτως πλήρης καὶ ἐν τούτοις ὅλαι αἱ ἐπιστήμαι ἀξίζουσιν νὰ εἶναι καλλιεργημέναι.

— Αἱ προλήψεις δεικνύουν πνεῦμα ἀδύνατον, συναντῶμεν ὅμως ἐνίοτε προλήψεις καὶ εἰς ἀνθρώπους πολὺ μορφωμένους.

Ἐνάγειν εἰς τὴν συλλογιστικὴν μορφήν τὰ κάτωθι ἐπιχειρήματα

— Ἡ ποίησις δὲν εἶναι ἐπιστήμη. Οἱ οὐσιώδεις χαρακτηριστικαὶ τῆς ἐπιστήμης εἶναι ἡ ἀλήθεια καὶ ἡ γενικότης καὶ ἡ ποίησις δὲν κατέχει οὔτε τὴν μὲν οὔτε τὴν δέ.

— Δὲν ὑπάρχει πόλεμος ἐπὶ μακρὸν λαοφιλῆς, διότι ὁ πόλεμος ἐπιφέρει πάντοτε αὐξήσιν φόρων καὶ πᾶν ὅ,τι προσβάλλει τὰ συμφέροντά μας δὲν χαίρει παρά μιᾶς ἐφημέρου δημοτικότητος.

— Ἐκ τῶν δύο κακὰ προτιμητέον τὸ μὴ χεῖρον: ἐπίσης μία ἐφήμερος ἐπανάστασις οὔσα ὀλιγώτερον κακῆ ἀπὸ ἑνὸς μόνιμου δεσποτισμοῦ ὀφείλει νὰ εἶναι προτιμότερα αὐτοῦ.

Εἰς τὰ παραδείγματα ἅτινα παρεθέσαμεν ἢ προσπάθεια τοῦ παιδιοῦ ὀφείλει νὰ φέρεται πρὸς τρία σημεῖα: 1ον νὰ ἐκθέτῃ καθαρὰ τὸ συμπέρασμα—δηλαδὴ ἐκεῖνο πού πρόκειται νὰ ἀποδείξωμεν—εἰς μίαν πρότασιν κατὰ τρόπον ὥστε νὰ διακρίνεται ἡ μείζων πρότασις ἀπὸ τῆς ἐλάσσονος: 2ον νὰ ἀνακαλύπτῃ τὴν μέσιν πρότασιν τοῦ ἐπιχειρήματος· δὲν πρέπει νὰ ὑπάρχῃ παρά μόνον ἓν εἰς κάθε συμπερασματικὸν συλλογισμόν: 3ον νὰ προσδιορίζῃ ἐπακριβῶς τὰς δύο προτάσεις, τὴν μίαν ἣτις συνδέει τὴν μείζονα πρότασιν πρὸς τὴν ἐλάσσονα καὶ τὴν ἄλλην ἣτις εἰς τὴν αὐτὴν μέσιν πρότασιν ἐνώνει τὴν ἐλάσσονα.

Σχηματισθέντος ἅπαξ τοῦ συλλογισμοῦ, ἡ εὐθυκρίσια ἢ φυσικὴ ἄρκει συχνότατα νὰ κατανοήσωμεν τὴν ἀξίαν καὶ τὴν γνησιότητα τοῦ ἐπιχειρήματος. Ἐὰν ὑπελείπετο κάποια ἀμφιβολία, θὰ ἔπρεπε νὰ ἐφαρμόσωμεν εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ ὑπόπτου συλλογισμοῦ τοὺς

κανόνας τῆς λογικῆς: ἔάν δὲν παραβιάζῃ κανένα ἀπὸ τοὺς κανόνας αὐτοὺς τότε εἶναι γνήσιος καὶ συμπερασματικός.

Συλλογισμὸς ἐπαγωγικός.

Διὰ νὰ δώσωμεν εἰς τοὺς μαθητὰς νὰ καταλάβουν τὸν μηχανισμόν τοῦ ἐπαγωγικοῦ συλλογισμοῦ, πρέπει νὰ ἐπιστήσωμεν τὴν προσοχὴν των ἐπὶ τῶν τριῶν οὐσιωδῶν σημείων κάθε ἐπαγωγῆς: 1ον ἐπὶ τοῦ συμπεράσματος τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ εἶναι μία πρότασις, μία βεβαίωσις ὅτι δύο γεγονότα συμφωνοῦν ἢ δὲν συμφωνοῦν· 2ον ἐπὶ τοῦ χαρακτήρος τῆς γενικότητος αὐτῆς τῆς προτάσεως ἣτις πρέπει νὰ ἐφαρμόζεται εἰς ὅλας τὰς περιπτώσεις τοῦ δοθέντος εἴδους· 3ον τέλος ἐπὶ τῆς μεθόδου τῆς χρησιμοποιουμένης διὰ νὰ φθάσωμεν εἰς αὐτὴν τὴν γενικὴν πρότασιν, μεθόδου, ἣτις εἶναι πρόκλησις τῆς προσοχῆς ἐπὶ τὴν παρατήρησιν καὶ τὰ γεγονότα.

Θὰ δώσωμεν μίαν ἀκριβῆ ἰδέαν τῶν γενικῶν προτάσεων, αἵτινες εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα πάσης γνήσιας ἐπαγωγῆς, λαμβάνοντες παραδείγματα ἀπὸ διαφόρων ἐπιστήμας.

- Ὁ μαγνήτης ἔλκει τὸν σίδηρον (φυσική).
- Τὰ σώματα πίπτουν εἰς τὸ κενόν (φυσική).
- Τὰ σώματα διαστέλλονται ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς θερμότητος (φυσική).
- Αἱ ἀπλούστεραι οὐσίαι εἶναι ἐκεῖναι αἵτινες ἐκδηλώνουν τὰς ἰσχυροτέρας χημικὰς τάσεις (χημεία).
- Τὰ σύνθετα εἶναι εὐτηκτότερα ἀπὸ τὰ ἀπλᾶ στοιχεῖα (χημεία).
- Ἡ θερμοκρασία τοῦ ζέοντος ὕδατος καταστρέφει τὴν ζωϊκὴν ζωὴν (φυσιολογία).
- Τὰ ἔρυθρά αἰμοσφαίρια τοῦ αἵματος εἶναι ἐπιφορτισμένα νὰ μεταφέρουν τὸ ὀξυγόνον εἰς τοὺς ἴστους (φυσιολογία).

— Τὸ αἶσθημα εἶναι πάντοτε ἠνωμένον μετὰ τὴν θέλησιν καὶ τὴν νοημοσύνην (ψυχολογία).

— Ὁ φόβος καταρρίπτει τὰς ἰκανότητας (ψυχολογία).

— Ὅσον περισσότερον ἡ συνείδησις εἶναι ζωηρὰ τόσον ἡ ἀνάμνησις εἶναι σταθερὰ (ψυχολογία).

— Ἡ ἀνάπτυξις τοῦ ἐγκεφάλου ἀντιστοιχεῖ εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῶν μυῶν καὶ γενικῶς ὅλων τῶν ὀργάνων (ζωολογία).

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ΄

ΚΑΛΛΙΕΡΓΕΙΑ ΤΗΣ ΑΙΣΘΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΟΣ

Ἡ ἠθικὴ ἀγωγή

Ἡ πνευματικὴ ἀγωγή εἶναι ἀσφαλῶς ἢ καλυτέρα προπαρασκευὴ διὰ τὴν ἠθικὴν ἀγωγήν. Τίποτε ἀπὸ ὅσα ἔχουν γίνεαι διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς νοημοσύνης δὲν ἔχει χαθῆ, ἐπίσης καὶ διὰ τὴν καλλιέργειαν τῶν αἰσθημάτων, τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως καὶ τῆς θελήσεως. Εἰς μίαν νοημοσύνην καλῶς διωργανωμένην, τῆς ὁποίας ὄλαι αἱ ἰκανότητες ἔχουν λάβει ἀγωγήν προσηρμοσμένην εἰς τὸν προορισμὸν των, αἱ ἠθικαὶ ἰδιότητες τοῦ χαρακτῆρος βλαστάνουν αὐτομάτως. Ὁ ἀπλῶς ἐκπαιδευθεὶς ἄνθρωπος εἶναι ἐνίοτε μοχθηρὸς ἄνθρωπος· ἀμφιβάλλομεν ἂν τὸ ἴδιον δύναται νὰ συμβῆ μὲ ἄνθρωπον μορφωθέντα ὡς πρὸς τὴν νοημοσύνην. Φαντασία κανονισμένη, προσοχὴ ἰσχυρὰ καὶ κρίσις σταθερὰ εἶναι ἀσφαλεῖς φραγμοὶ οἱ ὁποῖοι προφυλάττουν ἀπὸ τὴν παραπλάνησιν τῶν παθῶν καὶ ἐμποδίζουν τὰς παρεκτροπὰς τῆς διαγωγῆς.

Δὲν εἶναι ὀλιγώτερον ἀληθές ὅτι ἡ πνευματικὴ ἀγωγή δὲν ἀρκεῖ καὶ ὅτι καὶ αἱ ἄλλαι ἰκανότητες ἐπίσης ἀξίζουν μίαν εἰδικὴν μόρφωσιν. Ὁ εὐαίσθητος ἄνθρωπος δὲν ἔχει ὀλιγώτεραν ἀξίαν ἀπὸ τὸν νοήμονα. Δὲν ἔχομεν προορισμὸν μόνον νὰ γνωρίζωμεν καὶ νὰ ἐννοοῦμεν. Ἐπλάσθημεν ἐπίσης διὰ νὰ συναισθανώμεθα καὶ νὰ ἀγαπῶμεν. Ἡ ἠθικὴ ἀγωγή ἐπομένως διακρίνεται ἀπὸ τὴν πνευματικὴν ἀγωγήν καὶ ὁ

πρώτος ἀντικειμενικός σκοπός της ὀφείλει νὰ εἶναι ἡ καλλιέργεια τῆς αἰσθηματικότητας.

Περίπλοκος φύσις τῆς αἰσθηματικότητας

Τίποτε δὲν εἶναι τόσον ποικίλον, τίποτε δὲν εἶναι τόσον περίπλοκον ὅσον τὰ ψυχολογικά γεγονότα τὰ ὁποῖα οἱ φιλόσοφοι συνδέουν μὲ τὴν αἰσθηματικότητα. Πρὸ πάντων ἐδῶ, πρὸ τόσων διαφορετικῶν φαινομένων, εὐρίσκονται ὅλα τὰ στοιχεῖα τῶν ἀρετῶν καὶ τῶν ἐλαττωμάτων τῆς ἀνθρωπότητας, πρὸ τῶν ἐκδηλώσεων παντός ὅ,τι ὑπάρχει πλέον ταπεινόν, πλέον χονδροειδές, ὡς καὶ πλέον ὑψηλόν, πλέον ιδεῶδες εἰς τὴν ἀνθρωπίνην ψυχὴν, θὰ ἔπρεπε νὰ τὰ συγκρίνωμεν διὰ νὰ ἀφομοιώσωμεν τὰς ἄκρως ἀντιθέτους γνώμας ἐκείνων οἱ ὁποῖοι μὲ τὸν Rousseau λέγουν «ὅλα εἶναι καλὰ» καὶ μὲ τὸν Hegel «ὅλα εἶναι κακὰ εἰς τὸν ἄνθρωπον!»

Ἡ αἰσθηματικότης εἶναι ἡ κοινὴ πηγὴ ἀπὸ τὴν ὁποῖαν τροφοδοτοῦνται τὰ πλέον ἐξευτελιστικὰ πάθη καὶ τὰ ὑψηλότερα συναισθήματα. Ἀπ' αὐτὴν ἀναπηδᾷ ἐκάστοτε ὁ φιλήδονος ὁ ὁποῖος λησμονεῖ ἑαυτὸν εἰς τὰς ἡδονὰς τοῦ σώματος, ὁ ἐγωῖστικὸς ὁ ὁποῖος ἀποροφᾶται ἀπὸ τὴν ἀναζήτησιν τοῦ ἀτομικοῦ του συμφέροντος, ὁ κακὸς ὁ ὁποῖος θυσιάζει ὅλα εἰς τὴν φιλέκδικον διάθεσίν του, ὁ ἀφωσιωμένος καὶ καλὸς ἄνθρωπος ὁ ὁποῖος δὲν ἔχει ἄλλας εὐχαριστήσεις ἀπὸ ἐκείνας τὰς ὁποίας προσφέρει εἰς ἄλλον, ὁ φίλος, ὁ πατριώτης, ὁ φιλόανθρωπος οἱ ὁποῖοι ἀπαρνοῦνται ἑαυτοὺς διὰ νὰ ὑπηρετήσουν τὰ ἀντικείμενα τῆς λατρείας των.

Ἀπὸ αὐτὴν ταύτην τὴν ποικιλίαν τῶν φαινομένων τῆς αἰσθηματικότητας συνάγεται ὅτι ὁ ρόλος τῆς ἀγωγῆς εἶναι διπλοῦς: ἄλλοτε μὲν νὰ μετριάξῃ ἢ καὶ νὰ καταστέλλῃ τὰς ἐπικινδύνους κλίσεις, τὰ κακὰ πάθη,

ἄλλοτε δὲ νὰ διεγείρη καὶ νὰ ἀναπτύσῃ τὰ ὠραία καὶ εὐγενῆ μέρη τοῦ συναισθήματος.

Διαιρέσεις τῶν κλίσεων.

Οἱ πλείστοι τῶν ψυχολόγων συμφωνοῦν νὰ διαιρέσουν εἰς τρεῖς τάξεις τὰς κλίσεις, τὰς συγκινήσεις τῆς αἰσθηματικότητος :

1ον. Τὰς προσωπικὰς ἢ ἀτομικὰς κλίσεις αἵτινες ἔχουν ὡς ἀντικείμενον τὸ ἐγὼ καὶ πᾶν ὅ,τι ἀναφέρεται ἀμέσως εἰς αὐτό: Τοιαῦται εἶναι αἱ εὐχαριστήσεις τῆς φιλοτιμίας, τῆς φιλοδοξίας. Μία λέξις συνοψίζει ὅλας: ὁ ἐγωϊσμός.

2ον. Αἱ συμπαθητικαὶ ἢ φιλοφρονητικαὶ κλίσεις αἱ ὁποῖαι μᾶς συνδέουν μὲ τὸν πλησίον καὶ διὰ τὰς ὁποίας ἡ θετικιστικὴ σχολὴ ἔχει ἐφεύρει τὸ ὄνομα *ἀλτρονισμός*, αἱ στοργαὶ ἐν γένει, ὁ πατριωτισμός, ἡ ἀγάπη πρὸς τὴν ἀνθρωπότητα.

3ον. Αἱ ἀνώτεραι κλίσεις αἵτινες ἔχουν ὡς ἀντικείμενον ἰδέας ἀφηρημένας: ἡ ἀγάπη τοῦ ἀληθοῦς, τοῦ ὠραίου καὶ τοῦ ἀγαθοῦ. Μεταξὺ τῶν διαφόρων τούτων ἐκδηλώσεων τῆς αἰσθηματικότητος, αἱ τελευταῖαι σχηματίζουν μίαν τάξιν ὅλως διακεκριμένην. Αὗται συνδέονται μὲ ὅ,τι ὑψηλὸν ὑπάρχει εἰς τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν, εἰς τὴν ἠθικὴν, εἰς τὴν ἐπιστήμην, εἰς τὴν τέχνην. Θὰ τὰς σπουδάσωμεν ἰδιαιτέρως. Ἀπὸ τώρα δὲν θὰ ἐξετάσωμεν, εἰς τὴν φυσικὴν ἀνάπτυξιν των καὶ εἰς τὴν παιδαγωγικὴν μόρφωσιν των παρὰ τὰς ἐγωϊστικὰς κλίσεις καὶ τὰς φιλοφρονητικὰς τοιαύτας, θέτοντες πρὸ παντός καὶ εὐθύς ἐξ ἀρχῆς ἐν ἀναγλύφῳ ἐκείνας αἱ ὁποῖαι συνιστοῦν τὴν κυρίως καλὴν αἰσθηματικότητα, τὴν ἀγάπην πρὸς τοὺς ἄλλους, τὴν καρδίαν μὲ μίαν λέξιν, τὴν καρδίαν διὰ τῆς ὁποίας, ὅπως ἔλεγεν ὁ Girard, «ὁ ἀνθρώπος εἶναι ὅ,τι εἶναι».

Ὅτι ἡ ἀγωγή τῆς καρδίας παραμελεῖται συχνά

Οἱ ψυχολόγοι ἔχουν ἐγγράψει ἀπὸ πολλοῦ τὴν αἰσθηματικότητα εἰς τὸν πίνακα τῶν ἀνθρωπίνων ἰκανοτήτων· ἀλλὰ φαίνεται ὅτι δυσκολεύονται κάπως νὰ γίνουν ἀντιληπτοὶ ἀπὸ τοὺς παιδαγωγούς. Ἄνοιξατε πράγματι τὰς περισσοτέρας ἀπὸ τὰς παιδαγωγικὰς πραγματείας: τὸ περὶ καρδίας κεφάλαιον γενικῶς παραλείπεται. Καὶ ἡ πρακτικὴ ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου δὲν συμφωνεῖ μὲ τὴν θεωρίαν· εἰς πόσα σχολεῖα οὐδεμίᾳ καταβάλλεται προσπάθεια διὰ νὰ καλλιεργήσουν τὰς συγκινήσεις, τὰ συμπαθητικὰ συναισθήματα, κάθε τι τὸ ὁποῖον κάμνει τὸν ἄνθρωπον καλόν, κοινωνικόν, ἀγαπῶντα καὶ ἀφωσιωμένον!

Ἄκόμη περισσότερο ἐσκέφθησαν μερικοὶ συγγραφεῖς νὰ τιμήσουν δι' αὐτὴν τὴν παράλειψιν τοὺς παιδαγωγούς οἱ ὁποῖοι ψέγουν ἑαυτοὺς διὰ τοῦτο· μάρτυς τὸ ἔξις χωρίον τοῦ Guizot :

«Ἡ σχεδὸν ἀπόλυτος σιωπὴ τοῦ Montaigne ἐπὶ τοῦ σημείου αὐτοῦ τῆς ἀγωγῆς τῆς σκοπούσης τὴν διαμόρφωσιν τῆς καρδίας τοῦ μαθητοῦ μοῦ φαίνεται μία νέα ἀπόδειξις τῆς καλῆς του κρίσεως.»

Ἀνάγκη αὐτῆς τῆς ἀγωγῆς

Δὲν θὰ συγκατετιθέμεθα εἰς παρομοίαν διαβεβαίωσιν, καὶ ἡ καρδία δὲν μᾶς φαίνεται ὅτι ἔχει ὀλιγώτερα δικαιώματα ἀπὸ τὸ πνεῦμα διὰ μίαν εἰδικὴν μὀρφωσιν. Εἶναι ἀνάγκη ἐν πρώτοις νὰ ἀποδείξωμεν ὅτι καὶ ἡ καρδία ἀξίζει τοῦλάχιστον ὅσον καὶ τὸ πνεῦμα καὶ ὅτι ἡ αἰσθηματικότης ἀξίζει τὴν μέριμναν τοῦ παιδαγωγοῦ. Δὲν εἶναι πρόδηλον ὅτι καὶ αὐτὸ τὸ καθῆκον ὀφείλει νὰ τίθεται συχνά ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψιν τοῦ συναισθήματος; Δὲν ὑπάρχει ἀρετὴ ἀληθῶς ἐξησφαλισμένη παρὰ ἐκείνη ἢ ὁποῖα στηρίζεται ἐπὶ αὐτῆς τῆς ἀγάπης τῆς ἀρετῆς. *«Ἐκεῖνος μόνος εἶναι ἐνάρετος, ἔλε-*

γεν ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ ὁποῖος εὐχαριστεῖται νὰ εἶναι τοιοῦτος». Ἀναμφιβόλως δυσπιστοῦμεν πρὸς τοὺς ἀνθρώπους οἱ ὁποῖοι, ὅπως ὁ Rousseau, ζητοῦν μόνον εἰς τὴν καρδίαν των τὴν ἀρχικὴν αἰτίαν τῆς διαγωγῆς των. Ἡ καρδία ὀφείλει νὰ κανονίζεται ὑπὸ τοῦ λογικοῦ καὶ μία ζωηρὰ αἰσθηματικότης ἤμπορεῖ νὰ συμπράξῃ εἰς τὰς πλέον παραδόξους παραπλανήσεις τῆς κρίσεως καὶ τῆς πράξεως. Ἀλλὰ δυσπιστοῦμεν ἐπίσης καὶ πρὸς τὰ αὐχμηρὰ πνεύματα, τὰ ὑπερβολικὰ λογικά, τὰ ὁποῖα δὲν ἐμπνέονται παρὰ ἀπὸ τὴν ψυχρὰν σκέψιν. Θὰ κάμουν ταῦτα περισσότερα ἀπὸ ὅ,τι νομίζομεν παραπατήματα ἐάν τὸ συναίσθημα δὲν ἔλθῃ πρὸς βοήθειάν των.

Ἐξ ἄλλου, ὑπάρχουν πολλοὶ στοργαί μας, αἱ ὁποῖαι ἀποτελοῦν συμφυῆς μέρος τῶν καθηκόντων μας. Τὸ νὰ ἀγαπῶμεν τὴν οἰκογένειαν, τοὺς φίλους μας, τὴν πατρίδα, δὲν εἶναι μόνον ἡ πηγὴ τῶν πλέον λεπτῶν εὐχαριστήσεων, τῶν καλυτέρων ἀπολαύσεων τῆς ζωῆς, ἀλλ' ὡσαύτως εἶναι τὸ πρῶτιστον καθῆκον ἐνὸς ἐναρέτου ἀνθρώπου.

Ἰδιαιτέρας δυσκολίαι τῆς ἀγωγῆς τῶν συναισθημάτων

Ἐνας ἀπὸ τοὺς λόγους τῆς σιωπῆς τὴν ὁποίαν τηροῦν οἱ παιδαγωγοὶ γενικῶς ἐπὶ τῆς φύσεως τῆς καρδίας, εἶναι πιθανῶς καὶ ἡ ἰδιαιτέρα δυσκολία αὐτοῦ τοῦ μέρους τῆς ἀγωγῆς.

Δὲν δίδομεν μαθήματα αἰσθηματικότητος, ὅπως δίδομεν μαθήματα ἀναγνώσεως ἢ λογαριασμοῦ. «*Ἡ στοργή*, λέγει ἡ Edgeworth, *δὲν ἀποστηθίζεται.*» Ὁ διδάσκαλος κρατεῖ εἰς χεῖρας του τὸν τρόπον νὰ διεγείρῃ τὰς πνευματικὰς ἰκανότητας τοῦ παιδιοῦ. Τοποθετεῖ τὰ ἀντικείμενα πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν του, τοῦ μεταδίδει τὰς γνώσεις διὰ τοῦ λόγου καὶ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἐνεργεῖ ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τῶν ἰκανοτήτων τοῦ πνεύματος. Ἀλλὰ δὲν ἔχει τὴν αὐτὴν δύναμιν

ἐπὶ τῶν συναισθημάτων. Δὲν δυνάμεθα νὰ ζητήσωμεν ἀπὸ ἓνα παιδί νὰ εἶναι συγκεκινημένον ὅπως τοῦ ἐπιβάλλομεν νὰ εἶναι προσεκτικόν.

Περαιτέρω ἡ μεγάλη διαφορὰ τὴν ὁποίαν θέτει ἡ φύσις εἰς τὰς ἀνθρωπίνους αἰσθηματικότητας περιπλέκει περισσότερον τὸ πρόβλημα. Ἡ καρδιά εἶναι, περισσότερον ἀκόμη ἀπὸ τὸ πνεῦμα, ἕν φυσικὸν δῶρον.

Ἡ κοινὴ γνώμη—καὶ δὲν εἶναι τελείως ἐσφαλμένη—θέλει νὰ γεννώμεθα τρυφεροὶ ἢ ἀναίσθητοι, στοργικοὶ ἢ ψυχροί. Ἡ ἀγωγή φαίνεται ἀνίκανος νὰ ἀναζωογονῇ μερικὰς ψυχὰς, νὰ κάμνη νὰ φαίνεται ἡ ζωὴ τῆς ἀγάπης ἐν αὐταῖς.

Παρὰ τὰς δυσκολίας αὐτάς ὑπάρχει μία τέχνη νὰ καλλιερῶμεν τὴν αἰσθηματικότητα καὶ αὐτὴ ἡ τέχνη συνίσταται πρὸ παντὸς εἰς τὸ νὰ τοποθετοῦμεν τὴν ψυχὴν τοῦ παιδιοῦ μέσα εἰς τὰς πλέον εὐνοϊκὰς περιστάσεις διὰ τὴν τελείαν ἀνάπτυξιν αὐτῶν τῶν φυσικῶν του διαθέσεων.

Ἀνάπτυξις τῆς συμπάθειας παρὰ τῷ παιδίῳ

Κατ' ἀρχὰς τὸ παιδί δὲν εἶναι παρὰ ἓνας μικρὸς ἐγωῖστης καὶ ἀκριβῶς ἀπὸ τὸν ἐγωῖσμόν αὐτὸν ἀπορρέει ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἡ συμπάθεια, ἡ ἱκανότης τοῦ ἀγαπᾶν.

Ἀπὸ πολὺ ἔνωρις τὸ παιδί δεικνύει συμπάθειαν ἢ ἀντιπάθειαν, ὅχι μόνον εἰς πρόσωπα καὶ εἰς ζῷα, ἀλλ' ἐπίσης καὶ εἰς ἄψυχα ἀντικείμενα. Τὰ ἀθύρματά του, οἱ ξύλινοι ἵπποι του, οἱ ἀπὸ ἐλαστικὸν γάτοι του, τοῦ ἐμπνέουσι τὴν πλέον τρυφεράν στοργήν. Καὶ ἀντιθέτως ἀποστρέφεται εἰλικρινῶς κάθε τι τὸ ὁποῖον τοῦ κάμνει κακὸν ἢ τοῦ προξενεῖ στενοχωρίαν. «*Τὸ ξεσκοπιστῆρι, τὸ χειρόμακτρον εἶναι δι' αὐτό, λέγει ὁ Régez, προσωπικοὶ ἐχθροί.*»

Εἶναι εὐκόλον νὰ διαπιστώσωμεν ὅτι αἱ πρῶται συμπάθειαι τοῦ παιδιοῦ δὲν ἐκδηλοῦνται εἰ μὴ πρὸς

πρόσωπα τὰ ὁποῖα τοῦ παρέχουν μίαν αἰσθητὴν εὐχαρίστησιν. Ἐξ μηνῶν τὸ παιδί χαμογελαῖ μόνον εἰς τὴν τροφὸν καὶ τὴν ὑπηρετρίαν, εἰς μὲν τὴν πρώτην διότι τοῦ ἐνθυμίζει τὰς γλυκείας ἐντυπώσεις τοῦ θηλασμοῦ καὶ εἰς τὴν δευτέραν διότι τὸ κοιμίζει καὶ τὸ θωπεύει.

Ἡ συνήθεια, ἡ οἰκειότης παίζουσι ἐπίσης ἓνα ρόλον εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς πρώτης στοργῆς, εἰς τὴν ἀγωγὴν μιᾶς αἰσθηματικότητος ἣτις τρομάζει ἀπὸ κάθε τι τὸ ὁποῖον εἶναι νέον, ἄγνωστον.

Ἀργότερον, ὅταν εἰς τὰς εὐχαριστήσεις τῆς γεύσεως καὶ τῆς ἐπαφῆς προστεθοῦν καὶ ἐκεῖναι τῆς ὁράσεως καὶ τῆς ἀκοῆς, ἡ προκληθεῖσα ἀπὸ τὰ νέα αὐτὰ εὐχάριστα ἢ δυσάρεστα συναισθήματα συμπάθεια φέρεται εἰς ἀντικείμενα ἠχηρὰ ἢ χρωματιστά, εἰς ζῶα π. χ. τὰ ὁποῖα μὲ τὴν χάριν τῶν κινήσεων των ἢ μὲ τὴν ζωηρότητα τῶν φωνῶν των δίδουν εἰς τὴν ὄρασιν καὶ τὴν ἀκοὴν τοῦ παιδιοῦ τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἀσκούνται εὐαρέστως.

Ἡ συμπάθεια ἐν συμπεράσματι ἀκολουθεῖ βῆμα πρὸς βῆμα τὰς διαδοχικὰς ἐκδηλώσεις τῆς αἰσθητῆς ἡδονῆς.

Γενικοὶ χαρακτῆρες τῆς παιδικῆς αἰσθηματικότητος.

Ἡ αἰσθηματικότης τοῦ παιδιοῦ ἔχει τὰ αὐτὰ ὅρια μὲ τὴν διανόησίν του. Τὸ παιδί δὲν διευθύνει τὴν σκέψιν του παρὰ εἰς πράγματα παρόντα· ἡ μνήμη του δὲν ἀνέρχεται ποσῶς πέραν τοῦ λεπτοῦ πού πρό ὀλίγου παρῆλθε· δὲν δύναται νὰ ἐκτείνῃ τοὺς συλλογισμοὺς του εἰς τὸ μέλλον. Ἐπίσης καὶ αἱ εὐχαριστήσεις του καὶ αἱ δυσαρέσκεαί του εἶναι, οὕτως εἰπεῖν, κλεισμένοι εἰς τὴν παροῦσαν ὥραν.

Ἐξ αὐτοῦ προσέρχονται ἐκάστοτε ἡ ζωηρότης καὶ ἡ φευγαλέα βραχύτης τῶν συγκινήσεων τοῦ παιδιοῦ. Ἡ αἰσθητὴ ζωὴ του συνίσταται ἀπὸ βραχεῖς θυμούς, ἐξαισθητικὰ δάκρυα ἢ γέλοια, ἀπὸ σφοδροὺς κόπους, ἀπὸ

ἀποτόμους τρυφερότητας, ἐν ἐνὶ λόγῳ ἀπὸ συναισθη-
ματα τόσοσ ζωηρὰ ὅσος καὶ παροδικὰ. Ἀντιλαμβα-
νόμεθα πράγματι ὅτι ἐπειδὴ προσδιορίζεται ἀπὸ τὴν
παρουσίαν τῶν ἀντικειμένων τὸ αἶσθημα τοῦ παιδιοῦ,
συγκινεῖται τοῦτο γρήγορα, ἀλλ' ἀντιθέτως δὲν ρίπτει
βαθείας ρίζας, μένει ἐπιπόλαιον καὶ δὲν στερεοῦται
εἰς τὴν ψυχὴν. Δι' ἀσήμαντον λόγον τὸ παιδί ἐνθου-
σιάζεται· ὅλα εἶναι διὰ τὴν χαρὰν του, διὰ τὴν λύπην
του, μὲ τὴν ὀρμὴν τῶν εὐκάμπτων καὶ νεαρῶν δυνά-
μεῶν του. Ξεσπᾶ εἰς γέλοια, ἢ χύνει ποταμοὺς δα-
κρύων. Κτυπᾶ τοὺς πόδας ἀπὸ ἀνυπομονησίαν· καὶ
ἀπὸ θυμόν. Ἀλλ' ὅλη αὐτὴ ἢ φωτιὰ σβῆνει τόσοσ γρή-
γορα ὅσος εὐκολα ἔχει ἀνάψει. Μόλις τὸ ἀντικείμε-
νον ἀπομακρυνθῆ ἢ χαθῆ, τὸ αἶσθημα δὲν ἐπιζῆ πο-
σῶς. Δὲν ὑπάρχει ἀκόμη εἰς τὸ πνεῦμα τοῦ παιδιοῦ
ἐπαρκὴς δύναμις σκέψεως διὰ νὰ συγκρατήσῃ καὶ
κάμη νὰ διαρκέσῃ ἢ συγκίνησις. «Μόλις νέα ἀντικείμενά,
ἢ νέα ἐντυπώσεις παρουσιασθῶν εἰς αὐτό, λέγει ὁ Sullivan,
ὁ χείμαρρος τοῦ πάθους του σταματᾷ».

Κατάχρησις τῆς αἰσθηματικότητος ἐν τῇ ἀγωγῇ

Ἐπάρχουσ παιδαγωγοὶ τῶν ὁποίων γνωμικὸν προ-
σφιλὲς εἶναι: «Συζητεῖτε πάντοτε μὲ τὰ παιδιά». Ἀλλὰ
καὶ ἄλλοι δὲν πλανῶνται ὀλιγώτερον λέγοντες: «Ἀπο-
τείνεσθε πάντοτε εἰς τὴν αἰσθηματικότητά των». Ἡ ἀγωγή
δὲν παραδέχεται διόλου ἀποκλειστικὸν κίνητρον, καὶ
ἢ αἰσθηματικότης ὀλιγώτερον παντὸς ἄλλου.

Καὶ ἂν ἀκόμη ἢ αἰσθηματικότης ἦτο τελείως ἀνε-
πτυγμένη παρὰ τῷ παιδίῳ, θὰ ἦτο ἀκόμη ἐπικίνδυνον
νὰ ἀναφερθῶμεν ἀποκλειστικῶς εἰς αὐτὴν. Ἀλλ' ἐπὶ
πλέον ἢ παιδικὴ αἰσθηματικότης εἶναι βραχεῖα καὶ πε-
ριωρισμένη, καὶ ὁσάκις ὑπολογίζομεν εἰς τὴν ἐμπνευ-
σίν της διὰ νὰ διευθύνωμεν τὴν διαγωγὴν τοῦ παιδιοῦ
στηρίζομεθα συνήθως εἰς τὸ κενόν.

Ἀπατηλαὶ ὄψεις τῆς παιδικῆς αἰσθηματικότητος

Τὸ παιδί πράγματι εἶναι ὀλιγώτερον εὐαίσθητον ἀπὸ ὅ,τι φαίνεται. Ἀπατώμενοι ἀπὸ τὰ ἐξωτερικὰ φαινόμενα, τοῦ ἀποδίδομεν συχνὰ συναισθήματα τὰ ὁποῖα δὲν δοκιμάζει.

Ἐπάρχει μία δυσαναλογία καταφανῆς μεταξὺ τῶν ἐξωτερικῶν ἐκδηλώσεων τοῦ παιδιοῦ, τῶν χειρονομιῶν του, τῶν κινήσεων του, αἱ ὁποῖαι ἀποδεικνύουν ὑπερφθονίαν ζωῆς εἰς ἓν νεαρὸν σῶμα καὶ τὸ πραγματικὸν μέτρον τῶν συναισθημάτων τὰ ὁποῖα δοκιμάζει. Ἄς μὴ σπεύσωμεν λοιπὸν μὲ τὰ ἀπατηλὰ αὐτὰ ἐξωτερικὰ φαινόμενα καὶ ἐπειδὴ τὸ παιδί εἶναι εὐκόλον εἰς κλάματα νὰ τοῦ ἀποδώσωμεν δύναμιν συγκινήσεως ὁμοίαν μὲ τὴν ἰδικὴν μας. Εἶναι γελοῖον νὰ διορθώνωμεν τὸ παιδί λέγοντες εἰς αὐτό, ὅπως ἀπαιτεῖ ὁ Rousseau, κατόπιν ἀπὸ ἓν διαπραχθὲν σφάλμα: «Φίλε μου μὲ ἐλύπησες». Ἡ τὸ παιδί δὲν θὰ ἐννοήσῃ καὶ ἢ ἐπίπληξίς σας θὰ τὸ ἀφήσῃ ἀδιάφορον, ἢ θὰ φανῆ συγκινημένον, ἀλλὰ μόνον κατ' ἐπιφάνειαν· καὶ ζητοῦντες νὰ διεγείρετε μίαν εὐαίσθησίαν πρῶϊμον δὲν θὰ ἐπιτύχετε παρὰ προσποιήσεις καὶ μορφασμοὺς ἀγάπης.

«*Εἶμεθα πάντοτε βιαστικοί, λέγει ἡ Edgeworth, νὰ ἀναπτύσσωμεν τὴν αἰσθηματικότητα τῶν παιδιῶν καὶ νὰ ἀπαιτοῦμεν ἀποδείξεις αὐτῆς. Θέλετε ἐν παράδειγμα τῆς καταχρήσεως αὐτῆς τῆς μεθόδου; Ἐνῶ ἡ δούκισσα τῆς Ὁρλεάνης ἦτο ἀσθενὴς εἰς Παρισίους, ἡ κυρία de Genlis, ἀπαιτοῦσεν ἀπὸ τὰ παιδιὰ τὰ ὁποῖα ἀνέτρεφε νὰ γράφουν κάθε ὥρα σημειώματα διὰ νὰ ἔχουν εἰδήσεις ἀπὸ τὴν μητέρα των. Ἐνας ἀγγελιαφόρος ἀναχωρεῖ ἀπὸ τὸ Saint-Leu. Ἡ κ. de Genlis ἐρωτᾷ τὰ παιδιὰ ἂν ἔχουν παραγγελίαν διὰ Παρισίους. «Μάλιστα, λέγει τὸ μεγαλύτερον, θέλω νὰ μοῦ φέρουν ἐν κλωβίον». Ἐλησμονοῦσε τὴν μητέρα του. Ἐχρειάσθη νὰ τοῦ τὸ εἶπουν εἰς τὸ αὐτί».*

Ἄς θεωρήσωμεν λοιπὸν τὰ παιδιὰ, ὅπως εἶναι, ὡς

μικρούς ἐγωϊστὰς εἰς τοὺς ὁποίους ἡ στοργικὴ αἰσθη-
ματικότης ἀυξάνεται ἀργά, χωρὶς ἐξ ἄλλου νὰ ἐξα-
λείφῃ τὰς ἀπασχολήσεις διὰ τὸ ἀτομικὸν συμφέρον.

Γενικοὶ κανόνες τῆς ἀγωγῆς τῆς αἰσθηματικότητος

Ἡ προσεκτικὴ μελέτη τῆς βραδείας καὶ συνεχοῦς
προόδου τῆς αἰσθηματικότητος, ἀνυψουμένη κατ' ὀλί-
γον ἀπὸ τὰς χονδροειδεστέρας ἀπολαύσεις τῶν αἰσθή-
σεων μέχρι τῶν λεπτοτέρων συγκινήσεων τῆς καρδίας,
εἶναι ἡ καλυτέρα ἀνασκευὴ τὴν ὁποίαν δυνάμεθα νὰ
ἀντιτάξωμεν εἰς τὴν πλάνην τῶν παιδαγωγῶν οἱ
ὁποῖοι, ὅπως ὁ Rousseau, θέλουν νὰ περιμένουν τὸ
15ον ἔτος διὰ νὰ ἀναπτύξουν τὰ ἠθικὰ συναισθήματα.
Δὲν θὰ ἡδυνάμεθα πολὺ ἀργά νὰ καλλιεργήσωμεν τὴν
αἰσθηματικότητα τοῦ παιδιοῦ καὶ νὰ ἀσκήσωμεν διὰ
τῆς παιδικῆς φιλίας, διὰ τῆς οἰκογενειακῆς στοργῆς,
μίαν αἰσθηματικότητα προωρισμένην νὰ καταπιασθῇ
ἀργότερον μὲ μεγαλύτερα ἀντικείμενα. Πρέπει ἐπὶ τοῦ
σημείου αὐτοῦ νὰ ἀναφερθῶμεν εἰς τὴν φύσιν, εἰς τὸ
ἔνστικτον καὶ νὰ δώσωμεν διεξοδον, ἀπὸ τρυφερᾶς
ἡλικίας, εἰς τὰς πρώτας συγκινήσεις, τὰς πρώτας
ὀρμὰς τῆς καρδίας. Ἡ ἀγωγή τῆς αἰσθηματικότητος
θὰ εἶναι κατ' ἀρχὰς ἀρνητικὴ : θὰ ἀρκῆται αὕτη εἰς
τὸ νὰ ἀπομακρύνῃ πᾶν ὅ,τι θὰ ἡδύνατο νὰ συνθλίψῃ,
νὰ καταπνίξῃ τὴν αἰσθηματικότητα ἐν τῇ γενέσει τῆς.
Ἄλλὰ βαθμηδὸν θὰ καταστῇ θετικὴ, ἤτοι θὰ ἀναζη-
τήσῃ ὅλας τὰς εὐκαιρίας νὰ διεγείρῃ καὶ συγχρόνως
νὰ κανονίσῃ τὰ συναισθήματα, νὰ κινήσῃ τὰς εὐχαρι-
στήσεις τοῦ παιδιοῦ πρὸς πράγματα καλὰ καὶ ὠραῖα.

Σχέσεις τοῦ συναισθήματος καὶ τῆς ιδέας

Ἡ ἀπλουστέρα ψυχολογικὴ ἀνάλυσις ἀρκεῖ νὰ κα-
ταδείξῃ ὅτι τὰ συναισθήματα ἔχουν στενάς σχέσεις μὲ
τὰς ιδέας. Ἡ αἰσθηματικότης δὲν ἀσκεῖται παρὰ ἐπὶ

ἀντικειμένων τὰ ὁποῖα γνωρίζει ἢ διανόησις. Εἶναι πλάνη νὰ πιστεύωμεν ὅτι ἡ καρδιά πτωχεύει καθ' ἡν ἀναλογίαν τὸ πνεῦμα πλουτίζεται. Θέλετε τὸ παιδί νὰ ἀγαπᾷ τὴν πατρίδα του ; Μάθετέ του κατ' ἀρχὰς τί εἶναι πατρίς· διηγηθῆτε του τὴν ἱστορίαν τῶν προγόνων του· περιγράψατέ του τὸ ἔδαφος τῆς χώρας του. Ἄπαξ ἡ ἰδέα σχηματισθῆ εἰς τὸ πνεῦμα, τὸ συναίσθημα θὰ ἐπακολουθήσῃ καὶ θὰ προσδεθῆ αὐτομάτως εἰς τὸ γνωστὸν ἀντικείμενον. Ἐξ ἄλλου δὲν πρέπει νὰ ἀρκεσθῶμεν εἰς τὸ νὰ διαφωτίσωμεν τὴν διανόησιν. Πρέπει νὰ διεγείρωμεν τὸ ἐνδιαφέρον τῆς φαντασίας. Εἷς Ἄγγλος φιλόσοφος ἠδυνήθη νὰ εἴπῃ ὅτι ἡ αὐχμηρότης τῆς καρδίας εἶχε συχνὰ αἰτίαν τὴν ἔλλειψιν φαντασίας.

Ἡ Marion λέγει: «Ἡ διήγησις καὶ δυστυχίματος ἀκόμη καὶ τραγικοῦ συμβάντος, ἐὰν μᾶς ἔχη γίνῃ μετὰ τρόπον ψυχρὸν καὶ ὀλίγον ἐνδιαφέροντα, θὰ μᾶς ἀφήσῃ ἀσυγκινήτους. Ὅταν ὅμως μᾶς παρασταθῇ κατὰ τρόπον ὀμιλοῦντα εἰς τὴν φαντασίαν μας, θὰ μᾶς συναρᾷ μέχρι βάνθους τῆς ψυχῆς. Ἄπ' αὐτὸ ἐξηγεῖται καὶ τὸ ὅτι ἐν δυστυχίματι τὸ ὁποῖον συνέβη εἰς μίαν πόλιν τὴν ὁποῖαν γνωρίζομεν, εἰς τὴν συνοικίαν μας, εἰς τὴν γειτονίαν μας, μᾶς συγκινεῖ ἀπείρως περισσότερον ἀπὸ ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον συνέβη μακρὰν, εἰς μίαν ξένην πόλιν, εἰς μίαν ἄγνωστον χώραν».

Ἡ ἀνάπτυξις ἐπομένως τῆς αἰσθηματικότητος εἶναι ἐνδομύχως συνδεδεμένη μετὰ τὴν πρόοδον τῆς διανοήσεως. Δὲν ἔχομεν ἄπ' εὐθείας λαβὴν πρὸς τὸ συναίσθημα· δὲν δυνάμεθα νὰ τὸ ἐπικαλεσθῶμεν ἐξ ἐφόδου. Ἀλλὰ διὰ πλαγίων μέσων, προκαλοῦντες τὴν σκέψιν, παρουσιάζοντες εἰς τὸ παιδί εἴτε μετὰ διηγήσεις, εἴτε μετὰ πραγματικὰ παραδείγματα, καταστάσεις καταλλήλους νὰ τὸ συγκινούν, θὰ δυνηθῶμεν, φωτίζοντες τὸ πνεῦμα νὰ εὐρωμεν τὴν ὁδὸν πρὸς τὴν καρδίαν.

Ἡ συγγραφεὺς τοῦ «*Νηπιαγωγείου*» Chalamet διηγεῖται ἐν ἐξαιρέτον μάθημα οἰκικοῦ αἰσθήματος. Ἐνα μικρὸ παιδί ἑνὸς ἀσύλου εἶχε χάσει τὴν μητέρα του.

Μετὰ τὴν ἐπάνοδον ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖον τὸ μικρὸ παιδί εἶχε ἐπιστρέψει εἰς τὸ σχολεῖον, ὅπου μὲ τὴν ἀμεριμνησίαν τῆς ἡλικίας του ὠμιλοῦσε καὶ ἐγέλα μὲ τοὺς συμμαθητάς του. Ὅταν ἐσήμανεν ὁ κώδων τοῦ μαθήματος, ἡ διδασκάλισσα ἐξεφράσθη ὡς ἑξῆς :

« Παιδιά μου, δὲν θὰ τραγουδήσωμεν σήμερον διὰ τὰ τραγουδήσωμεν, πρέπει νὰ εἴμεθα εὐτυχεῖς καὶ εὐχαριστημένοι. Λοιπόν, δὲν ἠμποροῦμεν νὰ εἴμεθα εὐχαριστημένοι, διότι ὑπάρχει ἐδῶ ἓνα μικρὸ παιδάκι, τὸ ὁποῖον δὲν εἶναι εὐτυχές. Ἐπαθε τὸ μεγαλύτερον δυστύχημα τὸ ὁποῖον δύναται νὰ πάθῃ ἓνα παιδί, ἔχασε τὴν μητέρα του ἣτις τὸν ἠγάπα πολύ. Ἀπόψε, ὅταν θὰ ἐπιστρέψῃ εἰς τὴν οἰκίαν, δὲν θὰ εὕρῃ πλέον νὰ ἐγκαλισθῇ τὴν ἀγαπητὴν του μητέρα. Σεῖς, παιδιά μου, τὰ ὁποῖα θὰ ξαναβρῆτε τὴν μητέρα σας εἰς τὴν οἰκίαν, ὅταν θὰ τὴν ἀγκαλιάσετε, σκεφθῆτε, πόσον εἴσθε εὐτυχισμένα πού δὲν τὴν ἐχάσατε ἀγαπᾶτε πολὺ τὴν μητέρα σας, καὶ διὰ τὰ τῆς δεῖξετε τὴν ἀγάπην σας, μὴ τῆς προξενεῖτε ποτὲ λύπην». Καὶ ἡ διδασκάλισσα προσέθεσε : « Νὰ εἴσθε πολὺ καλοὶ πρὸς τὸν Κάρολον ὁ ὁποῖος δὲν ἔχει πλέον τὴν μητέρα του, διὰ τὰ τὸν ἀγαπᾷ ».

Μετάδοσις τοῦ συναισθήματος

Ἐάν τὸ συναισθημα δὲν διδάσκεται ἀπ' εὐθείας, ὑπάρχει ὅμως ἓνα ἀντιστάθμισμα, ὅτι μεταδίδεται. Ἡ αἰσθηματικότης εἶναι μεταδοτικὴ. Περιβάλετε τὸ παιδί μὲ στοργήν, μὲ ἀγάπην· τὸ παιδί θὰ ἀνταποκριθῇ εἰς αὐτὴν τὴν κλήσιν. Ἡ καρδιά του θὰ ἀφυπνισθῇ, ἐάν αἰσθανθῇ παραπλεύρως του καὶ ἄλλας καρδίας. Ὅλοι αἱ ἰκανότητες τῆς ψυχῆς ἔχουν μίαν τάσιν νὰ ἀκτινοβολοῦν, νὰ ἐξαπλώνωνται. Ἄλλ' αὐτὸ ἀληθεύει ἰδίως διὰ τὰ συναισθήματα. Ἐάν διαπιστώσετε συναισθηματικὴν αὐχμηρότητα, ἀναισθησίαν εἰς ἓνα ἐνήλικον, μὴ σπεύσετε νὰ τὸν καταδικάσετε ἴσως τὸ ἐλάττωμα νὰ ὀφείλεται εἰς τοὺς γονεῖς του, εἰς

τούς πρώτους διδασκάλους του, εἰς τὸ περιβάλλον περισσότερο παρὰ εἰς αὐτὸν τὸν ἴδιον.

Ἡ Madame Maintenon ἦτο ἡ λογικὴ προσωποποιημένη· ἀλλὰ ἡ *Αὐτῆς Σταθερότης*, ὅπως τὴν ἐκάλει ὁ Λουδοβίκος ὁ ΙΔ', ἐστερεῖτο ὀλίγον αἰσθηματικότητος καὶ γλυκύτητος. Ἀσφαλῶς αὐτὸ τὸ ἐλάττωμα προήρχετο ἐν μέρει ἀπὸ τὴν ἀγωγὴν της. Ἡ μήτηρ της δὲν τὴν εἶχε φιλήσει, καθ' ὅλην τὴν ζωὴν της, παρὰ δύο φορὰς εἰς τὸ μέτωπον καὶ μάλιστα κατόπιν μακρᾶς ἀπουσίας.

Ὁ καλύτερος τρόπος ἐπομένως νὰ καταστήσωμεν ἓνα παιδί εὐαίσθητον, εἶναι νὰ εἴμεθα ἡμεῖς εὐαίσθητοι πρὸς αὐτό. Ἡ ἀγάπη γεννᾶται ἀπὸ μίαν ἄλλην ἀγάπην. Ἡ ψυχὴ ἐκδηλώνεται καὶ ἀφήνει ἑαυτὴν εἰς τὴν ἀγάπην τὴν ὁποῖαν τῆς ἐπιδεικνύουν. Περισοιχούμενον τὸ παιδί ἀπὸ πρόσωπα μὲ τρυφερὰ αἰσθήματα καὶ διαθέσεις εὐμενεῖς, συνειθισμένον νὰ εἶναι ἀντικείμενον ἐπιεικειᾶς καὶ ἀγάπης, θὰ γίνῃ φυσικώτατα ἤπιον καὶ εὐμενές. Τὴν καλωσύνην, τῆς ὁποίας θὰ ἔχη δοκιμάσει τὰ ἀποτελέσματα, θὰ μάθῃ νὰ τὴν αἰσθάνεται.

Ὁ Gauthey λέγει: «Ὁ διδάσκαλος ἄς ἀγαπᾷ τοὺς μαθητὰς του καὶ ἡ καρδιά των θὰ ἀνταποκριθῆ εἰς τὴν ἰδικήν του. Ἡ ἀγάπη εἶναι φυσικὰ μεταδοτικὴ. Τὸ παιδί συναισθάνεται πολὺ καλὰ ὅταν ἀγαπᾶται. Τὸ διαβάζει εἰς τὸ βλέμμα, εἰς τὰ λόγια τοῦ διδασκάλου του καὶ ὅταν ἀναγνωρίσῃ εἰς τὸν διδάσκαλόν του μίαν ὑπομονὴν πλήρη ἀγάπης, ἡ καρδιά του συγκινεῖται καὶ προσδένεται ἀναποσπάστως πρὸς τὸ ὄν τὸ ὁποῖον ἀφιερουται πρὸς αὐτὸ μὲ τὴν ἄφοσίωσιν. Τότε προστρέχει πρὸς αὐτὸν μὲ χαρὰν εἰς τὸν διδάσκαλόν του ἔχει εὖρει ἓνα φίλον, ἓνα πατέρα. Ἐπεὶ ἐπάνω ἀκριβῶς στηρίζομαι, ἔλεγεν ὁ Pestalozzi· ἤθελα τὰ παιδιά μου νὰ ἠμποροῦν κάθε στιγμὴν, ἀπὸ τὸ πρῶτ' ἕως τὸ βράδν, νὰ διαβάζουν ἐπὶ τοῦ μετώπου μου καὶ νὰ μαντεύουν εἰς τὰ χεῖλη μου ὅτι ἡ καρδιά μου ἦτο εἰς αὐτὰ ἀφιερωμένη· ὅτι ἡ εὐτυχία των καὶ ἡ χαρὰ των ἦσαν καὶ ἰδική μου χαρὰ καὶ εὐτυχία ἰδική μου!»

Σχέσεις τοῦ συναισθήματος καὶ τῆς πράξεως

“Ένας ἐξαίρετος τρόπος καλλιιεργείας τῆς αἰσθηματικότης εἶναι νὰ τῆς δώσωμεν τὴν εὐκαιρίαν καὶ νὰ τῆς παρέχωμεν τὰ μέσα νὰ ἀσκῆται. Ὁ ἀββᾶς de Saint-Pierre ἐζήτηει εἰς σχολικὰς ἀσκήσεις ἔργα ἀγαθοεργίας καὶ δικαιοσύνης. Τουλάχιστον ἤμποροῦμεν νὰ ἀπαιτήσωμεν ἀπὸ τὰ παιδιὰ εἰς τὴν οἰκογένειάν των ἔργα τρυφερότητος πρὸς τοὺς ἀδελφούς των, σεβασμοῦ πρὸς τοὺς γονεῖς των, εἰς τὸ σχολεῖον ἔργα ἀγάπης πρὸς τοὺς συμμαθητάς των. Ἐκ τοῦ ὅτι καὶ μόνον θὰ εἶναι συνειθισμένον τὸ παιδί νὰ ἀσκῆ μίαν ἀρετὴν, θὰ ἀποκτήσῃ τὸ αἶσθημα τὸ ὁποῖον συνοδεύει συνήθως καὶ ἐμπνέει αὐτὴν τὴν ἀρετὴν. Μὲ τὸ νὰ ἐλεῆθῃ θὰ μάθῃ νὰ ἀγαπᾷ τοὺς πτωχοὺς· παρέχον ἐκδούλουςιν εἰς ἄλλον, θὰ καταλήξῃ νὰ ἀγαπᾷ τὴν ἀνθρωπότητα. Ὑπὸ ἓνα ὄρον ὁμως· αἱ πράξεις τὰς ὁποίας ὑποβάλλομεν εἰς τὸ παιδί νὰ εἶναι σύμφωνοι μὲ τὴν φύσιν του, νὰ ἀνταποκρίνωνται ἀπὸ τοῦδε εἰς τὰς κλίσεις του, νὰ μὴ εἶναι βεβιασμένοι καὶ καταναγκαστικάι. Τότε μόνον τὸ παιδί θὰ εὕρῃ εἰς τὴν ἐκτελεσθεῖσαν πράξιν μίαν νέαν πηγὴν εὐχαριστήσεως καὶ ἀφοῦ ἅπαξ γίνῃ αἰσθητὴ ἢ εὐχαρίστησις θὰ τὸ παρακινήσῃ νὰ ἐπαναλάβῃ τὴν πράξιν. Εἶναι μία ἀλήθεια τὴν ὁποίαν ὀφείλομεν νὰ ἀναγνωρίσωμεν, ὅτι ἀγαπῶμεν μόνον καὶ μόνον διότι εὐρίσκομεν εὐχαρίστησιν εἰς τὸ νὰ ἀγαπῶμεν.

Πρέπει ἐξ ἄλλου νὰ μὴ ἀρκούμεθα εἰς τὰ φαινόμενα. Διὰ τὸ συναισθημα, ὅπως καὶ διὰ τὴν θρησκείαν, τὸ βᾶθος ἐνδιαφέρει καὶ ὄχι οἱ ἐξωτερικοὶ τύποι. Τὸ πλούσιον παιδί ἐπὶ παραδείγματι δίδει εὐχαρίστως χρήματα εἰς τοὺς πτωχοὺς, ὅταν ἔχη· ἀλλὰ δὲν γνωρίζει τὴν ἀξίαν τῶν χρημάτων, δὲν αἰσθάνεται τὴν στέρησιν τοῦ πράγματος ποὺ δίδει, αὐτὸς δὲ ὁποῖος ζῆ εἰς τὸ περισσεύμα. Ἄς μὴ συνηθίζωμεν λοιπὸν τὸ παιδί παρὰ εἰς πράξεις τῆς ἡλικίας του καὶ τῶν

ὁποίων δύναται νὰ ἐννοήσῃ τὴν ἀξίαν καὶ σπουδαιότητα.

Ἐἰς τὴν ἄσκησιν αὐτὴν τῆς παιδικῆς αἰσθηματικότητος θὰ φροντίσωμεν νὰ ἀντιληφθῇ τὸ παιδί τὰ ἀποτελέσματα τὰ ὁποῖα αὐταὶ αἱ πράξεις του παράγουν ἐπὶ τῆς αἰσθηματικότητος τῶν ἄλλων. Ἡ ἔλλειψις συμπαθείας προέρχεται συνήθως ἀπὸ τὴν ἀπερισκεψίαν τοῦ παιδιοῦ, τὸ ὁποῖον δὲν δύναται νὰ σταθμίσῃ τὰ συναισθήματα τῶν ὁμοίων του. Θὰ ἦτο φιλοστοργότερον καὶ ἀγαπητότερον, ἐὰν ἤξευρε μέχρι ποίου σημείου ἡ ἀπειθαρχία του καὶ τὰ λάθη του καταθλίβουν ἐκείνους οἱ ὁποῖοι τὸ ἀγαποῦν. Κάμετέ το λοιπὸν νὰ σκέπτεται εἴτε τὴν λύπην τὴν ὁποίαν προξενεῖ εἰς τοὺς γονεῖς του ὅταν συμπεριφέρεται ἄσχημα, εἴτε τὴν ἱκανοποίησιν τὴν ὁποίαν παρέχει εἰς αὐτοὺς ὅταν συμπεριφέρεται καλὰ. Τὴν ἡμέραν κατὰ τὴν ὁποίαν τὸ παιδί θὰ ἔχῃ μίαν σαφῆ ἰδέαν τῶν συνεπειῶν τῶν πράξεών του, θὰ δοκιμάσῃ ἀληθῶς τὰ θέλγητρα τῆς συμπαθείας καὶ τῆς στοργῆς : θὰ ἐξαρτήσῃ τὴν εὐχαρίστησίν του ἀπὸ τὴν εὐχαρίστησιν τῶν ἄλλων· θὰ ἔχῃ ἐξάπαντος διαβῆ τὸν στενὸν κύκλον τοῦ ἐγωῦ.

Παραγωγή τῶν συναισθημάτων ἀπ' ἀλλήλων

Ἐὰν εἶναι ἀληθές ὅτι τὰ συναισθήματα μεταβιβάζονται ἀπὸ μίαν καρδίαν εἰς τὴν ἄλλην, ἄλλο τόσο εἶναι ἀληθές ὅτι διὰ μιᾶς ἐσωτερικῆς παραγωγῆς μόλις διεγερθῇ ἓν συναίσθημα εἰς τὴν ψυχὴν προκαλεῖ καὶ ἄλλα συναισθήματα. Αἱ διάφοροι στοργαὶ σχηματίζουσι τρόπον τινὰ μίαν ἄλυσιν· ἐὰν τὸ παιδί ἔχῃ πιάσει τὸ ἓν ἄκρον, θὰ διέλθῃ εὐχερῶς ἀπὸ τὸν ἓνα κρίκον εἰς τὸν ἄλλον καὶ ὀλόκληρος ἢ ἀλυσίδα θὰ ἐκτυλιχθῇ μεταξὺ τῶν χειρῶν του. Ἄς ἀπευθυνώμεθα κατ' ἀρχὰς εἰς τὰ πλέον ἀπλᾶ συναισθήματα, τὰ πλέον οἰκεῖα· ὡς ἀνάπτωμεν εἰς τὴν καρδίαν τοῦ παιδιοῦ μίαν οἰανδήποτε ἐστίαν καὶ θὰ ἴδωμεν ὅτι ἡ φλόγα αὐτὴ θὰ κερ-

δίξη ἔδαφος ἡσύχως καὶ ἐντὸς ὀλίγου θὰ ἐξαπλωθῇ εἰς ὀλόκληρον τὴν ψυχὴν.

Ὁ Champleury λέγει: «*Ἀλληλοαγαπῶνται τὰ παιδιὰ τὰ ὁποῖα βλέπουν τὴν ἀγάπην μεταξὺ τοῦ πατρὸς καὶ τῆς μητρὸς των. Εἰς ἐσωτερικὸν πὸν κυριαρχεῖ ἡ τρυφερότης, λούονται εἰς τὴν τρυφερότητα αὐτὴν τὰ παιδιὰ καὶ τὴν ἀναπνέουν δι' ὄλων τῶν πόρων. Πρὸ τοῦ νὰ μάθουν νὰ ὁμιλοῦν τὰ παιδιὰ διαβάζουν στοργὴν εἰς τὰ μάτια τοῦ πατρὸς καὶ τῆς μητρὸς αὐτὴν τὴν στοργὴν τὰ παιδιὰ μεταβιβάζουν εἰς πᾶν ὄτι τὰ περιβάλλει.*

Ἐάν ἔχη ἀρχίσει τὸ παιδί νὰ ἀγαπᾷ τὴν οἰκογένειάν του, θὰ ἀγαπήσῃ, ἐν δεδομένη στιγμή, τοὺς φίλους του, τοὺς συμπολίτας του καὶ ὀλόκληρον τὴν ἀνθρωπότητα. Ὁ φιλόστοργος υἱός, ὁ καλόβολος συμμαθητής, θὰ γίνῃ ἐπίσης κατ' εὐτυχῇ μοῖραν καὶ ἔνθερμος πολίτης, πατριώτης, ἕνας μεγαλόψυχος καὶ καλὸς ἄνθρωπος. Ὅχι ἡ υἱικὴ ἀγάπη ἀλλ' οἱ ἐγωῖσμοι τῆς οικογενείας ἀποτρέπουν ἐνίοτε τὸν πολίτην ἀπὸ τοῦ νὰ ἀγαπᾷ, ὅπως πρέπει, τὴν πατρίδα του.

Τὸ συναίσθημα τῆς εὐχαριστήσεως καὶ τῆς λύπης

Ἡ εὐχαρίστησις εἶναι τὸ βάθος κάθε αἰσθηματικότητος. Μὲ τὴν ζωηρότητα τῆς εὐχαριστήσεως τὴν ὁποῖαν εἶναι ἱκανὸς νὰ συναισθανθῇ θὰ μετρηθῇ ὁ βαθμὸς τῆς αἰσθηματικότητος τοῦ παιδιοῦ. Νομίζομεν ὅτι ἀγαπῶμεν τοὺς ἄλλους δι' αὐτοὺς τοὺς ἰδίους· ἐνῶ εἰς τὴν πραγματικότητα τοὺς ἀγαπῶμεν ἀπὸ τὴν εὐχαρίστησιν τὴν ὁποῖαν εὐρίσκομεν νὰ τοὺς ἀγαπῶμεν. Κατὰ μείζονα λόγον ὅταν πρόκειται περὶ προσωπικῶν κλίσεων, ἐγωῖστικῶν, ἡ εὐχαρίστησις τὴν ὁποῖαν συναισθανόμεθα εἶναι ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος τοῦ συναισθήματος.

Ἐν ἐνὶ λόγῳ, θὰ ἡδυνάμεθα νὰ ἰσχυρισθῶμεν ὅτι ἡ ἀγωγή τῆς αἰσθηματικότητος συνίσταται μοναδικῶς, εἴτε εἰς τὸ νὰ ἀναπτύσσωμεν εἴτε νὰ κανονίζωμεν

παρά τῷ παιδίῳ τὸ συναίσθημα τῆς εὐχαριστήσεως. Ἄλλὰ διαφέρει εὐχαρίστησις ἀπὸ εὐχαρίστησιν· πλησίον τῶν χονδροειδῶν ἱκανοποιήσεων τῶν αἰσθήσεων ὑπάρχουν αἱ καθαρὰ συγκινήσεις τῆς καρδίας. Ἡ ἀγωγή θὰ κατορθώσῃ, διὰ τῆς ἀναπτύξεως τῆς διανοήσεως νὰ κάμῃ νὰ ἐπικρατήσουν ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον αἱ εὐγενεῖς εὐχαριστήσεις τῶν ὑλικῶν ἀπολαύσεων. Νὰ βάλωμεν τὸ βιβλίον εἰς τὴν θέσιν τῆς φιάλης τοῦ οἴνου ἢ τοῦ οἴνοπνεύματος, νὰ ἀντικαταστήσωμεν τὴν αἴσθησιν διὰ τῆς ἰδέας, τοιοῦτον εἶναι, κατὰ τὸν Condorcet, τὸ θεμελιῶδες πρόβλημα τῆς λαϊκῆς ἀγωγῆς, ἂν ὄχι διὰ τῆς ἰδέας ἔστω καὶ διὰ τοῦ συναισθήματος. Μεταξὺ τῆς ζωῆς τῆς αἰσθήσεως καὶ τῆς πνευματικῆς ζωῆς ὑπάρχει ἐνδιάμεσον πλεον προσιτὸν εἰς τὸ πλῆθος· εἶναι ἡ ζωὴ τῶν συναισθημάτων, τῶν συγκινήσεων τῆς καρδίας, τῶν τρυφεροτήτων τῆς οἰκογενείας καὶ τῆς φιλίας, τῶν ἀγίων θελημάτων τοῦ πατριωτισμοῦ.

Εἶναι ἐξ ἄλλου ζήτημα νὰ μάθωμεν ἐὰν ἡ ἀγωγή ὀφείλῃ νὰ τείνῃ εἰς τὸ νὰ αὐξάνῃ παρά τῷ παιδίῳ τὴν ἱκανότητα νὰ αἰσθάνεται ζωηρῶς τὴν οἰασθήποτε φύσεως εὐχαρίστησιν καὶ λύπην.

Κατὰ τὸν Kant, ἡ καλλιέργεια τοῦ συναισθήματος τῆς εὐχαριστήσεως καὶ τῆς λύπης θὰ ὀφείλῃ νὰ ἦτο καθαρῶς ἀρνητικὴ. Ἡ περίπτωσις παιδιοῦ τὸ ὁποῖον δὲν εὐχαριστεῖται ἀπὸ τίποτε εἶναι ἐντελῶς ἐξαιρετικὴ. Τὸ αἶσθημα τῆς εὐχαριστήσεως εἶναι πολὺ σύμφωνον μὲ τὴν φύσιν ὥστε νὰ εἶναι ἀνάγκη νὰ τὸ διαγείρωμεν. Δὲν θὰ ἔπρεπε παρά νὰ λάβωμεν προφυλάξεις ἐναντίον μιᾶς τάξεως φυσικῶς τόσον ἰσχυρᾶς.

Δὲν πρέπει, λέγει ὁ Κάντιος, νὰ ἀποχαυνώσωμεν τὸ αἶσθημα. Ἡ ροπή πρὸς τὰς ἡδονὰς εἶναι πλεον καταστρεπτικὴ δὲ τοὺς ἀνθρώπους ἀπὸ ὅλα τὰ κατὰ τῆς ζωῆς».

Ἀσφαλῶς τίποτε τὸ καλὸν δὲν ἤμποροῦμεν νὰ περιμένωμεν ἀπὸ τὰς μαλθακάς καὶ ἐκτεθηλυμένας φύ-

σεις αἴτινες δὲν γνωρίζουν νὰ ἐνεργήσουν παρὰ ὠθοῦ-
μεναι ἀπὸ τὴν εὐχαρίστησιν. Δὲν συμφωνοῦμεν μὲ τὸν
Fenelon, ὅτι πρέπει εἰς τὴν ἀγωγὴν νὰ κάμνωμεν
ὄλα ἀπὸ εὐχαρίστησιν καὶ ὅτι τὸ ἰδεῶδες τοῦ διδα-
σκάλου εἶναι νὰ ἔχη «ἐν πρόσωπον παιδρὸν» καὶ νὰ κά-
μνη «συνδιαλέξεις παιδράς». Χωρὶς νὰ πιστεῶμεν ὅτι ἡ
λύπη εἶναι ἀχώριστος ἀπὸ τὴν προσπάθειαν—διότι
ὕπάρχουν προσπάθειαι εὐθυμοί, ὅπου ἡ ἀνάπτυξις τῆς
δραστηριότητος ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἐπίτασιν τῆς
εὐχαριστήσεως,—συμφωνοῦμεν ὅτι ἡ προσπάθεια εἶναι
ἐνίοτε δύσκολος, ὀδυνηρά· ἐπομένως ἡ προσπάθεια
εἶναι ὁ ὅρος τῆς προόδου, τὸ ὄργανον τῆς ἀγωγῆς.

«*Ἄς καταπολεμήσωμεν λοιπὸν τὴν μαλθακότητα παρὰ τῶν
μικρῶν ἀλλ' ἐξ ἄλλου ἄς μὴ λησμονῶμεν ὅτι ἡ ἀναισθησία
εἶναι χειροτέρα ὄλων τῶν ἐλαττωμάτων. Πί ἡμποροῦμεν νὰ
ἐλπίσωμεν ἀπὸ τὰ σκληρωτὰ ἀτὰ παιδιὰ τὰ ὅποια τίποτε δὲν
συγκινεῖ, τὰ ὅποια δὲν ἠξεύρουν οὔτε νὰ γελοῦν, καὶ νὰ μει-
διοῦν ἀκόμη, τὰ ὅποια δὲν διεγείρει ἡ εὐχαρίστησις; Τούταν-
τίον ἄς περιμένωμεν ὄλα ἀπὸ τὰ παιδιὰ τὰ ὅποια εὐκόλα χαί-
ρουν, τὰ ὅποια ἐνθουσιάζει ἡ εὐχαρίστησις, ὑπὸ τὸν ὕρον νὰ
μάθωμεν νὰ τὰ διευθύνωμεν ὀλίγον κατ' ὀλίγον πρὸς τὸ καλόν,
πρὸς ἀξιαγάπητα ἀντικείμενα, πρὸς αὐτὴν τὴν ἀνάγκην τῆς
χαρᾶς καὶ αὐτὴν τὴν θέρημην πρὸς εὐχαρίστησιν.»*

Διέγερσις τῶν προσωπικῶν συναισθημάτων

«*Τὸ συναίσθημα θὰ ἀναπτυχθῆ μόνον του, λέγει ὁ
Gauthey, ὅταν πρόκειται διὰ τὴν ἀγάπην τοῦ ἀτόμου».*
Πράγματι εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς φαίνεται, ὅτι τὰ ἐγωϊστικὰ
συναίσθηματα δὲν ἔχουν ἀνάγκην παρὰ μιᾶς καθοδη-
γήσεως ἀρνητικῆς, κατασταλτικῆς, ἥτις νὰ μετριάσῃ
μόνον τὴν ὑπερβολὴν. Ἐν τούτοις ὅσοι συνανεστρά-
φησαν τὰ παιδιὰ γνωρίζουν ὅτι εἰς τινὰς περιστάσεις,
ἡ ἀγωγή ὀφείλει νὰ ἀναλάβῃ, καὶ εἰς αὐτὰ τὰ προσω-
πικὰ συναίσθηματα, τὸν γενικὸν ρόλον τῆς, ὁ ὁποῖος

συνίσταται εἰς τὸ νὰ κεντρίζη καὶ νὰ διεγείρη. Ὑπάρχουν πραγματικῶς φύσεις ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου ἄτονοι καὶ κοιμισμένοι τὰς ὁποίας ἡ ἀγωγή πρέπει νὰ παρέμβῃ διὰ νὰ τὰς ἐμψυχώσῃ, διὰ νὰ τὰς κινήσῃ εἰς φιλοτιμίαν καὶ φιλοδοξίαν. «*Αἱ ἐγωῳστικαὶ παρορμήσεις, λέγει ὁ Sully, δύνανται νὰ εἶναι ἀρκετὰ ἀδύνατοι, ὅποτε εἶναι ἀνάγκη νὰ προστρέξωμεν εἰς μίαν ἀνάλογον θετικὴν παρότρυνσιν. Ὑπάρχουν παιδιὰ ἀμέριμνα, καὶ οὕτως εἰπεῖν ληθαργικά, τὰ ὁποῖα εἶναι καλὸν νὰ καλέσωμεν νὰ καθορίσουν τὴν προσωπικότητά των. Εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν δύναται νὰ εἶναι ἐπιθυμητὸν νὰ ἀφυπνίσωμεν εἰς τὰ παιδιὰ αὐτὰ τὰ αἰσθήματα τῆς ἀλαζονείας, τῆς φιλοδοξίας καὶ ἀκόμη (εἰς περιστάσεις ἐξαιρετικὰς) τὸ ἀντικοινωνικὸν αἴσθημα τῆς ἀντιζηλίας, τῆς εὐχαριστήσεως τοῦ νὰ ὑπερισχύῃ τῶν ἄλλων. Καὶ ὅταν ἀκόμη δὲν ὑπάρχῃ φυσικὴ ἀδυναμία αὐτῶν τῶν αἰσθημάτων, τὸ ἔργον τοῦ παιδαγωγοῦ δὲν εἶναι τόσον νὰ τὰ καταστέλλῃ ὅσον νὰ τὰ διευθύνῃ πρὸς ὑψηλότερα ἀντικείμενα. Ζητεῖ νὰ τὰ μεταβάλλῃ διῦλίζων αὐτὰ. Οὕτως αἱ προσπάθειαι του θὰ τείνουν νὰ κάμουν νὰ περάσῃ τὸ παιδί ἀπὸ τὸν φόβον τοῦ φυσικοῦ πόνου εἰς τὸν φόβον τοῦ ἠθικοῦ πόνου, ἀπὸ τὴν ἄμιλλαν τῶν ἰδιοτήτων τοῦ σώματος εἰς τὴν ἄμιλλαν τῶν πνευματικῶν ἰδιοτήτων, ἀπὸ τὴν ἀλαζονεῖαν τὴν ὁποῖαν ἐμπνέει ἡ ἀπόκτησις ὑλικῶν ἀντικειμένων εἰς τὴν εὐγενεστέραν ἀλαζονεῖαν τὴν ὁποῖαν διεγείρει ἡ ἀπόκτησις πνευματικῶν ἀγαθῶν.»*

Τὰ πάθη

Ἀληθῶς εἰπεῖν ἡ σπουδὴ τῶν παθῶν δὲν εἶναι καὶ ὑπόθεσις παιδαγωγική. Πράγματι τὰ πάθη, τὰ ὁποῖα εἶναι κλίσεις ὑπερβολικαί, ἀποκλειστικαί, τὰς ὁποίας ὠρίσαμεν ὡς «*συνηθείας τῆς αἰσθηματικότητος*», συνηθείας δεσποτικὰς καὶ βιαίας, δὲν ἀναπτύσσονται παρὰ κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ βίου. Τὸ νεαρὸν τῆς ἡλικίας του καὶ αὐτὴ ἡ ἀπειρία του προφυλάττουν τὸ παιδί ἀπὸ αὐτὰς τὰς βαθείας ταραχάς, ἀπ' αὐτὰς τὰς ἀσθενείας τῆς ψυχῆς. Εἰς τὴν ἠθικὴν καὶ ὄχι εἰς τὴν παιδαγωγι-

κὴν ἐναπόκειται νὰ ζητήσῃ τὰ μέσα νὰ τὰ θεραπεύσῃ, καθὼς ἐναπόκειται εἰς τὴν λογικὴν νὰ διορθώσῃ τὰ ριζωθέντα σοφίσματα τοῦ συστηματικοῦ πνεύματος. Ἐν τούτοις, ἐὰν ἡ ἀγωγή δὲν ἔχῃ νὰ ἀπασχοληθῇ ἀπ' εὐθείας μὲ τὰ πάθη, ἀφοῦ γενικῶς δὲν ὑφίστανται ταῦτα κατὰ τὴν σχολικὴν ἡλικίαν, ὀφείλει νὰ προλαμβάνῃ τὴν ἐμφάνισίν των. Ἀπὸ αὐτὴν τὴν παιδικὴν ἡλικίαν ὀφείλει νὰ ἐμποδίσῃ, διὰ τῆς προτιμήσεως τῆς συμβιβαζομένης μὲ ὠρισμένους κλίσεις, διὰ τῆς ἀποτελεσματικῆς ἀναπτύξεως ὠρισμένων ἐπιθυμιῶν ὅπως μὴ καταστῇ ἡ ψυχὴ ἔδαφος προπαρασκευασμένου διὰ τὴν ἐκκόλαψιν τῶν παθῶν. Ἡ καλύτερα ἐγγύησις ἀπὸ αὐτῆς τῆς ἀπόψεως εἶναι νὰ ἀναπτύξωμεν τὴν αἰσθηματικότητα καθ' ὅλας τὰς διευθύνσεις. Δὲν ὑπάρχει φόβος τὸ πάθος νὰ κυριεύσῃ ποτὲ ψυχὴν ἀνοικτὴν εἰς ὅλα τὰ καλὰ συναισθήματα καὶ ἡ ὁποία θὰ ἔχῃ μάθει νὰ μοιράζῃ τὴν ἰκανότητά της, ν' ἀγάπῃ μεταξὺ διαφόρων ἀντικειμένων ἀξίων τῆς ἀγάπης της.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ι΄

ΗΘΙΚΗ ΑΓΩΓΗ

Ἡ κυρίως ἠθικὴ ἀγωγή

Δὲν θὰ ἀκολουθήσωμεν τὸ παράδειγμα τῶν παιδαγωγῶν οἱ ὅποιοι, προκειμένου περὶ ἠθικῆς ἀγωγῆς, εἰσάγουν εἰς τὰ βιβλία των ὅλην τὴν θεωρίαν τῶν καθηκόντων, ἤγουν ὅλην τὴν ἠθικὴν, ὅπως ἔχουν ἤδη εἰσαγάγει ὅλην τὴν ψυχολογίαν προκειμένου περὶ πνευματικῆς ἀγωγῆς. Τὸ θέμα μας εἶναι περιορισμένον : πρόκειται ἀπλῶς νὰ διερευνήσωμεν πῶς ἡ φύσις ἀναπτύσσει ἑαυτῆς τὰς ἠθικὰς ἰκανότητας καὶ πῶς ἡ ἀγωγή ἐπεμβαίνει μὲ τὴν σειρὰν της διὰ νὰ τὰς καλλιεργήσῃ, διὰ νὰ ἐπιταχύνη τὴν ἐκκόλαψίν των καὶ νὰ παγιώσῃ τὴν ἀνάπτυξίν των. Δὲν πρόκειται νὰ διηγηθῶμεν λεπτομερῶς ἐδῶ τὰς διαφόρους χρήσεις τῆς ἠθικῆς ἰσχύος : ἔχομεν μόνον νὰ διερωτηθῶμεν διὰ ποίων μέσων αὐτὴ ἡ δύναμις γεννᾶται καὶ δημιουργεῖται ὀλίγον κατ' ὀλίγον.

Αἱ ἠθικαὶ ἰκανότητες

Αἱ ἠθικαὶ ἰκανότητες διακρίνονται ἀπὸ τὰς πνευματικὰς κατὰ τὸ ὅτι τείνουν εἰς τὴν πράξιν καὶ ὄχι εἰς τὴν γνῶσιν. Εἶναι πρακτικαὶ καὶ ὄχι θεωρητικαὶ ιδιότητες. Διαμορφώνουν τὸν χαρακτῆρα· αἱ πνευματικαὶ ἰκανότητες διαμορφώνουν τὸ πνεῦμα. Αἱ ἠθικαὶ μᾶς ὀδηγοῦν εἰς τὴν ἀρετὴν, αἱ ἄλλαι ὀδηγοῦν εἰς τὴν ἐπιστήμην.

Ἐξ ἄλλου ἔχομεν νὰ διακρίνωμεν ἐν τῷ συνόλῳ τῶν ἠθικῶν ἱκανοτήτων, τὰς ὁποίας μὲ μίαν λέξιν καὶ κατὰ τὴν κοινὴν ἔκφρασιν καλοῦμεν *συνείδησιν*, τρεῖς διαφόρους σειρὰς γεγονότων :

1ον Τὰ γεγονότα τῆς αἰσθηματικότητος, ὅχι αὐτῆς τῆς γενικῆς αἰσθηματικότητος περὶ τῆς ὁποίας ὠμιλήσαμεν ἤδη, ἢ ὁποία ἐξαπλοῦται εἰς παντὸς εἶδους στοργὴν, ἀλλ' αὐτῆς ἣτις μᾶς συνδέει πρὸς τὸ ἀγαθόν, ἣτις μᾶς κάμνει νὰ ἀγαπῶμεν τὸ καθῆκον, ἣτις συγκινεῖται διὰ κάθε καλόν.

2ον Τὰ γεγονότα τῆς διανοήσεως, τὴν πρακτικὴν λογικὴν, ἢ ὁποία μᾶς ὑποβάλλει τὰς ιδέας τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ κακοῦ, τῆς ἀξίας καὶ τῆς ἀπαξίας, τὰς ἠθικὰς ἐννοίας μὲ μίαν λέξιν.

3ον Τὰ γεγονότα τῆς βουλήσεως, τὴν δραστηριότητα ἣτις μᾶς προτρέπει εἰς τὴν πράξιν τὴν ὁποίαν ἠξεύρομεν ὅτι εἶναι καλή, τὴν καλὴν βούλησιν ἢ ὁποία μᾶς ὠθεῖ εἰς τὴν ἀρετὴν.

Μὲ ἄλλα λόγια πρέπει συγχρόνως νὰ ἀγαπῶμεν, νὰ γνωρίζωμεν καὶ νὰ θέλωμεν τὸ καλόν. Δὲν ἀρκεῖ ἡ πεφωτισμένη διανόησις μας νὰ μᾶς ἐπιτρέπη νὰ διακρίνωμεν ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον εἶναι καλόν ἀπὸ ὅ,τι εἶναι κακόν. Πρέπει ἐπίσης καὶ πρὸ παντὸς μία ἰσχυρὰ θέλησις νὰ μᾶς δίδῃ τὰ μέσα νὰ ἐκτελοῦμεν τὰς ἀποφάσεις τῆς ἠθικῆς μας κρίσεως. Πρέπει ἐπίσης, διὰ νὰ εἶναι ἡ ἠθικὴ προσπάθεια ὀλιγώτερον ἐπίπονος, νὰ προστρέξῃ εἰς βοήθειαν ἡμῶν τὸ συναίσθημα, αἱ ἐπιτακτικαὶ διαταγαὶ τοῦ λογικοῦ νὰ καταστοῦν, ὅσον τὸ δυνατόν περισσότερον, γλυκεῖαι προτροπαὶ τῆς καρδίας.

Ἡ ἠθικὴ ἀγωγή καὶ ἡ διδασκαλία τῆς ἠθικῆς

Ἡθικὴ ἀγωγή καὶ διδασκαλία τῆς ἠθικῆς εἶναι δύο διαφορετικὰ πράγματα. Ἐν ἐγχειρίδιον ἠθικῆς, μία συλλογὴ παραγγελημάτων ἔχει βεβαίως μεγάλην

σπουδαιότητα διὰ τὴν μόρφωσιν ἑνὸς τιμίου ἀνθρώπου. Νομίζομεν ὅτι δὲν εἶχε τελείως ἄδικον ἢ ἀρχαία φιλοσοφία ὅταν ἐβεβαίωνεν ὅτι ἡ ἀρετὴ διδάσκεται. Δὲν θὰ ἦτο ἄνωφελές νὰ καλοῦμεν διὰ τῆς διδασκαλίας τὴν προσοχὴν τοῦ παιδιοῦ ἐπὶ τῶν μεγάλων ἀληθειῶν τῆς συνειδήσεως, ἐπὶ τῆς διαιρέσεως τῶν καθηκόντων, ἐπὶ τῆς φύσεως τῶν διαφόρων ὑποχρεώσεων τῆς ζωῆς. Ἄλλ' ἡ διδασκαλία τῆς ἠθικῆς δὲν εἶναι ἐν τούτοις παρὰ ἓν μικρὸν μέρος τῆς ἠθικῆς ἀγωγῆς.

Αὕτῃ ἡ ἀγωγή πραγματικῶς εἶναι δι' ὅλας τὰς ἡλικίας, δι' ὅλας τὰς στιγμάς. Ἀρχίζει μὲ τὴν γέννησιν τοῦ παιδιοῦ, διὰ τῶν παραδειγμάτων τὰ ὁποῖα οἱ γονεῖς προβάλλουν εἰς τὰ τέκνα των, συνεχίζεται ἡ ἀγωγή αὕτη εἰς τὸ σχολεῖον, μὲ τὰς συνηθείας αἱ ὁποῖαι ἀποκτῶνται ἐκεῖ, μὲ τὰ συναισθήματα τὰ ὁποῖα ἀναπτύσσονται ἐκεῖ, πρὸ πάντων διὰ τῆς πειθαρχίας ἣτις ἀσκεῖται ἐκεῖ· παρατείνεται τέλος αὕτη καθ' ὅλην τὴν ζωὴν, διὰ τῆς προσπαθείας τῆς θελήσεως καὶ τῆς προσωπικῆς ἀγωγῆς. Αὕτῃ ἡ ἀγωγή εἶναι ἐξ ἄλλου ἔργον περίπλοκον, εἰς τὸ ὁποῖον συνεργοῦν περισσότερον ἀπὸ τὴν πνευματικὴν ἀγωγὴν ὄχι μόνον ἡ καθ' ἑαυτὸ φύσις τοῦ παιδιοῦ, αἱ φυσικαὶ διαθέσεις του καὶ αἱ εἰδικαὶ κλίσεις του, ἀλλὰ καὶ οἱ διάφοροι χαρακτήρες ὄλων τῶν προσώπων, τὰ ὁποῖα τὸ περιβάλλουν, τῶν γονέων του, τῶν φίλων του, τῶν διδασκάλων του καὶ γενικῶς αἱ ἐπιδράσεις — ἴσως τόσον βαθεῖαι ἄν καὶ περισσότερον ἀφανεῖς—τοῦ κοινωνικοῦ περιβάλλοντος, ὅπου ζῆ.

Δὲν θὰ ὑπῆρχε λοιπὸν ἀνάγκη νὰ περιορίσωμεν τὴν ἠθικὴν ἀγωγὴν εἰς τὸ στενὸν πλαίσιον ἑνὸς σχολικοῦ δοκιμίου, μιᾶς σειρᾶς μαθημάτων.

«*Ἡ ἠθικὴ ἀγωγή, λέγουν εὐλόγως οἱ συγγράψαντες τὸ πρόγραμμα τοῦ 1882, δὲν ἔχει σκοπὸν νὰ μᾶς κάμη νὰ ἡξεύρωμεν, ἀλλὰ νὰ μᾶς κάμη νὰ θέλωμεν. Ἡ ἠθικὴ ἀγωγή συγκινεῖ μᾶλλον παρὰ ἀποδεικνύει· ἐπειδὴ πρόκειται νὰ ἐπιδράσῃ ἐπὶ συναισθηματικοῦ ὄντος, χρησιμοποιεῖ περισσότερον*

τὴν καρδίαν παρὰ τὸν συλλογισμόν. Δὲν ἐπιχειρεῖ νὰ ἀναλύσῃ ὅλους τοὺς λόγους τῆς ἠθικῆς πράξεως, ζητεῖ πρὸ παντὸς νὰ τὴν παράγῃ, νὰ τὴν ἐπαναλαμβάνῃ, νὰ κάμνῃ ἐξ αὐτῆς μίαν συνήθειαν ἢ ὁποῖα κυβερνᾷ τὴν ζωὴν. Εἰς τὸ δημοτικὸν σχολεῖον πρὸ παντὸς ἡ ἠθικὴ ἀγωγή δὲν εἶναι ἐπιστήμη, εἶναι τέχνη, ἢ τέχνη νὰ κάμνωμεν τὴν ἐλευθέραν βούλησιν νὰ ρέπῃ πρὸς τὸ καλόν».

Σπουδαιότης τῆς ἠθικῆς ἀγωγῆς

Εἶναι ἤδη ἀνάγκη νὰ ἐπιμείνωμεν ἐπὶ τῆς ἰδιαιτέρας σπουδαιότητος τῆς ἠθικῆς ἀγωγῆς : Ἐναγκαῖα πάντοτε, εἶναι περισσότερον ἀναγκαῖα εἰς μίαν κοινωνίαν, ὅπως ἡ ἰδική μας, καθ' ἣν ἡ ἠθικὴ θὰ ὤφειλε νὰ ἀναπτύσσεται ἐν τῷ μέτρῳ τῆς ἀναπτύξεως αὐτῆς τῆς ἐλευθερίας.

«Ἡ ἐγκαθίδρυσις τοῦ πολιτεύματος τῆς δημοκρατίας, λέγει ὁ Vessiot, περιορίζοντος τὴν πλευρὰν τῆς ὕλικῆς ἐξουσίας ἢ ὁποῖα ἐπιβάλλεται, ἀπαιτεῖ εἰς ἀντάλλαγμα μίαν ἀνάλογον αὐξῆσιν αὐτῆς τῆς ἠθικῆς ἐξουσίας ἣτις γίνεται ἀποδεκτὴ. Κυβερνώμενοι ὀλιγώτερον ἀπὸ μίαν βούλησιν ἐξωτερικὴν πρόπει οἱ ἄνθρωποι νὰ γνωρίζουν νὰ κυβερνοῦν καλύτερα ἑαυτούς· ὅ,τι ἔκαμνον ἀπὸ ἀνάγκην καὶ φόβον, πρέπει νὰ μάθουν νὰ τὸ κάμνουν θεληματικῶς καὶ ἀπὸ καθήκον».

Ἐπεροχὴ τοῦ ἠθικοῦ μεγαλείου

Εἶπομεν ἀλλαχοῦ ὅτι ἡ μόρφωσις ἢ ἡ πνευματικὴ δύναμις ἔπαιζε μεγάλον ρόλον εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἠθικῆς δυνάμεως. Συμβαίνει ἐν τούτοις ἡ ἠθικὴ νὰ μὴ συνοδεύῃ τὴν ἐπιστήμην, οὔτε αὐτὴν τὴν μεγαλοφυΐαν.

«Διὰ νὰ ὀμιλήσωμεν ἠθικῶς, λέγει ὁ Blackie, ὁ Ναπολέων ὁ Α' ἔζησε καὶ ἀπέθανε πτωχὸς καὶ μικρὸς. Ἦτο εὐκόλον διὰ τὸν Βύρωνα νὰ εἶναι ἓνας μέγας ποιητής· ἀλλὰ τοῦ ἦτο δύσκολον νὰ κάμῃ τὸ ἀπειθάρχητον πνεῦμα του, νὰ καταπραῦνῃ τὴν δύσθυμον καὶ δύστροπον ιδιοσυγκρασίαν του,

νά μάθη νά συμπεριφέρεται ὡς ἐν ὄν λογικόν. Ἐπομένως ἡ ζωὴ του, παρὰ τὰς ἐκλάμψεις ὑπερόχου μεγαλείου, δὲν ὑπῆρξε γενικῶς παρὰ μία τρομερὰ πτώσις».

Τὸ ἴδιον θὰ ἤμπορούσαμεν νά εἴπωμεν περὶ τοῦ Rousseau, ἱκανοῦ κατὰ τὰς στιγμὰς μιᾶς ἠρωϊκῆς του ἀφοσιώσεως ἀλλ' ἀνικάνου νά κάμπτεται εἰς τὰ συνήθη καθήκοντα τῆς ζωῆς, ἀνθρώπου ἀσυγκρίτου μεγαλοφυΐας, ἀλλὰ μόλις τιμίου ἀνθρώπου.

Ἐς θέσωμεν λοιπὸν τὴν ἠθικότητα εἰς τὴν πρώτην σειρὰν τῶν ἀπασχολήσεών μας, διότι εἶναι ἡ πρώτη ἀνάγκη τῆς κοινωνίας. «Ἐντιλαμβανόμεθα μίαν κοινωνίαν ἀποτελουμένην ἀπὸ τιμίους ἀλλ' ἄνευ μορφώσεως ἀνθρώπου, ἐνῶ δὲν ἠμποροῦμεν νά ἐννοήσωμεν μίαν κοινωνίαν ἀποτελουμένην ἀπὸ ἀνθρώπους πεπαιδευμένους ἀλλ' ἄνευ τιμότητος (*Blackie*)».

Τὸ παιδί εἶναι καλὸν ἢ κακόν;

Τὸ ἰδανικόν εἶναι νά καταστήσωμεν τὸ παιδί πρόσωπον ἠθικόν τὸ ὁποῖον νά φέρῃ ἐν ἑαυτῷ τὸν κανόνα τῆς διαγωγῆς του, τὸ ὁποῖον νά κυβερνᾶται ἀπὸ μόνην τὴν θέλησίν του, τὸ ὁποῖον νά μὴ γνωρίζῃ ἄλλον κανόνα ἐκτὸς τοῦ καλοῦ, τὸ ὁποῖον νά μὴ ἔχη βούλησιν παρὰ διὰ τὸ καλόν.

Ἄλλὰ, πρὸ τοῦ ἡ φύσις καὶ ἡ ἀγωγή κατορθώσουν νά ἀναπτύξουν τελείως τὰ σπέρματα τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως, πρὸ τοῦ τὸ παιδί κατορθώσῃ νά γίνῃ ἐνάρετον, ἄρκετὰ ἔτη διαρρέουν, καὶ κατὰ τὸν χρόνον αὐτὸν δὲν ἠμποροῦμεν νά ἀπαιτήσωμεν ἀπὸ τὸ παιδί παρὰ νά εἶναι ἀθῶον. Δὲν ἠμποροῦμεν νά σκεφθῶμεν παρὰ νά τὸ ἐμποδίσωμεν νά κάμῃ τὸ κακόν, καὶ τὸ πολὺ νά καλλιεργήσωμεν τὰς ἐνστικτώδεις διαθέσεις του αἱ ὁποῖαι τὸ παρακινοῦν εἰς πράξεις τιμίας. Δὲν ἠμποροῦμεν νά τοῦ ἐπιβάλωμεν παρὰ μίαν ἐξωτερικὴν ἠθικότητα, οὕτως εἶπεῖν, περιμένοντες ὅπως τὸ λογικόν καὶ ἡ βούλησις δυνηθοῦν νά εἶναι εἰς τὴν

ἐφηβικὴν ψυχὴν τοῦ αἰ σταθεραὶ ἀρχαὶ μιᾶς ἐσωτερικῆς ἠθικότητος ἐλευθέρως πραγματοποιηθείσης.

Μέχρι ποίου σημείου ἡ φύσις τοῦ παιδιοῦ ἐπιδέχεται τὴν πρώτην ταύτην ἀγωγὴν; Δὲν θὰ εὕρωμεν παρ' αὐτῷ παρὰ ἐνστικτώδεις τάσεις διὰ τὸ καλόν; Ἡ ἀπ' ἐναντίας πρέπει νὰ περιμένωμεν μίαν πείσμονα ἀντίστασιν ἀπὸ μίαν φύσιν κατὰ βάθος διεφθαρμένην καὶ πλημμελῆ;

Μὲ ἄλλους λόγους τὸ παιδί εἶναι καλὸν ἢ κακόν; Κατὰ τὴν ἀπάντησιν ποῦ θὰ δοθῆ εἰς αὐτὴν τὴν ἐρώτησιν, ἡ γενικὴ κατεύθυνσις τῆς ἀγωγῆς ἀλλάσσει. Ἡ δὲν ἔχομεν παρὰ ἐπαίνους διὰ μίαν φύσιν θεωρουμένην ὡς καλὴν ἢ δὲν σκεπτόμεθα παρὰ νὰ καταστείλωμεν ἐν ὄν ἰδιοτρόπως κακόν.

«Ἡ ἀγωγή, λέγει ἡ κ. Guizot, ὑπῆρξεν ἐπὶ πολὺν καιρὸν ἕνα σύστημα ἐχθρικὸν πρὸς τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν. Λέγοντες ἀγωγὴν ἐννοοῦσαν διορθῶναι καὶ τιμωρεῖν. Ἐνόμιζε κανεὶς ὅτι δὲν ἐπρόκειτο εἰμὴ νὰ ἀφαιρέσουν ἀπὸ τὸ παιδί τὴν φύσιν, τὴν ὁποίαν τοῦ ἔδωκεν ὁ θεός, διὰ νὰ τοῦ δώσουν μίαν ἄλλην τῆς προτιμῆσεως τοῦ διδασκάλου».

Ἐξ ἄλλου ἀπὸ τὴν ἐποχὴν ἰδίως τοῦ Rousseau, ἀπὸ τὰς παραδοξότητας τοῦ «Αἰμιλίου» περὶ τῆς ἀπολύτου ἀθωότητος καὶ τῆς πλήρους καλωσύνης τοῦ παιδιοῦ, ἡ ἀγωγή τείνει νὰ ἀντικαταστήσῃ τὰς τιμωρίας μὲ τὰς ἐνθαρρύνσεις καὶ οἱ «κόλακες τῆς παιδικῆς ἡλικίας» κατὰ τὴν ἔκφρασιν τῆς κ. Necker de Saussure, δὲν σκέπτονται παρὰ νὰ ἀπομακρύνουν πᾶν ὅ,τι εἶναι περιορισμὸς καὶ καταναγκασμὸς, διὰ νὰ ἀφήσουν εἰς τὴν φύσιν τὴν πλήρη καὶ ἐλευθέραν ἀνάπτυξίν της.

Ἐναντία γινῶμαι

Ὅσον ἀφορᾷ ἡμᾶς, διαφωνοῦμεν πρὸς τὰς ἀπολύτους γνώμας καὶ τῶν αἰσιοδόξων καὶ τῶν ἀπαισιοδόξων οἱ ὅποιοι μᾶς παρουσιάζουν ἐναλλάξ τὴν παιδι-

κὴν φύσιν ὑπὸ τὰ πλεόν γελαστὰ καὶ τὰ πλεόν σκοτεινὰ χρώματα.

«Ὅλα εἶναι καλά, ἀναφωνεῖ ὁ Rousseau, τὴν στιγμήν, ποῦ ἐξέρχονται ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ δημιουργοῦ. Αἱ πρώται κινήσεις τῆς φύσεως εἶναι πάντοτε εὐθείαι».

Ἐξ ἄλλου, «γεννώμεθα τέκνα θυμοῦ», λέγει ὁ ἀπόστολος Παῦλος. «Ὅλοι γεννῶνται διὰ τὴν κόλασιν», διακηρύττει ὁ Ἅγ. Αὐγουστίνος. Καὶ οἱ Ἰανσενισταὶ τὸ ἐπαναλαμβάνουν ἐφαμίλλως :

«Ὁφείλετε νὰ θεωρήσετε τὰ παιδιὰ σας, γράφει ὁ Varet, ὡς ὄλους τοὺς ἐπιρρεπεῖς πρὸς τὸ κακόν. Αἱ τάσεις των εἶναι ὅλαι διεφθαρμέναι καί, ὡς μὴ κυβερνώμεναι ἐπὶ τοῦ λογικοῦ, δὲν θὰ τὰ κάνουν νὰ εὗρουν εὐχαρίστησιν καὶ τέρψιν παρὰ εἰς πράγματα ὀδηγοῦντα εἰς τὴν κακίαν».

Μεταξὺ αὐτῶν τῶν δύο ἀκροτήτων, τῶν δύο αὐτῶν θέσεων τῶν ἐξ ἴσου ἐσφαλμένων τῆς ριζικῆς διαστροφῆς καὶ τῆς ἀπολύτου καλωσύνης τοῦ ἀνθρώπου, πρέπει νὰ ἀναζητηθῆ ἡ ἀλήθεια.

Τὸ παιδί δὲν εἶναι οὔτε καλὸν οὔτε κακόν

Ἀληθῶς εἰπεῖν, τὸ παιδί δὲν ἔχει ἀκόμη ἠθικὸν χαρακτήρα καὶ θὰ ἤμπορούσαμεν νὰ θεωρήσωμεν τὸ ζήτημα λελυμένον διὰ τῆς ἐξῆς παρατηρήσεως τοῦ Καντίου :

«Εἶναι ζήτημα, λέγει, εἰὰν ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἐκ φύσεως ἠθικῶς καλὸς ἢ κακός. Ἀπαντῶ ὅτι δὲν εἶναι οὔτε καλὸς οὔτε κακός· διότι δὲν εἶναι ἐκ φύσεως ἠθικὸν ὄν. Δὲν καθίσταται τοιοῦτον παρὰ ὅταν ἐψῶνῃ τὸ λογικόν του μέχρι τῶν ἰδεῶν τοῦ καθήκοντος καὶ τοῦ νόμου. Δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ γίνῃ ἠθικῶς καλὸς παρὰ διὰ τῆς ἀρετῆς, δηλαδὴ μιᾶς πιέσεως ἀσκουμένης ἐπὶ τοῦ ἑαυτοῦ του, ἃν καὶ ἤμπορεῖ νὰ εἶναι ἀθῶος καθ' ὄλον τὸν χρόνον, κατὰ τὸν ὅποιον τὰ πάθη του ἐπνώττον».

Ἄλλ' ὁ Κάντιος μετατοπίζει ὀλίγον τὸ ζήτημα, τὸ ὅποιον συνίσταται εἰς τὸ νὰ γνωρίσωμεν, ὄχι ἐὰν αἱ

πράξεις τοῦ παιδιοῦ ἐμπνέονται ἀπὸ μίαν ἠθικὴν πρόθεσιν, καλὴν ἢ κακὴν — αὐτὸ κανεῖς δὲν θὰ ἐτολμοῦσε νὰ ἰσχυρισθῇ — ἀλλὰ ἐὰν χωρὶς νὰ τὸ θέλῃ καὶ λόγῳ μιᾶς ἀσυνειδήτου ροπῆς τῆς φύσεώς του τὸ παιδί φέρεται πρὸς τὸ καλὸν ἢ τὸ κακόν. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι φέρεται καὶ πρὸς τὸ ἐν καὶ πρὸς τὸ ἄλλο καὶ ὅτι εἰς τὴν σύνθετον φύσιν του αἱ πρὸς τὸ κακόν ροπαὶ συνάπτονται πρὸς τὰ θεμιτὰ καὶ ἐπαινετὰ ἔνστικτά του.

Ἐναγνωρίζομεν ἐν τούτοις ὅτι αἱ κλίσεις τοῦ παιδιοῦ δὲν εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον κακαὶ καθ' ἑαυτάς.

«*Τὸ κακὸν δὲν εἶναι, γράφει ἡ κ. Guizot, ἢ κλίσις, εἶναι ἢ παρεκτροπή*». Καὶ ὁ Κάντιος εἶπεν ὑπὸ τὴν αὐτὴν ἔννοιαν : «*Ἡ μόνη αἰτία τοῦ κακοῦ εἶναι τὸ ὅτι δὲν ὑποβάλλουν τὴν φύσιν εἰς κανόνας*».

Τὰ δῆθεν κακὰ ἔνστικτα τῆς παιδικῆς ἡλικίας

Ἄς ἐξετάσωμεν πράγματι μερικὰς ἀπὸ τὰς κατηγορίας ἐναντίον τοῦ παιδιοῦ.

Τὸ ἐκακολόγησαν πολὺ. «*Τὸ παιδί, ἔλεγεν ὁ La Bruyère, εἶναι ἀλαζονικόν, ὑπεροπικόν, δξύθυμον, φθονερόν, περιέργον, συμφεροντολόγον, ὀκνηρόν, ἄστατον κτλ.*». Εἶναι εὐχάριστον νὰ διαπιστώσωμεν ὅτι τὸ κομβολόγιον αὐτὸ τῶν ὕβρεων ἐκπορεύεται ἀπὸ ἕνα ἄγαμον. Χωρὶς νὰ θελήσωμεν νὰ κολακεύσωμεν τὸ παιδί ἐπιτρέπεται νὰ διαβεβαιώσωμεν ὅτι τὰ ἐλαττώματα αὐτὰ προέρχονται, τὰ μὲν ἀπὸ τὴν κακὴν ἀγωγὴν τὴν ὁποίαν λαμβάνει, τὰ δὲ ἀπὸ τὴν ἀμάθειάν του, μόνον δὲ ὀλίγα ἀπὸ μίαν ἔμφυτον τάσιν πρὸς τὸ κακόν.

Λέγουν ἐπὶ παραδείγματι ὅτι τὸ παιδί εἶναι σκληρόν. «*Αὐτὴ ἡ ἡλικία εἶναι ἄνευ οἴκτου*», ἔγραφεν ὁ La Fontaine, ὁ ὁποῖος ἦτο τρυφερώτερος πρὸς τὰ ζῷα παρὰ πρὸς τὰ παιδιά. Ἡ λέξις εἶναι σωστή, ἀλλ' αὐτὴ ἢ σκληρότης δὲν προέρχεται παρὰ ἀπὸ ἔλλειψιν νοη-

μοσύνης. Τὰ παιδιὰ εἶναι ἄπονα, διότι δὲν ἐννοοῦν τὸ κακὸν τὸ ὁποῖον κάμνουν. Βασανίζουσι ἐν πτηνῶν, διότι ἀγνοοῦν ὅτι τὸ πτηνὸν ὑποφέρει.

Ἐν ἄλλο ἔνστικτον τοῦ παιδιοῦ, λέγουσι, εἶναι ἡ κλοπή. Τὸ παιδί ὁμοιάζει μὲ τὸν ἄγριον ὁ ὁποῖος ἔχει μίαν συγκεχυμένην γνῶσιν τῆς ιδιοκτησίας. «*Δὲν ἔχει ἀκριβῶς τὸ ἔνστικτον τῆς κλοπῆς, παρατηρεῖ ὁ Legouvé, ἀλλὰ δὲν ἔχει καὶ τὸ ἔνστικτον τῆς ιδιοκτησίας τοῦ ἄλλου*». Ἡ διάκρισις τοῦ *ιδικοῦ σου* ἀπὸ τοῦ *ιδικοῦ μου* συνίσταται συχνὰ δι' αὐτὸ εἰς τὸ νὰ λάβῃ τὸ *ιδικόν σου* διὰ νὰ κάμῃ τὸ *ιδικόν του*. Ἄλλὰ πρέπει νὰ ἐκπλαγῶμεν διότι τὸ παιδί, τὸ ὁποῖον δὲν ἐμελέτησε τὸν κώδικα, τὸ ὁποῖον δὲν συνήνησε, ὅπως ὁ Αἰμίλιος τοῦ Rousseau, ἓνα κηπουρὸν Robert διὰ νὰ τοῦ ἐξηγήσῃ τὰς ἀρχὰς τῆς ιδιοκτησίας, ὑπέκει εἰς τὸν πόθον νὰ λάβῃ πρὸς χρῆσιν του ὅ,τι τοῦ ἀρέσει καὶ δὲν τοῦ ἀνήκει ;

Εἰς ἄλλας περιστάσεις εἶναι ὁ ἐνήλικος, ὁ ὁποῖος μὲ τὰς ἀδεξιότητάς του ἢ μὲ τὸ παράδειγμά του, μεταδίδει εἰς τὸ παιδί τὰ *ιδικά του ἐλαττώματα*. Ὅμιλοῦν διὰ τὴν παιδικὴν ματαιοδοξίαν ; Δὲν πρέπει δι' αὐτὴν νὰ κατηγορῶμεν τοὺς γονεῖς ; Οἱ γονεῖς τὴν προκαλοῦν διεγείροντες παραλόγως τὴν φαντασίαν τῶν τέκνων των, μεγαλοποιοῦντες τὴν ἀξίαν των. Ἐνθυμούμεθα τὸ ἀνέκδοτον τοῦ κορασίου αὐτοῦ τὸ ὁποῖον, ἀφοῦ ἐπληνέθη ἀπὸ τὴν μητέρα του διὰ μίαν παιδικὴν λέξιν, ἔλεγεν ἐπὶ παρουσίᾳ μιᾶς ἐπισκεπτρίας : «*Μαμά, δὲν διηγεῖσθε εἰς τὴν κυρίαν τί εἶπα σήμερον τὸ πρωτὶ ;*»

Κατηγοροῦν τὸ παιδί ὡς *λαίμαργον* ! Νομίζω ὅτι εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ ὁ Rousseau ἔχει δίκαιον καὶ ὅτι ἡ κοινωνία διαστρέφει τὴν φύσιν. Τὸ *λαίμαργον* παιδί πράγματι κάμνει ἄλλο τι ἢ νὰ ἐπιθυμῇ τὸ μερίδιόν του ἀπὸ τὰ προκλητικὰ φαγητά, τὰ ὁποῖα γεμίζουν τὸ τραπέζι τῶν γονέων του ; Ἐάν δὲν τοῦ ἔδιδαν τὸ

παράδειγμα τῆς ἀκρατείας τὸ παιδί θά ἦτο περισσό-
τερον ἀπὸ ὅ,τι νομίζομεν ἐγκρατές.

Τὸ ψεῦδος ἐπίσης συχνότατα εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἀδεξιότητός μας. «*Ποῖος ἔχει σπάσει αὐτὸ τὸ ἔπιπλον;*» φωνάζομεν μὲ θυμόν. Ὁ μικρὸς ἔνοχος κατατρομαγμένος ἀπαντᾷ: «*Ὁχι ἐγώ!*» Τὸ παιδί πρὸς τὸ ὁποῖον συμπεριφέρονται μὲ μειλιχίότητα γίνεται ἔμπιστον, ἐνῶ κατεπτοημένον ἀπὸ τὴν αὐστηρότητά μας ζητεῖ καταφύγιον εἰς τὸ ψεῦδος.

Δὲν ἀρκεῖ ἐξ ἄλλου, διὰ νὰ κρίνωμεν δικαίως τὸ παιδί, νὰ ζητήσωμεν εἰς τὴν ἀμάθειάν του ἢ εἰς τὴν κακὴν ἀγωγήν του τὴν ἐξήγησιν καὶ τὴν δικαιολογίαν τῶν ἐλαττωμάτων του. Θὰ ἔπρεπε νὰ προχωρήσωμεν μακρότερα καὶ νὰ δείξωμεν ποίας καλᾶς ιδιότητος, ποῖα αἰσθήματα δικαιοσύνης, ἐλευθεριότητος, οἴκτου καὶ καλωσύνης παρουσιάζει ἐνίοτε. Ἄλλ' εἴπομεν περὶ αὐτοῦ ἀρκετὰ διὰ νὰ δικαιολογήσωμεν ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι εἰς τὴν κρίσιν των περὶ τοῦ παιδιοῦ, θέλουν νὰ ἀποφύγουν συγχρόνως τὴν ὑπερβολὴν τῶν λίαν φιλοφρόνων ἐπαίνων καὶ τὴν ὀρμὴν ἐμπαθῶν ἀναθεμάτων.

Τὰ κακὰ ἐνστικτα τοῦ παιδιοῦ

Ἐν τούτοις πρέπει νὰ ὁμολογήσωμεν ὅτι μερικὰ ἐνστικτα τῆς παιδικῆς ἡλικίας εἶναι πραγματικαὶ τάσεις πρὸς τὸ κακόν. Εἶναι ἀνακριβὲς νὰ λέγωμεν ὅτι δὲν ὑπάρχουν εἰς τὴν φύσιν σπέρματα παρὰ μόνον πρὸς τὸ καλόν. Ὁ φθόνος, ὁ θυμὸς εἶναι φυσικοὶ καὶ ὅμως εἶναι κακοὶ ἄφ' ἑαυτῶν. Τὸ κακόν ἐδῶ εὐρίσκειται εἰς τὴν ροπὴν, ὄχι εἰς τὴν ἀταξίαν τῆς ροπῆς.

Ἡ κ. Necker de Saussure ἐπιμένει. Μετὰ πικρίας λέγει περὶ τῶν συμφυῶν εἰς τὴν φύσιν τοῦ παιδιοῦ ἐλαττωμάτων:

«*Ὁμιλῶ δι' αὐτὴν τὴν παροδικὴν διαστροφὴν τῆς βουλήσεως, ἣτις εὐρίσκει εὐχαρίστησιν εἰς τὴν ἰδέαν τῆς παραβά-*

σεως τοῦ κανόνος... Παρατηροῦμεν εἰς τὰ παιδιὰ ἓνα πρᾶγμα διαφορετικὸν ἀπὸ τῆν ἀδυναμίαν, ἄλλο τι ἀπὸ ἀνικανότητα νὰ ὑποβληθῶν εἰς τὰς θυσίας τὰς ὁποίας ἀπαιτεῖ τὸ καθήκον· βλέπομεν πόσον εὐχαριστοῦνται ν' ἀποτινάσσουν τοῦτον τὸν ζυγόν».

Ὁ Bain ἐπίσης ἀφιερώνει ἓνα εἰδικὸν ἄρθρον δι' αὐτὸ τὸ ὁποῖον ὀνομάζει «συναισθήματα ἀντικοινωνικὰ καὶ κακά».

Δι' ἐκείνους οἱ ὁποῖοι θὰ ἤθελαν νὰ ἀρνηθοῦν τὴν ὑπαρξιν κακῶν ἐνστίκτων καὶ οἱ ὁποῖοι θὰ ἐξηγοῦσαν τὸ κακὸν μὲ τὴν ἀταξίαν τῶν καθ' ἑαυτὰς καλῶν ροπῶν, ἀρκεῖ νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι ἡ ἀταξία τοῦλάχιστον εἶναι μία ἀρχικὴ αἰτία κακοῦ· ὅτι ἡ τάσις πρὸς τὴν ἀταξίαν εἶναι ἐντὸς τῆς φύσεως, καὶ ὅτι κατὰ συνέπειαν ἡ ἀνθρωπίνη φύσις δὲν εἶναι τελείως καλή.

Καταστολὴ τῶν ἀκολάστων τάσεων

Ἡ ἠθικὴ ἀγωγή δὲν θὰ εἶναι λοιπὸν μόνον ἐν ἔργον παροτρύνσεως καὶ καλλιιεργείας. Θὰ ἔχη ἐπίσης νὰ καταπολεμήσῃ καὶ νὰ καταστείλῃ. Θὰ καταπολεμήσωμεν ἐν πρώτοις τὸ κακὸν εὐνοοῦντες τὸ καλόν. Δὲν ὑπάρχει καλύτερος τρόπος τοῦ νὰ διορθώσωμεν τὰς κακάς ροπὰς παρά νὰ καλλιιεργήσωμεν τὰς καλὰς, οὔτε νὰ καταπολεμήσωμεν τὴν ὀκνηρίαν παρά νὰ παροτρύνωμεν πρὸς τὴν ἐργασίαν, οὔτε νὰ ἐμποδίσωμεν τὴν διάθεσιν πρὸς τὸ κακὸν παρά νὰ διδάξωμεν τὴν καλωσύνην. Ὑπ' αὐτὴν τὴν ἔννοιαν ἡ κυρία Guizot ἔγραφε :

«Ἐσχημάτισα πάντοτε τὴν πεποιθήσιν ὅτι ἡ ἀγωγή δὲν ἔχει ἰσχὺν κατὰ τοῦ κακοῦ εἰ μὴ τὴν ἔφεσιν τοῦ καλοῦ. Δὲν ἠμποροῦμεν διόλου νὰ καταστειλώμεν μίαν κακὴν διάθεσιν, δυνάμεθα ὅμως νὰ ἐνισχύσωμεν μίαν καλὴν τοιαύτην καὶ δὲν γνωρίζω ἄλλον τρόπον τοῦ νὰ ἐκριζώσωμεν ἐν ἐλάττωμα εἰ μὴ νὰ κάμωμεν νὰ φνιγρῶσῃ μία ἀρετὴ εἰς τὴν θέσιν του».

Ἐν τούτοις εἷς τινὰς περιπτώσεις θὰ πρέπει νὰ

προστρέχωμεν εἰς μίαν ἄμεσον καταστολήν. Ἡ μέθοδος τῶν μετατοπισμῶν (ἀντικαταστάσεων) δὲν ἀρκεῖ πάντοτε. Διὰ χαρακτηριστικὰς νόσους χρειάζονται εἰδικὰ φάρμακα. Ἐδῶ ἐπεμβαίνει ἡ πειθαρχία μὲ τὴν συνοδείαν τῶν ποινῶν, μὲ τὰ ἀναγκαῖα μέσα τοῦ ἐξαναγκασμοῦ. Ὑπομονητικὴ διὰ τὰ ἐλαφρὰ σφάλματα καὶ τὰ ὅποια θὰ ἡδυνάμεθα νὰ ἐμφανίσωμεν βαρύτερα εἰς τὸ παιδί, τιμωροῦντες ἀμέσως αὐτὸ δι' αὐτά, ἡ πειθαρχία θὰ εἶναι αὐστηροτέρα διὰ τὰ βαρέα σφάλματα. Διὰ τούτου θὰ ἐμποδίσῃ αὕτη τὴν ἐπαναληψίν των. Θὰ τὸ τιμωρήσῃ ἀποφασιστικῶς, ἐὰν δὲν δυνηθῇ νὰ τὰ προλάβῃ, ἐὰν μία πείσμων ἀντίστασις καταστήσῃ ἀνωφελεῖς τὰς παροτρύνσεις καὶ τὰς ἐπιπλήξεις.

Ἡ συνείδησις ἢ πρακτικὴ λογικὴ

Ἐρχεται στιγμὴ εἰς τὴν ζωὴν τοῦ παιδιοῦ, κατὰ τὴν ὁποίαν δὲν ἀρκεῖ νὰ διορθώσωμεν τὰς κακὰς τάσεις του, νὰ διεγείρωμεν τὰ ἀγαθοποιὰ ἔνστικτά του, ὅποτε ὀφείλομεν νὰ διεγείρωμεν τὴν ἠθικὴν του συνείδησιν καὶ νὰ ὑποκινήσωμεν ἐν αὐτῇ τὴν ἰδέαν ἐνὸς γενικοῦ κανόνος συμπεριφορᾶς, τὴν ἰδέαν τοῦ καθήκοντος. Ἡ φύσις ἔχει καταθέσει τὸ σπέρμα αὐτῆς τῆς ἰδέας εἰς τὴν διάνοησιν. Καὶ εἶναι τὸ λογικόν: Δηλαδή ἡ ὑψίστη τῶν πνευματικῶν ἰκανοτήτων, εἰς τὴν ὁποίαν ἡ ψυχολογία ἀνάγει τὴν ἀρχὴν τῶν ἠθικῶν ἐννοιῶν. Τὸ λογικόν εἶναι ἡ ἰκανότης τῶν πνευματικῶν ἰδεῶν, ἀναγκαίων καὶ ἀπολύτων: εἶναι τὸ φυσικὸν φῶς τὸ ὅποιον φωτίζει κάθε ἄνθρωπον ὁ ὁποῖος ἔρχεται εἰς τοῦτον τὸν κόσμον.

Τὸ παιδί μὲ τὴν πρώτην ἀφύπνισιν τῆς διανοήσεώς του εἶναι ἤδη ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ λογικοῦ, ἀλλ' αὐτὸ τὸ λογικόν εἶναι σχεδὸν ἀσυνείδητον: τὸ παιδί θὰ ἦτο ἀνίκανον νὰ διατυπώσῃ τοὺς λογικοὺς νόμους τῶν ὁποίων ἐφαρμογὴ εἶναι αἱ κρίσεις του. Οὕτως

ένα παιδί 7—8 ἐτῶν ζητεῖ μὲ τὸν πατέρα του ἔν χαμέ-
νον ἀντικείμενον καί, μὴ εὐρίσκον αὐτό, ἀναφωνεῖ :
«*Μολταῦτα πρέπει ἕνα προῶγμα νὰ εἶναι πάντοτε κάπου !*»

Δὲν ἔχομεν ἤδη ἐκφράσει ὑπὸ τύπον ἀπλοϊκὸν καὶ
χωρὶς νὰ τὸ καταλάβωμεν τὴν ἀνάγκην τῆς ὑπάρξεως
ἐνὸς ἀτελειώτου διαστήματος, ὅπου περιέχονται ὅλα
τὰ ὑλικά πράγματα ; Ἐπίσης ὅταν τὸ παιδί, εἰς τὸ
ὁποῖον προσπαθοῦμεν νὰ ἐντυπώσωμεν τὴν ιδέαν τῆς
δημιουργίας τοῦ κόσμου καὶ τὴν ιδέαν τοῦ Δημιουρ-
γοῦ, ἀπαντᾷ πεισμόνως : «*Ἄλλὰ πρὸ τοῦ Θεοῦ τί ὑπῆρχε ;*»
Δὲν εἶναι πρόδηλον ὅτι, χωρὶς νὰ τὸ γνωρίζῃ, τὸ νεα-
ρὸν πνεῦμα του ὑπακούει εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς αἰτιότη-
τος, ἥτις ἀπαιτεῖ κάθε ὑπαρξίς νὰ ἐξαρτᾶται ἀπὸ
μίαν προϋπάρχουσαν αἰτίαν ;

Τὰ παραδείγματα τὰ ὁποῖα ἀνεφέραμεν πρὸ ὀλί-
γου συνδέονται μὲ ὅ,τι ὁ Κάντιος ὠνόμαζε *καθαρὸν*
λόγον, ἥτοι θεωρητικὸν λόγον, αὐτὸ τοῦτο τὸ ὁποῖον
μᾶς ὀδηγεῖ εἰς τὰς ἀναζητήσεις τῆς ἐπιστήμης.

Ἄλλ' ὑπάρχουν καὶ ἄλλαι ἐκδηλώσεις τοῦ λογι-
κοῦ, αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τὴν πρακτικὴν ζωὴν, εἰς τὴν
ἠθικὴν διαγωγὴν. Ὑπ' αὐτὴν τὴν ἔννοιαν τὸ λογικὸν
δὲν εἶναι ἄλλο τι εἰμὴ ἡ ἠθικὴ συνείδησις, ἡ πίστις
εἰς ἕνα ὑποχρεωτικὸν νόμον εἰς τὸν ὁποῖον ὅλοι ὀφεί-
λουν νὰ ὑπακούουν. Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Kant οἱ
φιλόσοφοι τὸν ὀνομάζουν εὐχαρίστως πρακτικὸν
λόγον.

Ἄς ἐξετάσωμεν ἐὰν ὑπ' αὐτὴν τὴν μορφήν τὸ λογι-
κὸν ἐκδηλοῦται ἐπίσης εἰς τὰς πράξεις τοῦ παιδιοῦ.

Ἡ ἠθικὴ ἔννοια παρὰ τῷ παιδίῳ

Κατὰ ποίαν στιγμὴν δύναται τις νὰ εἶπῃ ὅτι ἀνα-
φαίνεται παρὰ τῷ παιδίῳ ἡ οὐσιώδης ἠθικὴ ιδέα, ἥτοι
ἡ διάκρισις τοῦ καλοῦ ἀπὸ τὸ κακόν, ἀπηλλαγμένη,
ἀπὸ κάθε ξένου στοιχείου ;

Μερικοὶ παρατηρηταὶ τῆς παιδικῆς ἡλικίας μᾶς.

φαίνονται ὅτι παραχωροῦν παρὰ πολλὰ ἐπὶ τοῦ σημείου αὐτοῦ εἰς τὴν παιδικὴν νοημοσύνην. Ὁ Pégéz πιστεύει ὅτι ἡ ἀντικειμενικὴ γνῶσις τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ δύναται νὰ ἐκδηλωθῇ τὸν ἕκτον ἢ ἔβδομον μῆνα. Ὁ Darwin διακηρύττει ὅτι παρετήρησε τὴν ἠθικὴν ἔννοιαν εἰς παιδί 13 μηνῶν.

“Ὅσον ἀφορᾷ ἡμᾶς, ἔχομεν τὴν πεποιθήσιν ὅτι οὔτε 13 μηνῶν, οὔτε δύο ἐτῶν, οὔτε πολὺ ἀργότερα τὸ παιδί εἶναι εἰς θέσιν νὰ διαχωρίζῃ ἀληθῶς τὸ καλὸν ἀπὸ τοῦ κακοῦ. Διὰ νὰ τὸ θεωρήσωμεν ἱκανὸν νὰ ἐννοήσῃ τὴν ἠθικότητα ὑπὸ τὴν αὐστηράν ἔννοιαν τῆς λέξεως, θὰ ἔπρεπε ἐν πρώτοις νὰ ἀποδεχθῶμεν ἕνα ἀνακριβῆ ὀρισμὸν τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως, ἕνα ὀρισμὸν ὁ ὁποῖος ἐξασθενίζει καὶ ἐλαττώνει τὴν ἰσχύν της. Θὰ ἔπρεπε κατόπιν νὰ συναινέσωμεν εἰς μίαν ἀπατηλὴν ἐρμηνεῖαν μερικῶν πράξεων τῆς παιδικῆς ζωῆς.

Ἴδου τὰ γεγονότα τὰ ἀναφερόμενα ὑπὸ τοῦ Δαρβίνου ἢ τοῦ Pégéz. «*O Doddy, 13 μηνῶν, φαίνεται εὐαίσθητος εἰς τὰς ἐπιπλήξεις τοῦ πατρὸς του ὅστις τὸν ἀποκαλεῖ κακόν. Δύο ἐτῶν καὶ 5 μηνῶν, ὁ Doddy, πὸν ἔμεινε μόνος, παίρνει ζάχαρι, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἠξεύρει ὅτι τοῦ ἔχουν ἀπαγορεύσει· ὁ πατήρ του τὸν συναντᾷ τὴν στιγμήν πὸν ἐξήρχετο ἀπὸ τὴν τραπεζαρίαν καὶ εὐρίσκει εἰς τὴν στάσιν του κατὶ τὸ ἀσύνηθες. Νομίζω, προσθέτει ὁ Δαρβίνος, ὅτι αὐτὸ το ὕφος θὰ προήρχετο ἀπὸ τὴν πάλην μεταξὺ τῆς εὐχαριστήσεως τοῦ νὰ φάγῃ ζάχαριν καὶ μιᾶς ἐνάρξεως μεταμελείας*». Ὁμοίως φύσεως εἶναι καὶ τὰ παραδείγματα τοῦ Pégéz. “Ἐνα παιδί 11 μηνῶν ὑπακούει ὅταν ὁ πατήρ του τοῦ λέγῃ μὲ χονδρὴν φωνὴν «σιῶπα!» Δὲν θέλει ἀκόμη νὰ περιπατήσῃ μόνον του, ἀλλ’ ὁ πατήρ του κατορθώνει νὰ τὸ ἀναγκάσῃ νὰ κάμῃ μερικὰ βήματα πρὸς αὐτὸν παρουσιάζων εἰς αὐτὸ τὸ ἥμισυ ἐνὸς ροδακίνου. Χρειαζεται πολλὴ καλὴ θέλησις διὰ νὰ κοσμήσῃ τις μὲ τὸ ἐπίθετον «*ἠθικῶς*» πράξεις καθ’ ὅς ἐκδηλώνεται

μόνον ἢ ἐπιθυμία μιᾶς αἰσθητῆς ἰκανοποιήσεως, ὁ φόβος μιᾶς λύπης συνδεδεμένης μὲ τὴν ἀνάμνησιν μερικῶν πράξεων, τὸ πολὺ ἢ διάκρισις μεταξὺ τῶν θωπειῶν καὶ τῶν ἀπειλῶν τοῦ πατρός. Ὁ σύνδεσμος τῶν ἰδεῶν καὶ ἡ μνήμη, προστιθέμενοι εἰς μίαν συνειδητὴν ἀντίληψιν τῆς εὐχαριστήσεως καὶ τοῦ κόπου, ἐπαρκοῦν πλήρως νὰ ἐξηγήσουν τὴν σχετικὴν ὑπακοὴν τὴν ὁποίαν ἐπιτυγχάνομεν ἀπὸ τὸ παιδί, καὶ διὰ τοῦτο ἀρνούμεθα νὰ πιστεύσωμεν ὅτι ἕνας μπέμπης κατέχει ἠθικὴν αἴσθησιν, τὴν στιγμὴν πού ὑπακούει ἀπὸ συνήθειαν ἢ ἀπὸ φόβον.

Ἐνάπτυξις τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως

Δὲν πρέπει ὅμως νὰ ἀρνούμεθα τὴν σπουδαιότητα τῶν πρώτων αὐτῶν εὐαισθητῶν καὶ ὠφελιμιστικῶν διακρίσεων διὰ τὴν μελλοντικὴν ἀπόκτησιν ἠθικῶν διακρίσεων. Ἡ φύσις προβαίνει μὲ διαδοχικὰ προπλάσματα. Διὰ τὴν ἠθικὴν συνείδησιν, ὅπως καὶ διὰ τὴν προσοχὴν, πρέπει νὰ ἀρκοῦμεθα εἰς τὴν ἀρχὴν εἰς τὰ φαινόμενα, εἰς ἕνα ὁμοίωμα τῆς πραγματικῆς καταστάσεως, ἥτις θὰ κατορθωθῇ πολὺ ἀργά.

Εἰς τὴν ἀρχὴν καλὸν εἶναι ὅ,τι ἀρέσει, κακὸν δὲ ὅ,τι ἀπαρέσκει εἰς τὸ παιδί. Ἐὰς κάμνωμεν ἔτσι ὥστε νὰ ἀρέσκει τὸ παιδί εἰς ὅ,τι εἶναι καλόν. Ἀργότερα καλὸν εἶναι ὅ,τι ὁ πατήρ καὶ ἡ μήτηρ διατάσσουν, κακὸν δὲ ὅ,τι ἀπαγορεύουν. Ἐὰς κατορθώσωμεν ὥστε τὸ παιδί νὰ ἀγαπᾷ ἢ νὰ φοβῆται ἀρκετὰ τοὺς γονεῖς τοῦ ὥστε νὰ ὑπακούῃ εὐπειθῶς εἰς τὴν θέλησιν των. Ἀργότερα ἀκόμη, ὅταν ἡ διανόησις γίνῃ ἱκανὴ νὰ σκέπτεται, καλὸν εἶναι ὅ,τι εἶναι ὠφέλιμον, κακὸν δὲ ὅ,τι εἶναι βλαβερόν. Ἐὰς ταιριάσωμεν ὅσον ἡμποροῦμεν τὸ καθῆκον μὲ τὸ συμφέρον τοῦ παιδιοῦ. Εἰς ἕνα βαθμὸν ἀνώτερον ἀκόμη, καλὸν εἶναι ὅ,τι οἱ ἄνθρωποι ἐπιδοκιμάζουν, ὅ,τι ἀπαιτεῖ ὁ πολιτικὸς νόμος· κακὸν δὲ ὅ,τι παγκοίνως ἀποδοκιμάζεται. Ἐὰς κατα-

στήσωμεν τὸ παιδί εὐαίσθητον εἰς τὴν γνώμην τοῦ ἄλλου ὅς τὸ μάθωμεν νὰ κοκκινίζη, νὰ ἐντρέπεται διὰ κάθε πρᾶξιν πού ἐπισύρει τὴν γενικὴν κατάκρισιν.

Μόνον εἰς τὸ τελευταῖον ὄριον τῆς ἐξελιξεῶς τῆς δύναται ἡ συνείδησις νὰ ἀντιληφθῇ τὴν ἰδέαν ἑνὸς ἠθικοῦ ἀγαθοῦ ὑπάρχοντος ἀφ' ἑαυτοῦ, συμφώνου πρὸς τὴν ἀξιοπρέπειαν τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὸ ὅποιον ὀφείλομεν νὰ πράξωμεν διὰ μόνον τὸν λόγον ὅτι εἶναι καλόν. Ἄλλὰ πρὸ τοῦ ἠθικῆς ἰδέας ἀπαλλαγῇ ἀπὸ κάθε ξένον στοιχεῖον, ἀπὸ τὸ θέλητρον τῆς εὐχαριστήσεως, ἀπὸ τὸν φόβον ἢ τὴν ἀγάπην πού ἐμπνέουν οἱ γονεῖς, ἀπὸ τὰς προτροπὰς τοῦ συμφέροντος, τοῦ σεβασμοῦ τὸν ὅποιον ἐμπνέει ἡ κοινὴ γνώμη, πόσοι σταθμοὶ χρειάζονται νὰ διέλθωμεν! Πόσον δύσκολος καὶ βραδεῖα ἐργασία διὰ νὰ φθάσωμεν τὸ ἰδεῶδες τῆς συνειδήσεως καὶ νὰ χαιρετίσωμεν ἕνα ὑπέρτατον νόμον, κλίνοντες γόνυ πρὸ αὐτοῦ καὶ συμμορφούμενοι ἑκουσίως πρὸς τὰ παραγγέλματά του!

Πρῶται ἐκδηλώσεις τῆς ἠθικότητος

Ἡ ἠθικότης, ὑπὸ τὴν ἀληθῆ ἔννοιαν τῆς λέξεως, δὲν εἶναι τὸ γεγονὸς μιᾶς ὑπάρξεως τῆς ὁποίας αἱ πράξεις εἶναι ἀπλῶς σύμφωνοι μὲ τὸν ἠθικὸν νόμον· εἶναι ὁ χαρακτήρ ἑνὸς προσώπου τὸ ὅποιον σκοπίμως καὶ διότι τὸ θέλει, ὑπακούει εἰς τὸν νόμον καὶ ἐκτελεῖ ἐν γνώσει πράξεις τὰς ὁποίας κρίνει καλὰς.

Πρέπει νὰ πιστεύη τις ὅτι τὸ παιδί εἶναι ἀπολύτως ξένον εἰς τὴν οὕτω νοουμένην ἠθικότητα; Μερικὰ γεγονότα φαίνονται ὅτι ἀποδεικνύουν τὸ ἀντίθετον.

«Ὅλαι αἱ λεπτότητες τοῦ ἠθικοῦ αἰσθήματος, λέγει ὁ Egger, δὲν εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἀγωγῆς καὶ τὸ προνόμιον μιᾶς προκεχωρημένης ἡλικίας. Ἐπὶ παραδείγματι, τὸ ἐνστικτικὸν τῆς μεταμελείας καὶ τῆς ἐπανορθώσεως ἀναφαίνεται εὐχαρίστως παρὰ τῷ παιδίῳ μετὰ τὰς μικρὰς ἀνταρσίας τῆς βουλήσεως. Τὸ παιδί εἶναι φαιδρότερον μόνον κατόπιν ἀπὸ τὰς

θυέλλας αὐτάς. Νομίζομεν ὅτι βλέπομεν παρ' αὐτῶ τὴν πρόθεσιν νὰ θέλῃ νὰ λησμονηθῆ ἢ λύπη τὴν ὁποίαν ἐπροξένησε μὲ τὰ πείσματά του».

Ὁ Régez, κατὰ τὸν Ἰταλὸν φιλόσοφον Ferri, ἀναφέρει τὸ γεγονός ἐνὸς κορασίου 5 ἐτῶν, τὸ ὁποῖον ἀφοῦ ἐπληνέθη ἀπὸ τὴν μητέρα του, τῆς ἔλεγε: «Μαμά, θὰ ἤθελα νὰ σᾶς εὐχαριστήσω ἀκόμη περισσότερον, θὰ ἤθελα πάντοτε νὰ εἶμαι καλή· ἀλλὰ εἶπέ μου, διατί δὲν ἠμπορῶ νὰ εἶμαι πάντοτε καλή;»

Ἐν γεγονὸς πειστικώτερον ἀκόμη εἶναι αὐτοῦ τοῦ παιδιοῦ τοῦ ἀναφερομένου ὡσαύτως ὑπὸ τοῦ Régez, τὸ ὁποῖον δὲν ἐθεώρει ὅτι ἐτιμωρεῖτο ἀρκετὰ δι' ἓνα σφάλμα τὸ ὁποῖον εἶχε διαπράξει καὶ τὸ ὁποῖον ἐξεδήλωνε, μὲ ἓν εἶδος αὐτομάτου αἰσθήματος δικαιοσύνης, τὴν θέλησίν του νὰ διορθωθῆ.

Ἄγωγὴ τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως

Ἐπάρχουν λοιπὸν εἰς αὐτὴν τὴν φύσιν σπέρματα ἠθικότητος. Πράγματι θὰ ἦτο ἀδύνατον νὰ ὑποβάλωμεν τὴν ιδέαν τοῦ καλοῦ ἐὰν τὸ λογικὸν δὲν περιεῖχε τὴν ἀρχὴν αὐτοῦ.

«Τὸ παιδί φέρει ἐν ἑαυτῷ τὸν ἠθικὸν νόμον κατ' ἀρχὰς ἐν ἀγνοίᾳ του καὶ τρόπον τινὰ ἐν καταστάσει λανθανούσῃ. Ἐπειτα βαθμηδὸν ἀπαλλάσσεται ὁ νόμος οὗτος, ἐξέρχεται ἀπὸ τὰ μυστηριώδη βάθη τῆς συνειδήσεως, κάμνει αἰσθητὴν τὴν παρουσίαν του μὲ ἀνασκιρτήσεις ἀφώνους, ἔπειτα λαμβάνει φωνὴν καὶ ὀμιλεῖ· ἐπιτάσσει, σημαίνει τὴν θέλησίν του μὲ διαταγὰς ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον σαφεῖς, ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον ἐπιμόνους καὶ τέλος, ὅταν παραγνωρισθῆ, μὲ αὐτὴν τὴν ἀκαθόριστον ὀδύνην, τὴν ἄλλοτε ἀφωνοῦν καὶ ἄλλοτε ὀξεῖαν καὶ κausτικὴν, ἢ ὁποῖα καλεῖται τύψις» (Vessiot).

Ἀσφαλῶς ἡ φυσικὴ ἐξέλιξις τοῦ ἀτόμου τείνει ἀφ' ἑαυτῆς νὰ παράγῃ τὰς ἠθικὰς ἐννοίας. Ἄλλ' ὁ παιδαγωγὸς δύναται νὰ βοηθήσῃ αὐτὴν τὴν ἀνάπτυξιν. Πρὸς τοῦτο χρειάζεται 1ον νὰ ἀσκῆ τὸ παιδί νὰ κρίνῃ

πράξεις ἄλλων· εἰς διηγήσεις ἀκριβεῖς καὶ συναρπαστικὰς νὰ τοῦ παρουσιάσῃ ἀνθρώπους οἱ ὅποιοι ἔκαμαν καλὰ ἢ ἄσχημα, νὰ τοῦ ζητῇ νὰ ἀποφαίνεται ἐπὶ τῶν ἀρετῶν καὶ κακιῶν τοῦ ἄλλου, νὰ τὸ καλῇ νὰ ἐκφέρῃ τοὺς λόγους διὰ τοὺς ὁποίους αὐτὴ μὲν ἢ πρᾶξις τοῦ φαίνεται καλή, ἐκείνη δὲ κακή· 2ον νὰ ἀφήνῃ τὸ παιδί νὰ ἐκτελῇ ἐπὶ προσωπικῇ του εὐθύνη τὰς πράξεις τὰς ὁποίας τοῦ ὑπαγορεύει ἢ ἀτομικῇ του πρωτοβουλία, νὰ τὸ συνηθίσῃ ἀπὸ ἐνωρίς νὰ ἀποφασίσῃ μόνον του καὶ νὰ ἀποκτᾷ οὕτω τὸ αἶσθημα τῆς εὐθύνης του, νὰ τοῦ παρέχῃ συχνὰς εὐκαιρίας νὰ ὑπερισχύσῃ τῶν ροπῶν του καὶ νὰ νικᾷ τὰ κακὰ ἔνστικτά του.

Πρέπει, μὲ ἄλλα λόγια, τὰ ἀναφερώμεθα, ὅσον τὸ δυνατόν ἐνωρίτερον εἰς τὴν πείραν τοῦ παιδιοῦ. Αἱ ἠθικαὶ ἔννοιαι δὲν δύνανται νὰ μεταβιβασθοῦν ἔξωθεν ὅπως αἱ γεωμετρικαὶ ἀλήθειαι· ὀφείλουσιν αὐταὶ νὰ ἀπορρέουσιν αὐτομάτως ἀπὸ τὴν ἀτομικὴν σκέψιν καὶ τὰ ἐσωτερικὰ αἰσθήματα. Ἡ συνείδησις θὰ ἀργῇ νὰ ἀναφαίνεται εἰς παιδιὰ τὰ ὁποῖα δὲν ἔχουσιν ἐθισθῆ οὔτε νὰ ἐνεργοῦν μόνον τῶν οὔτε νὰ κρίνουν τὰς πράξεις τῶν ἄλλων.

«Τὸ παιδί, λέγει ὁ Vessiot, φέρει ἐν ἑαυτῷ τὸν κανόνα τῆς διαγωγῆς του, πρέπει διὰ τοῦτο νὰ τὸ μάθωμεν νὰ τὸν ἀναζητῇ ἐν ἑαυτῷ καὶ ὅταν ὁ διδάσκαλος διατάσῃ, πρέπει νὰ φροντίσῃ νὰ καθιστᾷ κατανοητὸν ὅτι δὲν ὀμιλεῖ ἀφ' ἑαυτοῦ, ἀλλ' ἐν ὀνόματι τοῦ ἠθικοῦ νόμου ὁ ὁποῖος εἶναι χαραγμμένος εἰς τὴν καρδίαν τοῦ παιδιοῦ καὶ τοῦ ὁποίου αὐτὸς δὲν εἶναι παρὰ ἡ ἡχὴ καὶ ὁ διερμηνεὺς. Νὰ ὀδηγῇ τὸ παιδί νὰ φέρεται ἐν τῇ ἀπουσίᾳ τῶν διδασκάλων του καὶ ὅλων ὅσοι ἔχουσιν τὸ δικαίωμα νὰ τὸ ἀναγκάζουσιν νὰ κάμνῃ καλὰ καὶ νὰ τὸ τιμωροῦσιν ὅταν κάμνῃ ἄσχημα, ὅπως θὰ ἐφέρετο ἐπὶ παρουσίᾳ των· νὰ λάβῃ τὸ ἐν ἑαυτῷ ἔρεισμα ἐναντίον τοῦ ἑαυτοῦ του, νὰ τὸ κάμῃ νὰ βλέπῃ ὅτι δύναται νὰ κατευθύνεται ἄνευ ξένης βοήθειας καὶ νὰ τὸ ὀδηγῇ ἀσυναισθήτως εἰς τὸ νὰ μὴ ἔχῃ ἀνάγ-

κην αὐτῆς τῆς ἐξωτερικῆς καθοδηγήσεως : ἰδοὺ ἡ ἀληθὴς μέθοδος τῆς ἀγωγῆς».

Πρέπει, μὲ ἄλλους λόγους, κάθε ἠθικὴ ἀρχὴ διδασκομένη εἰς τὰ παιδιὰ νὰ εἶναι ἐνδομύχως συνδεδεμένη, ὅπως ἔλεγεν ὁ Pestalozzi, «*μὲ μίαν πείραν ἔμφυτον καὶ εὐαίσθητον, ἡ ὁποία διακρίνει τὰ παιδιὰ*».

Δυσκολίαι αὐτῆς τῆς ἀγωγῆς

Ἐπάρχει τόση μεγάλη ἀπόστασις μεταξὺ τῆς φυσικῆς καταστάσεως τοῦ παιδιοῦ, ἐξαιρετικῶς εὐαίσθητου πρὸς τὴν εὐχαρίστησιν καὶ τὸ συμφέρον του, καὶ τῆς κανονικῆς καταστάσεως μιᾶς πεφωτισμένης συνειδήσεως, ὥστε θὰ ἔπρεπε ν' ἀπελπισθῶμεν ἐκ πρώτης ὄψεως διὰ τὴν ἐπιτυχίαν καὶ νὰ θεωρήσωμεν ἀδύνατον τὴν ἐξέλιξιν ἡ ὁποία ὁδηγεῖ τὸ πνεῦμα εἰς τὴν κατανόησιν τοῦ καλοῦ.

Ἄλλ' ἡ φύσις μᾶς ἔχει ἐξοικονομήσει εἰς αὐτὸ τὸ λεπτὸν ἔργον ἰσχυρὰ βοηθήματα. Καὶ ἐὰν εἶναι δύσκολον νὰ ὑποβάλωμεν εἰς τὸ παιδί τὴν ἀφηρημένην ἰδέαν τοῦ καθήκοντος, εἶναι πολὺ εὐκολώτερον νὰ τὸ συνηθίσωμεν νὰ ἐκτελῇ πρακτικῶς μερικὰ καθήκοντα.

Ὅταν πρὸ παντὸς πρόκειται περὶ καθήκοντος πρὸς τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους, τὸ παιδί θὰ βοηθηθῇ ἀπὸ τὰ φυσικὰ αἰσθήματά του συμπαθείας καὶ εὐμενείας καὶ ἀπὸ τὴν πρακτικὴν ἐκτέλεσιν αὐτῶν τῶν καθηκόντων θὰ ἀπορρεύσῃ ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἡ ἰδέα τοῦ καθ' ἑαυτὸ καθήκοντος.

«*Ἀπὸ τὰς πρώτας κινήσεις τῆς καρδίας, ἀνακράζει ὁ Rousseau, ὑψοῦνται αἱ πρώται φωναὶ τῆς συνειδήσεως· ἀπὸ τὰ αἰσθήματα ἀγάπης καὶ μίσους γεννῶνται αἱ πρώται ἔννοιαι τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ· δικαιοσύνη καὶ καλωσύνη δὲν εἶναι μόνον λέξεις ἀφηρημέναι, καταληπτὰ ὑπὸ τῆς νοήσεως, ἀλλὰ πραγματικαὶ στοργαὶ τῆς ὑπὸ τοῦ λογικοῦ φωτισμένης ψυχῆς».*

Αἱ ἀρεταὶ αἱ σχετικαὶ μὲ τὰ ἀτομικὰ καθήκοντα

θὰ ἀποκτῶνται δυσκολώτερον· ἀλλὰ καὶ ἐδῶ τὰ φυσικὰ αἰσθήματα, ἡ φιλοτιμία, τὸ αἶσθημα τοῦ χρησίμου θὰ προστρέξουν εἰς βοήθειαν τῆς φυσικῆς ἀγωγῆς. Δὲν εἶναι ποσῶς ἀπηγορευμένον νὰ δεῖξωμεν εἰς τὸ παιδί ὅτι τὸ συμφέρον του καὶ τὸ καθῆκον του συμφωνοῦν διὰ νὰ τοῦ ἐπιβάλλουν νὰ μετριάσῃ τὰς ἐπιθυμίας του, νὰ ἀντισταθῇ εἰς τὰς κακὰς ὁρμάς του.

Ἄλλὰ πρὸ παντὸς καὶ εἰς ὄλα τὰ στάδια τοῦ ἠθικοῦ βίου, τὸ παράδειγμα θὰ εἶναι ὁ μέγας διδάσκαλος: πρὸ τοῦ νὰ ἐπιβάλωμεν τὸν ἠθικὸν νόμον εἰς τὴν ὑπακοὴν τοῦ παιδιοῦ, ὡς κανόνα ὁ ὁποῖος ἐπιτάσσει, πρέπει νὰ τοῦ τὸν προτείνωμεν εἰς μίμησιν, ὡς παράδειγμα τὸ ὁποῖον παρεισάγεται. Τὸ παιδί πρὸ παντὸς εἶναι μιμητῆς καὶ τὸ μέγα μυστικὸν τῆς ἠθικῆς ἀγωγῆς εἶναι νὰ ἡξεύρῃ νὰ ἐπωφελῆται ἀπ' αὐτὸ τὸ ἐνστικτον. Ἄς μὴ λησμονῶμεν ὅτι τὸ ὠραιότερον ἴσως βιβλίον τῆς θρησκευτικῆς ἠθικῆς εἶναι τὸ ἐπιγραφόμενον «*Ἡ Μίμησις τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ*».

Δύναμις τοῦ ἐνστίκτου τῆς μιμήσεως παρὰ τῷ παιδίῳ

Ἡ δύναμις τοῦ ἐνστίκτου τῆς μιμήσεως εἰς τὸ παιδί προέρχεται ἀπὸ διαφόρους λόγους καὶ ἐν πρώτοις ἀπὸ τὴν ἄγνοιάν του. Μὴ ἔχον ἀκόμη εἰς τὴν διάθεσίν του παρὰ ὀλίγας μόνον γνώσεις καὶ πολὺ πτωχὸν κεφάλαιον ἰδεῶν τὸ παιδί εἶναι εἰς τὴν διάκρισιν τῶν ἀντιλήψεων αἱ ὁποῖαι τὸ προκαλοῦν ἀπὸ παντοῦ. Ἡ εὐστροφος καὶ ἐλευθέρρα ἀπὸ ἀπασχολήσεις σκέψεις του ἀνταποκρίνεται εἰς τὴν πρόκλησιν τῶν ἐξωτερικῶν εἰκόνων καὶ ἀκολουθεῖ ἄνευ ἀντιστάσεως τὸ ρεῦμα εἰς τὸ ὁποῖον τὴν ὠθοῦν αἱ ἐντυπώσεις αἱ ὁποῖαι ἐπιδροῦν ἐπ' αὐτῆς.

Ἐξ ἄλλου τὸ παιδί εἶναι ἀδύνατον· στερεῖται προσωπικότητος. Ἐχει ἀνάγκην νὰ δράσῃ, ἀλλ' ἡ θέλησις του δὲν ὑφίσταται ἀκόμη. Ἀνίκανον νὰ δράσῃ καθ' ἑαυτὸ, ἐνεργεῖ σύμφωνα μὲ ὅ,τι βλέπει νὰ κά-

μουν οί ἄλλοι. Ἡ ἀδυναμία του εἶναι ἡ πρωταρχική αἰτία τῆς μιμητικῆς διαθέσεως του.

Ἡ συμπάθεια εἶναι μία ἄλλη ἀρχική αἰτία τοῦ ἐνστίκτου τῆς μιμήσεως. Ἐχομεν ὅλοι μας μίαν μυστικήν κλίσιν νά συμφωνῶμεν εἰς τὰ αἰσθήματά μας καί τὰς πράξεις μας μέ τοὺς ἀνθρώπους οἱ ὅποιοι μᾶς περιβάλλουν καί ἰδιαιτέρως μέ ἐκείνους τοὺς ὁποίους ἀγαπῶμεν. Τὸ νά ἀγαπῶμεν τινα εἶναι ὡς νά θέλωμεν νά τοῦ ὁμοιάσωμεν.

Τὸ παιδί τὸ ὁποῖον αἰσθάνεται πλέον ζωηρὰν ἀγάπην πρὸς τοὺς συμμαθητάς του ἄγεται φυσικὰ εἰς τὸ νά τοὺς μιμῆται. Ὅσον περισσότεραι αἰτίαι συμπαθείας, ἀναλογίας ὄρων ζωῆς καί ἡλικίας ὑπάρξουν, τόσον τὸ ἐνστικτον τῆς μιμήσεως θά ἐκδηλωθῆ δυνατώτερον.

Ἄς προσθέσωμεν τέλος ὅτι εἰς τὴν μίμησιν, ὅσαν δουλοπρεπῆς καί ἄν δύναται νά φανῆ, ὑπάρχει ἐνίστε ὡς μία ἀπαρχὴ ὁρμῆς τῆς ἐλευθερίας τοῦ παιδιοῦ, τῆς ἐπιθυμίας του πρὸς τὸ ἰδανικόν. Τὸ παιδί θέλει νά ὑψωθῆ ὑπὲρ ἑαυτοῦ καί αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος διὰ τὸν ὁποῖον αὐτοὶ πού θά μιμηθῆ, κατὰ προτίμησιν, μετὰ τοὺς συμμαθητάς του εἶναι οἱ ἀνώτεροί του καί οἱ διδάσκαλοί του.

«Ὅλοι οἱ ἄνθρωποι, λέγει ὁ Gauthey, ἔχουν μίαν ροπὴν πρὸς τὴν μίμησιν, ἀλλὰ τὴν ροπὴν αὐτὴν παρατηροῦμεν ἰδίως εἰς τὸ παιδί. Μὴ ἔχον ἤδη τὸ παιδί ἐκδηλωμένην ἀτομικότητα καὶ χαρακτῆρα ἰσχυρὸν δὲν ἐπαρκεῖ εἰς ἑαυτό. Ὑποχωρεῖ εὐκόλως εἰς μίαν ξένην παρόρμησιν. Τὰ ἄτομα γὰρ ὅποια τὸ περιβάλλον ἐπιδρῶν ἐπ' αὐτοῦ περισσότερον ἀπὸ ὅ,τι αὐτὸ ἐπιδρᾷ ἐπ' αὐτῶν καὶ εὐχαρίστως συμμορφοῦται πρὸς τὸ παράδειγμα τὸ ὁποῖον τοῦ δίδουν, πρὸ πάντων ὅταν εἶναι μεγαλύτεροι κατὰ τὴν ἡλικίαν, ἰσχυρότεροι, ἐπιτηδεότεροι καὶ ἐμπειρότεροι αὐτοῦ».

Τὰ ἱστορικὰ παραδείγματα

Ἐάν ἀληθεύῃ ὅτι οὐδεμία πράξις μας εἶναι χαμένη δι' ἡμᾶς αὐτούς, ὅτι καθεμία πράξις μας καλὴ ἢ κακὴ, ἔχει τὴν ἀπήχησίν της εἰς τὴν μέλλουσαν διαγωγὴν μας καὶ συμβάλλει εἰς τὸ νὰ διευθύνῃ πρὸς τὸ καλὸν ἢ τὸ κακὸν τὸν ροῦν τῆς ζωῆς μας, εἶναι ἐπίσης ἀναμφισβήτητον ὅτι αἱ πράξεις τῶν ἄλλων ἀνθρώπων, ἐκείνων οἱ ὁποῖοι προηγήθησαν ἡμῶν ἐπὶ τῆς γῆς αὐτῆς, ὅπως καὶ ἐκείνων οἱ ὁποῖοι ζοῦν πέριξ ἡμῶν, ἄσκοοι ἐπὶ τοῦ χαρακτῆρος μας, ὅσον ὀλίγον χρόνον καὶ ἂν εἶναι παροῦσαι εἰς τὴν φαντασίαν μας, μίαν ἐπιρροὴν βαθεῖαν. Τὸ παρελθὸν ἀκτινοβολεῖ ἐπὶ τοῦ παρόντος. Αἱ ἐκλιποῦσαι ψυχαὶ ἀναζοῦν εἰς τὰς ψυχὰς τῶν νέων γενεῶν. Τὰ παραδείγματα τῶν ἀρχαίων διαπλάσσουν τὰ πνεύματα τῶν νεοελθόντων εἰς τὴν ζωὴν καί, ὡς ἐλέχθη, «οἱ νεκροὶ κυβερνοῦν τοὺς ζωντανούς».

Ἄς περιβάλωμεν λοιπὸν τὸ παιδί μὲ πᾶν ὅτι ἡ ἱστορία προσφέρει ὠραῖον καὶ εὐγενὲς δίδαγμα. Ἄς κάμωμεν νὰ εἰσδύσουν μέσα του, διὰ διηγήσεων, διὰ ζωγραφῶν, αἱ ἀρεταὶ αἱ ὁποῖαι ἐκόσμησαν τοὺς προγόνους του.

«Διὰ τὸ μεγαλεῖον τῆς ζωῆς, λέγει ἕνας Ἄγγλος παιδαγωγὸς (ὁ Blackie), τίποτε δὲν εἶναι τόσον σπουδαῖον ὅσον μία φαντασία πλήρης ἡρωϊκῶν ἀναμνήσεων. Δὲν ὑπάρχει ἀσφαλεστέρα μέθοδος διὰ νὰ γίνω καλός, διὰ νὰ γίνω ἴσως μέγας, ἀπὸ τοῦ νὰ συναναστραφῶ μεγάλους καὶ καλοὺς ἀνθρώπους. Δὲν ὑπάρχει διδαχὴ ἰσαξία τοῦ παραδείγματος ἐνὸς μεγάλου ἀνδρός. Στραφῆτε, νεαραὶ φαντασίαι, πρὸς τὰς εὐγενεῖς αὐτὰς στοὰς τῶν μεγάλων ἀνδρῶν, πρὸς τὸ πάνθεον αὐτὸ τῶν ἡρωϊκῶν ψυχῶν ὅλων τῶν χρόνων καὶ ὅλων τῶν τόπων. Θὰ αἰσθανθῆτε ἑαυτὰς παρακινουμένας εἰς τὸ καλὸν καὶ θὰ ἐρρυθριᾶτε νὰ διαπράξετε μίαν χαμέρπειαν ὑπὸ τὰ βλέμματα αὐτῆς τῆς στρατιᾶς τῶν μεγάλων μαρτύρων».

Ἀσφαλῶς δὲν πρόκειται ἕκαστον μαθητὴν νὰ καταστήσωμεν καὶ ἕνα ἥρωα· αἱ εὐκαιρίαι νὰ γίνῃ

κανείς ήρωας είναι σπάνια. Ἄλλὰ δὲν πρέπει νὰ φοβούμεθα νὰ παρουσιάζωμεν εἰς τὰ παιδιὰ ἔν ἠθικὸν ἰδεῶδες πολὺ ὑψηλόν. Αὐτὸς τὸν ὁποῖον θὰ καταστήσωμεν ἱκανὸν νὰ εἶναι ἠρωϊκὸς εἰς μίαν ἐπίσημον περίστασιν, θὰ εἶναι ἀσφαλέστερα ἐνάρετος εἰς ὄλας τὰς περιστάσεις τῆς ζωῆς. Ἄς ἐξοικειώσωμεν λοιπὸν τὸ πνεῦμα τὸ ὁποῖον πρόκειται νὰ ἠθικοποιήσωμεν «*μὲ τὸν εἰς σάρκα καὶ ὀστέα ἀνθρώπινον ἠρωϊσμόν, ὡς τὸν ἀναπαριστᾷ μία καλὴ ἐκλογή βιογραφιῶν*» (*Blanchie*).

Ἐξ ἄλλου ἡ ἱστορία ἐπιφυλάσσει, διὰ νὰ προβάλῃ, εἰς μίμησιν εἰς ἐκείνους πού τὴν μελετοῦν, πληθὸς παραδειγμάτων οἰκείων καὶ ἀπλῶν ἀρετῶν, προσιτῶν εἰς ὄλους. Οἱ βίοι τοῦ Πλουτάρχου, διὰ νὰ μὴ ἀναφέρωμεν παρὰ μόνον αὐτὸν τὸν συγγραφέα, περιέχουν θησαυρὸν ὥραιων ὑποδειγμάτων ἀπὸ τὰ ὁποῖα δύναται ὅλοι νὰ ἐπωφεληθοῦν καὶ τὰ ὁποῖα εἶναι, ὅπως ἐλέχθη: «*Τὸ καθ' ἑαυτὸ ὑλικὸν ἀπὸ τὸ ὁποῖον θὰ ἀποτελεῖται πάντοτε κάθε ἠθικὴ δύναμις*».

Τὰ ζωντανὰ παραδείγματα

Ἄλλ' ὑπάρχει κάτι τὸ ὁποῖον ἀξίζει περισσότερον ἀπὸ τὸ παράδειγμα τοῦ παρελθόντος, εἶναι ἡ συναστροφή τῶν ζωντανῶν. Τὸ παιδί μιμεῖται κατὰ προτίμησιν ὅσους βλέπει, ὅσους συναναστρέφεται. Αἱ ὥραιότεραι ἱστορικαὶ διηγήσεις εἶναι ψυχραὶ παραβαλλόμεναι πρὸς τὸ πραγματικὸν καὶ παρὸν παράδειγμα μιᾶς ἐναρέτου ζωῆς. Ὁ τίμιος ἄνθρωπος δὲν βεβαιώνει μόνον τὴν ἰδικὴν του ἀρετὴν, ἀλλὰ συμβάλλει εἰς τὴν ἀρετὴν τῶν ἄλλων διὰ «*τῆς μαγνητικῆς ἐπιδράσεως*» τὴν ὁποῖαν σκορπίζει γύρω του, παντοῦ, ὅπου περνᾷ, διὰ τῆς εὐεργετικῆς ἀκτινοβολίας τῶν ἠθικῶν του ἰδιοτήτων. Ὑπάρχει μετάδοσις τοῦ καλοῦ, ὅπως ὑπάρχει μετάδοσις τοῦ κακοῦ καὶ τῆς ἀσθενείας.

Μερικαὶ ἀπὸ τὰς καλυτέρας ψυχὰς τοῦ κόσμου τούτου ἀπέκτησαν τὴν ἠθικὴν των ὑπεροχὴν ὀλιγώτε-

ρον διὰ μιᾶς προσπαθείας τῆς βουλήσεώς των παρὰ διὰ μιᾶς φυσικῆς μιμήσεως τῶν τιμίων ἀνθρώπων οἱ ὁποῖοι τοὺς περιέβαλλον. Πόσαι οἰκογένειαι ὑπάρχουν ὅπου ἡ ἀρετὴ εἶναι μία παράδοσις, μία κληρονομία μεταβιβαζομένη ἀπὸ τοὺς γονεῖς εἰς τὰ τέκνα· τόσον ἀσφαλῶς, τόσον ἀπ' εὐθείας, ὅσον καὶ μία περιουσιακὴ κληρονομία! Ὁ Μᾶρκος Αὐρήλιος, ὁ σοφὸς αὐτοκράτωρ τῆς Ρώμης, διηγεῖται εἰς τὰς «Σκέψεις» του ὅτι ἦτο ὑπόχρεως εἰς πολλὰ πρόσωπα τῆς οἰκογενείας του διὰ μερικᾶς ἀπὸ τὰς καλυτέρας ἀρετᾶς του :

«Ἀπὸ τὸν πάππον μου, λέγει, ἔμαθα τὴν ὑπομονήν. Ὁ πατήρ μου μὲ ἔμαθε τὴν μετριοφροσύνην. Εἰς τὴν μητέρα μου ὀφείλω τὸν οἶκτον».

Εὐτυχεῖς οἱ ἄνθρωποι οἱ ὁποῖοι, ὅπως ὁ Μᾶρκος Αὐρήλιος, ἀναπνέουν ἀπὸ τῆς γεννήσεώς των μίαν ἀτμόσφαιραν ἀρετῆς καὶ διὰ τὰς ἀποκτήσουν καλὰ ἦθη, δὲν ἔχουν παρὰ τὰς ἀφεθοῦν εἰς τὰς γλυκείας καὶ εὐκόλους παρορμήσεις τοῦ παραδείγματος!

«Ἀπὸ ὅλους τοὺς τρόπους ποὺ ἠμποροῦμεν νὰ χρησιμοποιήσωμεν διὰ τὰς ἐκπαιδεύσωμεν τὰ παιδιὰ (Locke), διὰ τὰς διαμορφώσωμεν τὰ ἦθη των, ὁ ἀπλούστερος, ὁ εὐκολώτερος, ὁ ἀποτελεσματικώτερος, εἶναι νὰ θέσωμεν πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν των παραδείγματα πραγμάτων τὰ ὁποῖα θέλομεν νὰ κάμουν ἢ νὰ ἀποφύγουν. Δὲν ὑπάρχουν λέξεις, ὅσον ἰσχυραὶ καὶ ἂν εἶναι, αἱ ὁποῖαι νὰ τοῖς δίδουν τὴν ἰδέαν τῶν ἀρετῶν καὶ τῶν κακιῶν τόσον καλὰ ὅσον θὰ κάμουν αἱ πράξεις τῶν ἄλλων ἀνθρώπων αἱ ὁποῖαι τοῖς παρουσιάζουν τὴν εἰκόνα αὐτῶν τῶν ἀρετῶν καὶ κακιῶν. Τίποτε δὲν εἰσδύει τόσον ἀθορύβως καὶ τόσον βαθειὰ εἰς τὸ πνεῦμα τῶν ἀνθρώπων ὅσον τὸ παράδειγμα».

Τὰ παραδείγματα καὶ τὰ παραγγέλματα

Δὲν θὰ ἔπρεπε ἐν τούτοις νὰ φαντασθῶμεν ὅτι τὸ παράδειγμα, τὸ ὁποῖον εἶναι παράγγελμα ἐν πράξει.

μᾶς ἀπαλλάσσει ἀπολύτως τῆς ὑποχρέωσης νὰ διδάσκωμεν εἰς τὸ παιδί καὶ ἀφηρημένα παραγγέλματα. Καλὸν εἶναι νὰ παρουσιάζωμεν εἰς τὸ παιδί ὑπὸ μίαν μορφήν καθαρὰν καὶ ἐκφραστικὴν τὰ κυριώτερα ἀξιώματα τοῦ καθήκοντος, νὰ τροφοδοτοῦμεν τὴν μνήμην του μὲ ὠραία ἠθικὰ κείμενα. Πάντοτε παροῦσαι εἰς τὴν φαντασίαν αἱ συνταγαὶ αὐταὶ θὰ μᾶς στηρίξουν κατὰ τῶν πειρασμῶν τῆς ἡδονῆς, κατὰ τῶν σοφισμάτων τοῦ πάθους: θὰ μᾶς προφυλάξουν ἐν ἀνάγκῃ ἀπὸ μυρίας λιποψυχίας.

«Εἶναι καλόν, λέγει ὁ Blackie, νὰ φέρωμεν μαζί μας, ὡς μίαν ἱερὰν καὶ ἐξαγνιστικὴν ἐπίδρασιν, ἐν ὑψηλὸν ἰδανικὸν τῆς ζωῆς, ἐκπεφρασμένον ὑπὸ μίαν μορφήν ἐνεργητικὴν καὶ ζωηράν. Οἱ δεισιδαίμονες φέρουσιν ἐπὶ τῆς καρδίας ἐν φυλακτὸν. Σεῖς ἔχετε ἐντὸς τῆς ἰδικῆς σας ἕνα θησαυρὸν ἀγίων λόγων, καὶ θὰ εἰσθε περισσότερον ὀπλισμένοι κατὰ τοῦ κακοῦ ἀπὸ ἕνα ἀπόλυτον μονάρχην εὐρισκόμενον ὀπισθεν τῶν ἀπειλητικῶν λογῶν τῶν σωματοφυλάκων του. Τοιοῦτους λόγους θὰ εὔρετε εἰς ἅπειρα μέρη, εἰς τὰ ἱερὰ βιβλία τῶν Ἰνδῶν, εἰς τὸν Πλάτωνα, τὸν Ἐπίκτητον, εἰς τὴν Παλαιὰν καὶ Καινὴν Διαθήκην».

Δὲν πιστεύομεν πλέον σήμερον εἰς τὴν μαγικὴν ἰδιότητα τῶν λόγων, ἀλλὰ ποῖος δὲν ἠξεύρει ἐν τούτοις ἐξ ἰδίας πείρας τί δύναται, εἰς μίαν στιγμὴν ἠθικῆς κρίσεως, ἢ αἰφνιδίως ἀνακύπτουσα ἰδέα ἐνὸς γνωμικοῦ, ἐνὸς κανόνος συμπεριφορᾶς, πρὸ πάντων ἕαν μὲ αὐτὸ τὸ ἀπόφθεγμα συνδέεται ἢ ἀνάμνησις ἐκείνου ἢ ἐκείνης ποῦ μᾶς τὴν μετέδωκεν, ἢ εἰκὼν τῆς μητρός, τοῦ πατρός, τοῦ σεβαστοῦ διδασκάλου;

Πράγματι, εἶναι ἀνάγκη, διὰ νὰ εἶναι ἀποτελεσματικὸν ἐν ἀπόφθεγμα, νὰ εἰσδύη βαθεῖα εἰς τὴν ψυχὴν· νὰ μὴ μένη μόνον εἰς τὰ χεῖλη καὶ τὴν μνήμην· νὰ καταστή, οὕτως εἰπεῖν, ζῶν μέρος τῆς συνειδήσεως. Νὰ μὴ ἀρκούμεθα εἰς μίαν ψευδῆ ἠθικότητα στηριζομένην ἐπὶ ἀποφθεγμάτων τῶν βιβλίων.

«Τί θὰ ἐσκεπτόμεθα, λέγει εὐφωῶς ὁ Πλούταρχος,

δι' ἓνα ἄνθρωπον ὁ ὁποῖος, ἀφοῦ ἐπῆγε νὰ δανεισθῆ ἢ φωτιά ἀπὸ τὸν γείτονά του καὶ ἤρρε ἀναμμένην τὴν ἐστίαν θὰ ἔμενε νὰ ζεσταθῆ ἐκεῖ, χωρὶς νὰ σκεφθῆ πλέον νὰ ἐπιστρέφῃ εἰς τὴν οἰκίαν του.»

Εἶναι ἡ εἰκὼν τοῦ ἀνθρώπου ὁ ὁποῖος θὰ ἤρκεῖτο νὰ ἀπαγγέλλῃ ἠθικοὺς λόγους, τοὺς ὁποίους ἔχει μάθει καλῶς, ὁ ὁποῖος, διὰ νὰ εἶναι βέβαιος ὅτι συμπεριφέρεται καλῶς, θὰ συνεβουλευέτο πάντοτε ἔν βιβλίον, ἔν οἰονδήποτε εὐαγγέλιον, καὶ ὁ ὁποῖος δὲν θὰ ἤξευρε νὰ ἀνάψῃ εἰς τὴν καρδίαν του μίαν ἔσωτερικὴν ἐστίαν εὐγενῶν ἐμπνεύσεων.

Ἡ ἀγάπη τοῦ καλοῦ

Ἐξησηκμένον καὶ μορφωμένον διὰ τῆς προσωπικῆς του πείρας, συνειθισμένον νὰ ἀντιλαμβάνεται τὰς ἰδίας του πράξεις καὶ νὰ κρίνῃ τὰς πράξεις τῶν ἄλλων, νὰ σταθμίζῃ τὰς συνεπείας των, μεμυημένον διὰ τῶν πράξεων του εἰς τὴν χαρὰν τοῦ ἐκτελεσθέντος καθήκοντος, ἐνθαρρυνόμενον ἀπὸ τὰ παραδείγματα τὰ ὁποῖα θέτομεν πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν του, βοηθούμενον ἀπὸ τὰς παροτρύνσεις καὶ τὰ ἀποφθέγματα τῶν διδασκάλων του, τὸ παιδί θὰ ὑψωθῆ βαθμηδὸν εἰς τὴν ἠθικὴν ζωὴν. Εἰς αὐτὸ τὸ περίπλοκον ἔργον διὰ τὸ ὁποῖον ὁ Βαιν εἶπεν ὅτι «οἱ πρὸς ἐκτέλεσιν ὄροι εἶναι τόσον πολυάριθμοι ὥστε μόλις δύναται τις ἀκριβῶς νὰ καταδείξῃ τὴν καλυτέραν πρὸς ἐφαρμογὴν μέθοδον», ὁ μέγας ρόλος ἀνήκει ὄχι εἰς τὰ βιβλία, ὄχι εἰς τὰ μαθήματα ἀλλὰ εἰς τὸν χαρακτῆρα τῶν γονέων ἢ τοῦ διδασκάλου. Ὁ ἠθικὸς νόμος δὲν ἠμπορεῖ νὰ εἶναι διὰ τὸ παιδί μία ἀπρόσωπος ψυχρὰ ἀφηρημένη ἔννοια· πρέπει νὰ ἐνσωματοῦται εἰς ἔν ζῶν ὄν. Ὁ πατήρ, ἡ μήτηρ ἢ ὁ διδάσκαλος παριστάνουν εἰς τοὺς ὀφθαλμοὺς τοῦ παιδιοῦ τὸν ἠθικὸν νόμον καὶ θὰ πρέπει νὰ τὸν παριστάνουν ὄχι ὡς ὄντα ἀπαθῆ καὶ ἀσυγκίνητα, ἀλλ' ὡς ζῶσαι προσωπικότητες αἱ ὁποῖαι συγκινού-

·ται εἰς τὴν θέαν τοῦ κακοῦ, αἱ ὁποῖαι εἶναι πλήρεις
·στοργῆς καὶ τρυφερότητος. Ἐάν ἡ θρησκεία ἔχη ἐπὶ
·τῆς ἀναπτύξεως τῆς ἠθικῆς μίαν τόσον βαθεῖαν ἐπί-
·δρασιν εἶναι διότι παρουσιάζει εἰς τὸ πνεῦμα τῶν
·ἀνθρώπων τὴν ἰδέαν ἐνὸς ὑπερτάτου πατρός, εὐεργέ-
·του τῆς ἀνθρωπότητος, ὁ ὁποῖος διὰ τῆς ὑπερτάτης
·θελήσεώς του ἐπιβάλλει τὴν ἀρετὴν εἰς τὰ παιδιὰ του.
·Ἡ γνῶσις τοῦ καλοῦ δὲν ἀρκεῖ· πρέπει νὰ προστεθῇ
·εἰς αὐτὴν καὶ ἡ ἀγάπη πρὸς τὸ καλόν. Καὶ μόνον
·ὅταν ἀγαπᾷ τοὺς ἐναρέτους ἀνθρώπους τοὺς ὁποίους
·τοῦ ἐπρότειναν ὡς ὑπόδειγμα, καὶ μόνον ὅταν ἀγαπᾷ
·ἐν θεῖον πρότυπον κατ' ἐξοχὴν ἐνάρετον, τὸ παιδί θὰ
·κατορθώσῃ νὰ ἀγαπήσῃ τὸ καλὸν αὐτὸ καθ' ἑαυτό.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΑ΄

Η ΒΟΥΛΗΣΙΣ, Η ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΚΑΙ ΑΙ ΕΞΕΙΣ

Ἡ γνῶσις καὶ ἡ βούλησις τοῦ καλοῦ

Ὅσον περισσότερο φωτίζομεν τὴν νοημοσύνην, τόσοσον περισσότερο ἀναπτύσσομεν τὴν ἠθικὴν συνείδησιν. Ἄρκει νὰ ρίψωμεν ἐν βλέμμα εἰς τὰ ἦθη τῶν ἀρχαίων καὶ εἰς τὰ ἦθη τῶν νεωτέρων, διὰ νὰ κρίνωμεν περὶ τῆς προόδου τὴν ὁποίαν ἐπετέλεσαν οἱ ἄνθρωποι βαθμηδὸν εἰς τὴν γνῶσιν τῶν καθηκόντων των. Κάμνουν συχνὰ τὸ κακὸν δι' ἄγνοιαν τοῦ καλοῦ. Ἐπὶ πλεόν ἡ γνῶσις τοῦ καλοῦ συνεπάγεται ἀφ' ἑαυτῆς κάποιαν δύναμιν πρὸς ὄρισμὸν τοῦ καλοῦ. Τὸ νὰ γνωρίζωμεν σαφῶς ποῦ ἔγκειται τὸ καθῆκον, ἀποτελεῖ τὸν καλύτερον ὄρον νὰ ἐκτελέσωμεν αὐτό. Ἐν τούτοις πρέπει νὰ ὁμολογήσωμεν ὅτι ἡ γνῶσις δὲν ἀρκεῖ μόνον καὶ ὅτι πρέπει νὰ προστεθῆ εἰς αὐτὴν ἡ βούλησις, ἡ ἠθικὴ δραστηριότης.

Πόσοι ἄνθρωποι ὑπάρχουν ἱκανοὶ νὰ πραγματευθοῦν θαυμάσια ὄλας τὰς ἀπόψεις τοῦ καθήκοντος καὶ οἱ ὅποιοι θὰ εἶναι ἐν τούτοις ὄχι ἐνάρετοι ἄνθρωποι· δὲν θὰ ἠμποροῦν νὰ θέλουν τὸ καλὸν τὸ ὁποῖον γνωρίζουν. Τὸ λογικὸν κρίνει τί πρέπει νὰ κάμωμεν, ἀλλ' ἡ θέλησις μόνη μᾶς κάμνει ἀποφασιστικούς νὰ τὸ ἐκτελέσωμεν. Ἡ ἀγωγή λοιπὸν τῆς θελήσεως εἶναι οὐσιῶδες μέρος τῆς ἠθικῆς ἀγωγῆς.

ἽΟρισμὸς τῆς βουλήσεως

Τὸν 18ον αἰῶνα ἡ λέξις βούλησις ἐχρησιμοποιεῖτο ἐνίοτε διὰ νὰ φανερώνη ὅλας τὰς ἱκανότητας τῆς ψυχῆς ἐκτὸς τῆς νοημοσύνης, τὰς κλίσεις, τὰς τάσεις, τὰς ἐπιθυμίας· καὶ ὁ Condillac ἔλεγε περὶ τῆς βουλήσεως ὅτι «περιέχει ὅλας τὰς ἐνεργείας αἱ ὁποῖαι γεννῶνται ἀπὸ τὴν ἀνάγκην». Εἰς τὴν σύγχρονον ψυχολογίαν ἡ σημασία τοῦ ὄρου «βούλησις» εἶναι καλύτερον καθωρισμένη καὶ ἡ βούλησις ἢ ἡ δύναμις τοῦ νὰ ἐκτελέσωμεν ὅ,τι θέλομεν, σημαίνει καθαρὰ τὴν δύναμιν τὴν ὁποῖαν ἔχει ἡ ψυχὴ νὰ ἀποφασίζῃ ἐνσυνειδήτως καὶ περισκεμμένως, αὐτομάτως καὶ ἐλευθέρως, μίαν πρᾶξιν τῆς ἐκλογῆς της.

ἽΗ βούλησις παρὰ τῷ παιδίῳ

ἽΗ οὕτως ἐννοουμένη βούλησις εἶναι, ὅπως καὶ τὸ λογικόν, ἴδιον τοῦ ἀνθρώπου. ώΟ ἄνθρωπος μόνος, ἐν τῇ πλήρει ἀσκήσει τῶν ἱκανοτήτων του, εἶναι ἱκανὸς νὰ βούλεται. ώΑναμφιβόλως τὸ ζῶον, τὸ παιδί, ἀποφασίζουν μόνον των, ἐνεργοῦν καὶ ἐκ κακῆς χρήσεως τῶν λέξεων· ἡ γλῶσσα ὀνομάζει θέλησιν τὴν ἀρχὴν αὐτῶν τῶν ἀποφάσεων καὶ αὐτῶν τῶν πράξεων. ώΑλλ' αὐτὴ ἢ ἄνευ σκέψεως δύναμις τοῦ νὰ ἀποφασίζῃ καὶ ἐνεργῇ τὸ παιδί δὲν εἶναι παρὰ πρόσχημα βουλήσεως. Τὸ παιδί εἶναι ἐθελοντῆς (volontaire) δὲν ἔχει θέλησιν. Εἰς τὸ παιδί καθὼς καὶ εἰς τὸ ζῶον, ἡ πρᾶξις, ὅσον αὐτόματος καὶ ἄν εἶναι, δὲν εἶναι κυρία ἑαυτῆς. Προκαλουμένη ἀπὸ τὴν τυφλὴν ἐπιθυμίαν, ἀπὸ τὴν ἀκαταμάχητον ἀνάγκην, ἀπὸ ἀχαλίνωτον ἰδιοτροπίαν δὲν κρατεῖ ἑαυτῆς, δὲν εἶναι παρὰ μία ὠχρὰ εἰκὼν τῆς πραγματικῆς θελήσεως τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ὁποία σκέπτεται, ὑπολογίζει, ἡξεύρει ποῦ πηγαίνει καὶ ἦτις κατὰ συνέπειαν αὐτοκυριαρχεῖται καὶ αὐτοκυβερνᾶται.

Διαφορὰ βουλήσεως καὶ ἐπιθυμίας

Ἡ βούλησις εἶναι ἀσφαλῶς διάφορος τῆς ἐπιθυμίας. Δὲν εἶναι δυνατόν νὰ παραδεχθῶμεν μὲ μερικoὺς φλισοσόφους ὅτι ἡ βούλησις εἶναι μία ζωνηρά καὶ δυνατὴ ἐπιθυμία, καθὼς καὶ ἡ προσοχὴ δὲν θὰ ἦτο παρὰ μία κυρίαρχος αἴσθησις. Ἡ οὕτω νοουμένη βούλησις δὲν θὰ μᾶς ἀπήλλασσεν ἀπὸ τὰς κλίσεις καὶ τὰ πάθη μας. Δὲν θὰ ἦτο αὕτη παρὰ μία δαπάνη ἐπιθυμίας. Θὰ ἐπανήρχετο εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν παθητικῶν, τῶν μοιραίων διαθέσεων· δὲν θὰ ἦτο ἡ ἀρχὴ τῆς ἐλευθερίας.

Ἡ ἐπιθυμία δὲν εἶναι παρὰ ἡ ζήτησις ἐνὸς εὐαρέστου ἀντικειμένου τὸ ὁποῖον μᾶς παρέχει εὐχαρίστησιν καὶ διὰ τοῦτο μᾶς ὑποχρεώνει, μᾶς κάμνει νὰ ἀποφασίζωμεν ἐνίοτε νὰ τὸ ἐπιζητῶμεν. Ἡ θέλησις ἀπ' ἐναντίας εἶναι ἡ ἀπόφασις τὴν ὁποῖαν λαμβάνομεν μόνοι μας νὰ ἐπιτελέσωμεν ἕν ἔργον ἀδιάφορον ἢ εὐχάριστον ἢ δυσάρεστον.

Ὑπάρχουν περιπτώσεις κατὰ τὰς ὁποίας ἡ ἐπιθυμία καὶ ἡ βούλησις συμφωνοῦν, κατὰ τὰς ὁποίας θέλομεν ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἐπιθυμοῦμεν· ἀκόμη καὶ τότε ἡ συνείδησίς μας διακρίνει καθαρὰ τὸ θέλγητρον τὸ ὁποῖον τὸ ποθούμενον πρᾶγμα ἔχει διὰ τὴν εὐαισθησίαν καὶ τὴν δύναμιν τὴν ὁποῖαν ἔχομεν νὰ ὑποκύπτωμεν εἰς αὐτὸ τὸ θέλγητρον.

Εἰς ἄλλας περιπτώσεις ἡ βούλησις εὐρίσκεται εἰς ἀντίφασιν πρὸς τὴν ἐπιθυμίαν· καὶ τότε πρὸ παντὸς ἡ διάκρισις τῶν δύο γεγονότων εἶναι εὐκρινῆς καὶ καθαρὰ. Ἡ ὀκνηρία μὲ ἔλκει καὶ μοῦ ἀρέσει ἐπὶ παραδείγματι: ὄλαι αἱ τέρψεις τῆς φυγοπονίας ἐνοχλοῦν τὴν φαντασίαν μου, ὄλαι αἱ διαθέσεις τοῦ σώματός μου μὲ ὀδηγοῦν εἰς τὴν ἀπραξίαν· ἐν τούτοις, συγκρατούμενος ἀπὸ τὴν ιδέαν τοῦ συμφέροντος ἢ τοῦ καθήκοντός μου, ἀνθίσταμαι εἰς τὰς προτροπὰς αὐ-

τάς· θέλω νά ἐργασθῶ καί ἀρχίζω τήν ἐργασίαν. Πῶς εἰς αὐτήν καί εἰς ἀναλόγους περιστάσεις νά συγχέωμεν τήν ἐπιθυμίαν καί τήν βούλησιν, τὸ ρεῦμα καί τήν δύναμιν ἢ ὁποία ἀνέρχεται τὸ ρεῦμα;

Εἰς ἄλλας τέλος περιστάσεις ἢ ἐπιθυμία εἶναι μόνη. Διὰ τῆς σφοδρότητός της παρασύρει τήν ψυχὴν, ἢ ὁποία δὲν ἔχει τὸν καιρὸν νά σκεφθῇ, οὔτε τὴν δύναμιν νά θελήσῃ. Ἄλλ' ἢ πρᾶξις τότε δὲν εἶναι πλέον ἐθελουσία, τὸ πνεῦμα δὲν εἶναι ἀληθῶς προσεκτικόν, ὅταν κυριεύεται, ἀπορροφᾶται ἀπὸ μίαν αἴσθησιν. Ἡ σταθερότης τῆς σκέψεως ἢ ὁποία ἀφήνεται νά αἰχμαλωτισθῇ καὶ ἀκίνητοποιηθῇ, οὕτως εἰπεῖν, ἀπὸ μίαν ἰσχυρὰν ἐντύπωσιν δὲν εἶναι πλέον ἢ προσοχή, ὅπως ἢ ἀποπλάνησις τῆς ἐπιθυμίας δὲν εἶναι ἢ θέλησις. Ὅπως ἢ προσοχή κατὰ βούλησιν μετακινεῖ, μεταφέρει τὴν σκέψιν, τὴν συνδέει μὲ τὸ ἀντικείμενον τὸ ὁποῖον ἔχει ἐκλέξει, ἢ τὴν ἀποσπᾷ ἀπ' ἐκεῖ, ὅταν τῆς ἀρέσῃ, κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον ἢ θέλησις συγκρατεῖ, σταματᾷ ἢ ἐπιδιώκει τὴν πρᾶξιν τὴν ὁποίαν ἔχει ἀποφασίσει.

Διαφορὰ τῆς βουλήσεως καὶ τῆς ιδέας

Ἄλλὰ, θὰ ἐλέγομεν, ἐάν ἢ θέλησις διακρίνεται ἀπὸ τὴν ἐπιθυμίαν καὶ ἀπὸ τὴν συναισθηματικότητα, εἶναι διότι συγχέεται ἀκριβῶς μὲ τὴν ιδέαν, μὲ τὴν διανόησιν. Εἶναι, πράγματι, ἀφορμαὶ δοθεῖσαι εἰς τὴν προορατικότητά μας, εἰς τὸ λογικόν μας, αἵτινες μόναι δύνανται νά ἰσοφαρίσουν τὴν ἔλξιν τῆς ἐπιθυμίας καὶ νά ἐξασφαλίσουν τὸν θρίαμβον τῆς θελήσεως. Ἄλλὰ μὲ τὸ νά ἐνοφθαλμίζεται, οὕτως εἰπεῖν, ἢ θέλησις ἐπὶ τῆς ιδέας, δὲν ἀποτελεῖ τοῦτο λόγον νά νομίσωμεν ὅτι εἶναι τὸ ἴδιον πρᾶγμα μὲ τὴν ιδέαν. Δὲν μᾶς συμβαίνει κάθε στιγμὴ νά ἔχωμεν μίαν πολὺ καθαρὰν ιδέαν μιᾶς πρὸς ἐκτέλεσιν πράξεως καὶ ἐν τούτοις νά μὴ τὴν κάμνωμεν διότι δὲν τὴν θέλομεν;

Σχέσεις τῆς βουλήσεως μὲ τὴν αἰσθηματικότητα

Ἄλλ' ἄφοῦ κατεδείξαμεν ὅτι ἡ θέλησις εἶναι ἓνα πρᾶγμα διακεκριμένον καὶ ἀναλλοίωτον, ἀφοῦ καθωρίσαμεν ὅτι εἶναι μία ἀνεξάρτητος δύναμις, πρέπει νὰ σπεύσωμεν νὰ προσθέσωμεν ὅτι αὐτὴ ἡ ἀνεξαρτησία δὲν εἶναι ἀπόλυτος, ὅτι διὰ νὰ θέλωμεν δὲν εἶναι ἀνωφελές νὰ ἐπιθυμοῦμεν καὶ ὅτι εἶναι ἐπάναγκες νὰ σκεπτόμεθα.

Ἄς μὴ φαντασθῶμεν λοιπὸν ὅτι, διὰ νὰ ἐτοιμάσωμεν εἰς τὸν ἄνθρωπον τὴν βασιλείαν τῆς θελήσεως, πρέπει νὰ καταστρέψωμεν εἰς τὸ παιδί τὸ κράτος τῶν ἐπιθυμιῶν. Τὰ ὀλίγον εὐαίσθητα παιδιὰ ἔχουν μεγάλας πιθανότητας νὰ καταστοῦν ἄνθρωποι ὀλιγώτερον δροστήριοι.

Ἄπ' ἐναντίας κλίσεις ζωηραὶ καὶ ἔνθερμοι θὰ εἶναι τὸ λίκνον μιᾶς ἰσχυρᾶς θελήσεως, ἔάν ἔστω καὶ πολὺ ὀλίγον προστεθῇ ἡ σκέψις.

Ἄς διεγείρωμεν τὰς ἐπιθυμίας τοῦ παιδιοῦ, διευθύνοντες αὐτάς· ἄς τὸ μάθωμεν νὰ ἀγαπᾷ ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον ὅ,τι ὀφείλει νὰ ἀγαπᾷ, καὶ φωτιζόμεναι ὑπὸ τῆς διανοήσεως αὐταὶ αἱ σκέψεις θὰ μεταμορφωθοῦν εἰς θελήσεις.

Ἡ θέλησις ἐξ ἄλλου, ὅσον δραστηρίαν καὶ ἂν τὴν ὑποθέσωμεν, εἶναι σχεδὸν πάντοτε πολὺ ἀδύνατος διὰ νὰ ἀποδυσθῇ εἰς ἀγῶνα σταθερὸν κατὰ τῶν ὁρμῶν. Εἰς αὐτὴν τὴν πάλην θὰ κατηνάλισκε ταχέως τὰς δυνάμεις της. Ἀναμφιβόλως ἡ θέλησις δὲν ἐκδηλῶνει ὅλην τὴν δύναμίν της παρὰ εἰς τὴν προσπάθειαν καὶ τὴν πάλην· ἄλλ' εὐτυχῶς ἡ πάλη δὲν εἶναι πάντοτε ἀναγκαία καὶ ἔάν ὑπάρχουν θελήσεις δραστήρια, ἥρωϊκαί, αἵτινες θριαμβεύουν κατὰ τῶν παθῶν τὰ ὅποια καταπολεμοῦν, ὑπάρχουν ὅμως καὶ βουλήσεις εὐκόλοι, ἄνετοι, αἱ ὅποια δὲν εἶναι παρὰ ἡ συναίνεσις μιᾶς τελείας ψυχῆς εἰς νομίμους ἐπιθυμίας. Πράγματι, τὸ πλεῖστον τῶν θελήσεων μας εἶναι αὐτοῦ

του είδους και εις τὸν συνήθη ροῦν μιᾶς κανονισμένης ζωῆς ὅ,τι θέλομεν εἶναι συγχρόνως και ὅ,τι αἰσθανόμεθα και ὅ,τι ἀγαπῶμεν.

Ὁ σκοπὸς λοιπὸν τῆς ἀγωγῆς ὀφείλει νὰ εἶναι ὁ συνδυασμὸς, ἡ ἔνωσις τῆς ἐπιθυμίας και τῆς θελήσεως, ἡ συμφωνία τῆς εὐχαριστήσεως πρὸς τὸ καθήκον. Ὅ,τι θὰ κάμωμεν διὰ νὰ μετριάσωμεν τὰς ροπὰς θὰ ὠφελήσῃ ἐπίσης τὴν θέλησιν και θὰ καταστήσῃ τὴν ἀσκήσιν αὐτῆς εὐκολωτέραν.

Σχέσεις τῆς βουλήσεως πρὸς τὴν νοημοσύνην

Οἱ φιλόσοφοι τοῦ 17ου αἰῶνος, ἰδίως ὁ Bossuet, κατέτασσαν τὴν θέλησιν μεταξύ τῶν πνευματικῶν ἐνεργειῶν. Πράγματι κάθε πρᾶξις θελήσεως προϋποθέτει μίαν πρᾶξιν σκέψεως. Ἡ θέλησις θὰ ἠδύνατο νὰ ὀρίσθῃ ὡς μία σκέψις ἐνεργοῦσα. Δὲν ὑπάρχει θέλησις, εἶπεν ἓνας φιλόσοφος, ὅπου δὲν ὑπάρχει λογικὸν θελήσεως. Ἐφ' ὅσον εἴμεθα πλέον μορφωμένοι και πρὸ παντὸς περινοῦστεροι, ὅσον ἐννοοῦμεν καθαρότερον ὅ,τι ἔχομεν νὰ κάμωμεν, ὅσον ἐννοοῦμεν καλύτερον διατὶ ὀφείλομεν νὰ τὸ κάμωμεν, ἐπὶ τοσοῦτον εἴμεθα περισσότερο κύριοι τοῦ ἑαυτοῦ μας, ἀνήκομεν περισσότερο εἰς ἡμᾶς αὐτοῦς, ἐν μιᾷ λέξει ἔχομεν περισσότερο θέλησιν.

Ἄς ἀσκήσωμεν λοιπὸν τὸ παιδί νὰ σκέπτεται και νὰ μὴ βιάζεται εἰς τὰς ἀποφάσεις του, νὰ μὴ ὑποκύπτῃ εὐθύς ἐξ ἀρχῆς εἰς τὰς ἐπιθυμίας του, νὰ σταθμίζῃ τὰ ὑπὲρ και τὰ κατὰ, προτοῦ λάβῃ μίαν ἀπόφασιν· και θὰ ἀυξήσωμεν οὕτω τὴν ἰσχὺν τῆς θελήσεως, τῆς ὁποίας ἡ μεταβλητὴ δύναμις τροποποιεῖται καθ' ἣν ἀναλογίαν ἡ πνευματικὴ δραστηριότης μας ἐλαττοῦται ἢ αὐξάνεται.

Ἡ βούλησις καὶ ἡ ἐλευθερία

Δεικνύοντες τὰς διαφορὰς καὶ τὰς σχέσεις τῆς βουλήσεως πρὸς τὴν αἰσθηματικότητα καὶ τὴν διάνοησιν καθωρίσαμεν τοὺς οὐσιώδεις χαρακτῆρας τῆς, οἷτινες εἶναι ἡ σκέψις καὶ ἡ ἐλευθερία.

Δὲν ὑπάρχουν πράξεις πραγματικῶς θεληματικαὶ παρὰ ὅσαι εἶναι ἐσκεμμέναι, αἱ ὁποῖαι προϋποθέτουν ὅτι ἐλάβομεν μίαν ἀπόφασιν ἐπίσης ἐσκεμμένην. Καὶ ἀκριβῶς διότι παράγεται ὄχι ἀπὸ ἕν ἔνστικτον ἀστόχαστον καὶ μοιραῖον, ἀλλὰ ἀπὸ μίαν ἀπόφασιν μελετημένην καὶ ἀπὸ μίαν ἐκλογὴν, ἡ ἐκουσία πρᾶξις εἶναι ἐλευθέρα. Ἡ πραγματικὴ ἐλευθερία δὲν εἶναι ἄλλο τι εἰμῆ ἢ ἰκανότης τοῦ νὰ ἐκλέγωμεν μὲ σκέψιν καὶ ἐν πλήρει γνώσει τῆς αἰτίας, μεταξὺ πολλῶν δυνατῶν πράξεων, αὐτὴν τὴν ὁποίαν προτιμῶμεν, αὐτὴν τὴν ὁποίαν κρίνομεν ὡς τὴν καλυτέραν. Ἀναμφιβόλως αὕτη ἡ ἐλευθερία δὲν μᾶς παρέχει τὴν δύναμιν νὰ διακόπτωμεν ἀποτόμως κάθε δεσμὸν μὲ τὸ παρελθόν μας, νὰ ἀποβάλλωμεν κάθε ἀλληλεγγύην μὲ ὅ,τι ἤδη ἐπράξαμεν σύμφωνα μὲ τὰς ροπὰς μας καὶ τὰς συνηθείας τοῦ πνεύματός μας. Ἡ ἐλευθερία δὲν δημιουργεῖ πράξεις ἀπολύτως ἀορίστους, ἀνεξαρτήτους ἀπὸ τὰς διαφόρους συνθήκας, θαύματα μὲ μίαν λέξιν. Ἄλλ' ἐπὶ τέλος μᾶς ἐλευθερώνει ἐν τῷ μέτρῳ τοῦ δυνατοῦ, μᾶς ἀπαλλάσσει ἀπὸ τὴν στιγμιαίαν παρόρμησιν, ἀπὸ τὸ ἀπόλυτον κράτος τῶν συνηθειῶν, ἀπὸ τὸν ζυγὸν τοῦ πάθους, ἀπὸ τὴν τυραννίαν τῆς μόδας καὶ τοῦ παραδείγματος. Κάνει νὰ κυβερνώμεθα δι' ἡμῶν αὐτῶν καὶ τοῦ λογικοῦ μας καὶ ὡς ἐκ τούτου εἴμεθα ἐλεύθεροι.

Καλλιέργεια τῆς βουλήσεως

Ἡ καλλιέργεια τῆς βουλήσεως εἶναι ἕν ἀπὸ τὰ πλέον λεπτὰ προβλήματα τῆς ἀγωγῆς. Διὰ νὰ τὴν

ἀναπτύξωμεν καὶ νὰ τὴν ἐνισχύσωμεν, πρέπει ἐν πρώτοις νὰ σεβώμεθα τὸ αὐθόρμητον τοῦ παιδιοῦ, τὸ ὁποῖον εἶναι τὸ σπέρμα τῆς ἀνεξαρτησίας καὶ τῆς ἐλευθερίας του. Οἱ γονεῖς οἱ ὁποῖοι σκέπτονται πολὺ νὰ «*συντρίψουν τὰς θελήσεις τῶν τέκνων των*» ἐτοιμάζουν χαρακτηῖρας ἀδυνάτους καὶ μαλαθακοὺς οἱ ὁποῖοι θὰ εἶναι ἀνίκανοι διὰ τὴν ζωὴν.

«Δὲν πρέπει, λέγει ὁ Κάντιος, νὰ θραύωμεν τὴν θέλησιν τῶν παιδιῶν, ἀλλὰ μόνον νὰ τὴν διευθύνωμεν κατὰ τρόπον ὥστε νὰ γνωρίζῃ νὰ ἐνδίδῃ εἰς τὰ φυσικὰ ἐμπόδια.»

Εἶναι ἡ ἰδίᾳ σκέψις ἡ ὁποία ἐνέπνεε τὸν Rousseau, ὅταν εἰς τὰ δώδεκα πρῶτα ἔτη τῆς ἀγωγῆς τοῦ «*Αἰμιλίου*» ὑπέβαλλε τὴν διαγωγὴν τοῦ παιδιοῦ εἰς τὸν μόνον νόμον τῆς ἀνάγκης.

«Ἐὰς αἰσθάνεται τὸ παιδί ἀπὸ ἐνωρῆς ἐπὶ τῆς ἀλαζονικῆς κεφαλῆς του τὸν σκληρὸν ζυγὸν τὸν ὁποῖον ἡ φύσις ἐπιβάλλει εἰς τὸν ἄνθρωπον, τὸν βαρὺν ζυγὸν τῆς ἀνάγκης, ὑπὸ τὸν ὁποῖον πρέπει κάθε πεπερασμένον ὄν νὰ κάμπτεται ὡς βλέπη αὐτὴν τὴν ἀνάγκην εἰς τὰ πράγματα, ποτὲ εἰς τὴν ἰδιοτροπίαν τῶν ἀνθρώπων.»

Προχωροῦμεν ὅμως παρὰ πολὺ ὅταν κατὰ τὴν πρώτην ἀγωγὴν παραλείψωμεν τὰ παραγγέλματα τῶν γονέων καὶ διδασκάλων. Καλὸν εἶναι ἀπ' ἐναντίας ἡ θέλησις τοῦ παιδιοῦ νὰ αἰσθάνεται παραπλευρῶς τῆς καὶ ἄλλας θελήσεις· ἀλλὰ ὑπὸ ἓνα ὄρον, ὅτι καὶ αὐταὶ αἱ θελήσεις θὰ εἶναι καλῶς κανονισμέναι, καὶ αἱ διαταγαὶ διὰ τῶν ὁποίων ἐκδηλοῦνται νὰ μὴ ἀκολουθῶνται ἀπὸ ἀναιρετικὰς διαταγὰς, νὰ εἶναι σαφεῖς καὶ ἄκαμπτοι. Αἱ ἰδιοτροπίαι μιᾶς αὐθεντίας ἀστάτου καὶ ἀντιφατικῆς πρὸς ἑαυτὴν δύνανται νὰ ἔχουν ὀλέθρια ἀποτελέσματα. Περισπωμένη πρὸς διαφόρους διευθύνσεις ἡ θέλησις τοῦ παιδιοῦ θὰ καταστῇ καὶ αὕτῃ ἰδιότροπος καὶ ἀστατος.

Τὸ παιδί δὲν πρέπει νὰ εἶναι οὔτε δοῦλος οὔτε τύραννος. Δὲν πρέπει νὰ ὑποχρεῶνεται νὰ ὑπακούῃ τυφλῶς εἰς διαταγὰς παραλόγους, οὔτε νὰ ἀντιτιθέ-

μεθα εἰς ὄλας του τὰς ὁρμάς. Δὲν πρέπει ὅμως νὰ εἶναι καὶ ἱκανοποιημένον εἰς ὄλας του τὰς θελήσεις.

«Οἱ γονεῖς, λέγει ὁ Kant, σφάλλονται συνήθως ἀρνούμενοι εἰς τὰ τέκνα των πᾶν ὅ,τι ζητήσουν. Εἶναι παράλογον νὰ τοῖς ἀρνούμεθα ἄνευ λόγου ὅ,τι ἀναμένουν ἀπὸ τὴν καλωσύνην τῶν γονέων των. Ἄλλ' ἐξ ἄλλου βλάπτομεν τὰ παιδιὰ κάμνοντες ὅ,τι θέλουν. Τὰ ἐμποδίζομεν δίχως ἄλλο τοιοῦτοτρόπως ἀπὸ τοῦ νὰ δείξουν τὴν δυστροπίαν των, ἀλλ' αὐτὸ ἴσα ἴσα τὰ καθιστᾷ περισσότερον παράφορα.»

Πρέπει συγχρόνως νὰ ἡξεύρωμεν νὰ ὑποχωρῶμεν καὶ νὰ ἀνθιστάμεθα, πρὸ παντὸς τὸ δεύτερον. Ὑποχωροῦντες πάντοτε εἰς τὰς ἰδιοτροπίας τοῦ παιδιοῦ, κολακεύοντες τὰ ἔνστικτά του, χειραφετοῦμεν χωρὶς ἀμφιβολίαν τὴν θέλησίν του, ἀλλὰ τὴν ταράσσομεν, ἐν μιᾷ λέξει τὴν ἀδυνατίζομεν. Ἡ θέλησις πράγματι προϋποθέτει τὴν προσπάθειαν, τὴν αὐτοκυριαρχίαν. Ἄνθιστάμενοι εἰς τὸ παιδί, τὸ μανθάνομεν νὰ ἀνθίσταται εἰς ἑαυτό. Μόνον ἐὰν ἔχη ἀποκτήσει τὴν συνήθειαν νὰ ὑπακούῃ εἰς ἄλλον θὰ καταστῆ ἱκανὸν νὰ ὑπακούῃ ἀργότερα εἰς τὸ λογικὸν τὸ ἰδικόν του.

Πρακτικὴ ἀντίληψις τῆς ἐλευθερίας

Ὑπάρχει μέγα πρακτικὸν διαφέρον, ὥστε νὰ σταματῶμεν συχνά, προκειμένου περὶ ἡμῶν αὐτῶν, ἐπὶ σκέψεων ὡς ἡ ἐξῆς: «Τὸ τάδε λάθος ἡμποροῦσε νὰ ἀποφευχθῆ. Ἡ δεῖνα ἰδιότης ἡμποροῦσε νὰ ἀποκτηθῆ ταχύτερον. Τέλος ἡμποροῦσαμεν νὰ κάμωμεν διαφοροτικὰ καὶ καλύτερα». Εἶναι αὐτὸ ἕνας ἀσφαλῆς τρόπος νὰ αὐξήσωμεν τὴν πίστιν μας ἐπὶ τὴν ἀποτελεσματικότητά των πράξεών μας, νὰ ἐνισχύσωμεν εἰς τὴν ψυχὴν μας, τὸ πολυτιμότερον πρᾶγμα τοῦ κόσμου τούτου, θέλω νὰ εἶπω τὴν πρακτικὴν ἀντίληψιν τῆς ἐλευθερίας μας, ἀπαλλασσόμενοι ἀπ' αὐτὴν τὴν καταθλιπτικὴν ἰδέαν τῆς ἀνάγκης, περὶ τῆς ὁποίας ὁ Stuart-Mill ἔλεγεν: «Ἡ

ιδέα τῆς ἀνάγκης ἐβάρυνεν ἐπὶ τῆς ὑπάρξεώς μου σὰν ἐν κακὸν πνεῦμα».

Ἄς συνηθίζωμεν ἐπομένως τὸ παιδί νὰ ἐπιστρέφῃ συχνὰ εἰς ἑαυτό, νὰ ἐξετάζῃ ἐν τινι μέτρῳ τὴν συνείδησίν του, πρᾶγμα ποῦ συνίστων ἤδη οἱ φιλόσοφοι τῆς ἀρχαιότητος. Τὸ ἠθικὸν ἡμερολόγιον τοῦ Φραγκλίνου, ἐγγράφοντος καθημερινῶς τὰς παραβάσεις του τὰς ὁποίας εἶχε διαπράξει εἰς τὰς διαφόρους ἐντολάς τοῦ καθήκοντος, εἶναι μία εὐφυῆς ἐφαρμογὴ τῆς ἰδίας ιδέας.

Ἄγωγή τῆς ἐλευθερίας

Ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι πραγματικὸς ἄνθρωπος παρὰ ὅταν ἔχη αἰσθήματα ζωηρὰ καὶ εὐγενῆ καὶ ὅταν μαζὶ μὲ φαεινὴν διανόησιν ἔχη καὶ θέλησιν ἰσχυράν καὶ πάντοτε ἐτοίμην. Ἄλλ' αὐτὴ ἡ ιδιότης εἶναι σπανιωτάτη. Χωρὶς ἀμφιβολίαν, ἐὰν πρόκειται δι' αὐτὴν τὴν κατωτέραν θέλησιν — λέγοντες «θέλω» δὲν κάμνομεν πράγματι τίποτε ἄλλο παρὰ νὰ ὑπακούωμεν εἰς τὴν κλίσιν ἢ εἰς τὴν συνήθειαν—χρησιμοποιούμεν ἀπλῶς τὴν θέλησίν μας κάθε στιγμὴν τῆς ζωῆς μας. Ἄλλὰ ἐὰν πρέπει νὰ ἐπιφυλάξωμεν τὸ ὄνομα τῆς θελήσεως διὰ τὴν ἐσκεμμένην πρᾶξιν, τὴν ἀποφασισθεῖσαν μὲ περίσκεψιν, ποῖος δὲν βλέπει ὅτι ἡ ἀνθρωπίνη συνείδησις σπανίως ὑψώνεται εἰς αὐτὴν τὴν προσπάθειαν ; Συχνότερα ἐνεργοῦμεν, δὲν θὰ εἴπωμεν ἄνευ ἀφορμῆς, πρᾶγμα ἀδύνατον, ἀλλ' ἄνευ ἐσκεμμένης αἰτίας καὶ αἱ πράξεις μας δὲν εἶναι πραγματικῶς βουλευτικαί. Ὑπάρχουν ἄνθρωποι οἱ ὅποιοι στεροῦνται σχεδὸν ἀπολύτως θελήσεως, οἱ ὅποιοι δὲν ἀνήκουν εἰς ἑαυτούς, οὕτως εἰπεῖν, καὶ οἱ ὅποιοι ζοῦν μίαν παθητικὴν, μηχανικὴν ζωὴν, δοῦλοι αὐτῶν τούτων τῶν παθῶν τῶν καὶ ἀθύρματα τῶν ἐξωτερικῶν ἐπιδράσεων. Καὶ αὐτοὶ ἀκόμη οἱ ὅποιοι σκέπτονται παρὰ πολὺ, δὲν σκέπτονται ὅσον θὰ ἠμποροῦσαν· ὑπάρχουν μέσα μας

θησαυροὶ ἐνεργείας τοὺς ὁποίους δὲν δυνάμεθα νὰ ἐκμεταλλευθῶμεν καὶ ἔχομεν ἀσφαλῶς περισσοτέρας δυνάμεις παρὰ θέλησιν.

Οὐδεμία πρᾶξις εἶναι ἀδιάφορος

Διὰ νὰ ἀνυψώσωμεν πραγματικῶς τὴν ἐλευθερίαν, διὰ νὰ τῆς ἐξασφαλίσωμεν ὄλην τὴν ἰσχύν, πρέπει νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι καμμία ἀπὸ τὰς πράξεις δὲν εἶναι ἀδιάφορος. Ἐὰν ὑποχωρήσωμεν μίαν φοράν εἰς μίαν ροπήν κακὴν, ὑποσχόμενοι εἰς ἡμᾶς αὐτοὺς νὰ τῆς ἀντισταθῶμεν τὴν ἐπαύριον, διαπράττομεν σοβαρὰν ἀπρονοησίαν : αὐριον, πράγματι, δὲν θὰ ἔχωμεν τὴν ἰδίαν δύναμιν νὰ ἀντισταθῶμεν εἰς αὐτήν. Κάθε ἐκτελεσθεῖσα πρᾶξις εἶναι ἀρχὴ συνηθείας καὶ ἡ συνήθεια παρεμποδίζει τὴν θέλησίν μας. Διὰ μόνον τὸν λόγον ὅτι, ἔστω καὶ ἅπαξ, ἐνηργήσαμεν κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον, θὰ εἴμεθα ὀλίγον τι περισσότερο διαθεμιμένοι νὰ ἐνεργήσωμεν κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον.

Ἄς ἐπιβλέπωμεν λοιπὸν ὅλας τὰς πράξεις τοῦ παιδιοῦ. Ἄς μὴ παρερχώμεθα κανὲν λάθος του, ὑπὸ τὸ πρόσχημα ὅτι θὰ μείνῃ ἀπομεμονωμένον καὶ θὰ εἶναι καιρὸς νὰ ἀντισταθῶμεν εἰς αὐτὸ ὅταν θὰ ἐπαναληφθῇ. Εἰς κάθε πρόσκαιρον πόθον, ὅσον ἐλαφρὸς καὶ ἂν εἶναι, ὑπάρχει μία θέλησις ἐν σπέρματι· εἰς κάθε πρᾶξιν μία ἀρχὴ συνηθείας.

Ἡ βούλησις καὶ αἱ συνήθειαι

Ἡ δραστηριότης τοῦ παιδιοῦ καὶ τοῦ ἐνηλίκου ἐκδηλοῦται, ὅπως γνωρίζομεν, ὑπὸ τρεῖς μορφάς : ὡς *ἐνστικτον*, ὡς *θέλησις*, ὡς *συνήθεια*. Ὅσον ἤμποροῦμεν πρέπει ν' ἀντικαθιστῶμεν τὸ ἐνστικτον μὲ τὴν βούλησιν, δηλαδὴ τὰς τυφλὰς παρορμήσεις μὲ τὰς ἐσκεμμένους ἀποφάσεις. Ἄλλὰ πρέπει νὰ καταπολεμοῦμεν καὶ τὰς συνηθείας, ὅπως καταπολεμοῦμεν τὰ ἐνστικτα :

Ἦσχι· διότι ἐξαρτᾶται ἀπὸ ἡμᾶς νὰ εἶναι ἡ συνήθεια ἕνας εὐκόλος τρόπος νὰ κάμνωμεν ἄνευ προσπαθείας ὅ,τι προηγουμένως ἐκάμαμεν μὲ περίσκεψιν, μὲ θέλησιν· ἡ συνήθεια στερεώνει τὸ ἔργον τῆς ἐλευθερίας.

Ἐλέχθη, ὅχι ἄνευ ἀκριβείας: «*Δύο σχεδὸν ἀνυπέβλητα ἐμπόδια μᾶς ἐμποδίζουν ἀπὸ τοῦ νὰ εἴμεθα κύριοι τῶν θελήσεών μας, ἡ ροπή καὶ ἡ συνήθεια.*» Θὰ ἦτο ἐν τούτοις πλάνη σοβαρὰ καὶ ἐπικίνδυνος νὰ ἀποδώσωμεν εἰς τοὺς δύο τούτους ἐχθροὺς τῆς θελήσεως δύναμιν ἀνυπέβλητον. Ἡ ροπή δύναται πάντοτε νὰ ἐλέγχεται παραβαλλομένη πρὸς τὰ συμφέροντά μας καὶ τὸ καθῆκον μας καὶ καταστελλομένη διὰ μιᾶς δραστηρίας πράξεως τῆς θελήσεως. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν συνήθειαν, εἰς τὴν ἀρχὴν πρὸ πάντων, αὕτη ἐξαρτᾶται καθ' ὅλοκληρίαν ἀπὸ τὴν θέλησιν, διότι ἐξαρτᾶται ἀπὸ ἡμᾶς νὰ ἐμποδίσωμεν τὴν ἐπανάληψιν τῆς πράξεως ἢ ὅποια παράγει τὴν συνήθειαν. Καὶ ὅταν ἀκόμη εἶναι χρονία, κατορθώνομεν νὰ τὴν νικήσωμεν, ἐὰν ὅχι ἐφ' ἅπαξ καὶ διὰ μιᾶς μόνον προσπαθείας τῆς θελήσεως, τούλαχιστον διὰ μιᾶς παρατεταμένης ἀντιστάσεως καὶ διὰ μιᾶς ἐπιδεξίου τακτικῆς.

Ἐνάγκη τῶν συνηθειῶν

Ἡ ἀγωγή δὲν εἶναι, κατὰ μέγα μέρος, παρὰ ἡ τέχνη νὰ διαμορφώσωμεν καλὰς συνηθείας. Διὰ τοῦτο δὲν ἐννοοῦμεν ὅ,τι ὁ Rousseau εἶπε μὲ περισσοτέραν ἐτοιμότητα πνεύματος παρὰ μὲ ἔννοιαν: «*Δὲν πρέπει νὰ ἀφήσωμεν νὰ λάβῃ ὁ Αἰμίλιος καμμίαν συνήθειαν, ἐκτὸς ἐὰν πρόκειται νὰ μὴ ἔχη καμμίαν.*»

Ὁ Kant ἐπίσης κατακρίνει τὰς συνηθείας, διὰ τὸν λόγον ὅτι «*ὅσον περισσοτέρας συνηθείας ἔχει ἕνας ἄνθρωπος τόσον ὀλιγότερον εἶναι ἐλεύθερος καὶ ἀνεξάρτητος.*»

Τὸ ἰδανικὸν τοῦ Καντίου καὶ τοῦ Rousseau θὰ ἦτο μία ἐλευθερία πάντοτε δραστηρία, τὴν ὅποιαν τίποτε δὲν θὰ ἐπίεζε, μία ἐλευθερία ἐν ἐγρηγόρσει

πάντοτε, άεικίνητος, ή όποία θά άπεφάσιζε έκ νέου· μέ μίαν ειδικήν προσπάθειαν εις όλας τάς περιστάσεις τής ζωής. Έπομένως ή συνήθεια είναι μία «*έπαροή*», άφοϋ μάς δεσμεύει μέ τò παρελθόν. Άλλά τò ιδεώδες του Kant και του Rousseau είναι άπραγματοποίητον. Είναι άδύνατον νά ζητούμεν εις κάθε στιγμήν αύτήν τήν άνάπτυξιν ένεργείας τήν όποίαν προϋποθέτει κάθε νέα άσκησις τής έλευθερίας. Η άνθρωπίνη άδυναμία είναι πολύ εύτυχής μέ τò νά δύναται νά στηρίζεται επί καλών συνηθειών, αί όποίαι τήν άπαλλάσσουν άπό όλονέν άνανευομένης προσπάθειας, και αί όποίαι τής καθιστούν εύκολον, άνετον, σχεδόν ένστικτώδη, τήν έκπλήρωσιν του καθήκοντος. Τò σώμα δέν ήμπορεί πάντοτε νά είναι άγρυπνον και όρθιον· πρέπει νά κατακλίνεται και νά κοιμάται· κατά τόν ίδιον τρόπον και ή δραστηριότης δέν θά ήμποροϋσε νά μένη άκαταπαύστως έν έγρηγόρσει. Πρέπει και αύτή νά άναπαύεται, νά κοιμάται, ούτως είπείν, εις τά μαλθακά και γλυκά βαδίσματα τής συνηθείας. Άπαξ ή θέλησις έχει έκκαθαρίσει τάς ροπάς και έχει κανονίσει τάς συνηθείας, δύναται νά άνακουφισθί επί του αίσθήματος και τής μακράς συνηθείας τής διοικήσεως τής ψυχής· όπως ένας στρατηγός ό όποίος, άφοϋ ειρηνεύσει μίαν χώραν, επαναθέτει τò ξίφος εις τήν θήκην, αλλά χωρίς νά άφοπλισθί τελείως, διότι τò άπρόοπτον τών περιστάσεων και αί μεταλλαγαι τής ζωής δύνανται εις πᾶσαν στιγμήν νά άπαιτήσουν νέας προσπάθειας τής θελήσεως.

Θά άντιτείνουν ότι ή συνήθεια όλιγοστεύει τήν προσπάθειαν έπομένως και τήν άξίαν; Θά άπαντήσωμεν μετά του Marion : «*Η άξία και ή προσπάθεια δέν είναι όλόκληρος ή ήθικότης. Είμαι περισσότερον βέβαιος ότι ένας άνθρωπος θά κάμη τò καλόν όταν τò καλόν δέν θά του στοιχίζη κανένα κόπον.*»

Άς μη άπαιτώμεν άπό τήν θέλησιν μίαν συνεχίη

σειράν ἐπιπόνων ἀσκήσεων. Ἐξ ἄλλου αἱ συνήθειαι, ὅσον πολυάριθμοι καὶ ἂν εἶναι, δὲν καταλύουν ποτὲ τὴν ἐλευθερίαν, πρὸ παντὸς ὅταν αὐτὴν καθ' ἑαυτὴν τὴν ἐλευθερίαν, δηλαδή τὴν ἐσκεμμένην ἀπόφασιν, καθιστώμεν ἀνωτέραν συνήθειαν, ἢ ὁποῖα νὰ κυριαρχῇ ὅλων τῶν ἄλλων.

Πῶς σχηματίζονται αἱ συνήθειαι

Ἡ ἀγωγή ἐπομένως ἔχει μεγάλην ἀνάγκην νὰ διαμορφώη καλὰς συνηθείας, συνηθείας τοῦ πνεύματος, συνηθείας τοῦ αἰσθήματος καὶ τῆς πράξεως. Πῶς θὰ τὰς διαμορφώσῃ; Πῶς θὰ ἐπιτύχῃ νὰ στερεώσῃ αὐτὴν τὴν δευτέραν φύσιν, ἥτις θὰ ἀποτελέσῃ τὸν ὀριστικὸν χαρακτήρα τοῦ ἀνθρώπου;

Ἀληθῶς εἰπεῖν αἱ ἕξεις σχηματίζονται ἀφ' ἑαυτῶν διὰ τῆς ἐπαναλήψεως τῆς ἰδίας πράξεως· ἄλλαι μὲν προέρχονται ἀπὸ τὰς ροπὰς, ἀπὸ τὰ ἔνστικτα. Ἄλλαι ἀπὸ πράξεις ἐσκεμμένας μὲ τὰς ὁποίας ἔχει συνεργασθῆ ἢ θέλησις. Ὁ ρόλος λοιπὸν τοῦ παιδαγωγοῦ εἶναι νὰ ἐπιβλέπῃ εἴτε τὰ ἔνστικτα, εἴτε τὰς πρώτας ἐκδηλώσεις τῆς θελήσεως. Ἄς καταλείπῃ εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς τὰς κακὰς τάσεις· ἄς σταματᾷ εἰς τὴν πρώτην ἐκκόλαψίν των τὰς πρὸς τὸ κακὸν τάσεις. Πρέπει πρὸ παντὸς εἰς τὰς ρίζας του νὰ κοπῇ τὸ κακόν.

«Ἡ συνήθεια, λέγει ὁ Montaigne, ἀρχίζει κατὰ τρόπον ἡσυχον καὶ ταπεινόν· θέτει ἐν ἡμῖν βαθμηδὸν καὶ οἰονεὶ κρυφὰ τὸν πόδα τῆς ἐξουσίας του· ἀλλὰ μᾶς ἀποκαλύπτει ἐντὸς ὀλίγου ἐν μανιώδεις καὶ τυραννικὸν πρόσωπον καὶ μετὰ δυσκολίας μᾶς ἐπιτρέπεται νὰ ἐννοήσωμεν τὸ δράξιμόν της».

Ἀντιτιθέμενος δι' ὅλων τῶν μέσων, ποῦ διαθέτει, ἐν ἀνάγκῃ διὰ τιμωριῶν, εἰς τὰς κακὰς πράξεις, ὁ διδάσκαλος θὰ ἐμποδίσῃ νὰ γεννῶνται αἱ κακαὶ ἕξεις. Διὰ νὰ εὐνοήσῃ τὰς καλὰς, δὲν θὰ ἔχῃ παρὰ νὰ ἐνθαρρύνῃ τὸ παιδί νὰ ἐνεργῇ, καὶ μὲ τὴν βοήθειαν τοῦ

χρόνου ἢ συνήθεια θὰ διαμορφωθῆ. Δὲν εἶναι διόλου δυνατόν νὰ ἐπιβάλλῃ διὰ μιᾶς νέας ἔξεις αἱ ὁποῖαι θὰ εὐρίσκοντο εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὴν φύσιν τοῦ παιδιοῦ. Ἐάν ἀποστρέφεται τὴν πρᾶξιν τὴν ὁποίαν τοῦ διατάσσετε, ὅταν ἡ πρᾶξις αὐτὴ γίνῃ παρὰ τὴν θέλησίν του, δὲν θὰ ἀφήσῃ κατόπιν τῆς κάποιαν τάσιν νὰ ἀναπαραχθῆ, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον εἶναι οὐσιώδης ὄρος διὰ τὴν διαμόρφωσιν τῶν ἑξεων. Ἐάν πρόκειται λοιπὸν δι' ἔξεις ὀλίγον τι δυσκόλους πρὸς τὰς ὁποίας τὸ παιδί δὲν τείνει ἀφ' ἑαυτοῦ, ἃς διευκολύνωμεν αὐτὸ νὰ τρέπεται πρὸς ἄλλας τοιαύτας· ἃς προσπαθήσωμεν νὰ ἐκλέγωμεν τὴν εὐνοϊκὴν στιγμήν, κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ πρᾶξις τὴν ὁποίαν θέλομεν νὰ μεταβάλωμεν εἰς συνήθειαν θὰ ἀπαιτῆ ὅσον τὸ δυνατόν ὀλιγώτερον κόπον ἀπὸ τὸ παιδί. Ἄς ἀρκούμεθα κατ' ἀρχὰς νὰ τὴν ἐκτελῆ μὲ ἀδιαφορίαν· θὰ τὴν ἐπαναλάβῃ κατόπιν μὲ εὐχαρίστησιν καὶ ἡ συνήθεια θὰ διαμορφωθῆ. Ἄς ὑποβάλλωμεν μὲ μίαν λέξιν τὰς συνηθείας καὶ ἃς μὴ τὰς ἐπιβάλλωμεν. «*Mία νέα ιδέα, ἔλεγεν ὁ Fon-tenelle, εἶναι ὡς μία σφῆνα· δὲν πρέπει νὰ τὴν ἐμπηγνύωμεν ἀπὸ τὸ χονδρὸν ἄκρον τῆς*».

Πῶς διορθώνομεν τὰς κακὰς συνηθείας

Ἄλλὰ, οἰαδήποτε καὶ ἂν εἶναι ἡ ἐπίβλεψις τοῦ διδασκάλου, ἐλέγχθη ἤδη ὅτι ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν ἐξωτερικῶν ἐπιδράσεων μία κακὴ συνήθεια ἐμφανίζεται παρὰ τῷ παιδίῳ. Ἐξ ἄλλου, ὅταν εἰσέρχεται εἰς τὸ σχολεῖον τὸ παιδί ἔχει ἤδη ἀποκτήσει μερικὰς διαθέσεις, μερικὰς συνηθείας τοῦ πνεύματος καὶ τῆς καρδίας. Εἶναι δυνατόν νὰ διορθώσωμεν ὅ,τι ἡ συνήθεια ἔχει εἰσαγάγει ἐλαττωματικὸν εἰς τὴν δραστηριότητα τοῦ παιδιοῦ;

Ἄσφαλῶς δὲν εἶναι τοῦτο εὐκόλον πρᾶγμα· καὶ θὰ ἔπρεπε σχεδὸν πάντοτε νὰ ἀπελπίζωμεθα διὰ τὴν ἐπιτυχίαν, ἐάν δὲν εἴχομεν ἄλλους τρόπους νὰ τὸ ἐπι-

τύχωμεν παρὰ μόνον νὰ καταπολεμοῦμεν κατὰ μέτωπον τὴν κακὴν κλίσιν ἢ ὁποῖα κατέστη συνήθεια, πρὸ πάντων ἐὰν ἠθέλομεν νὰ τὸ ἐπιτύχωμεν ἀμέσως. Ὁ χρόνος ἐφρόντισε διὰ τὸν σχηματισμὸν τῆς συνήθειας· ὁ χρόνος ἐπίσης χρειάζεται διὰ νὰ ἐξασφαλίσωμεν τὴν ἐξαφάνισίν της. Ἄς ἔχωμεν ἐπομένως ὑπομονήν· ἄς εἴμεθα εὐχαριστημένοι, ἐὰν ἐν πρώτοις κατορθώσωμεν νὰ ἀραιώσωμεν τὴν ἐπανάληψιν τῆς κακῆς πράξεως. Ὁλίγον κατ' ὀλίγον ἡ δεσποτεία τῆς θελήσεως θὰ ἀναγεννηθῆ. Τὸ παιδί θὰ ἀπαλλαγῆ βαθμιαίως ἀπὸ τὴν κλίσιν του, πρὸ παντὸς ἐὰν κατορθώσωμεν ἐπιδεξιῶς νὰ παράγωμεν διαφόρους συνήθειας αἱ ὁποῖαι τὸ ὀδηγοῦν πρὸς ἄλλην κατεύθυνσιν.

Ἡ βούλησις καὶ ἡ δημοσία ἢ ἰδιωτικὴ ἀγωγή

Ἐκ πρώτης ὄψεως θὰ ἐνόμιζέ τις ὅτι ἡ ἰδιωτικὴ ἀγωγή εἶναι εὐνοϊκωτέρα τῆς δημοσίας ἀγωγῆς διὰ τὴν καλλιέργειαν τῆς θελήσεως. Εἰς τὸ σχολεῖον πράγματι ὅλα εἶναι κανονισμένα ἐκ τῶν προτέρων· ὅλα εἶναι ὁμοιόμορφα· δὲν ὑπάρχει πρωτοβουλία· μία κοινὴ στάθμη· τὸ παιδί ποτὲ δὲν ἐγκαταλείπεται εἰς ἑαυτό· κάθε ὥρα τῆς ἡμέρας ἔχει τὴν ὠρισμένην ἀσχόλησίν της. Εἰς τὴν οἰκίαν ἀπ' ἐναντίας τὸ παιδί ἀνήκει περισσότερον εἰς ἑαυτό· δὲν ὑπακούει εἰς ἕνα κανόνα τόσο ἀκαμπτον· διαθέτει μόνον του τὸν καιρὸν του καὶ τὴν ἐργασίαν του· ἔχει περισσότεραν πρωτοβουλίαν.

Ἐν τούτοις, ὅταν ἐξετάσωμεν τὸ πρᾶγμα ἐκ τοῦ πλησίον, καταλήγομεν εἰς τὸ νὰ πεισθῶμεν ὅτι τὸ σχολεῖον ἀξίζει περισσότερον ἀπὸ τὴν πατρικὴν οἰκίαν διὰ τὴν καλλιέργειαν τῆς ἐνεργείας. Πλησίον τῶν γονέων του τὸ παιδί ἐκθηλύνεται. Ὑπὸ τὴν συχνὰ ἀβεβαίαν καὶ μεταβλητὴν καθοδήγησιν των, δὲν ἔχει ἀρκετὴν συνέχειαν εἰς τὰς πράξεις του· πλέει συμφῶνως πρὸς τὰς ἀντιφατικὰς διαταγὰς των ἢ κατὰ τὰς

ιδικός του ιδιοτροπίας. Δέν μανθάνει νά ὑπακούη εἰς ἕνα νόμον σταθερόν, ἀναλλοίωτον. Ἡ ἀληθῆς θέλησις, εἶναι ἢ πρὸς τὸν ἠθικὸν νόμον ἐλευθέρως ἐννοουμένη ὑπακοή καὶ διὰ νὰ ἀσκήσωμεν τὸ παιδί εἰς μίαν τοιαύτην ὑπακοήν, ἢ ὑπακοή εἰς ἕνα σαφῆ κανονισμόν ἀποτελεῖ τὴν καλυτέραν προπαρασκευήν. «*Ἡ ὑπακοὴ εἰς τὸν νόμον, λέγει ἄγνωστός τις συγγραφεύς, ἀναφερόμενος ὑπὸ τῆς κ. Necker de Saussure, ὑποτάσσει τὴν θέλησιν χωρὶς νὰ τὴν ἀδυνατίσῃ, ἐνῶ ἡ ὑπακοή εἰς ἀνθρώπους τὴν προσβάλλει καὶ τὴν ἐκνευρίζει*».

Ἡ κ. Necker δὲν διστάζει νὰ ἀναγνωρίσῃ ὅτι : «*ἡ δημοσία ἀγωγή ὑπερτερεῖ ἀσφαλῶς ἀπὸ ἀπόψεως σταθεροποιήσεως τοῦ χαρακτῆρος, τῆς ἀναπτύξεως ἀνδροπρεπῶν ἀρετῶν καὶ τῆς δραστηριότητος*».

«*Εἰς τὴν οἰκογένειαν ὁ μαθητὴς δυσκόλως ἀποφεύγει τὴν μαλθακότητα. Εἰς ἕνα ἥσυχον νοικοκυριὸν δὲν ἔμπορεῖ νὰ ἀναπτύχῃ καμμιὰ δραστηριότητα. Ὅλοι οἱ ἀδύνατοι προστατεύονται, κανεὶς δὲν ἔχει ἀνάγκην νὰ ὑπερασπίσῃ ἑαυτὸν ἢ ἄλλους ἐκτὸς τοῦ ἑαυτοῦ του· κατάστασις πολὺ ἐνχάριστος χωρὶς ἄλλο, ἀλλ' εἰς τὴν ὁποίαν ἡ δύναμις τῆς ψυχῆς δὲν ἀποκιάται. Εἰς τὸ γυμνάσιον δὲν εἶναι ἔτσι· ὁ ἔφηβος μανθάνει νὰ γνωρίζῃ τὰ δικαιώματά του ὅπως καὶ τὰ τῶν ἄλλων· συνηθίζει ν' ἀνθίσταται εἰς τὰς ἐκλιπαρήσεις ὡς καὶ εἰς τὰς ἀπειλάς, ὅταν νομίζει ὅτι ἔχει τὸ δίκαιον μὲ τὸ μέρος του. Ἀποκτᾷ τὸ πνεῦμα τῆς συμπεριφορᾶς, τὴν τέχνην τοῦ νὰ ἰσορροπῇ μὲ τοὺς ὁμοίους του, νὰ γνωρίσῃ μέχρι ποίου σημείου πρέπει νὰ ἐπιβληθῇ εἰς αὐτοὺς διὰ τῆς σταθερότητός του, ἢ νὰ ἀγαπηθῇ ὑπ' αὐτῶν διὰ τῆς φιλοφρονησεώς του*».

Θὰ ὑπῆρχον ἀκόμη καὶ ἄλλοι λόγοι ν' ἀναφέρωμεν. Εἰς τὴν οἰκογένειαν τὸ παιδί δὲν ἔχει εὐκόλως γνῶμας ἰδικάς του· ζῆ μὲ ἀνώτερα ἑαυτοῦ κατὰ τὴν πείραν ἄτομα, τὰ ὁποῖα ὀφείλει νὰ σέβεται καὶ τὰ ὁποῖα ἄλλως τε ἀγαπᾷ τόσο πολύ, ὥστε νὰ μὴ τὰ δυσαρεστῆ ὑποστηρίζον διάφορον πρὸς αὐτὰ γνῶμην. Εἰς τὸ γυμνάσιον ἢ εἰς τὸ σχολεῖον ζῆ μὲ ἴσους του· ἔχει τὸ δικαίωμα τῆς ἐλευθερίας τοῦ λόγου. Εἰς τὴν

οικογένειαν ἢ διδασκαλία εἶναι γενικῶς εὐκολωτάτη. Τὸ μάθημα εἶναι οὕτως εἰπεῖν μασημένον καὶ ἔτοιμον. Τὸ παιδί δὲν πρέπει νὰ καταβάλῃ προσπαθείας νὰ τὸ ἀφομοιώσῃ. Εἰς τὸ γυμνάσιον ἔχει ἀνάγκη νὰ ἐργάζεται περισσότερο μόνον τοῦ καὶ νὰ ζητῇ ἀπὸ τὴν ἀτομικὴν του σκέψιν τοὺς τρόπους τοῦ νὰ ἐννοῇ μαθήματα ὁμοιομόρφως εἰς ὅλους διδασκόμενα.

Προσωπικὴ ἀγωγή

Ἐν τούτοις δὲν τελειώνει εἰς τὸ σχολεῖον ἡ ἀγωγή τῆς θελήσεως. Μόνον εἰς τὴν κοινωνίαν, εἰς τὴν ἐπαφὴν πρὸς τὰς δυσκολίας τῆς ζωῆς ἢ ἀνθρωπίνῃ προσωπικότης διαμορφοῦται ἀληθῶς. Ἴδου διατὶ χωρὶς ἀμβιβλίαν ὁ Κομένιος ἐπεφύλαττεν εἰς τὸ πανεπιστήμιον, δηλαδὴ εἰς τὴν ἐλευθέραν ζωὴν τοῦ φοιτητοῦ τὴν φροντίδα τῆς ἀναπτύξεως τῆς βουλήσεως. Ἡ πείρα εἶναι τὸ πραγματικὸν σχολεῖον τῆς βουλήσεως.

Εἰς τὸ γυμνάσιον ἰσοπεδώνομεν τὸν δρόμον πρὸ τῶν ποδῶν τοῦ παιδιοῦ. Καὶ ὅμως τὸ ἐμπόδιον εἶναι ἡ ἀγωγή τῆς βουλήσεως. Διδάσκομεν ἄλλ' ὅμως μόνον ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἀνακαλύπτομεν μόνοι μας γνωρίζομεν καλά. Εἴμεθα ὁδηγοὶ τίνων; Ἐκείνων, οἱ ὅποιοι θὰ ἔπρεπε νὰ ὁδηγοῦνται μόνοι των».

Ἡ ἀντίθεσις αὐτὴ ἡ ὁποία ὑπάρχει μεταξὺ τῆς ἀναπτύξεως τῆς ἀτομικῆς βουλήσεως καὶ τοῦ σχολικοῦ καθεστῶτος καὶ τοῦ πλέον ἡπίου ἀκόμη καὶ τοῦ πλέον ἐλευθέρου, χάνεται ἀπὸ τῆς ἡμέρας κατὰ τὴν ὁποῖαν τὸ παιδί ἀποδίδεται εἰς ἑαυτό. Τότε ἀκριβῶς ἡ ἐκουσία δραστηριότης του θὰ εὔρῃ τὰς εὐκαιρίας νὰ ἐξασκηθῇ καὶ νὰ αὐξηθῇ. Ἄλλ' ἐπίσης καὶ τότε ἡ βούλησίς του θὰ διατρέχῃ τοὺς περισσοτέρους κινδύνους. Ματαίως θὰ τοῦ ἔχωμεν ἀσκήσει τὴν βούλησιν εἰς τὸν περιωρισμένον κύκλον τῶν παιδικῶν πράξεων· θὰ ὑπόκειται εἰς τὸν κίνδυνον νὰ ἐξασθενήσῃ ἢ βούλησις αὐτὴ εἰς τὸν κύκλον τῶν ἀνδρικῶν πράξεων.

«Διώτι, ὅπως δικαίως τὸ παρετήρησαν (Rousse-
lot), προκειμένου περὶ τῆς βουλήσεως, τὸ ἔργον τῆς ἀγω-
γῆς ποτὲ δὲν τελειώνει. Ἐνα παιδί τὸ ὁποῖον ἔμαθε νὰ ἀνα-
γινώσκη, ἐτελείωσε. Δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐπανέλθῃ. Μὲ τὴν
βούλησιν ποτὲ δὲν ἐτελείωσε καὶ πρέπει πάντοτε νὰ ἐπανερ-
χώμεθα εἰς αὐτήν.»

Δυσκολία τῆς ἀγωγῆς τῆς βουλήσεως

Μὲ τὴν βοήθειαν μιᾶς διαμορφωθείσης ἤδη θελή-
σεως, ἡ ἐπιτυχία τῆς πνευματικῆς ὅσον καὶ τῆς ἠθι-
κῆς ἀγωγῆς ἔχει ἐξασφαλισθῆ. Ἄλλὰ διὰ τὴν ἀγω-
γὴν τῆς βουλήσεως αὐτῆς καθ' ἑαυτήν, ποῦ εἶναι ὁ
μοχλὸς ἐπὶ τοῦ ὁποίου θὰ στηριχθῶμεν; Δὲν χρειάζε-
ται νὰ ἔχωμεν ἤδη ὀλίγην θέλησιν διὰ νὰ ἀποκτήσω-
μεν περισσοτέραν; Τί νὰ κάμωμεν μὲ τὰς ἀδυνατάτους
φύσεις αἱ ὁποῖαι δὲν ἔχουν κανὲν κίνητρον; Εἶναι δυ-
νατὸν νὰ δώσωμεν εἰς αὐτάς τὴν θέλησιν τὴν ὁποίαν
δὲν ἔχουν;

«Εἶναι ἡ θέλησις τὴν ὁποίαν πρόκειται ν' ἀνορθώσωμεν,
λέγει ὁ Gauthey, καὶ θέλομεν ν' ἀνορθωθῇ αὕτη μόνη της.
Θέλομεν ἡ ἀδυναμία νὰ παραγάγῃ τὴν δύναμιν καὶ τὸ κακὸν
νὰ γεννήσῃ τὸ καλόν.»

«Ἡ ἀδυναμία εἶναι τὸ μόνον ἐλάττωμα τὸ ὁποῖον δὲν θὰ
ἠμπορούσαμεν νὰ διορθώσωμεν», ἔλεγεν ὑπὸ τὴν αὐτὴν
ἐννοιαν καὶ ὁ La Rochefoucauld.

Εὐτυχῶς ἡ φύσις δὲν μᾶς προβάλλει συχνὰ αὐτὸ
τὸ ἄλυτον πρόβλημα. Εἶναι σπάνιον, ἐάν ποτε συμβῆ
καὶ τοῦτο, ἓνα παιδί νὰ στερηθῆται τελείως τῶν σπερ-
μάτων θελήσεως. Ἐάν δὲν ἔχη ἐπαρκῶς θέλησιν διὰ
νὰ καταπολεμήσῃ τὰ ἐλαττώματά του, θὰ ἔχη πάν-
τοτε ἀρκετὴν διὰ νὰ ἀποκτήσῃ μερικὰς ἀρετάς, διότι
κατὰ τὴν παρατήρησιν τοῦ Bourdaloue, «στοιχίζει
ὀλιγώτερον τὸ νὰ πλουτισθῇ τις μὲ χιλίας ἀρετὰς παρὰ νὰ
διορθωθῇ ἀπὸ ἓν μόνον ἐλάττωμα».

Ἡ καλή θέλησις

Δὲν θὰ ἐχρησίμευεν εἰς τίποτε νὰ διαμορφώσωμεν τὴν θέλησιν, ἔάν δὲν τῆς ἐδίδομεν ὡς σύντροφον τὴν ἀγάπην τοῦ καλοῦ. Πράγματι αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν ἢ θέλησις δύνανται νὰ καταστῇ ὄργανον κακοῦ, ὅπως καὶ ὄργανον ἀρετῆς. Οἱ μεγάλοι κακοῦργοι δεικνύουν θέλησιν κατὰ τὸν ἰδικόν των τρόπον. Ἦμποροῦμεν νὰ θέλωμεν τὸ κακὸν μὲ τὴν ἰδίαν δραστηριότητα μὲ τὴν ὁποίαν θέλομεν καὶ τὸ καλόν. Πρέπει λοιπὸν πρὸ πάντων τὴν καλὴν θέλησιν νὰ μορφώσωμεν καὶ στερεώσωμεν, τὴν καλὴν θέλησιν περὶ τῆς ὁποίας ὁ Κάντιος γράφει:

«Ἀπὸ ὅλα ὅσα εἶναι δυνατὸν νὰ ἀντιληφθῶμεν εἰς αὐτὸν τὸν κόσμον καὶ γενικῶς ἔξω καὶ ἀπὸ τὸν κόσμον αὐτόν, δὲν ὑπάρχει παρὰ ἓν πρῶγμα τὸ ὁποῖον δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν ὡς καλὸν ἄνευ περιορισμοῦ: *Εἶναι ἡ καλὴ θέλησις.* Ἡ διανοήσις, ἡ λεπιότης, ἡ κρίσις καὶ ὅλα τὰ προτερήματα τοῦ πνεύματος, τὸ θάρρος, ἡ ἀπόφασις, ἡ ἐπιμονὴ ὡς ἰδιότητες τῆς ἰδιοσυγκρασίας, εἶναι ἀναμφιβόλως καλαὶ καὶ ἀπὸ πολλὰς ἀπόψεις ποθηταὶ ἰδιότητες· ἀλλ' αὐτὰ τὰ δῶρα τῆς φύσεως δύνανται νὰ εἶναι εἰς ἄκρον κακὰ καὶ ὀλέθρια, ὅταν ἡ βούλησις ἣτις τὰ χρησιμοποιεῖ, καὶ ἡ ὁποία ἀποτελεῖ οὐσιωδῶς αὐτὸ τὸ ὁποῖον ὀνομάζομεν *χαρακτῆρα*, δὲν εἶναι καλὴ ἢ ἰδία.

«Ἡ καλὴ θέλησις δὲν ἀντλεῖ τὴν καλωσύνην της ἀπὸ τὰς πράξεις της οὔτε ἀπὸ τὰ ἀποτελέσματά της, οὔτε ἀπὸ τὰς ἰκανότητάς της νὰ ἐπιτύχη τοῦτον ἢ ἐκεῖνον τὸν σκοπόν, ὅστις προεβλήθη εἰς αὐτήν, ἀλλὰ μόνον ἀπὸ τὸ νὰ θέλῃ ἀφ' ἑαυτῆς καὶ ἐξεταζομένη καθ' ἑαυτήν, ὀφείλει νὰ θεωρηθῇ ἀσυγκρίτως ἀνωτέρα ἀπὸ κάθε τι τὸ ὁποῖον Ἦμποροῦμεν νὰ ἐκτελέσωμεν δι' αὐτῆς ἔφ' ὠφελείᾳ ὀρισμένων ροπῶν ἢ καὶ ὄλων ἀκόμη τῶν ροπῶν συνηνωμένων. Ὅταν μία δυσμενῆς τύχη, ἢ ἡ φιλαργυρία μιᾶς σκληραῖς, ὡς ἡ μητροιά, φύσεως θὰ ἐστέρει αὐτήν τὴν καλὴν θέλησιν ἀπὸ ὅλα τὰ μέσα τοῦ νὰ ἐκτελέσῃ τὰ σχέδιά της, ὅταν αἱ μεγαλύτεραι προσπάθειαι της θὰ ἀπέβαινον εἰς μάτην καὶ ὅταν δὲν θὰ ἔμενε παρὰ ἡ καλὴ βούλησις δλο-

μόναχη, θὰ ἔλαμπε πάλιν μὲ τὴν ἰδικήν της λάμπριν ὡς ἕνας πολύτιμος λίθος· διότι ὀφείλει εἰς ἑαυτὴν πᾶν ὅ,τι ἀξίζει».

Σπουδαιότης τῆς βουλήσεως ἐν τῇ ζωῇ

Ἡ καλὴ θέλησις, ἡ δραστηριότης πρὸς τὸ καλόν, εἶναι τὸ μόνον πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δίδει εἰς τὴν ζωὴν τὴν ἀξίαν της καὶ τὴν ἀξιοπρέπειάν της.

«Αὐτὴ ἡ δραστηριότης, λέγει ὁ Blackie, ἀποκτᾶται διὰ μόνης τῆς ἀσκήσεως· ἐὰν φαντάζεσθε ὅτι θὰ εὑρετε μεγάλα βοηθήματα ἀπὸ τὰ βιβλία, ἀπὸ τὰς σοφὰς συζητήσεις, ἀπαυᾶσθε. Βιβλία, συζητήσεις, δύναται νὰ σᾶς ἀφηνείσουν πρὸς τὸ καλόν, αὐτὸ ἡμπορεῖ νὰ εἶναι, εἰς τὸ ταξίδι σας, ὅπως ἡ καθοδηγητικὴ ἐπιγραφὴ τῶν στύλων, ἡ ὁποία σᾶς ἐμποδίζει ἀπὸ τοῦ νὰ παραπλανηθῆτε κατὰ τὴν ἀναχώρησιν, ἀλλὰ δὲν δύναται νὰ σᾶς κάμῃ νὰ προχωρήσετε ἔστω καὶ κατὰ ἓν βῆμα· αὐτὸ τὸ ταξίδι μόνον τὰ πόδια σας πρόκειται νὰ κάμουν. Δυστυχία σας ἐὰν δὲν φέρετε ἐν ὑμῖν αὐτοῖς τὴν πυξίδα!»

Πρέπει μὲ ἄλλους λόγους νὰ εὔρη ὁ ἄνθρωπος εἰς ἑαυτὸν τὸν κανόνα τῆς συμπεριφορᾶς του καὶ τὰς ἀναγκαίας δυνάμεις διὰ νὰ συμμορφωθῇ πρὸς αὐτόν. Ἡ θέλησις εἶναι ἡ οὐσιώδης δύναμις τῆς ἀρετῆς. Δὲν ἐνδιαφέρει ἐξ ἄλλου ἀποκλειστικῶς διὰ τὴν ἠθικότητα τῆς ζωῆς· εἶναι ἀναγκαία διὰ τὴν εὐτυχίαν καὶ τὴν ἐπιτυχίαν. Ἐνευ αὐτῆς δὲν θὰ κατορθώναμεν νὰ ἐπιτύχωμεν εἰς τὸν κόσμον, νὰ ὑπερνικήσωμεν τὰς δυσκολίας, νὰ ὑποτάξωμεν τὰς περιστάσεις. Εἰς τὰς μεγάλας ἢ μικρὰς ὑποθέσεις ἔχομεν πάντοτε ἀνάγκην τῆς θελήσεως. Εἶναι μάλιστα στοιχεῖον τῆς μεγαλοφυΐας, τὴν ὁποίαν ὁ Buffon ὠρίζεν ὡς *«μία» μακρὰν ὑπομονήν»*. Οἱ ἐφευρέται, οἱ εὐεργέται τῆς ἀνθρωπότητος δὲν ἐπετέλεσαν τὸ ἔργον των παρὰ μὲ εὐγενεῖς προσπάθειας καὶ δραστηρίαν ἐπιμονήν. Τέλος εἰς ὅλας τὰς βαθμίδας τῆς κοινωνικῆς κλίμακος ἡ θέλησις εἶναι ἡ ἀρχὴ τῆς οὐσιώδους ιδιότητος τοῦ ἀνθρώπου : τοῦ *χαρακτῆρος*. Ὁ χαρακτήρ, πράγματι, εἶναι

ὀλιγώτερον τὸ σύνολον τῶν συνηθειῶν καὶ τῶν κλί-
σεῶν μας, παρὰ ἢ κτήσις μιᾶς σταθερᾶς θελήσεως,
φωτισμένης, δικαίας καὶ καλῆς, ἱκανῆς νὰ ἀντιστη-
εῖς τὰ γεγονότα· καὶ ὁ οὕτως ἐννοούμενος χαρακτήρ-
εἶναι τὸ οὐσιῶδες τῆς ἠθικῆς ἀγωγῆς.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΒ΄

ΤΑ ΑΝΩΤΕΡΑ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΑ, Η ΑΙΣΘΗΤΙΚΗ ΑΓΩΓΗ, Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΑΓΩΓΗ

Τὰ ἀνώτερα συναισθήματα

Ἡ ἠθικὴ ἀγωγή δὲν θὰ ἦτο πλήρης, εἰάν ἐσκόπει μόνον τὴν καλλιέργειαν τῶν στοργικῶν καὶ φιλοφρόνων συναισθημάτων, τὴν ἀνάπτυξιν τῆς συνειδήσεως, τὴν πρόδον τῆς θελήσεως καὶ τῆς ἠθικῆς δραστηριότητος. Πρέπει ἐπίσης νὰ ἔχη αὕτη ὑπ' ὅψει τὴν καλλιέργειαν τῶν ἀνωτέρων συναισθημάτων τὰ ὅποια ἐξαρτῶνται ἐξ ἴσου ἀπὸ τὴν διανόσιν καὶ τὴν αἰσθηματικότητα καὶ εἰς τὰ ὅποια ἀναμιγνύονται συγχρόνως αἱ ὑψηλότεραι ἀντιλήψεις τοῦ λογικοῦ καὶ αἱ εὐγενέστεραι συγκινήσεις τῆς καρδίας. Αὐτὰ τὰ συναισθήματα εἶναι: ἡ ἀγάπη τοῦ ἀληθοῦς, ἡ ἔφεσις τοῦ ὠραίου, ἡ ἀγάπη τοῦ καλοῦ διὰ τὴν ὁποίαν ὠμιλήσαμεν ἤδη καὶ τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα.

Ἡ ἀγάπη τοῦ ἀληθοῦς

Ἐπὶ τὴν ἀπλουστέραν μορφήν της, ἡ ἀγάπη τοῦ ἀληθοῦς εἶναι ἡ ἀποστροφή πρὸς τὸ ψεῦδος. Ἐπὶ τὴν πλέον ὑψηλὴν μορφήν της, εἶναι ἡ ἀναζήτησις τῆς ἀληθείας, τὸ ἐπιστημονικὸν ἐνστικτον.

Ἡ φιλαλήθεια

Οἱ παιδαγωγοὶ ἔχουν συχνὰ μελετήσει τοὺς τρόπους τοῦ νὰ εὐνοήσουν παρὰ τῷ παιδίῳ τὴν τάσιν πρὸς τὴν φιλαλήθειαν, τὴν ὁποίαν ὁ Bain καταριθμεῖ μετὰ τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς φιλανθρωπίας, μεταξὺ τῶν θεμελιωδῶν τούτων ἀρετῶν.

Τὸ καλύτερον εἶναι ἐν πρώτοις νὰ δώσωμεν ἡμεῖς αὐτοὶ τὸ παράδειγμα τῆς πλέον ἐπακριβοῦς φιλαλήθειας.

Ἡ Edgeworth καταδικάζει εὐλόγως τὰ «*ἔξυπνα ψεύδη*» τὰ ὁποῖα ὁ Rousseau συνιστᾷ εἰς τοὺς παιδαγωγοὺς τῆς παιδικῆς ἡλικίας. «*Ἀργὰ ἢ γρήγορα, λέγει αὐτὴ, τὰ παιδιά θὰ ἐννοήσουν ὅτι τὰ ἐξαπατῶμεν καὶ τότε ἡ δυσπιστία των καθίσταται ἀθεράπευτος. Ἡ εὐθύτης εἶναι ὁ καλύτερος τῶν τρόπων ἐνεργείας. Αὐτὸ τὸ ἀξίωμα εἶναι ἐξ ἴσου ἀληθὲς εἰς τὴν ἀγωγὴν ὅσον καὶ εἰς τὸ ἐμπόριον*».

Ἄλλὰ τὸ παράδειγμα δὲν φθάνει· πρέπει νὰ προσθέσωμεν εἰς αὐτὸ καὶ ἄλλας προφυλάξεις: ὁ Rousseau εἶπεν, εὐλόγως, ὅτι δὲν πρέπει ποτὲ νὰ θέσωμεν εἰς πειρασμὸν τὴν φιλαλήθειαν τοῦ παιδιοῦ καὶ νὰ τὸ ἐρωτήσωμεν δι' ὅ,τι ἔχει συμφέρον νὰ σιωπήσῃ ἢ νὰ παραμορφώσῃ. «*Πρέπει, λέγει ἐπίσης ἡ Edgeworth, νὰ ἀνεχθῶμεν τὸ σπάσιμον ἐνὸς ποτηριοῦ μᾶλλον παρὰ νὰ θέσωμεν εἰς δοκιμασίαν τὴν εἰλικρίνειαν τοῦ παιδιοῦ*». Ἐὰν διὰ μιᾶς ἀτόπου αὐστηρότητος προκαλέσωμεν τὸ παιδί νὰ ἀποκρύψῃ τὰ μικρὰ λάθη του, πρέπει νὰ φοβούμεθα μήπως τὸ παιδί εἰσερχόμενον εἰς τὸν δρόμον τοῦτον ἐπιμείνῃ νὰ λάβῃ τὴν συνήθειαν τοῦ ψεύδους.

Ἐξ ἄλλου, ἐὰν τὸ παιδί ὁμολογήσῃ μόνον του τὰς ὀλιγωρίας του καὶ τὰς ἀπερισκεψίας του, ἄς τοῦ δείξωμεν ὅτι εἴμεθα ἱκανοποιημένοι ἀπὸ τὴν εἰλικρίνειάν του παρὰ θυμωμένοι μὲ τὸ λάθος του. «*Ἡ εὐχαριστήσις διότι ἐκτιμᾶται, διότι εἶναι ἄξιον τῆς ἐμπιστοσύνης μας, λέγει ἡ Edgeworth, εἶναι γλυκεῖα διὰ τὰ παιδιά*».

Ἐάν ἀπ' ἐναντίας τὸ παιδί εἶναι διατεθειμένον νὰ ψεύδεται, ὡς τοῦ δεῖξωμεν, χωρὶς νὰ τὸ ἐπιπλήξωμεν πολὺ δυνατά, ὅτι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς κρυψινοίας του εἶναι νὰ χάσῃ τὴν ἐμπιστοσύνην μας.

«Ἐνας καλὸς τρόπος διορθώσεως, λέγει ὁ Marion, θὰ εἶναι νὰ δώσωμεν νὰ ἐννοήσῃ ὅτι δὲν δίδομεν πίστιν εἰς τὰ λόγια τοῦ παιδιοῦ τὸ ὅποιον συλλαμβάνεται ἐπ' αὐτοφῶρον ψευδόμενον, ν' ἀναθέσωμεν νὰ ἐλέγχουν ὅ,τι συνέβη οἱ συμμαθηταί του. Πρέπει νὰ τοῦ εἴπωμεν μὲ τόνον αὐστηρὸν καὶ λυπηρὸν ὅτι ἀναγκάζομεθα μετὰ λύπης νὰ μὴ πιστεύωμεν εἰς τὰς διαβεβαιώσεις του καὶ νὰ ἐκδηλώσωμεν ἀπ' ἐναντίας ἀπόλυτον ἐμπιστοσύνην εἰς τὰς διαβεβαιώσεις τῶν συμμαθητῶν του οἱ ὅποιοι δὲν ἐψεύσθησαν ποτέ. Ἡ συνήθεια τοῦ ψεύδους θὰ καταστῇ χρονία, ἐὰν ἀνθίσταται εἰς παρομοίαν θεραπείαν ἐν καταλλήλῳ χρόνῳ».

Μὲ ἄλλους λόγους ἡ ἀγωγή τῆς φιλαληθείας θὰ ἔξη ὡς ὄργανα τὰ ἄλλα αἰσθήματα τοῦ παιδιοῦ· ἐν πρώτοις τὴν ζωηρὰν ἐπιθυμίαν του νὰ ἀγαπᾶται καὶ νὰ ἐκτιμᾶται ἀπὸ τοὺς γονεῖς του καὶ ἀπὸ τοὺς διδασκάλους του, νὰ ἀποκτήσῃ τὴν ἐμπιστοσύνην τῶν ἀργότερον τὸ αἶσθημα τῆς προσωπικῆς ἀξιοπρεπειᾶς τὴν ὁποίαν ἐξευτελίζει τὸ ψεῦδος.

Ἡ ἀναζήτησις τῆς ἀληθείας

Ἄλλὰ δὲν εἶναι τὸ πᾶν νὰ λέγωμεν τὴν ἀλήθειαν τὴν ὁποίαν γνωρίζομεν, εἶναι ἀνάγκη ἀκόμη νὰ ἀναζητῶμεν καὶ τὴν ἀλήθειαν τὴν ὁποίαν δὲν γνωρίζομεν. Ἡ ἀγωγή δὲν ἔχει σοβαρωτέραν ἀποστολὴν ἀπὸ τοῦ νὰ ἐγχαράξῃ τὴν ἀγάπην τοῦ ἀληθοῦς, νὰ καταπολεμήσῃ τὴν εὐπιστίαν καὶ τὴν πλάνην. Θὰ εὔρη βοηθὸν εἰς τὴν προσπάθειάν της αὐτὴν τὴν φυσικὴν περιέργειαν τοῦ παιδιοῦ, ἢ ὁποία, ἅπαξ διεγερθεῖσα, θέλει ὅλα νὰ τὰ γνωρίσῃ, ὅλα νὰ ἐννοήσῃ. Βεβαίως δὲν πρόκειται νὰ ἱκανοποιήσωμεν τὴν περιέργειαν αὐτὴν εἰς ὅλα τὰ πράγματα, πρὸ πάντων εἰς τὸ δημοτικὸν

σχολεῖον. Ἄλλ' ἔάν τὸ παιδί δὲν ἤμπορῇ νὰ μανθάνῃ ὅ,τι εἶναι ἀληθές, τοῦλάχιστον ὀφείλομεν νὰ μὴ τὸ διδάξωμεν τίποτε τὸ ψευδές.

Ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον ἡ ἀγωγή ὀφείλει νὰ μορφώσῃ τὰ παιδιὰ μὲ πνεῦμα ἐπιστημονικὸν καὶ νὰ προβάλῃ εἰς τὴν πεποιθησίν των, ὄχι αὐταπάτας αἰ ὁποῖαι τὰ κολακεύουν, ἀλλ' ἀληθείας αἰ ὁποῖαι τὰ διδάσκουν. Ἄς συνηθίσωμεν λοιπὸν τὸν μαθητὴν νὰ δεχθῇ μόνον τὰς γνώμας τὰς ὁποίας ἐννοεῖ, τὰς ὁποίας νὰ δύναται νὰ ἐλέγξῃ μόνος του. Χωρὶς νὰ θέλωμεν νὰ διεγείρωμεν προώρως τὸ κριτικὸν πνεῦμα του, ἃς τοῦ ζητοῦμεν νὰ ἐκφράζεται ἐν γνώσει του καὶ κατόπιν σκέψεως. Δὲν πρόκειται νὰ καταστήσωμεν τὸ παιδί ἓνα μικρὸν καρτεσιανὸν ὁ ὁποῖος νὰ μὴ πιστεῦῃ παρὰ μόνον τὸ προφανές· ἀλλὰ ὅσον τὸ δυνατόν περισσότερον ἃς προκαλοῦμεν τὴν λογικὴν του. Ἡ εὐχαρίστησις ἡ ὁποία συνοδεύει φυσικῶς τὴν καλῶς ἐννοουμένην ἀλήθειαν θὰ τὸ ἀπομακρύνῃ ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἀπὸ τὰς τυφλὰς καὶ ἀπερισκέπτους γνώμας. Θὰ καταστῇ ἱκανὸν νὰ ἀγαπᾷ τὴν ἀλήθειαν χάριν τῆς ἀληθείας καὶ ν' ἀσχολῆται μὲ τὴν ἐπιστήμην, νὰ αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκην τῆς προσωπικῆς ἀναζητήσεως καὶ νὰ δοκιμάζῃ τὴν εὐχαρίστησιν τῆς ἀνακαλύψεως.

Ἡ ἀγάπη τοῦ ὠραίου

Δὲν ἔχομεν νὰ ἀπασχοληθῶμεν ἐδῶ μὲ τὸν ἀκριβῆ καὶ αὐστηρὸν ὀρισμὸν τοῦ ὠραίου· ἃς ἀφήσωμεν αὐτὴν τὴν φροντίδα εἰς τοὺς καθηγητὰς τῆς αἰσθητικῆς. Δι' ἡμᾶς τὸ ὠραῖον ὀρίζεται πρὸ παντὸς μὲ τὰ αἰσθήματα τὰ ὁποῖα διεγείρει εἰς τὸ πνεῦμα, μὲ τὴν χάριν τὴν ὁποίαν μᾶς περιβάλλουν τὰ προϊόντα τῆς φύσεως καὶ τὰ ἔργα τῆς τέχνης, μὲ τὸν θαυμασμὸν τὸν ὁποῖον μᾶς γεμίζουν.

Ὅτι τὸ παιδί εἶναι εὐαίσθητον εἰς τὸ ὠραῖον, εἶναι ἀναμφισβήτητον. Καὶ μερικὰ ζῶα ἀκόμη φαίνεται

ὅτι ἔχουν, δὲν ἠξεύρω, ποῖον ἀόριστον αἴσθημα τοῦ ὠραίου. Ὁ Régez ἀποδεικνύει μὲ πολυάριθμα παραδείγματα ὅτι καὶ πρὸ τοῦ τρίτου ἔτους τῆς ἡλικίας ἀκόμη τὸ μουσικὸν ἔνστικτον, τὸ ἔνστικτον τοῦ ὀπτικοῦ ὠραίου ἀναπτύσσονται καὶ ἐκδηλώνονται. Εἰς τὴν στοργὴν τοῦ πρὸς τὰ ζῶα, εἰς τὴν προτίμησίν του διὰ μερικὰ πρόσωπα, εἰς τὴν κλίσιν του διὰ τὰς εἰκόνας τὸ παιδί ἀποδεικνύει ὅτι διακρίνει συγκεχυμένως ὅ,τι εἶναι ὠραῖον ἀπὸ ὅ,τι εἶναι ἄσχημον. “Ἐν ὠραῖον ἄθυρμα, ἔν εὐχάριστον πρόσωπον, ἔν λαμπρὸν ἄνθος τὸ προσελκύουν καὶ τοῦ ἀρέσουν.

Αἰσθητικὴ ἀγωγή

Μία πλήρης ἀγωγή δὲν θὰ ἠδύνατο ν’ ἀφήσῃ ἄνευ καλλιιεργείας τὰς φυσικὰς αὐτὰς διαθέσεις. Ὅφείλει αὐτὴ νὰ τὰς ἀναπτύξῃ δι’ αὐτὰς ταύτας καὶ διότι ἀποτελοῦν μέρος τῆς φύσεώς μας, τὴν ὁποῖαν θὰ ἠκρωτηριαζάμεν ἐὰν τὰς ἀφήναμεν νὰ σβήσουν: ὀφείλει νὰ τὰς ἀναπτύξῃ ἀκόμη καὶ νὰ τὰς διαμορφώσῃ λόγῳ τῆς εὐεργετικῆς ἐπιδράσεως τὴν ὁποῖαν δύνανται νὰ ἀσκήσουν, ἐὰν καθοδηγηθοῦν καλῶς, ἐπὶ τῆς ἠθικῆς ἀγωγῆς.

Πρέπει λοιπὸν νὰ ἀφήσωμεν τόπον εἰς ὅ,τι ὀνομάζομεν *αισθητικὴν ἀγωγήν*. Εἰς τὴν πλατυτέραν ἕκτασίν τῆς αὐτῆ ἢ ἀγωγή θὰ περιελάμβανε συγχρόνως τὴν ἐκτίμησιν ὄλων τῶν ὠραιότητων τῆς φύσεως ἢ τῆς τέχνης, τὴν ἔφεσιν πρὸς τὴν φιλολογοίαν, τὸ μουσικὸν συναίσθημα, τὴν γνῶσιν τῶν πλαστικῶν τεχνῶν, ὡς καὶ τὰς διαφόρους φυσικὰς ἱκανότητας τῶν ἀνθρώπων, αἱ ὁποῖαι ἐπιτρέπουν ὄχι μόνον νὰ αἰσθανώμεθα τὸ ὠραῖον εἰς τὰ ἔργα τῶν ἄλλων, ἀλλὰ νὰ τὸ πραγματοποιώμεν εἰς τὰ προσωπικὰ ἔργα. Δὲν πρόκειται ἐδῶ περὶ τῆς εἰδικῆς ταύτης καλλιιεργείας, ἥτις παράγει τοὺς κριτικούς, τοὺς καλλιτέχνας καὶ τοὺς ποιητάς. Ἀλλὰ, θεωρουμένη ἀπλῶς ὡς στοιχεῖον τῆς

γενικῆς ἀγωγῆς, ὡς πρὸς τὴν ἐξασφάλισιν τῆς εὐτυχίας καὶ τῆς σχετικῆς τελειότητος τοῦ ἀνθρώπου ἢ αἰσθητικῆ ἀγωγή, ἔχει ἀκόμη τὴν σπουδαιότητά της καὶ εἶναι λυπηρὸν ὅτι παρὰ τοῖς νεωτέροις λαοῖς δὲν ἔχει ἀκόμη ἀποκτήσει τὴν ἐκτίμησιν τῆς ὁποίας ἔχαιρε παρὰ ταῖς ἀρχαίους λαοῖς.

Ἡ αἰσθητικὴ ἀγωγή παρὰ τοῖς ἀρχαίοις

Διὰ τὰ ἠθικοποιήσουν τοὺς ἀνθρώπους οἱ ἀρχαῖοι, ἰδίως οἱ Ἕλληνες, ἐβασίζοντο ἐπὶ τῆς τέχνης μᾶλλον παρὰ ἐπὶ τῆς θρησκείας. Εἰς τὰς Ἀθήνας ἡ ἠθικὴ ἀγωγή ἦτο πρὸ παντὸς μία αἰσθητικὴ ἀγωγή. Ὁ Πλάτων ἐπίστευεν ὅτι ἡ ψυχὴ ὑψώνετο πρὸς τὸ καλὸν διὰ τοῦ ὥραίου. *«Καλὸς καὶ ἀγαθὸς»* εἶναι αἱ δύο λέξεις τὰς ὁποίας οἱ Ἕλληνες συνήνωνον σταθερῶς.

«Πρέπει, ἔλεγεν ὁ Πλάτων, τὰ ἀναζητοῦμεν ἐπιδεξίους καλλιτέχνας, ἱκανοὺς ν' ἀναζητοῦν εἰς τὰ ἔχνη τῆς φύσεως τὸ ὥραϊον καὶ τὸ χάριεν, ἵνα οἱ νέοι μορφωνόμενοι μὲ τὰ ἔργα των, ὡς εἰς ἀτμόσφαιραν καθαρὰν καὶ ὑγιεινὴν λαμβάνουν ἐξ αὐτῶν ἀκαταπαύστως σωτηρίους ἐντυπώσεις διὰ τῶν ὀφθαλμῶν καὶ διὰ τῶν ὠτῶν, ἵνα ἀπὸ τῆς παιδικῆς ἡλικίας ὅλα τὰ πράγματα ὀδηγοῦν αὐτοὺς ἀσυναίσθητως εἰς τὸ τὰ ἀγαθοῦν, τὰ μιμῶνται τὴν ὠραιότητα καὶ τὰ ἀποκαθιστοῦν μεταξὺ αὐτῆς καὶ ἑαυτῶν μίαν τελείαν συμφωνίαν. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον ἡ μουσικὴ δὲν ἀποτελεῖ σπουδαῖον μέρος τῆς ἀγωγῆς, ἀφοῦ ὁ ρυθμὸς καὶ ἡ ἁρμονία, εἰσδύοντα εἰς τὴν ψυχὴν, τὴν κατακτοῦν καὶ εἰσάγουσιν εἰς αὐτὴν ἐν συνεχείᾳ τὴν χάριν, ὅταν παρερχόμεν τὴν ἀγωγήν, ὅπως πρέπει, ἐνῶ τὸ ἀντίθετον συμβαίνει ὅταν τὴν παραμελοῦμεν; Ἐνας νέος μορφωμένος ὅπως πρέπει εἰς τὴν μουσικὴν θὰ ἀντιληφθῇ μὲ τὴν μεγαλυτέραν διορατικότητα πᾶν ὅ,τι ἀτελὲς ἢ ἐλαττωματικὸν ὑπάρχει εἰς τὰ ἔργα τῆς τέχνης ἢ τῆς φύσεως καὶ θὰ ὑφίσταται ἀνάλογον ἐξ αὐτῶν ἐπίδρασιν. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον ἀκριβῶς θὰ ἐπαινέσῃ ὁ,τι ὥραϊον παρατηρήσῃ, θὰ τὸ εἰσαγάγῃ εἰς τὴν ψυχὴν του, θὰ τραφῇ δι' αὐτοῦ καὶ θὰ διαμορφωθῇ οὕτως εἰς τὴν ἀρετήν.»

Ἐνῶ θὰ αἰσθανθῆ μίαν περιφρόνησιν καὶ μίαν φρισικὴν ἀποτροφὴν διὰ πᾶν ὅ,τι εὖρη ἐλαττωματικὸν καὶ τοῦτο ἀπὸ τρυφερωτάτης ἡλικίας, πρὸ τοῦ νὰ κατανασθῆ ἀπὸ τὰ φῶτα τοῦ λογικοῦ, ἀλλὰ μόλις ἐμφανισθῆ ἡ ὠραιότης θὰ τὴν ἐναγκαλισθῆ ὡς μίαν φίλην, εἰς τὴν ἀναγνώρισιν τῆς ὁποίας ἡ μουσικὴ τὸν ἔχει προετοιμάσει».

Ὅ,τι ὁ Πλάτων ὀνομάζει μουσικὴν, εἶναι αὐτὸ τὸ ὁποῖον σήμερον ὀνομάζομεν γενικῶς τέχνην· καὶ εἰς τοὺς ὀφθαλμοὺς του ἡ τέχνη εἶναι, οὕτως εἰπεῖν, μία βαθμὶς τῆς ἀρετῆς, μία προετοιμασία διὰ τὴν ζωὴν τοῦ λογικοῦ.

Οἱ ἀρχαῖοι εἶχον πάντοτε μίαν τάσιν νὰ μὴ ἀπομονώσουν τὴν ἠθικὴν καὶ νὰ τὴν συγγέουν ἄλλοτε μὲ τὴν ἀναζήτησιν τοῦ ἀληθοῦς, ἄλλοτε μὲ τὴν ἀγάπην τοῦ καλοῦ. Ἐνῶ ὁ Σωκράτης ἐβεβαίωσεν ὅτι τὸ ἀγαθὸν καὶ τὸ ἀληθὲς εἶναι ἓν καὶ τὸ αὐτό, οἱ στωϊκοὶ διεκέρυττον τὴν ταυτότητα τοῦ ὠραίου καὶ τῆς ἀρετῆς.

Αἱ τέχναι καὶ ἡ ἠθικὴ

Ἐπάρχουν πράγματι στεναὶ σχέσεις μεταξύ τῶν τεχνῶν καὶ τῆς ἠθικῆς.

«Ἡ τέχνη πρέπει νὰ διδάσκειται εἰς τὸ παιδί, λέγει ὁ Marion, διότι ἔχει μίαν ἀπαράμιλλον μορφωτικὴν δύναμιν. Ἐὸ ὠραῖον οὐσιωδῶς εἶναι τάξις καὶ ἁρμονία. Ἀπὸ τὴν φαντασίαν καὶ τὸ πνεῦμα αὐτὴ ἡ τάξις καὶ αὐτὴ ἡ ἁρμονία περνοῦν εἰς τὴν καρδίαν καὶ ἐντὸς ὀλίγου ἐκδηλώνονται διὰ τῆς κομψότητος καὶ τῆς χάριτος. Μία ἀκριβὴς ἀναλογία παρατηρεῖται εἰς τὰς κινήσεις καὶ καταλήγει νὰ ἀνευρίσκειται εἰς τὰς πράξεις. Ἡ καλαισθησία λαμβάνει εὐκόλα τὴν μορφήν τοῦ αὐτοσεβασμοῦ. Δὲν εἶναι κοινοτοπία ὅτι ἡ τέχνη καταπραῦνει τὰ κοινὰ καὶ δημόσια ἤθη; Ἐπάρχουν λάθη καὶ ἠθικαὶ τάσεις, τὰ ὁποῖα ἐν πνεύμα συνηθισμένον νὰ ζῆ ἐν τῇ ἀναστροφῇ μετὰ τοῦ ὠραίου δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ συλλάβῃ ἢ νὰ ὑποφέρῃ».

Τὸ κακὸν πράγματι εἶναι ἓνα πρᾶγμα ἄσχημον καὶ ἡ ἀβρότης μιᾶς ψυχῆς εὐαίσθητου εἰς τὴν ὠραιό-

τητα προσβάλλεται από αυτό και τὸ βδελύσσεται. Καὶ ὅταν εἰσέλθωμεν εἰς τὴν λεπτομέρειαν διαφόρων ὠραιότητων τὰς ὁποίας ἡ φύσις καὶ ἡ τέχνη ἔχουν οἰκονομήσει διὰ τὴν γοητείαν καὶ τὴν ἐξευγένισιν τῆς ζωῆς, ἡ ἠθοπλαστικὴ ἐπίδρασις τοῦ ὠραίου ἀναφαίνεται περιφανεστέρα ἀκόμη.

Τὰ θεάματα τῆς φύσεως κατευνάζουν τὰ πάθη καὶ μᾶς περιβάλλουν μὲ τὴν ἀγνότητα καὶ ἀθωότητά των. Αἱ πλαστικαὶ τέχναι μᾶς ἀνυψώνουν τοῦλάχιστον καὶ μᾶς μεταδίδουν τὴν χάριν, τὴν κομψότητα τῶν κινήσεων τοῦ σώματος. Ἡ μουσικὴ, ἡ διαπεραστικωτέρα τῶν τεχνῶν, καὶ εἰς τὴν ὁποίαν οἱ ἀρχαῖοι ἀπέδιδον ρόλον ὑπέροχον διὰ τὴν ἀγωγήν τῆς ἀρετῆς, ἡ μουσικὴ μεταδίδει εἰς τὴν ψυχὴν, δὲν γνωρίζω, ποῖαν τάξιν καὶ ἀρμονίαν. Ἡ ποίησις τέλος μᾶς ἀνυψώνει, μᾶς μαγεύει διὰ τῶν ἐναργεστέρων ἐμπνεύσεων τῆς μᾶς συγκινεῖ αὕτη ἀπὸ θαυμασμὸν δι' ὅλα τὰ ὠραῖα ἔργα τὰ ὁποῖα ἐξυμνεῖ καὶ τὰ ὁποῖα προβάλλει ὡς ὑποδείγματα εἰς τὸν ἐνθουσιασμὸν τὸν ὁποῖον διεγείρει ἐν ἡμῖν.

Αἱ τέχναι πηγὴ εὐχαριστήσεων

Αἱ τέχναι δὲν εἶναι μόνον στοιχεῖον τῆς ἠθικῆς μορφώσεως, ὀφείλουν νὰ συνιστῶνται ἀκόμη καὶ ὡς ἀρχὴ μερικῶν ἀπὸ τὰς γλυκυτέρας, ζωηροτέρας καὶ ὑψηλοτέρας συγκινήσεις τὰς ὁποίας δύνανται νὰ ἀπολάυση ἡ ἀνθρωπίνη φύσις. Δὲν πρόκειται νὰ στερήσωμεν τὸν ἀνθρωπον τῆς εὐχαριστήσεως. Ἄς προσπαθήσωμεν νὰ τὴν ἀναζητῆ καὶ νὰ τὴν εὐρίσκῃ εἰς τὰς καθαρὰς ἀπολαύσεις τῆς τέχνης.

«*Εἰς τὰς συγκινήσεις τὰς ὁποίας παρέχουν αἱ τέχναι, λέγει ὁ Bain, ὀφείλομεν πρὸ παντὸς νὰ ἴδωμεν μίαν πηγὴν εὐχαριστήσεως. Ὁ ρόλος των εἰς τὴν πνευματικὴν ἀγωγήν εἶναι ρόλος πάσης μὴ ὑπερβολικῆς ἡδονῆς· μᾶς ζωογονοῦν, μᾶς ξεκουράζουν καὶ μᾶς ἐνθαρρύνουν εἰς τὴν ἐργασίαν.*»

Αἱ καλλιτεχνικαὶ εὐχαριστήσεις πράγματι δὲν ἔχουν τίποτε τὸ συνταρακτικὸν οὔτε τὸ φθοροποιόν· καταπραϋνουν, κατηρεμίζουσι τὴν ψυχὴν, τὴν διαθέτουσι, μακρὰν τοῦ νὰ τὴν ἀποτρέπουσι, πρὸς τὰς σοβαρὰς μελέτας, δὲν διακυβεύουσι οὔτε τὴν λεπτότητα τῶν αἰσθημάτων, οὔτε τὴν δύναμιν τοῦ λογικοῦ. Καλύτερα ἀπὸ κάθε ἄλλην διασκέδασις διαθέτουσι τὰς ὥρας τῆς ἀνέσεως, τὰ διαλείμματα τῆς ἐνεργοῦ ζωῆς· καὶ ὅταν τὰς ἀφήσωμεν, ἐπαναρχίζομεν χωρὶς προσπάθειαν, χωρὶς ταραχὴν, τὰς ἐργασίας καὶ τὰς ὑποχρεώσεις τοῦ ἐπαγγέλματός μας ἢ τῆς τέχνης μας. Δι' ἐκείνους οἱ ὅποιοι θὰ ἠρνοῦντο τὴν ἠθοπλαστικὴν ἐπίδρασιν τῆς τέχνης, οἱ ὅποιοι δὲν θὰ ἤθελον νὰ ἐννοήσουσι πόσον εἶναι ἰσχυρὰ διὰ νὰ ἐξαγνίζῃ καὶ ἐξευγενίζῃ τὰς ψυχάς, θὰ εἶχομεν νὰ ἀπαντήσωμεν ἀκόμη ὅτι τὰ καλλιτεχνικὰ συναισθήματα εἶναι αὐτὰ καθ' ἑαυτὰ καλὰ, ὅτι μᾶς παρέχουσι ἐξαιρετικούς ἀπολαύσεις, σωτηρίους καὶ ὑγιεινάς, ὅτι εἶναι καλὰ ἐπίσης διότι ἀντικαθιστοῦν ἄλλα συναισθήματα, καὶ ὑποκαθίστανται εἰς τὰς κατωτέρας ἡδονάς, τὰς καθαρῶς ὑλικάς, ὅπου τὰ ἦθη χάνονται καὶ ἡ καρδιὰ ἐξευτελίζεται «*Ἐὰν θεωρήσωμεν τὴν ἀγωγὴν ὡς μέσον νὰ καταστήσῃ τοὺς ἀνθρώπους εὐτυχεῖς, λέγει ὁ Bain, ὀφείλει ἀσφαλῶς αὕτη νὰ περιλάβῃ τὴν γνώσιν τῶν τεχνῶν*».

Μαρτυρία τοῦ Stuart Mill

Αἱ ἐπιστημονικώτεραι διάνοιαι, αἱ περισσότερον κυριευθεῖσαι ἀπὸ τὴν ἀγάπην τῆς ἀληθείας δὲν μένουσι ἐν γένει ἀναίσθητοι εἰς τὴν γοητείαν τῶν τεχνῶν. Οὕτω ὁ Stuart Mill διηγεῖται εἰς τὰ *Ἀπομνημονεύματά του* ὅτι ἡ πρώτη του ἀγωγή, ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν ἑνὸς αὐστηροῦ πατρός, ἦτο ἐξ ὀλοκλήρου ἀφιερωμένη εἰς τὴν ἀφηρημένην σκέψιν, εἰς τὴν λογικὴν, εἰς τὴν ἐπιστήμην. Τριῶν ἐτῶν ἤξευρε τὴν ἑλληνικὴν· δώδεκα ἐτῶν ἦτο κάτοχος τῆς λογικῆς· 13 ἐτῶν ἐμάνθανε τὸν

όλοκληρωτικὸν λογισμόν. Ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἀποκλειστικῶς πνευματικὴν ἀγωγὴν, ἀπὸ αὐτὴν τὴν ὑπερβολικὴν ἐκπαίδευσιν τί προέκυψεν; Κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς ἐφηβικῆς ἡλικίας του κατελήφθη ἀπὸ μίαν βαθεῖαν λύπην, ἀπὸ μίαν ἀληθῆ ἀποστροφήν πρὸς τὴν ζωὴν. Ἐἴκοσι ἔτων διέρχεται ἓνα χειμῶνα κατὰ τὸν ὁποῖον κάθε ἡμέρα ἤθελε νὰ πνιγῆ. Ἐν βιβλίον ποιημάτων πίπτει εἰς τὰς χεῖρας του, ἀποκτᾷ τὴν ἔφεσιν πρὸς τὴν μουσικὴν καὶ ἰδοῦ ὅτι σῶζεται καὶ ἐνισχύεται ὑπὸ τοῦ συναισθήματος. Ἐννοεῖ τότε τὴν σπουδαιότητα τῶν πρώτων συγκινήσεων, τῶν συναισθημάτων τὰ ὁποῖα ἀπτονται τῆς ζωῆς ἐξωραΐζοντα αὐτὴν μὲ τὰ θέληγτρά των.

Αἱ τέχναι εἰς τὸ δημοτικὸν σχολεῖον

Αἱ τέχναι ἐλάχιστα ἔχουν διεισδύσει εἰς τὴν λαϊκὴν ἀγωγὴν. Τὸ παιδί τοῦ λαοῦ διαθέτει διὰ τὴν ἐκπαίδευσίν του τόσον ὀλίγον καιρόν. Πρέπει πέντε ἢ ἕξ ἔτων νὰ μάθῃ ἀμέσως τόσα πράγματα χρήσιμα, νὰ ἀποκτήσῃ τόσας πρακτικὰς γνώσεις, ὥστε δισταζόμεν νὰ τοῦ ἐπιβάλωμεν ἀκόμη τὸ νέον τοῦτο φορτίον τὸ ὁποῖον προκύπτει ἀπὸ μίαν ἔστω καὶ στοιχειώδη σπουδὴν τῶν τεχνῶν.

Ἐν τούτοις θὰ ἦτο εὐχῆς ἔργον εἰάν ἡ λαϊκὴ ἐκπαίδευσις δὲν ἦτο ἀποκλειστικῶς ὑποτεταγμένη εἰς τὴν ἀναζήτησιν τοῦ ὕλικου συμφέροντος, καὶ εἰάν ἐπεφυλάσσομεν μίαν ὄσον τὸ δυνατόν εὐρυτέραν θέσιν εἰς τὴν ἀφιλοκερδῆ μόρφωσιν τῆς ἐφέσεως καὶ τοῦ συναισθήματος πρὸς τὸ ὄραϊον.

«Ὁ ἄνθρωπος τοῦ λαοῦ, λέγει εὐφραδῶς ὁ Ravaisson, ἐπὶ τοῦ ὁποῖου βαρύνει τόσον πολὺ τὸ ὕλικόν πεπρωμένον, δὲν θὰ εὕρισκε τὴν καλυτέραν ἀνακούφισιν εἰς τὴν κοινωνικὴν κατάστασίν του, εἰάν οἱ ὀφθαλμοὶ του ἦσαν ἀνοιχτοὶ εἰς αὐτὸ τὸ ὁποῖον ὁ Leonardo da Vinci ὀνομάζει «ἡ ὀραϊότης τοῦ κόσμου», εἰάν ἦτο οὕτω προωρισμένος νὰ ἀπολαύσῃ, καὶ

αὐτός, τὸ θέαμα αὐτῶν τῶν χαρίτων τὰς ὁποίας βλέπει τις διακεχυμένας ἐπὶ τοῦ ἀπεράντιου αὐτοῦ κόσμου, καὶ αἱ ὁποῖαι, ἀφοῦ γίνονται αἰσθηταὶ εἰς τὴν καρδίαν, κατὰ τὴν ἔκφρασιν τοῦ Pascal, γλυκαίνουν περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλο πρᾶγμα τὰς λύπας του, καὶ περισσότερο παντὸς ἄλλου πράγματος τοῦ δίδου τὴν προαίσθησιν, τὴν προαπόλαυσιν καλυτέρων πεπερωμένων;

Καλλιέργεια τῆς ἀγάπης πρὸς τὸ ὥραϊον

Εὐθύς ἀπὸ τῆς παιδικῆς ἡλικίας πρέπει νὰ συνηθίσωμεν τὸ παιδί νὰ ἀναπνέῃ, οὕτως εἰπεῖν, τὰς ὥραιότητας αἱ ὁποῖαι τὸ περιβάλλουν. Καὶ εἰς τὴν ἐξοχὴν ἀκόμη, ὅπου τὰ ἔργα τέχνης λείπουν, τὰ ὥραϊα πράγματα, εὐμορφα ἢ ὑπέροχα, τὰ ὁποῖα παρουσιάζει τὸ θέαμα τῆς φύσεως, θὰ ἀρκέσουν διὰ τὴν πρώτην ταύτην αἰσθητικὴν ἀγωγήν. Ἄργότερα, ὅταν γίνῃ γεωργός, ἀγρότης, θὰ αἰσθάνεται ἴσως ἑαυτὸν νὰ ὑποστηρίζεται εἰς τὴν σκληράν του ἐργασίαν ἀπὸ τὴν ἀγάπην, τὴν ὁποῖαν ἠδυνήθησαν νὰ τοῦ ἐμπνεύσουν πρὸς τὰς ἀγροτικὰς καλλονάς.

«Ἀπὸ ἐνωρὶς ὀφείλομεν νὰ κάμνωμεν τὸ παιδί εὐαίσθητον εἰς τὴν ὥραιότητα τῶν δένδρων, τῶν ἀνθέων, τῶν πτηνῶν, τῶν ἐντόμων, ὄλων αὐτῶν τῶν θαυμασιῶν, τὰ ὁποῖα θὰ προσπερνοῦσεν ἴσως χωρὶς νὰ τὰ ἴδῃ· πρέπει νὰ τὸ ὀδηγοῦμεν εἰς τὴν διαναγῆ πηγὴν τῶν ἀφιλοκερῶν ἀπολαύσεων τοῦ θανμασμοῦ» (Chalamet).

«Διὰ τὴν γλῶσσαν τῆς φαντασίας, ἔλεγεν ὑπὸ τὴν αὐτὴν ἔννοιαν ἡ κ. Necker de Saussure, τὸ πρῶτον λεξικὸν εὐρίσκειται εἰς τὴν φύσιν».

«Εἶναι, λέγει ἐπίσης ὁ Herder, ἀπόδειξις τῆς βαθείας βαρβαρότητος εἰς τὴν ὁποῖαν ἀνατρέφομεν τὰ παιδιά μας, τὸ νὰ παραμελῶμεν νὰ δίδωμεν εἰς αὐτὰ εὐθύς ἀπὸ τὴν πρώτην παιδικὴν ἡλικίαν των, μίαν βαθεῖαν ἐντύπωσιν τῆς ὥραιότητος, τῆς ἀρμονίας καὶ τῆς ποικιλίας τὴν ὁποῖαν παρουσιάζει ἡ γῆ μας».

Ἐμμεσοὶ τρόποι

Εἰς τὸ σχολεῖον, ἢ διακόσμησις τῆς αἰθούσης τῆς παραδόσεως, τὰ ἀπλᾶ καλλωπίσματα μὲ τὰ ὅποια θὰ τὸ ἐξωραίσωμεν, αἱ εἰκόνες αἱ ὅποιαί θὰ στολίσουν τοὺς τοίχους, αἱ εἰκονογραφήσεις τῶν σχολικῶν βιβλίων θὰ εἶναι οἱ ἔμμεσοὶ τρόποι νὰ προπαρασκευάσωμεν τὸ παιδί νὰ αἰσθάνεται ἔφειν πρὸς πᾶν ὄτι ὠραῖον. Δὲν πρέπει νὰ περιμένωμεν νὰ ζήσῃ τὸ παιδί τῶν σχολείων μας, ὅπως ὁ μικρὸς Ἀθηναῖος, μεταξὺ τῶν καλλιτεχνικῶν ἀριστουργημάτων καὶ οὕτως εἰπεῖν ἐν μέσῳ ἑνὸς κόσμου ἀγαλμάτων. Τοῦλάχιστον ἄς τὸ περιβάλλωμεν ὅσον ἤμποροῦμεν μὲ ἀντικείμενα, τὰ ὅποια δὲν προσβάλλουν τὴν καλαισθησίαν του. Ἀκόμη εἰς τὰ παιγνίδια του ἄς ἀπομακρύνωμεν ὅτι εἶναι ἄσχημον, ἀποκρουστικόν, πᾶν ὅτι ὡς ἐκ τῆς φύσεώς του θὰ ἀνέπτυσσε κακὰς συνηθείας τῆς ἀκοῆς καὶ τῆς ὀράσεως. Ἄς τοῦ ἀνοίξωμεν ἐπίσης τοὺς θησαυροὺς τῆς τέχνης δι' ἐπισκέψεων εἰς μουσεῖα καὶ βιβλιοθήκας.

Εἰδικαὶ ἀσκήσεις

Ἄλλ' εἰς τοὺς ἐμμέσους τούτους τρόπους πρέπει νὰ προσθέσωμεν καὶ εἰδικὰς ἀσκήσεις καὶ ὀρθῶς τὰ ἐπίσημα προγράμματα ἠύξησαν τὰς καθιερωμένας ὥρας διδασκαλίας τῆς ἰχνογραφίας καὶ τῆς ὠδικῆς εἰς τὰ δημοτικὰ σχολεῖα. Αὐταὶ αἱ σπουδαὶ ἄλλως τε πρέπει νὰ παραμείνουν στοιχειώδεις.

«Τὸ σχολεῖον δὲν πρέπει νὰ κάμνη οὔτε μηχανικούς, οὔτε γεωρογούς, οὔτε γεωμέτρας, οὔτε γυμνασιὰς. Κατὰ μεγαλύτερον λόγον δὲν θὰ κάμνη μουσικούς. Τὸ σχολεῖον θὰ εἰσαγάγῃ τὸ παιδί εἰς τὰς γνώσεις, τῶν ὁποίων θὰ λάβῃ ἀνάγκην, ὅταν μεγαλώσῃ. Προπαρασκευάζει τὸ σχολεῖον, δὲν ἀποπερατώνει» (Rendu).

Μόρφωσις τῆς καλαισθησίας

Μία στοιχειώδης αίσθητική ἀγωγή ὀφείλει νὰ ἀναπτύσῃ τὴν καλαισθησίαν περισσότερον καὶ ἀπὸ τὸ τάλαντον τῆς ἐκτελέσεως. Ὅχι αὐτὴν τὴν λεπτὴν καὶ κριτικὴν καλαισθησίαν, ἢ ὁποῖα ἀνακαλύπτει ἀπλῶς τὰ ἐλαττώματα τῶν ἔργων τέχνης καὶ ἢ ὁποῖα δὲν ἀρμόζει παρὰ εἰς εἰδικούς· ἀλλὰ τὴν εὐρείαν καὶ εὐεργετικὴν καλαισθησίαν, ἢ ὁποῖα γειτνιάζει πρὸς τὸν ἐνθουσιασμόν, ἢ ὁποῖα ἀφοσιοῦται εἰς ὅλας τὰς ὠραιότητας, ἧτις δὲν ἀσκεῖται μόνον εἰς τὴν ἐκτίμησιν φιλολογικῶν ἰδιοτήτων, ἀλλ' εἰς τὴν ἀπόλαυσιν ὅλων τῶν τεχνῶν.

«Πολὸν ὀλίγοι ἄνθρωποι εἶναι καλλιτέχνη, λέγει ὁ Βαῖν, οἱ δὲ ἄλλοι ἀπολαμβάνουν τὰ ἔργα τὰ ὁποῖα οἱ πρῶτοι παράγουν. Χωρὶς νὰ παίζωμεν ἐν ὄργανον, ἀποκτῶμεν τὴν ἔφεσιν τῆς μουσικῆς ἀκούοντες καλὰ τεμάχια. Διὰ τὰς τέχνας αἱ ὁποῖαι ὁμιλοῦν εἰς τὰ μάτια, τὴν ζωγραφικὴν, τὴν γλυπτικὴν, τὴν ἀρχιτεκτονικὴν, ἢ ἔφεσις ἀπαιτεῖ μακρὰν διδασκαλίαν. Διὰ τὴν ποίησιν κάθε καθηγητῆς τῆς φιλολογίας ὀφείλει νὰ ἀναπτύσῃ τὴν ποιητικὴν ἔφεσιν, ἀπὸ διπλῆς ἀπόψεως, τῆς εὐχαριστήσεως τὴν ὁποῖαν εὐρίσκομεν εἰς αὐτὴν καὶ τῆς διακρίσεως τῶν ὠραιότητων».

Ἀσφαλῶς ἡ φιλολογικὴ καὶ ποιητικὴ ἔφεσις εἶναι εὐκολωτέρα εἰς τὴν ἀνάπτυξίν της, ἐν πρώτοις διότι τὰ ἀριστουργήματα τοῦ εἴδους αὐτοῦ εἶναι πολυαριθμότερα παντὸς ἄλλου εἴδους, κατόπιν διὰ τὸν λόγον ὅτι τὰ φιλολογικὰ ὑποδείγματα εἶναι προσιτὰ εἰς ὅλους καὶ διότι διὰ νὰ τὰ ἀπολαύσωμεν δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ παραβιάσωμεν τὴν θύρας ἐνὸς μουσείου.

Ἡ ἠθοπλαστικὴ τέχνη

Θὰ ἡδυνάμεθα νὰ τὸ ἐπαναλάβωμεν πολλάκις: Ἡ αίσθητικὴ μόρφωσις μᾶς ἀπασχολεῖ ὀλιγώτερον ὥς

·ἀφιλοκερδῆς ἀγωγή τῶν καλλιτεχνικῶν ἱκανότητων παρὰ ὡς σύμμαχος τῆς ἠθικῆς ἀγωγῆς. Αὐτὸν τὸν ρόλον τῆς τέχνης ἕνας σύγχρονος ἠθικολόγος (Martha) εἰς τὸ κάτωθι ἀπόσπασμα ἔχει ἐκθέσει ὡς ἐν ἀναγλύφῳ.

«Γνωρίζομεν τὸ σύστημα αὐτῶν τῶν πατέρων, αὐτῶν τῶν μητέρων, τῶν παιδαγωγῶν οὔτινες φαντάζονται ὅτι εἰς τὴν ἀγωγὴν μόνον αἱ ἐπιπλήξεις εἶναι ἀποτελεσματικαί, ὅτι δὲν διαμορφώνομεν, δὲν διαπλάσσομεν μίαν νεαρὰν ψυχὴν παρὰ μὲ ἀποφθέγματα. Εἰς αὐτὸ τὸ εἶδος τῆς ἀγωγῆς, ἢ μᾶλλον τῆς διαίτης, ἐὰν τὰ γνωμικά, ὅπως εὐρίσκονται, δὲν καταπίνονται εὐκολα, σκεπτόμεθα νὰ προσφύγωμεν εἰς μίαν σωτηριᾶν ἀπάτην· θὰ διαλύσωμεν τὸ ἱατρικὸν εἰς ἓνα μῦθον διὰ νὰ περάσῃ κατὰ τρόπον ὥστε ὁ ἀσθενὴς νὰ μὴ τὸ ἐννοήσῃ· θὰ μιμηθῶμεν ἐκεῖνον τὸν ἱατρὸν τῆς ἀρχαιότητος, ὁ ὁποῖος ἐπειδὴ δὲν ἠμποροῦσε νὰ ἀναγκάσῃ μίαν γυναῖκα νὰ λάβῃ ἐν πικρὸν φυτόν, ἐμχανεύθη νὰ θρέψῃ μὲ τὸ φυτόν αὐτὸ μίαν αἶγα, τῆς ὁποίας τὸ γάλα, ἐμποτισθὲν ἀπὸ τότε διὰ τῆς θεραπευτικῆς ιδιότητος, ἀπέδωκε, λέγουν, τὴν υγείαν εἰς τὴν ἀπατηθεῖσαν ἀσθενῆ. Λαμβάνουν οὕτω χιλίους ἐπιβούλους καὶ ὑπούλους τρόπους διὰ νὰ ἐγγέουν τὰ ἀποφθέγματα τῆς τιμιότητος. Δὲν θὰ ἐλέγαμεν ὅτι ἡ τιμιότης εἶναι ἓνα πρᾶγμα τρομερὸν καὶ ἀηδές, τὸ ὁποῖον πρέπει ἀκατάπαυστα νὰ τὸ γλυκαίνωμεν καὶ νὰ μετερχώμεθα σοφίσματα διὰ νὰ κάμωμεν νὰ τὴν παραδεχθῶν; Ἄν ἐποθέσωμεν ὅτι αὕτη ἡ ἀγωγή εἶναι καλή, εἶναι ἡ μοναδική; Δὲν συμβαίνει τὰ παιδιὰ νὰ ὠφελοῦνται περισσότερο μὲ τὸ νὰ ζοῦν μὲ ἓνα τίμιον ἄνθρωπον, ὁ ὁποῖος ζῆ εὐγενῶς, ὁ ὁποῖος ἐκφράζει μεγάλα αἰσθήματα, ὁ ὁποῖος διὰ τῶν λόγων του, τοῦ παραδείγματός του, σκορπίζει γύρω του μίαν ἐδεργετικὴν ἐπίδρασιν, χωρὶς νὰ προσφύγῃ ποτὲ εἰς τὰς ἠθικολογίας; Ἀνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι εἰς τὰς κοινωνίας ἡ τέχνη ὁμοιάζει μὲ ἓνα τίμιον ἄνθρωπον. Ἐὰν γνωρίζῃ τί πρέπει νὰ εἶναι, ἐὰν εἶναι μεγάλος καὶ καθαρὸς, ἐὰν εἶναι ἄβρὸς, διδάσκει, ἐξαγγίζει μὲ αὐτὴν τὴν ἀβρότητα, μορφώνει μὲ τὸ νὰ δείξῃ τὸν εαυτόν του».

Ἵπερβολαὶ τὰς ὁποίας πρέπει ν' ἀποφεύγωμεν

Ἄλλά, ὅ,τι καὶ ἂν σκεπτόμεθα διὰ τὴν μορφωτικὴν ἀξίαν τῆς τέχνης, πρέπει ἐν τούτοις νὰ μὴ παρασυρθῶμεν εἰς τὴν ὑπερβολὴν καὶ ὀφείλομεν νὰ ἀντισταθῶμεν εἰς ἐκείνους οἱ ὁποῖοι λέγουν ὅτι «*ἡ ὠραιότης εἶναι αὐτὴ ἡ ἀγωγή, ὅπως ἡ ὠραιότης εἶναι αὐτὸ τὸ σύμπαν*».

Ὅχι, ἡ πραγματικὴ ἀγωγή τοῦ ἀνθρώπου δὲν δύναται δυστυχῶς νὰ ἀρκεσθῆ εἰς τὰς γλυκείας καὶ ἀορίστους ἐμπνεύσεις τῆς τέχνης. Ὅπως τὸ παιδί δὲν θὰ ἠμποροῦσε νὰ μεγαλώσῃ μὲ ὕμνους καὶ ψαλλμούς, ἄλλο τόσο θὰ ἤξιζε νὰ λέγῃ τις ὅτι ὀφείλει νὰ μορφωθῆ μὲ τὰ παιγνίδια καὶ μὲ μίαν ἀδιάκοπον ψυχαγωγίαν. Αἱ αἰσθητικαὶ τέρψεις εἶναι πράγματι τέρψεις καθαρὰ καὶ ὑψηλαί, μὲ ὄλον τοῦτο δὲν εἶναι παρὰ τέρψεις. Μετέχουν αὐταὶ τῆς φύσεως τῆς αἰσθηματικότητος καὶ ἡ αἰσθηματικότης δὲν θὰ ἠμποροῦσε νὰ εἶναι ὁ κανὼν τῆς ζωῆς.

Ἡ κατάχρησις τῶν αἰσθητικῶν συναισθημάτων ἐκνευρίζει, ἀδυνατίζει τὴν ψυχὴν καὶ κάμνει πνεύματα καθ' ὑπερβολὴν ἄβρὰ τὰ ὁποῖα δὲν γνωρίζουν πλεόν νὰ ἀντιμετωπίζουν μὲ θάρρος τὰς ἀσχημίας τῆς πραγματικῆς ζωῆς. «*Οἱ ἄβροὶ εἶναι δυστυχεῖς*», ἔλεγεν ὁ La Fontaine, καὶ ἄφηνε νὰ ἐννοηθῆ διὰ τούτου ὅτι οἱ ἄβροὶ δὲν ἔχουν ἀρκετὴν δύναμιν διὰ νὰ ἀντιστοῦν εἰς τὰς δοκιμασίας τῆς ζωῆς, διὰ νὰ ὑπερπηδῆσουν τὰς δυσκολίας καὶ τὰ ἐμπόδια. Ἄς θέσωμεν εἰς τὰς καρδίας μίαν εὐγενῆ ἔφεσιν πρὸς τὸ ἰδανικόν, ἀλλ' ἄς μὴ λησμονῶμεν ὅτι ἡ ζωὴ εἶναι καμωμένη ἀπὸ πραγματικότητος, ὅτι ἡ ὑπαρξις δὲν ὁμοιάζει ποσῶς μὲ μίαν ποίησιν ἀξιογάπητον, ἀναμειγμένην μὲ τραγούδια, ὁπότε δὲν θὰ εἴχομεν παρὰ νὰ ἀκολουθήσωμεν τὸν θελκτικὸν κατήφορον τῶν ἡδονῶν. Ὑπολείπονται προσπάθειαι νὰ γίνουν, ἀγῶνες νὰ ὑποστηριχθῶν, ἀθλιότητες νὰ καταπολεμηθῶν, καί, διὰ νὰ προετοιμάσωμεν τὸν ἄνθρωπον διὰ τοὺς ἀγῶνας τῆς ζωῆς.

χρειάζεται μία ανδρική μαθήτευσις· πρέπει νὰ ἀναπτύσωμεν τὸ λογικὸν περισσότερον ἀπὸ τὴν φαντασίαν· πρέπει νὰ καλλιερῶμεν τὴν ἐπιστήμην περισσότερον ἀπὸ τὴν τέχνην καὶ τὴν ποίησιν.

Τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα

Οἰαδήποτε καὶ ἂν εἶναι ἡ σπουδαιότης τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος εἰς τὴν ζωὴν, δὲν θὰ εἴπωμεν ἐδῶ περὶ αὐτοῦ παρὰ ὀλίγας λέξεις, ἐπειδὴ τὸ συναίσθημα αὐτὸ συνδέεται μὲ δόγματα, μὲ ἐξομολογητικὰς δοξασίας μὲ τὰς ὁποίας ἡ φιλοσοφία τῆς ἀγωγῆς δὲν ἔχει νὰ ἀσχοληθῇ.

Ἐν ᾧ εἰς τὴν Ἀγγλίαν καὶ ἄλλοι ζητοῦν ἀπὸ τὸν δημοδιδάσκαλον νὰ διδάξῃ τὴν θρησκείαν, *«παρουσιάζων αὐτὴν συγχρόνως μὲ τὸν ἰδιάζοντα χαρακτῆρα τῆς ὡς βάσιν τῆς ὑπερτάτης ἠθικῆς»*, εἰς τὴν Γαλλίαν ἔχουν χωρίσει τὸ σχολεῖον ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν, καὶ ἔχουν ἀφήσει εἰς τοὺς λειτουργοὺς τῶν διαφόρων δογμάτων τὴν φροντίδα τῆς κατηχήσεως τῶν παιδιῶν.

Μήπως ἔχομεν τὴν πεποίθησιν ὅτι ὀφείλομεν νὰ ἀπομακρύνωμεν ἀπὸ τὴν καθ' ἑαυτὸ διδασκαλίαν πᾶν τὸ σχετικὸν μὲ τὴν θρησκευτικὴν ἀγωγὴν; Ἀσφαλῶς ὄχι. Ἐκτὸς τῶν θεσμῶν καὶ τῶν τύπων (ιεροτελεστιῶν), ἐκτὸς τῶν κατὰ μέρος δογμάτων, ὑπάρχει μία φυσικὴ ἀνάτασις τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὴν θρησκείαν, δηλαδή, κατὰ τὸν ὀρισμὸν τοῦ Marion, *«πρὸς ἓνα σύνολον πεποιεῖσεων αἱ ὁποῖαι ὑπερβαίνουν τὴν θετικὴν γνῶσιν καὶ αἱ ὁποῖαι σχετίζονται μὲ τὴν θέσιν τοῦ ἀνθρώπου ἐν τῇ φύσει, ὡς καὶ μὲ τὸ πεπωμένον του»*.

Κατὰ τὴν ἀντίληψίν μας, ὁ ρόλος τοῦ παιδαγωγοῦ θὰ εἶναι πρὸ παντὸς ἀρνητικὸς ἐπὶ τοῦ προκειμένου: Ἐννοῶ ὅτι ὀφείλει νὰ σέβεται ἐπακριβῶς ὅλας τὰς δοξασίας τοῦ παιδιοῦ, νὰ μὴ λέγῃ τίποτε, νὰ μὴ κάμνῃ τίποτε τὸ ὁποῖον νὰ δυνηθῇ νὰ προσβάλλῃ τὰ θρησκευτικὰ συναισθήματα, τὰ ὁποῖα τοῦ ἔχουν ἐγχαρά-

ξει οί γονεῖς καὶ οἱ ἐκκλησιαστικοὶ διδασκαλοὶ του. Ἄλλὰ πρέπει νὰ προχωρήσῃ περισσότερο; Πρέπει ὁ παιδαγωγὸς νὰ ἐξέλθῃ ἀπ' αὐτὴν τὴν στάσιν τῆς συγκαταβάσεως καὶ τοῦ σεβασμοῦ, διὰ νὰ παρέμβῃ ἀπ' εὐθείας καὶ ἐνεργῶς εἰς τὴν μὀρφωσιν τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος; Πολλοὶ μεγάλοι ἢ καλοὶ διάνοιοι δὲν διστάζουν νὰ ἀπαντήσουν καταφατικῶς.

Ἡ θρησκευτικὴ ἀγωγή εἰς τὸ δημοτικὸν σχολεῖον

Ὁ Paul Janet, εἰς τῶν συντακτῶν τοῦ προγράμματος τοῦ 1882, ἔχει ὀρίσει καθαρά τὸν ρόλον ὁποῖος ἀρμόζει εἰς τὴν θρησκευτικὴν ἀγωγήν κατὰ τὴν ἠθικὴν διδασκαλίαν ὡς ἑξῆς:

«Ἡ φυσικὴ ἐπισφράγισις τῆς ἠθικῆς ἀγωγῆς εἰς τὸ δημοτικὸν σχολεῖον θὰ εἶναι ἡ γνῶσις τοῦ θεοῦ. Θὰ μάθωμεν εἰς τὸ παιδί ὅτι ἡ ζωὴ ἔχει ἓνα σοβαρὸν προορισμόν, ὅτι οἱ ἄνθρωποι δὲν παρήχθησαν τυχαίως, ὅτι μία σοφὴ πρόνοια ἐπαγρυπνεῖ ἐπὶ τοῦ σύμπαντος καὶ ὅτι ἐν ἄγρυπνον ὄμμα εἰσδύει εἰς ὅλας τὰς συνειδήσεις.

Θὰ εἶναι ἔργον τῶν κατὰ μέρος δογμάτων νὰ διδάξουν καὶ νὰ περιγράψουν τὰς ὑπὸ μορφὴν παραδόσεως προσδιορισθείσας πράξεις. Θὰ προσπαθῆσωμεν πρὸ παντὸς νὰ διεγείρωμεν εἰς τὰς ψυχὰς τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα. Θὰ κάμωμεν τὰ παιδιά νὰ καταλάβουν ὅτι τὸ συναίσθημα καὶ ἡ σκέψις περὶ τοῦ θεοῦ δύνανται νὰ ἀναμιχθοῦν εἰς ὅλας τὰς πράξεις τοῦ βίου, ὅτι πᾶσα πρᾶξις δύναται νὰ εἶναι συγχρόνως ἠθικὴ καὶ θρησκευτικὴ, ἐπειδὴ εἶναι ἡ πραγματοποίησις τῆς θελήσεως τῆς Θείας Προνοίας. «Ὅποιος ἐργάζεται προσεύχεται,» λέγει ἡ παροιμία. Μία ζωὴ ἡ ὁποία προσπαθεῖ νὰ διατηρηθῇ καθαρὰ καὶ ἐνάρετος εἶναι μία συνεχὴς προσευχή. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ὠρισμένην προσευχὴν, ὑπὸ εἰδικὴν μορφὴν, τοῦτο εἶναι τῆς δικαιοδοσίας τῶν θετικῶν θρησκειῶν. Μᾶς φαίνεται ὅτι αὐτὸς ὁ τρόπος τοῦ νὰ ἐννοήσωμεν τὰ πρὸς τὸν θεὸν καθήκοντα δὲν δύναται νὰ βλάβῃ κανένα, διότι ἡ πολιτεία δὲν ἀναλαμβάνει τὴν ὑποχρέωσιν παρὰ νὰ ὑποστηρίξῃ ὅτι ἡ ἐσωτερικὴ εὐλάβεια ἐπαρκεῖ,

ἀφήνει δὲ εἰς τὰ διάφορα δόγματα νὰ δείξουν τὸ ἀντίθετον.
"Ὅσοι σκέπτονται οὕτως ἔχουν τὸ δικαίωμα νὰ ζητήσουν ἀπὸ
τοὺς γονεῖς νὰ συμπληρώσουν τὴν θρησκευτικὴν ἀγωγήν τῶν
τέκνων των διὰ τῆς διδαχῆς τῆς ἐκκλησίας».

Ἡ ἠθικὴ καὶ ἡ θρησκεία

Ὅμιλῶν τοιοῦτοτρόπως ὁ Janet ἐμπνέεται ἀπὸ
μερικοὺς ἐκ τῶν μεγαλυτέρων διδασκάλων τῆς νεωτέ-
ρας παιδαγωγικῆς, ἰδίως ἀπὸ τὸν Rousseau καὶ τὸν
Kant.

Κατὰ τὸν Κάντιον, ἡ ἠθικὴ καὶ ἡ θρησκεία εἶναι
ἀχώριστοι καὶ ἔχουν ἔσωτάτας σχέσεις ἀναμεταξύ
των. Ἄλλ' ἰδοὺ πῶς ὁ Γερμανὸς φιλόσοφος ἐννοοῦσεν
αὐτὰς τὰς σχέσεις.

Κατ' αὐτὸν ἡ ἠθικὴ εἶναι ἡ βᾶσις καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς
θρησκείας· ἡ θρησκεία εἶναι τὸ συμπέρασμα τῆς ἠθι-
κῆς. Συμβαίνει τοῦτο διότι πρῶτον πιστεύομεν εἰς τὸ
καθῆκον, τὸ ὑπὸ τῆς συνειδήσεως ἐπιτακτικῶς ἀπο-
καλυφθὲν καθῆκον καὶ κατόπιν ἀνυψούμεθα εἰς τὴν
ιδέαν τοῦ θεοῦ καὶ εἰς τὴν ἐλπίδα τῆς ἀθανασίας.

«Ἡ θρησκεία, λέγει, εἶναι ὁ ἐν ἡμῖν ἐδρεῦναι νόμος, ἐφ'
ὅσον ἀντιλεῖ τὴν ἐξουσίαν τῆς ἀπὸ ἑνα νομοθέτην καὶ ἑνα ὑπέρ-
τατον κριτῆν» εἶναι ἡ ἠθικὴ ἢ ἀναφερομένη εἰς τὴν γνῶσιν τοῦ
θεοῦ. Ὅταν δὲν ἐνώνωμεν τὴν θρησκείαν μὲ τὴν ἠθικότητα,
τότε ἡ θρησκεία δὲν εἶναι παρὰ ἑνας τρόπος νὰ ἐκλιπαρῶμεν
τὴν ἐπουράνιον εὐνοίαν. Οἱ ψαλμοί, αἱ προσευχαί, ὁ ἐκκλησια-
σμός, ὅλα αὐτὰ τὰ πράγματα δὲν πρέπει νὰ χρησιμεύουν παρὰ
διὰ νὰ δίδουν εἰς τὸν ἄνθρωπον νέας δυνάμεις καὶ νέον θάρ-
ρος διὰ νὰ ἐργάζεται πρὸς καλυτέρευσίν του· δὲν πρέπει αὐταὶ
νὰ εἶναι παρὰ ἡ ἔκφρασις μιᾶς καρδίας ἐμψυχομένης ἀπὸ
τὴν ιδέαν τοῦ καθήκοντος. Αὐτὰ δὲν εἶναι παρὰ προετοιμασίαι
διὰ τὰ καλὰ ἔργα, ἀλλ' ὅχι αὐτὰ τὰ καλὰ ἔργα καὶ δὲν ἠμπο-
ροῦμεν νὰ ἀρέσωμεν εἰς τὸν θεὸν παρὰ γινόμενοι καλύτεροι.
Δὲν πρέπει νὰ ἀρχίζωμεν ἀπὸ τὴν θεολογίαν. Ἡ θρησκεία ἢ
ὁποία στηρίζεται μόνον ἐπὶ τῆς θεολογίας δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ

περιέχη τίποτε τὸ ἠθικόν. Δὲν θὰ εἶχομεν τότε ἄλλα συναισθήματα παρὰ τὸν φόβον τῆς τιμωρίας ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος τὴν ἐλπίδα τῆς ἀνταμοιβῆς, πρῶγμα τὸ ὁποῖον θὰ παρουσιάσῃ μίαν λατρείαν δεισιδαίμονα. Πρέπει λοιπὸν νὰ προηγήται ἡ ἠθικότης καὶ νὰ ἀκολουθῇ ἡ θεολογία καὶ αὐτὸ μόνον ὀνομάζεται *θρησκεία*».

Μὲ ἄλλους λόγους ὁ θεὸς δὲν πρέπει νὰ ἀναφαίνεται εἰς τὴν συνείδησιν παρὰ ὀπισθεν τοῦ καθήκοντος. Ἀπὸ τὴν ἔννοιαν τοῦ νόμου ἀνυψούμεθα εἰς τὴν ἰδέαν τοῦ νομοθέτου. Αἱ τύψεις τῆς συνειδήσεως εἶναι ὡς οἱ ἀντιπρόσωποι τοῦ θεοῦ εἰς τὴν ψυχὴν μας.

Ὅσον δύσκολον καὶ ἂν εἶναι διὰ τὴν παιδικὴν νοημοσύνην ἡ πορεία τὴν ὁποίαν κατεδείξαμεν, σκεπτόμεθα ὅτι εἶναι ἡ μόνη ἡ ὁποία ἀρμόζει εἰς μίαν λαϊκὴν διδασκαλίαν, εἰς μίαν παγκόσμιον διδασκαλίαν. Ἄς μὴ εἰσάγωμεν ἡμεῖς οἱ ἴδιοι τὸ παιδί εἰς τὰς θρησκευτικὰς διαμάχας. Ἄς εἴμεθα ἐπιφυλακτικοὶ ἐπὶ ὄλων αὐτῶν τῶν ζητημάτων τὰ ὁποῖα διαιροῦν τοὺς ἀνθρώπους καὶ ὅπου ἡ ἀπόλυτος σαφήνεια δὲν ἔχει ἐπιτευχθῆ. Ἡ θρησκεία δὲν εἶναι τίποτε ἔαν εἶναι μία σειρὰ τύπων ἀπομνημονευομένων καὶ ἐπιβαλλομένων διὰ τῆς βίας. Ἄς σεβώμεθα τὴν ἐλευθερίαν τοῦ παιδιοῦ. Ἄς μὴ στενοχωροῦμεν κατ' οὐδὲν τὴν ὁρμὴν του πρὸς τὸ ἰδανικόν, πρὸς τὸ ἄπειρον· ἀλλὰ ἄς μὴ προσπαθῶμεν νὰ τὸ ἐξαναγκάζωμεν, ὑποχρεοῦντες νὰ πιστεύη ὅ,τι δὲν ἐννοεῖ. Ἄς ἐργασθῶμεν πρὸ πάντων διὰ τὴν ἠθικὴν· ἄς κτίσωμεν τὰς ἠθικὰς ἀρχὰς ἐπὶ βάσεων ἀρκετὰ στερεῶν ὥστε εἰς μίαν κρίσιμον ἡμέραν, ἥτις θὰ ἀπεμάκρυνε τὰς θρησκευτικὰς πεποιθήσεις ἢ πίστις εἰς τὸ καθήκον νὰ μὴ χαθῆ μετ' αὐτάς.
